

CHAITANYACHANDRODAYA

A DRAMA

IN TEN ACTS.

BY

KAVIKARNAPURA.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

PANDIT JIBANANDI VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.



CALCUTTA :

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ व्याख्योपध्याकरणम्	२।०	१३० सर्वदर्शनसंग्रहः	१
२ भातृपादर्शः	२	३१ भाषिनीविलास सटीक	१
३ शब्दस्तोमसहानिधिः	१०	३२ हितोपदेश सटीक	१
४ सिद्धान्तकौस्तुभे सरलासहिताः	११	३३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसहितः	॥
५ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	४	३४ वज्रविवाहवाद	१०
६ तत्त्वादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	३	३५ दशकुमारचरित सटीक	१॥
७ गयाश्राद्धादिपद्धतिः	१	३६ परिभाषेन्दुशेखर	॥
८ शब्दार्थरत्नम्	॥	३७ कविकल्पद्रुम भातृपाठः	॥
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१०	३८ चक्रदत्त (वैद्यक)	२॥
१० छन्दोमञ्जरी तथा उत्तरलाकर		३९ उणादिसूत्र सटीक	२
सटीक	॥	४० मेदिनीकोष	१
११ वेणीसंहार नाटक सटीक	१	४१ मञ्जुतन्त्रम्	१
१२ सुहृद्राक्षस नाटक सटीक	॥	४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥
१३ रत्नावली नाटिका सटीक	॥	४३ साधवचम्पू	१०
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक	१॥	४४ तर्कसंग्रह	॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१०	४५ प्रसन्नराघव नाटक	१
१६ महावीरचरितनाटक	१॥	४६ विवेकचूडामणि	१०
१७ साङ्गप्रतप्यकौस्तुभे सटीक	२	४७ काव्यसंग्रह (संपूर्ण)	५
१८ त्रैयाकरणभूषणसार	॥	४८ लिङ्गानुशासन सटीक	॥
१९ लीलावती	॥	४९ कृतसंहार सटीक	१०
२० बीजमणित	१	५० विक्रमोर्वशी (सटीक)	५
२१ शिशुपालवध सटीक (भाव)	४	५१ वसन्ततिलक भाण	१०
२२ किरातार्जुनीय सटीक	१॥	५२ गायत्रीव्याख्या	५
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥	५३ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित)	१०
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	५४ भोजप्रबन्ध	१
२५ व्यष्टकम् पाणिनीयम्	॥	५५ मल्लोदय सटीक	॥
२६ वाचस्पत्यम् (उद्दहभिधान)	१३२	५६ रथ केन कठ प्रश्न खण्ड	१०
२७ कादम्बरी सटीक	३	५७ भावदूक्य (सटीक भाष्य)	१०
२८ राजप्रशस्ति	१	५८ छान्दोग्य सटीक भाष्य	१०
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा		५९ त्रैत्तिरीय ऐतरेय वेताङ्ग	१०
अनुमानदीधिति	४	(उपनिषद्) सभाष्य सटीक	१०

चैतनचन्द्रोदयनाटकम् ।

महाकवि श्रीकर्णपूरविरचितम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया टीकया

समलङ्कितम् ।

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितम् ।



कलिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वतीवन्ते मुद्रितम् ।

नान्यन्ते सूत्रधारः (ख) । भूलमतिप्रसङ्गेन । भो भो ! अद्याहं
रत्नाकरवेला—कन्दलितदलित—कज्जलीज्जलमहानील-
मणिकन्दलस्य नीलगिरि-दरी-दरीदृश्यमान-घनदलमाल-
तमालतरु-कडुखस्य गभीरतर-कोटर-महाऽवटवट-निकट-
प्रकट-प्रमद-मातङ्गस्य भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्य गुण्डिचा-
यात्रायां सकल-दिग्विदिग्विहारि-हारि-नरनिकर-सुखर-

तिमिराणि हिनस्तु नाशयतु । रूपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,
रूपकं रूपितारोपाद् विषये निरपङ्गवे इति । पुष्पितापाङ्गत्तम्,
अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताम्येति
तत्त्वचयात् ।

(ख) नान्दी । नन्दयति शब्दानिति नान्दी । तदुक्तं दर्पणे,
देवद्विजन्मपादीनां स्तुतिर्यस्यात् प्रयुज्यते । आशीर्वचनसंयुक्ता तस्यात्
नान्दीति कथ्यते । मङ्गल्यशङ्खचन्द्राङ्गकोककैरवशंसिनी । पदैर्द्युक्ता
द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुतेति । पदशब्देनात्र श्लोकचतुर्थभागः सुप्-
तिङन्तं वा उच्यते । अत्राष्टपदा नान्दीति बोद्धव्यम् ।

(ग) अतिप्रसङ्गेन अतिविस्तारेण । रत्नाकरस्य सप्तद्वयस्य वेलायां
तटे कन्दलितः अङ्कुरितः दलितं संहितं यत् कज्जलम् अङ्गनं तद्वत्
उज्ज्वलन् दीप्यमानः यः महानीलमणिः महान् नीलकान्तोपलः तस्य
कन्दलः नवाङ्कुरः तस्य नीलगिरिः नीलाचलस्य दृष्ट्यां गुहायां दरी-
दृश्यमानः पुनरतिशयेन दृश्यमानः घना निविडो दलमाला पल्लव-
यस्य सहायः यः तमालतरुः तस्य कडुखस्य कोरकस्य । गभीरतरम्
अतिगभीरं कोटरं गङ्गां यस्य गङ्गास्य भूतः अवटवटस्य अचय-
वटस्य निकटे प्रकटः उत्कटः प्रमदः मन्दमत्तः यः मातङ्गः गजज-
तस्य तत्संस्वरूपस्य तस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य श्रीजगन्नाथदेवस्य रथमाल-
यत् नन्दुरे याति तत् गुण्डिचेष्टभिधीयते तत्र यात्रायां रथ-

मुख-रममाण-जयध्वनि-ध्वनित-जगदण्डभाण्ड-कुहरे प्रमो-
द-मोदमान-मानस-रसाऽविभक्त-भक्तजन-जनित-भगवत्की-
र्त्तन-कुतूहल-हलहलास्वन-स्वानन्दित-दिग्बधूनीकरे स-
विमर्द-मर्दल-साहचर्यलम्पट-पटह-महापण-पणवस्वन-स्व-
नल्य-ढका-ढकार-गभीरभेरी-भाङ्गति-दुन्दुभि-दुङ्कार-कार-
णान्यशब्दाग्रहणिरवधि-वधिरायमाण-जननिकरे कचन
समये सेवाधिकारितयाऽतथा समुपसौदता सौदता च

यात्रायामिति भावः । सकलेति सकलैः सर्वैः दिग्विदिग्विहारिभिः
दिग्विदिग्वारिभिः स्वरैः चारिभिः मनोहारिभिः नरनिकरैः मानव-
ष्टनैः कर्तुभिः सुखरेषु वाचालेषु सुखेषु रममाणैः सुखेभ्यः उच्चरद्भि-
रिति भावः जयध्वनिभिः जय जगन्नाथ ! जय पुरुषोत्तम ! इत्येवं-
रूपैरित्यर्थः करणभूतैः ध्वनितं पूरितं जगदण्डभाण्डकुहरे मण्ड-
विवरमित्यर्थः यस्मिन् ताड्ये । प्रमोदेति प्रमोदेन प्रहर्षेण मोदमानं
हृष्यत् मानसं यैः ताड्येषु रसेषु भगवद्भक्तिरसेष्वित्यर्थः अविभक्ताः
अकृतविभागाः तुल्याधिकारिण इत्यर्थः ये भक्तजनाः तैः जनितम्
उत्पादितं प्रसूतमित्यर्थः यत् भगवत्कीर्त्तनं पुरुषोत्तमस्तुतिरित्यर्थः
तत् कुतूहलेन तदाकर्णनौत्सुक्येनेति भावः यः हलहलास्वनः
साधारणजनकोलाहलशब्दः तेन स्वानन्दितः सुखं हर्षितः दिग्भो-
ध्व इव तासां निकरः समूहः यस्मिन् तथासूते । सविमर्देति
विमर्देन ताडनाविशेषेण सह वर्त्तमानाः ये मर्दलाः वाद्यभेदाः तेषां
साहचर्ये साहाय्ये सम्पटाः प्रियाः ये पटहाः वादित्वविशेषाः
मर्दलेन सह पटहजनोऽतिमधुर इति भावः तथा महान् पणः
मूल्यं येषां ताडना ये मण्डलाः वाद्यविशेषाः तेषां मण्ड-
स्वनलानां मण्डलं ढकारं वाद्यविशेषाणां ढकारैः रवविशेषैः
गमोक्तभिः गमभिः भेरीणां भाङ्गतिभिः शब्दविशेषैः तथा

भगवत्-कृष्णचैतन्य-तन्यमान-तिरोभाव-भाव-भा-भावित-
मानसाऽरुषा परुषाऽऽपद्भावशादशातशातवैमुख्येन मुख्ये-
न हेतुना तथाविधेऽपि परमानन्दे मानं देयमपि न कुर्वता
वताऽवनिभृताऽनिभृताऽभिलाषेण गजपतिना प्रतापरुद्रे-
णाऽऽदिष्टोऽस्मि । यथा, हंहो चारणाचार्य ! (ग)

इन्दुभीनां तदाख्यवाद्यानां दुष्कारैः कारणैः हेतुभिः अन्येषां
शब्दानाम् अप्रहेष व्यञ्जयेत् निरवधि अनवरतं वधिरायमाणाः
वधिरा इव व्याचरन्तः जननिकराः लोकसङ्गाः यस्मिन् तथाविधे ।
सेवेति सेवायां जगन्नाथस्य परिचर्यायाम् अधिकारितया । अरतया
अपिरतया इत्यर्थः । ससुप्तसोदता ससुप्तस्यायिनेत्यर्थः सीदता सेवा-
व्यग्रतया क्लिश्यतेत्यर्थः । भगवदिति भगः ऐश्वर्यादिषट्कं विद्यते
केच स भगवान्, ऐश्वर्यस्य समस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-
वैराग्ययोश्चैव यस्यां भग इतीकृता इति । तेन कृष्णचैतन्येन चैतन्य-
देवेनेत्यर्थः तन्यमानः क्रियमाणः यस्तिरोभावः स्वात्मनि लय इत्यर्थः
स एव भावः व्यापारः तस्य भा प्रकाशः तथा भावितं चिन्तितं मान-
सारः हृत्सर्गव्यथा येन तादृशेन चैतन्यदेवतिरोधानम् अरुन्दमिव
मन्यमानेनेत्यर्थः, अपरुपा रोषमून्येन । नास्ति शातं सुखं शुभमित्यर्थः
यस्मात् सः अशातः अतिशुभस्वरूपः तादृशस्य शातस्य सकलसमयस्य
परमसुहृद् इत्यर्थः शर्मशातसुखानि चेत्यमरः, चैतन्यदेवस्वेति भावः
मुख्येन तिरोधानवशात् स्वपरित्यागरूपेणेति भावः मुख्येन प्रकाशेन
हेतुना आपद्भाववशात् विप्रसमयवशात् । मानं सम्मानजनकं
सम्मानमित्यर्थः । अवता रज्ज्वा अविभक्ता राज्ञा अनिभृताभि-
लाषेण आसिद्धमनोरथेन चैतन्यतिरोधानात् मनोरथमपूर्णं मन्यमाने-
नेत्यर्थः गजपतिना तदुपाधिनेत्यर्थः । चारणाचार्य ! चतुर्गुणी-

सोऽयं नीलगिरीश्वरः स विभवो यात्रा च सा गुण्डिवा
ते ते दिग्विदिगागताः सुकृतिनस्तास्ता दिदृचार्यः ।

आरामाश्च त एव नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिणः

सर्वाण्येव महाप्रभुं वत विना शून्यानि मन्यामहे ॥ (घ)

तदिदानीं प्रेम-सौभगवतो भगवतो यतीन्द्रस्य तस्यैव
गुणपरिमलोद्धार-सारेण रसारेण केनापि प्रयोगेण शुभ-
वता भवताऽहमानन्दनीयः (ङ) । वतः

प्रियस्य साक्षादवलोकजन्यां

बाधां विसोढुं न हि कोऽप्युपायः ।

सुहृद्भिरुक्तादथवाऽभिनीता-

वृते तदीयाद् गुणसम्प्रयोगात् ॥ (च)

(घ) स इति । अयं सः नीलगिरीश्वरः नीलाचलेश्वरः, स विभवः
सम्पद्, सा च गुण्डिवायात्रा रथयात्रेत्यर्थः, ते ते प्रसिद्धाः
सम्मान्ता इत्यर्थः दिग्भ्यः विदिग्भ्यश्च आगताः सुकृतिनः पुण्यवन्तः,
ताः ताः दिदृक्षास्तु दर्शनेच्छास्तु आर्त्तयः व्यग्रता इत्यर्थः, त एव च
नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिणः पराभवकारिणः आरामाः उद्यानानि,
एतानि सर्वाण्येव वत खेदे महाप्रभुं श्रीचैतन्यदेवं विना शून्यानि
मन्यामहे तर्क्यामः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूर्याद्वैर्वदि सः
सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

(ङ) प्रेमेति प्रेम-भक्तिः तेन यत् सौभगं वाङ्मयं तद्वतः ।
यतीन्द्रस्य योगोन्द्रस्य तस्यैव चैतन्यदेवस्येत्यर्थः । गुणेति गुणाङ्गं
देवादीनां यः परिसरः सौभं यत् उद्गारः प्रकाश इत्यर्थः । सारः
प्रधानं यत् तादृशेन रसादेन रसादेन रसकृतत्वं । प्रयोगेण
नाच्चेन । शुभवता सौख्येन । आनन्दनीयः विनीदनीयः ।

(च) प्रियस्येति । सुहृद्भिः प्रभुवर्गैः उक्तात् कथितात् यथा

इति तदवश्यमत्र यतनीयम् । चित्रचैतत् ।

निर्धूमोऽप्यनुमीयते प्रतिदिशं यस्य प्रतापानलः

साधूनां सुखदो विपक्षशूलभक्ष्यहृन्स्य दाहोद्भुरः ।

प्रागेव स्फुटने विशङ्कितधिया यस्योष्मणां प्रक्रमैः

श्रीशेनावरणैरकारि बहुभिर्ब्रह्माण्डलेपो वहिः ॥ (क)

सोऽयं मूर्त्तिमानिव निवहीभूतः पराक्रमः क्रम-समुप-
चीयमान-भगवद्भाव-स्वभाव-स्वयमाविर्भूत-शान्तिरसाव-
गाहनिर्धूतरजस्तमस्तया अस्तया अविद्यया ग्रम इव शरीरी
परैषामपि मनसि न सिध्यन्तीं विषयवासनां करोति ।

अभिनीतात् नाद्येन प्रयुक्तात् तदीयात् प्रियसम्बन्धिन इत्यर्थः गुणानां
सम्बन्धयोगात् समालोचनादित्यर्थः ऋते विना प्रियस्य अपिलोकजन्यां
विरहजनितामित्यर्थः बाधां पीडां विसोढुं विशेषेण सहितं साक्षात्
स्वतः कोऽपि उपायः न हि नैव अस्तीति शेषः । अत्रेन्द्रवज्रोमेन्द्र-
वज्जाट्ययोर्लिङ्गणात् उपजातिवृत्तम्, अनन्तरोदीरितलज्जभाजौ पादौ
यदीयावुपजातयस्ता इति, स्यादिन्द्रवज्जा यदि तौ जगौ न इति,
उमेन्द्रवज्जा प्रथमे लघौ सेति तल्लज्जणात् ।

(क) निर्धूम इति । साधूनां सतां सुखदः शान्तिप्रदः तथा
विपक्षाः शूलवः शूलभाः पतङ्गा इव तेषां व्यूहस्य निवहस्य दाहे
मस्मीकरणे उद्भुरः उद्भूतः यस्य प्रतापरुद्धस्य प्रतापानलः निर्धूमोऽपि
धूममूत्रन्योऽपि प्रतिदिशम् अनुमीयते प्रतीयते । यस्य प्रतापानलस्य
उष्मणां प्रतापानां प्रक्रमैः प्रभावैः स्फुटने विदारणे विशङ्कित-
धिया यस्योष्मणां प्रागेव पूर्वमेव बहुभिर्ब्रह्माण्डलेपो अकारि स्वतः । पादौ
विक्रीडिते धूमौ ।

(ज) सोऽयमिति सः स्वः प्रतापानलः मूर्त्तिमान् चित्रवत् ।

तदधुना धुनानः सन्देहं देहञ्च कृतार्थयन्त्रयमहं श्रीनाथे-
नाऽनुगृहीतेन तस्यैव भगवतोऽवतो निजकरुणां श्रीकृष्ण-
चैतन्यस्य प्रियपार्षदस्य शिवानन्दसेनस्य तनुजेन निर्मितं
परमानन्ददास-कविना विनाशित-हृत्कषाय-तिमिरं श्री-
चैतन्यचन्द्रोदयं नाम नाटकमभिनीय समीहित-हितमस्य
नृपतेः करिष्यामि (ज) । अपतोऽवजोक्य । भो भो ! इत
इतः ।

प्रविश्य पारिषादिकः । भाव ! आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् ।

सूत्रधारः । मारिष ! किन्तुः ।

निवहीभूतः घनीभूतः पराक्रम इव स्थित इत्यर्थः, क्रमेण ससुपचीय-
मानस्य सस्यग् वर्द्धमानस्य भगवतः श्रीचैतन्यस्य भावस्य स्वभावेन
स्वयमाविर्भूतः यः शान्तिरसः तस्मिन् अथगाहेन प्रवेशेन निर्धूते
चाञ्चिते रजस्तमसी यस्य तत्तया अस्तया विध्वस्तया अविद्यया
मायया मायाविध्वंसजेनेत्यर्थः शरीरी मूर्त्तिमान् यम इव शान्ति-
सापद्यमान इत्यर्थः परेषाम् अन्येषामपि किं पुनः स्वस्येति भावः
मनसि स्थितामिति शेषः विषयवासनां भोगलक्षणां सिध्यन्तीं सफलं
न करोति, राज्ञः प्रतापरुद्रस्य मनसि देहशः शान्तिरसो जातः
येन तद्दर्शनेन तत्त्वहचारिणामन्येषामपि विषयलक्षणादिच्छिर्दृश्यते
इति भावः । धुनानः कल्पयन् निरस्यन्नित्यर्थः । कृतार्थयन् चरि-
तार्थं कुर्वन्नित्यर्थः । श्रीनाथेन नारायणेन वा राज्ञा प्रतापरुद्रेण ।
भवतः रजतः प्रियपार्षदस्य प्रियसहचरस्य । तनुजेन पुत्रेण ।
विनाशितेति पिनाशितं विध्वंसिकं हृत्तुः हृदयस्य कषायं भाविन्य-
विधायकं तिमिरं येन तादृशं श्रीचैतन्यं श्रीवृत्तं ज्ञानं चन्द्रोदयं इव
वस्मात् तथोक्तम् । अभिनीयं ज्ञायितं प्रयुज्यं । समीहितहितं
प्राप्तिरहितकार्यम् ।

पारिपार्श्विकः । एतावत्यपि भगवतः श्रीनीलाचल-
चलदानन्दकन्दस्य स्यन्दन-यात्रा-परमानन्दे कतिपये
सुखोपरमे परमविमनस्कास्तमस्काण्ड-भाण्डमिव ब्रह्माण्डं
मन्यमाना विलपन्तः सन्ति (झ) । तथाहि,

अहो ! सोऽयं नीलाचलतिलकयात्राविधिरियं
नवोद्यानश्रेणीरथविजयवर्त्माऽपि तदिदम् ।
दहत्युच्चैः पित्तज्वर इव दृशौ कन्तति मनः
खलानां वाणीव व्यययति तनुं हृद्रण इव ॥ (ज)

(झ) एतावतीति एतत्परिमाणके समधिके इत्यर्थः श्रीनी-
लाचले चलन् तिष्ठन् यः आनन्दकन्दः आनन्दमूलं जगन्नाथदेव इति
भावः तस्य स्यन्दनयात्रा रथयात्रा एव परमानन्दः सहोत्सवः तत्र
कतिपये जना इति शेषः सुखस्य आनन्दस्य उपरमे व्यपगमे इवेत्यत्रा-
ध्याहार्यम् अथवा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । परमविमनस्काः अतिविक्र-
मनसः सन्तः तमस्काण्डानां तिमिरराशीनां भाण्डम् आधारमिव
अन्वकारपूर्यमिवेत्यर्थः । विलपन्तः परिदेवयन्तः, विलापः परि-
देवनमित्यमरः ।

(ज) अहो इति । अहो आश्चर्यं सः अयं नीलाचलस्य
तिलकं ललाटभूषणं श्रीपुरुषोत्तम इत्यर्थः तस्य यात्राविधिः रथ-
यात्रामहोत्सव इत्यर्थः, इयं नवा नवीना उद्यानश्रेणी, तत् इदं
रथविजयवर्त्म रथयात्राया विजयमार्गः, एतत् सर्वं पित्तज्वरः
पैत्तिको ज्वररोग इव उच्चैः अतिशयेन दृशौ केन दृक्षति, खलानां
दुर्जनानां वाणीव वचनमिव मनः कन्तति क्षोभयति, तथा हृद्रण
इव हृदयसंभ्रतमिव तनुं शरीरं व्यययति व्याकुलीकरोति । शिख-
रिणीष्टकः, रम्यं रुद्रेण विद्धा यमनसभला गः शिखरिणीति तद्वच-
नम् । अत्र साव्योपमादुपार्थितविभावनाविशेषोक्तरी । सङ्करः ।

तत् कथय किमत्र रहस्यम् । (ट)

सूत्र । भारिष ! धन्योऽसि । यस्य तेऽस्य ते किलानयो-
र्नयनयोर्नयसाफल्यकारिणः परमभागवता अद्य गोचरी-
भूता भूतारणकतः । (ठ)

पारिपार्श्विकः । भाव ! केऽमी ।

सूत्र । श्रीकृष्णचैतन्यपार्षदाः ।

पारि । कोऽसौ चैतन्यगोस्वामी ।

सूत्र । भारिष ! अद्यापि जननी-जठर-पिठरपिहित
एवाऽसि यदिदं महाप्रभोस्तस्य नाम नाम च न श्रुतम् (ड) ।
श्रूयताम् ।

आश्चर्यं यस्य कन्दो यतिसुकुटमणिर्माधवाख्यो मुनीन्द्रः
श्रीलाहैतः प्ररोहस्त्रिभुवनविदितः स्तम्भ एवावधूतः ।

उक्तं हि दर्पणे, सावोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते इति । विभा-
वना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति । सति हेतौ फलाभावो
विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति । अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाग्र्यस्थितौ ।
सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनरिति च ।

(ट) रहस्यं गोप्यं गूढं वस्तु इत्यर्थः ।

(ठ) नयसाफल्यकारिणः दर्शनचरितार्थताविधायिनः, परमभाग-
वताः परमभगवद्भक्ता इत्यर्थः । गोचरीभूताः दर्शनपथं गता इत्यर्थः,
भूतारणकतः पृथिव्युद्धारणकारिणः ।

(ड) जननीति । जनन्याः सातः जठरं कुक्षिरेव पिठरं मूत्रं
तेन पिहितः आच्छादितः सात्वगर्भस्थित इत्यर्थः । नाम सम्भा-
वनायां वा प्रसिद्धौ ।

(ड) आश्चर्यं मिति । आश्चर्यं यतीनां सन्ध्यादिनां सुकुटमणिः
किरोटरत्नं माधवाख्यः माधवो नाम मुनीन्द्रः यस्येति सन्ध्या योऽयं

श्रीमद्वक्त्रेश्वराद्या रसमयवपुषः स्कन्धशाखास्वरूपा
विस्तारो भक्तियोगः कुसुममय फलं प्रेम निष्कैतवं यत् ॥ (८)
अपिच,

ब्रह्मानन्दश्च भित्त्वा विलसति शिखरं यस्य यात्रात्तनीडं
राधाकृष्णस्थलीलामयखगमिशुनं भिन्नभावेन हीनम् ।
यस्य क्वाया भवाध्वन्यमशनकरी भक्तसङ्कल्पसिद्धे-
र्हेतुश्चैतन्यकल्पद्रुम इह भुवने कश्चन प्रादुरासीत् ॥ (९)
पारि । भाव । किम्पयोजनो जनोऽहदूरोऽयमवतारः । (त)

महाप्रभोः चैतन्यदेवस्य कन्दः मूलं, श्रीलाद्वैतः श्रीमान् अद्वैतः
प्ररोहः अङ्कुरः, त्रिसुवने विदितः प्रसिद्धः अवधूतः योगिविशेषः
स्कन्धः प्रकाण्डः, श्रीमन्तः वक्त्रेश्वरप्रभृतयः रसमयं शान्तरसपूर्णं
वपुः शरीरं येषां तादृशाः अतएव स्कन्धस्य काण्डस्य शाखास्वरूपाः
स्कन्धविनिर्गता विटपा एवेत्यर्थः, विस्तारः प्रभूतः भक्तियोगः कुसुमं,
यत् निष्कैतवम् अकलिमं प्रेम तत् फलम् । खग्वराष्ट्रं, अश्व-
याणां त्वयेण त्रिसुनियतियुता खग्वरा कीर्त्तिं तेयमिति तत्त्वज्ञानात् ।

(९) ब्रह्मानन्दमिति । यस्य शिखरम् अग्रभागः ब्रह्मानन्दं भित्त्वा
विदार्य अवगाह्येत्यर्थः विलसति विभाति, यत्र राधाकृष्णौ आत्मा
यस्य यथोक्तं लीलामयखगमिशुनं क्रीडामयप्रक्षियुगलं भिन्नभावेन
पार्थक्येन हीनम् अभिन्नमित्यर्थः सत् आत्तः गृहीतः नीडः कुलायः
येन यथोक्तं अतन्त्रितमित्यर्थः, यस्य क्वाया भवाध्वनः संसारमार्गस्य
यः अमः श्लेशः तस्य अशनकरी शान्तिविधायिनी, तादृशः कश्चन
भक्तात्मा सङ्कल्पस्य भानस्य सिद्धेः हेतुः कारणभूतः चैतन्य एव कल्प-
द्रुमः इह भुवने प्रादुरासीत् आविर्बभूव । खग्वराष्ट्रम् ।

(त) किम्पयोजनः किमर्थः, जनानाम् अहः तर्कः तस्य दूरः
अतर्कणीय इत्यर्थः, अयम् अवतारः चैतन्याविर्भाव इत्यर्थः ।

सूत्र । मारिष ! अवधेहि बधे हि मनसो निर्विशेषे-
 ऽशेषे परे ब्रह्मणि लय एव परः पुरुषार्थस्तत्साधनं धनं हि
 केवलम् अद्वैतभावेनेति सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेनाऽऽद्यत्वे-
 नाऽपि मन्वानानां विदुषां स्वमताऽऽग्रह-ग्रहगृहीतानाम्
 अनाकलितं तत् तत्रैव शास्त्रेषु गूढतयोदृतयोत्तमत्वेन
 स्थितमपि सच्चिदानन्दधनविग्रहो नित्यलीलोऽखिलसौभग-
 वान् भगवान् श्रीकृष्ण एव सविशेषं ब्रह्मेति तत्त्वं तस्यो-
 पासनं सनन्दनाद्युपगीतं विगौतमविकलः पुरुषार्थस्तस्य
 साधनं नाम नामसङ्कीर्तनप्रधानं विविधभक्तियोगमावि-
 र्भावितुं भगवान् चैतन्यरूपी चैतन्यरूपीभवन्नावि-
 रासीत् । (थ)

(थ) अवधेहि अवधानं कुरु श्रूयतामित्यर्थः । बधे दमने
 वशीकरणे इत्यर्थः सतीत्यर्थः निर्विशेषे विशेषः भेदः तद्वहिते अभिधे
 अशेषे पूर्ण इत्यर्थः परे परमे ब्रह्मणि परमात्मानि लयः विलीनत्वं
 कैवल्यावाप्तिरित्यर्थः पुरुषार्थः प्रधानपुरुषप्रयोजनं सुक्तिरित्यर्थः तस्य
 साध्यते अनेनेति साधनम् उपायभूतं धनं द्रव्यं केवलम् एकमात्रम्
 अद्वैतभावना जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनमित्यर्थः । सर्वेषां शास्त्राणां
 प्रतिपाद्यत्वेन बोध्यत्वेन आद्यत्वेन मुख्यत्वेन अपि मन्वानानां भावयतां
 विदुषां विद्यायतां स्वमतस्य स्वसिद्धान्तस्य आप्तः निर्वन्ध एव ग्रहः
 तिन गृहीतानां स्वं स्वं मतं शुष्णताम् अनाकलितम् अविवेचितं
 गूढतया रहस्यतया जडतया गृहीततया उत्तमत्वेन उत्कर्षेण स्थित-
 मपि । सच्चिदानन्दधनविग्रहः नित्यज्ञानानन्दपूर्णशरीरः नित्यलीलः
 सततविहारो अखिलसौभगवान् सर्वसौभाग्यपूर्णः । सविशेषं सम्पूर्णं
 ब्रह्म परमात्मा इति तत्त्वं यादार्थ्यम् । सनन्दनादिभिः ब्रह्मसुतैः

परि । भाव ! किं तेनेह तेने हरिणा स्वाभिमत-
मतव्यञ्जको ग्रन्थः । (द)

सूत्र । यद्यपि को न वेद वेदकर्तृत्वं भगवतस्तथाऽपि
खल्वन्तर्यामी यामीहते प्रेरणां न खलु सा बाह्योपदेशतो
देशतो वा कालतश्च परिच्छिन्ना भवितुमर्हति । (ध)

परि । भाव ! तर्हि कथं तत्रैवोदारमते रमते न
सर्वः । (न)

उपगोतं कीर्तितं विगीतं विशेषेण गीतञ्च । स एव अविकलः सम्यक्-
पुरुषार्थः कैवल्यसाधनमित्यर्थः । तस्य उपासनस्य साधनम् उपायः
नाम प्रसिद्धं नामसङ्कीर्तनमेव प्रधानं यत् तादृशं विविधं नानाविधं
भक्तियोगम् आविर्भावयितुं प्रकटयितुं चैतन्यरूपी चित्स्वरूपः पर-
मात्मा इत्यर्थः चैतन्यरूपीभवन् श्रीचैतन्यदेवमूर्तिः सन् आविरासीत्
प्रादुर्भव ।

(द) तेने विस्तृतः प्रकाशितः स्वाभिमतस्य स्वाभिप्रेतस्य मतस्य
व्यञ्जकः प्रकाशकः । ग्रन्थः सन्दर्भः ।

(ध) वेदकर्तृत्वमिति भगवतः परमात्मनः वेदकर्तृत्वं श्रुतिब्रह्मत्वं
को जनः न वेद न जानाति ? अपि तु सर्व एव जानातीत्यर्थः ।
अन्तर्यामी सर्वेषाम् अन्तरात्मस्वरूपः सः सां प्रेरणां नियोगम् देहते
वेष्टते यथा प्रणाल्या लोकान् नियन्तुमिच्छतीति भावः सा प्रेरणा
बाह्योपदेशतः बाह्यविषयोपदेशेन देशतः देशानुसारेण कालतः
समयानुसारेण च परिच्छिन्ना निर्णीता न खलु नैव भवितुमर्हति ।
तत्सन्दर्भे तादृशं मतं प्रकटितं तत् खलु बाह्योपदेशतः देशकालविभा-
गतश्च प्रकटयितुं न शक्यते इति भावः ।

(न) उदारमते उच्चकटाभिमतविषये सर्वः जनः न मते न
सा सजति ।

सूत्र । विविधवासना-सनायो हि लोको लोकोत्तरे
बर्त्तन्ति कथं सर्व एव प्रवर्त्तन्ताम् । वासनावद्वा अद्वाऽऽश्रयते
हि भेदकतां मतेरिति । (प)

पारि । भाव ! भक्तियोगी योऽगोचरः शास्त्रकृतां स च
सचमत्कारं ज्ञानमेव जनयति तस्य ब्रह्मकैवल्यं बल्यं फल-
मिति को भेदः । (फ)

सूत्र । मारिष ! “एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानु-
रागो द्रुतचित्त उच्चैरित्यादिना” भगवन्नामसङ्कीर्त्तनादि-
रूपस्य भक्तियोगस्य योऽगस्य रतिजनकभावः स खलु पार्ष-
दभावं भावं भावमवतिष्ठते (ब) । तथाच “तैर्दर्शनीयावय-

(प) विविधेति विविधाः नानाप्रकाराः याः वासनाः संस्कार-
विशेषाः ताभिः सनायः युक्ताः । लोकोत्तरे अलौकिके । वासनया
वद्वा नियन्त्रिता अद्वा विश्वासविशेषः सतेः बुद्धेः भेदकतां विभि-
न्नताम् आश्रयते बुद्धिभेदं करोतीत्यर्थः ।

(फ) भक्तियोग इति भक्तिः पूज्येष्वनुरागः स चात्र प्रे-
मविशेषः तस्याः योगः उद्देशः । अगोचरः अविदितः शास्त्रश्रद्धिर्भक्ति-
सार्गो न दर्शित इति भावः । स च भक्तियोगः सचमत्कारं साङ्गुतम् ।
ब्रह्मकैवल्यं ब्रह्माद्वैतं बल्यं सुखम् । को भेदः विशेषः वेदादिशास्त्रस्य
अभिनयसन्दर्भस्य चैतन्यप्रणीतस्य चानयोरिति भावः ।

(ब) एवमिति इत्थं नियमवान् स्वस्य प्रियस्य प्रीतिभाजनस्य
चैतन्यरूपिणः कृष्णस्य नामकीर्त्या नामकीर्त्तनेन जातानुरागः अनु-
रक्तः तथा उच्चैरतिशयेन द्रुतचित्तः आर्द्रमनाः । अगस्य न गच्छतीति
अगः तस्य स्थावरस्य दृक्पर्वतादेरपीति भावः रतिजनकभावः प्रेमा-
र्द्रत्वमित्यर्थः पार्षदभावं सालोक्यरूपं भावं भावं भावं भावं अय-
तिष्ठते, तादृशप्रेमाद्वैतं भावं सालोक्यसुक्तिरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ।

वैरित्यारम्भं पश्यन्ति ते मे हचिराण्यम्ब ! सन्तः प्रसन्नहासा-
कृण्वलीचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं
सृहणीयां वदन्तीति” तद्रूपतैव तेषां मोक्षो न तु कैवल्य-
मत एव त एवमूचिरे कपिलपादाः । “भक्तिः सिद्धेर्गरीय-
सीति” । अतः खलु कलौ नाम नामसङ्कोर्त्तनमेव पुरुषा-
र्थसाधकताऽतिरक्कारिपुररक्कारि रत्याख्यभावस्य । (भ)

पाठि । भाव ! भावत्वं वचनमिदम् अतीव विस्मापकं
यती भगवन्नाम मुक्तिमेव जनयतीति शास्त्रं तदन्यथा
चेत् । उच्यते । वसुतसु “नारायणेति स्त्रियमाण इवाय
मुक्तिमिति” श्रूयते । (म)

(भ) तैरिति दर्शनीयः अवयवः येष्यः तादृशैः तैः व्यक्तदर्शन-
प्राप्तियोग्यैरित्यर्थः । पश्यन्तीति हे अम्ब ! मातः ! ते सन्तः
साधवः मे सम प्रसन्नः हासो येषां तादृशानि तथा कृण्वे रक्ते
लोचने येषां तानि दिव्यानि वरप्रदानि रूपाणि पश्यन्ति साक्षात्-
कुर्वन्ति तथा साकं सह तैः रूपैरिति शेषः सृहणीयां मनोघ्नां वाचं
वदन्ति । तद्रूपता साङ्गोक्त्यरूपेत्यर्थः । भक्तिः भगवति प्रेमभावः
सिद्धेः कैवल्यरूपाया मुक्तेः गरीयसी श्रेयसी, कैवल्यं हि ब्रह्मीभावः
का तव सुखाशा ? साङ्गोक्त्येव सततमेव तं साक्षात्कुर्वन्तः परमा-
नन्दमनुभवन्तीति भावः । पुरुषार्थसाधकतेति पुरुषार्थस्य साङ्गोक्त्य-
रूपमुक्तेः साधकतां न तिरस्करोति नाष्टयोतीति तथोक्तं प्रत्युत
पुरः करोति प्रकटयतीति तथोक्तञ्च इत्यर्थः रत्याख्यभावस्य प्रेमभावस्य
इत्यर्थः ।

(म) भावत्वं भवत इदं भवदीयमित्यर्थः । विस्मापकं विस्मय-
जनकम् । नारायणेति स्त्रियमाणः समुर्जुर्जनः नारायण ! इति वद-
न्निति शेषः मुक्तिम् इवाय प्राप ।

सूत्र । विहस्य । मुक्तिशब्दोऽत्र पार्षदस्वरूपपरः । यत-
स्तत्रैव “सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्त्तिनामिति” ।
इदमेव श्रीकृष्णचेतन्यमतमन्यमतमपास्तं करोति । अनु-
तिष्ठन्ति चैतत् सुकतिनः कतिनः (य) । अतस्तद्वतारेण
कलिरप्ययं कृतार्थः ।

पारि । कथमेतत् ।

कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यच्छन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥ (२)

इति निन्दाश्रवणात् ।

सूत्र । तत् तु श्रीकृष्णावतारतः पूर्वपूर्वकलिपरम् ।

अन्यथा,

कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् ।

अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद यशः ॥ (ल)

(य) सद्य इति सद्यः सपदि भगवतः पार्श्ववर्त्तिनां पार्श्वचराणां
स्वरूपं जगृहे । अपास्तं करोति निराकरोति । एतत् मतं सुकतिनः
पुण्यवन्तः कतिनः कार्यकुशला नराः अच्युतिष्ठन्ति आश्रयन्ति ।

(र) कलापिति । हे राजन् ! कलौ प्रायेण बाह्येन पाषण्डैः
विधर्मिभिः विभिन्नं विवृतं चेतः देवां तादृशाः सत्त्याः मानवाः
जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथेन इन्द्रेण आनतं पादपङ्कजं यस्य
तादृशं भगवन्तम् अच्युतं नारायणं न यच्छन्ति न पूजयिष्यन्ति ।
वश्यस्य विलं वृत्तं, वदन्ति वश्यस्य विलं जतौ जैराविति तल्लक्षणात् ।

(ल) कलाविति । कलौ जनिष्यमाणानाम् उत्पत्त्युत्समानां

कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ।

कृतादिषु प्रजा राजन् ! कलाविच्छन्ति सम्भवम् ॥ (व)
इत्यादीनि भाविचैनन्यावतारपराणि वचनानि विरुध्ये-
रन् । (श)

पारि । कथमेतान् न बाधते कलिः । (घ)

सूत्र । कृष्णपक्षेऽनुदिवसं चयमाप्नोति यः सदा ।

दोषाकरो बाधतां किं स वै विष्णुपदाश्रितान् ॥ (स)

नेपथ्ये । कस्त्वं भो ! दोषाकरत्वेन मां जुगुप्सयन् (ह)

सुधाकरमुपस्थापयसि ।

भक्तानाम् अनुग्रहाय अनुकम्पायै दुःखशोकतमोदुदं सुपुण्यम् अति-
पावनं यशः व्यतनोत् विस्तारयामास नारायण इति शेषः ।

(व) कलापिति । कलौ नराः नारायणः परम् अयनम् आश्रयः
तेषां तादृशाः हरिभक्ता इत्यर्थः भविष्यन्ति । हे राजन् ! कृतादिषु
सत्त्वलोताद्वापरेषु सम्भूता इति शेषः प्रजाः कलौ सम्भवं जन्म
इच्छन्ति तत्र नारायणपरत्वेन तेषां सद्गुणललाभसम्भवादिभिः भावः ।

(श) भावीति भविष्यतः चैतन्यावतारस्य सूचकानीत्यर्थः ।
विरुध्येरन् विरोधमापद्येरन्नित्यर्थः ।

(घ) बाधते पीडयति धर्मात् अंशयतीत्यर्थः ।

(स) कृष्णपक्षे इति । यः सदा कृष्णपक्षे बहुलपक्षे अन्यत्र
विष्णुभक्ते अनुदिवसं चयम् आप्नोति लभते, स वै निश्चितं दोषाकर-
चन्द्रः अन्यत्र अधर्माकरः विष्णुपदाश्रितान् आकाशस्थान्, विन्दु-
विष्णुपदं वापीत्यमरः । अन्यत्र कृष्णभक्तान् किं बाधतां पीडयन् ?
विष्णुभक्तापीडनं न कलेः साध्यमिति भावः ।

(ह) जुगुप्सयन् गर्हयन् ।

ब्रूत ! निगुणं निभास्य । मारिष ! यथाप्रस्तावमयममर्षी-
त्कर्षद्वयोऽद्योदयो ह्यधर्मेण (ज) प्रियसखेन सममित
एवाभिवर्त्तते तदितोऽपसरावः । इति निष्क्रान्तौ ।

(इति प्रस्तावना) । (क)

ततः प्रविशत्यधर्मेणोपास्यमानः कलिः ।

कलिः । सखे अधर्म ! सत्यमेवाह चारणाचार्यः ।

अधर्मः । किं तत् ।

कलिः । कृष्णपक्षे इत्यादि पुनः पठति ।

अथ । सखे युगराज ! दोषाकर इति भवन्तमेवा-
ऽऽक्षितवानयमधमः । आः पाप कुशील कुशीलव ! (ख)
शृणु रे ।

शौचाचारतपःक्षमाशमदमैः सार्धं विवेकादिभिः
सामन्तैरपि येन धर्मनृपतिर्निर्मूलमुन्मूलितः ।

(ज) निभास्य अवलोक्य । यथाप्रस्तावं प्रस्तावानुसारेण इत्यर्थः ।
अयं कलिः अमर्षं क्रोधम् उत्कर्षतीति तथोक्तं हृदयं यस्य तादृशः
क्रुद्ध इत्यर्थः । नास्ति दयायाः उदयः उद्रेकः सख्य तथाभूतः
निर्दय इत्यर्थः । अधर्मेण पापेन ।

(क) प्रस्तावना । प्रस्ताव्यते प्रसङ्गात् आनीयते प्रकृतमनयेति
आसुखापरनाम्नौ प्रकृतार्थसूचिका वाक्यावलीत्यर्थः । तदुक्तं दर्पणे,
नदी बिदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण संहिताः
संज्ञापं यत् कुर्वते । चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताद्येपिभिर्भियः ।
आसुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि चेति ।

(ख) आक्षिप्तवान् तिरस्कृतवान् । कुशील कुचरित ! कुशीलव
नट ! ।

(ग) शौचेति । येन एकेन मया शौचं वाङ्माध्यन्तरभलमुद्रिः

ये दृष्ट्वैव पुनन्ति तेऽपि सहसैवात्मीकतास्तत्प्रिया
येनैकेन मया स यस्य वशगः सोऽयं कलिर्निन्यते ॥ (ग)
तिष्ठ रे पाप ! तिष्ठ ।

यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।

धर्माभावे कुतः कृष्णः पक्षे यस्य कलेः क्षयः ॥ (घ)

कलिः । सखे ! नायमाक्षिप्यतामवधारय । यतः

गतः स कालो मम साम्प्रतं सखे !

हतप्रभावोऽस्मि कुमारकादतः ।

महोषधेरङ्कुरनिर्गमादिव

क्षतप्रभस्तच्चकनागपुङ्खवः ॥ (ङ)

आचारः वैदिककर्मावुष्ठानं तपः चान्द्रायणादिकं व्रतं क्षमा सत्यपि
अपराधे अपरेषां दोषसार्जनं शमः शान्तिः दमः इन्द्रियाणां
विषयेभ्यः निवर्त्तनं तैः तथा विवेकादिभिः सामन्तैः अधीश्वरन्दपैरपि
साङ्गं धर्मन्दपतिः धर्मराजः निर्मूलं यथा तथा उन्मूलितः विध्वं-
सित इत्यर्थः ये च दृष्ट्वैव पुनन्ति पशितोऽकुर्वन्ति लोकानिति शेषः
तेऽपि तस्य धर्मन्दपतेः प्रियाः साधव इत्यर्थः सहसैव अङ्गीकृताः
तिरस्कृता इत्यर्थः सः अधर्मः यस्य वशगः किङ्कर इत्यर्थः सोऽयं
कलिः निन्द्यते ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) यत इति । यतः यत्र धर्मः तिष्ठतीति शेषः ततः तत्र
कृष्णः नारायणः तिष्ठतीति शेषः, यतः यत्र कृष्णः ततः तत्र जयः
उत्कर्षलाभ इत्यर्थः स्यादिति भावः । धर्मस्य अभावे सति कृष्णः
कुतः ? यस्य कृष्णस्य पक्षे कालः क्षयः भवतीति शेषः यदा धर्म एव
निर्मूलितः तदा कथं कृष्णस्तिष्ठेत् कथं वा तत्पक्षे कलिपरामभव
रुति भावः ।

(ङ) गदगतिः । हे सखे ! मम स कालः प्रादुर्भावसमय

अधर्मः । युगराज ! कोऽसौ कुमारकः किं कुत्सितो
मारकः किं कोः पृथिव्या वा मारकः । (च)

कलिः । नोभयम् । नोभयं नो भयं कर्तुमीष्टे किन्तु
नववीपे जगन्नाथनान्नी मिश्रपुरन्दराज्जातः श्यां कुमारो-
ऽयं मम मर्माणि क्लन्तति । (छ)

अध । विहस्य । हंहो युगराज !

यस्योच्चैर्भुजदण्डचण्डिममहामार्त्तण्डतेजोभयान्-
भूको घूक इवादिकन्दरगतः पादैकशेषो वृषः ।
स त्वं मद्विधभृत्यसेवितपद्मो भूदेववालादतो
भीतिं विन्दसि हन्त ! कोऽयमतुलश्चित्तस्य ते विभ्रमः ॥ (ज)

इत्यर्थः गतः । सास्यतम् अतः अस्मात् कुमारकात् सहौघधैः अङ्क-
रस्य प्ररोहस्य निर्गमात् अतप्रभः निस्तेजाः तत्कलनामपुङ्गव इव
नागराजस्तत्क इव हृतप्रभावः निष्पताप इत्यर्थः अस्मि । वंशस्थ-
विलं वृत्तम् । उपमालङ्कारः ।

(च) मारकः मारयतीति मारकः विनाशकः ।

(छ) नोभयम् उभयं कुत्सितो मारक इति कोः पृथिव्याः मारक
इति च न इत्यर्थः । उभयम् एतद्वयमित्यर्थः नः अस्माकं भयं
कर्तुं जनयितुं न कष्टे न प्रभवति । मिश्रपुरन्दरात् मिश्रश्रेणादित्यर्थः ।
क्लन्तति क्लिनति ।

(ज) यस्येति । वृषः धर्मः यस्य तव उच्चैः महान् यः भुजदण्डः
तस्य यच्चण्डिमा चण्डित्वं स एव महान् मार्त्तण्डः सूर्यः तस्य
तेजसः तापात् यत् भयं तस्मात् पादैकशेषः एकाङ्गिणा स्थित
इत्यर्थः घूक इव मेचक इव भूकः निःशब्दः अक्षम इत्यर्थः अद्रि-
कन्दरगतः पर्वतगुहां प्राप्तः, यथा कोऽपि शत्रुजितः पर्वतगुहांभ्यन्तरे
तिष्ठति तद्वदिति भावः । सः तस्यां प्रभासवान् तथा सविद्यो

कलिः । सखे ! नायं केवलो भूदेवबालः, अपितु बाल-
देवदेवः । (भक्त) तथाहि,

हरिहरि ! हरिभक्तियोगशिखा-

सरसमना जगदेव निष्पुणानः ।

हरिरिह कनकाब्जकान्तकान्ति-

द्विजभवनेऽवततार बाललीलः ॥ (ज)

तथाच,

जायमानः पूर्णिमायामुपरागच्छलेन यः ।

ग्राहयामास युगपद्वर्त्तमानं जगज्जनान् ॥ (ट)

अत्येन किङ्करेण सेवितपदः सन् अतः अस्मात् भूदेवबालात् विप्र-
कुमारात् भीतिं विन्दसि प्राप्नोषि ? हन्त खेदे, अयं ते तव चित्तस्य
मनसः अललः असमः बिभ्रमः विशिष्टा भ्रान्तिरित्यर्थः कः ? न
किमपि भयकारणमस्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(भक्त) बालदेवदेवः बालकमूर्तिः देवदेवः देवाधीश्वर इत्यर्थः ।

(ज) हरीति । हरिहरि इति खेदस्तत्रकनव्ययं, हरिः नारा-
यण एव हरौ निजतन्त्रे या भक्तिः प्रेम तस्याः योगः उपायः तस्य
शिखायाम् उपदेशे सरसं मनो यस्य तादृशः एव जगत् निष्पुणानः
निश्चयेन पवित्रीकुर्वन् कनकाब्जस्येव कान्ता रम्या कान्तियस्य तथाभूतः
गोराङ्ग इत्यर्थः तथा बाला अभिनवा लीला विलासो यस्य तथा-
विषः नवीनां लीलापद्धतिं प्रकटयन्नित्यर्थः इह द्विजभवने ब्राह्मणगृहे
अवततार आविर्भव । पुष्पिताया इत्यम्, अयुजि नयुगरेफतो
यकारो युजि ह नजौ जरगाश्च पुष्पितायेति तल्लक्षणात् ।

(ट) जायमान इति । यः हरिः पूर्णिमायां जायमानः गौराङ्ग-
त्वेनाविर्भवन्नित्यर्थः उपरागः राङ्गकर्तृकः चन्द्रवृत्त्योरन्यतरस्यासः
स एव कलं व्याजः प्रसङ्ग इति यावत् तेन जगज्जनान् पुष्पितायां

अथ । अयमपि ते भ्रमः । यदिदं काकतालीयन्यायेनो-
पपन्नमन्यथा कल्पयसि (ठ) । शृणु भीः । शृणु ।

सहाप्रभावाः सुमहामहायाः

क्व यूयमुच्चैश्चिरवद्वसूलाः ।

क्वाऽयं कङ्कष्वो द्विजवंशजात-

स्ततोऽपि भीः कोऽयमहो ! भ्रमस्ते ॥ (ड)

कलिः । सखे ! यथार्थमाकलय । (ठ)

स्वयम्यकाशाः किल कालदेश-

वयोऽन्वयादौ न हि सव्यपिच्छाः ।

सर्वान् जनान् युगपत् समकालं हरेरान् आह्वयामास हरिमन्त्रेण
दीक्षितवानित्यर्थः ।

(ठ) काकतालीयन्यायेनेति काकगमनेन तालपतनमिव व्यतिक्रितम्
असम्भवनीयं कार्यं यत् सहसा सिध्यति असौ काकतालीयन्यायः
तेन, यथा परिणततालफलस्य पातसमकाले एव तदुपरि काकागमनान्
जनाः काकगमनेनैव तालस्य पातः जात इति मन्यन्ते परं वस्तुगत्या
तदुल्लेखं तथा बालककर्तृकं जगतीस्यजनानां हरिनामदीक्षणमलोक-
मिति भावः ।

(ड) सहाप्रभावा इति । सहाप्रभावाः सुमहामहायाः प्रबल-
सहायसम्पन्नाः उच्चैरतिशयेन चिराय बह्वं कृद् मूलं वेष्टां तादृशाः
यूयं क्व ? अयं द्विजवंशजातः कङ्कष्वः कोरकः ब्राह्मणशिशुरित्यर्थः
क्व ? कङ्कष्वं सहदन्तरं सूचयति । ततो बालतादपि भीः भयम्,
अहो ! आश्चर्यं ते तव कोऽयं भ्रमः ? उपजातिदृष्टम् ।

(ठ) आकलय विवेचय ।

(ण) स्वयमिति । स्वयं प्रकाशन्ते विराजन्ते इति तथोक्ताः
जनाः किञ्चित्तिशयेन कालः समयः देशः स्थानं वक्रः बालादिकम्

उद्यातमात्रः खलु बालसूर्यो

गाढं तमस्काण्डमपाकरोति ॥ (ण)

नाप्ययमसहायः । यतः खलु स्वावतारात् पूर्वमेवाय-
मवनितले प्रियपार्षदनिवहानाविर्भावयामास । (त)
तथाहि,

अद्वैताचार्यवर्यो भगवदनवमं शाश्वतं धाम साक्षा-
न्नित्यानन्दावधूतो मह इह महितं हन्त साङ्कर्षणं यः ।
श्रीकान्तश्रीपतिभ्यामपि सह विजयी श्रीलरामेण साङ्गं
कोऽपि श्रीवासनामा द्विजकुलतिलको नारदीयं हि तेजः (थ)

अन्वयः कुलञ्च आदि यस्य तस्मिन् विषये सत्यपेक्षाः विणिष्टया अमे-
क्षया सह वर्तमानाः न हि नैव भवन्तीति शेषः । बालसूर्यः
उद्यातमात्रः उदित एव खलु गाढं सान्द्रं तमस्काण्डं तिमिर-
राशिम् अपाकरोति ध्वंसयति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽद-
मर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे, सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन
वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधस्येतेतरे-
णार्थान्तरन्यासोऽष्टधा तत इति । उपजातिदृष्टम् ।

(त) प्रियपार्षदनिवहान् प्रियसहचरसङ्घान् ।

(थ) अद्वैतेति । अद्वैतनामा आचार्यवर्यः गुरुणामगणोः
भगवतः नारायणात् अनवमम् अन्यूनं साक्षात् शाश्वतं धाम स्वयं
शम्भुदेव अद्वैतनाम्ना अवतीर्ण इत्यर्थः । यः नित्यानन्दो नाम अव-
धूतः सन्ध्यासी स इह जगति महितं पूजितं साङ्कर्षणं हालपरं
महः तेजः हन्तीति खेदे, बलदेव एव नित्यानन्दनाम्ना अवतीर्ण
इत्यर्थः । श्रीकान्तश्रीपतिभ्यां तथा श्रीलरामेण श्रीमता रामेण साङ्गं
सह विजयी श्रीवासनामा कोऽपि द्विजकुलतिलकः ब्राह्मणवंशललाट-
भूषणभूतः नारदीयं तेजः हि, स्वयं नारद एव श्रीरामनाम्ना अवतीर्णः,

अपिच,

आचार्यरत्नहरिदासमुरारिगङ्गा-

दासादयः सह गदाधरपण्डिताद्याः ।

विद्यानिधिप्रभृतयोऽपि च वासुदेवा-

ऽऽचार्यादयः सह मुकुन्दमुखास्तथान्ये ॥ (द)

अपिच,

श्रीवक्त्रेश्वरवान् नृसिंहसहितः शुक्लाम्बरेणायुतः

श्रीदामोदरशङ्करो च जगदानन्दश्च मुख्यं दधत् ।

नानाभावविलासलास्यरसिकः प्रेमासदानाङ्गणो

यज्ञाल्यावधिबान्धवः स जगतीत्राणाय भूमिं गतः ॥ (ध)

श्रीकान्तश्रीपतिराभास्तत्सहचरा इत्यर्थः । स्रग्धरायुतं, अम्ब्रैयानां त्रयेण त्रिमुनियतिद्युता स्रग्धरा कीर्तिता सेति तल्लक्षणात् ।

(द) आचार्येति । आचार्येषु रत्नानीय आचार्यरत्नानि हरि-
दासमुरारिगङ्गादासादयः, गदाधरपण्डितादयः सह वर्त्तमानाः
विद्यानिधिप्रभृतयः तथा वासुदेवाचार्यादयः सहमुकुन्दमुखाः मुकुन्द-
प्रभृतिभिः सह वर्त्तमानाः, अन्येऽपि सहाया इति शेषः । वसन्त-
तिलकं युक्तं, ज्ञेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ ग इति लक्षणात् ।

(ध) श्रीति । श्रीवक्त्रेश्वरवान् नृसिंहसहितः शुक्लाम्बरेण
आयुतः सहितः श्रीदामोदरशङ्करो मुख्यं प्रधानं जगदानन्दश्च दधत्
दधानः वक्त्रेश्वरनृसिंहशुक्लाम्बरदामोदरशङ्करजगदानन्दसहित इत्यर्थः
नाना विविधाः ये भावविलासाः प्रेमविजृम्भितानि तेषां लास्येषु
ताण्डवेषु रसिकः निपुण इत्यर्थः प्रेमासदानां भगवत्परायणानां
गणः वर्गः यस्य बाल्यावधि आशैशवं बान्धवः सहचर इत्यर्थः सः
हरिः जगतीत्राणाय पापेभ्यः जगद्रक्षणाय भूमिं गतः पृथिव्यासव-
तीर्थ इत्यर्थः । शार्ङ्गं लविक्रीडितं युक्तम् ।

अथ । युमराज ! कथमयमीश्वर इति निरणायि । (न)

कलिः । सखे ! सकलजनान्तःकरणाकर्षित्वं हि भगवतोऽसाधारणं लिङ्गम् आनन्दमयत्वात् । आनन्दमयो हि जीवान् आनन्दयितुमर्हति । यथा प्रचुरधनः परमपि धनिनं करोति । एतावत्त्वं हि परमैश्वरं लिङ्गमस्य (प) यद् बाल एव सकलजनचित्तचमत्कारकारकः । तथाहि ।

शिवशिव ! शिशुतायामेव गाम्भीर्यधैर्य-

स्मृतिमतिरतिविद्यामाधुरीस्निग्धताद्याः ।

निखिलजनविशेषाकर्षिणो ये गुणास्तै-

रिह न विदधतां के विष्णुरित्येव बुद्धिम् ॥ (फ)

अथ । अनैकान्तिकमिदम् । प्रकट एव कश्चिज्जीवो भवतु । (ब)

(न) निरणायि निर्णीतः निर्धारित इत्यर्थः ।

(प) असाधारणम् असामान्यं लिङ्गं लक्षणम् । प्रचुरधनः प्रभूतैश्वर्यः । एतावत्त्वम् ईदृग्भावः परं महत् ऐश्वर्यम् ईश्वरसम्बन्धि लिङ्गं चिह्नम् ।

(फ) शिवेति । शिवशिव इति खेदस्तुचकमव्ययम् । शिशुतायां शैशवं एव गाम्भीर्यादयः निखिलजनानां विशेषेण आकर्षिणः ये गुणाः तैः इह जगति के जनाः विष्णुरेव नारायण एवायमिति बुद्धिं न विदधतां न कुर्वन्तु अपितु सर्व एवास्मिन् नारायणबुद्धिं दधतीत्यर्थः ।

(ब) अनैकान्तिकम् अनिश्चितम् । प्रकटः प्रकटवान् महान् इत्यर्थः ।

कलिः । मैवम् ।

यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम् ॥ (म)

इति भगवतः सामान्योक्तेस्तथाविधाऽयुतगुणवत्तया भग-
वत्तैवास्य सिद्धेति वयमेव प्रमाणम् । यद् वयं जीवतो न
विमीमः । (म)

अथ । स किल कृतोद्वाह इति श्रूयते ।

कलिः । अथ किम् ।

अवतरति जगत्यामीश्वरे हन्त ! तस्या-

प्यवतरति हि शक्तिः काप्यसौ रूपिणी श्रीः ।

अनुकृतनरलीलां तामुरीकृत्य नीत्वा

कतिपयदिनमन्तर्हापयामास देवः ॥ (व)

(म) यदिति । यत् यत् विभूतिमत् ऐश्वर्यवत्, विभूतिभूति-
ऐश्वर्यमित्यमरः । श्रीमत् श्रीममानं वा ऊर्जितं तेजिष्ठं सत्त्वं
जीवः तत्तदेव त्वं मम तेजोऽंशसम्भवं सत्तेजःसम्भूतम् अवगच्छ
जानीहि । इति अर्जुनं प्रति भगवत उक्तिः ।

(म) तथाविधायुतगुणवत्तया तादृशवस्तुसंख्यकगुणशालितया
भगवत्ता ईश्वरत्वम् । वयमेव प्रमाणं निर्दर्शनभूता इत्यर्थः । जीवतः
जीवात् । अस्माकं भगवदंशसम्भूतत्वादिति भावः ।

(व) अवतरतीति । जगत्याम् ईश्वरे अवतरति सति हन्त इधं
तस्य शक्तिः रूपिणी भूतिर्निर्माती कापि अनिर्वचनीया असौ श्रीरपि
अवतरति हि स्वयतीर्णा भवत्येव । देवः नारायणः अनुकृता नर-
लीलां मोक्षार्थं नीत्वा यथा तादृशीं तां श्रियम् उरीकृत्य अङ्गीकृत्य
गृहीत्वैत्यर्थः कतिपयदिनं नीत्वा, यापयित्वा अन्तर्हापयामास अन्त-

तथाच तस्या मानुषीभावः ।

“देवत्वे देवरूपा सा मानुषत्वे च मानुषी” इति ।

किञ्च, भुवोऽंशरूपामपराञ्च विष्णु-

प्रियेति वित्तां परिणीय कान्ताम् ।

वैराग्यशिचां प्रकटीकरिष्यन्

हास्यत्यथैनां स नवां नवीनः ॥ (१)

अपिच, अस्याग्रजस्वकृतदारपरिग्रहः सन्

सङ्कर्षणः स भगवान् भुवि विश्वरूपः ।

स्त्रीयं महः किल पुरीश्वरमापयित्वा

पूर्वं परिव्रजित एव तिरोबभूव ॥ (२)

अथ । अणं विचिन्त्य स्वगतम् । अहो ! कष्टमिव प्रति-

हितां कारयामास । भाञ्जिनीवृत्तं, ननममययुतेयं भाञ्जिनी भोगि-
लोकैरिति तद्वचणात् ।

(१) भुव इति । स नवीनः नवावतारः हरिरित्यर्थः भुवः
पृथिव्याः अंशरूपां विष्णु प्रिया श्रीरिति वित्तां ख्याताम् अपराञ्च
कान्तां परिणीय उद्वाह्य अयं कियद्दिनानन्तरमित्यर्थः वैराग्यशिचां
वासनाशान्तिविधायिनीं शिचां उपदेशं प्रकटीकृत्यन् आविष्करिष्यन्
एनां नवां कान्तां हास्यति परित्यज्यति । उपजातिवृत्तम् ।

(२) अथेति । अथ श्रीचैतन्यस्य अप्रजः व्येष्टः स भगवान्
विश्वरूपः सङ्कर्षणः बलदेवः अकृतदारपरिग्रहः, विवाहमनुवर्त्तित्यर्थः
पुरीश्वरं पुरीस्थितम् ईश्वरं स्त्रीयं महः तेजः आपयित्वा प्रापय
पुरीश्वरे तेजो निभायेत्यर्थः पूर्वं चैतन्यप्रव्रजनात् प्राक् एव परि-
व्रजितः प्रव्रज्यां गतः सन् तिरोबभूव अन्तर्दधे । वसन्तशिलकं
वृत्तम् ।

भाति । प्रतिभातिरेकेणैवाहमन्यथाकुर्वन्नक्ति (व) । किन्तु,

ग्लपयति हृदयं मे स्तंसयत्यङ्गमङ्गं

विधुरयति विधेयं सर्वमेवेन्द्रियाणाम् ।

स्मृतिमहह ! लुनीते हन्त ! धैर्यं धुनीते

न हि महदभिधानादस्ति मे कष्टमन्यत् ॥ (श)

कलिः । सखे ! अनुभूतमिदानीमनुभूयताम् । (ष)

अध । सखे ! अस्थुपायोऽपायोज्झितः कश्चिदस्य
पराभवाय भवाय चास्माकम् । (स)

कलिः । कोऽसौ ।

अध । कामादयो ये षड्भी अमात्या-

स्तेषामशक्यं न हि किञ्चिदास्ते ।

(व) प्रतिभातिरेकेण बुद्धिप्राप्त्यर्थेण अन्यथाकुर्वन् धर्मविनाशने
उद्गच्छन्नित्यर्थः ।

(श) ग्लपयतीति । महताम् अभिधानात् नामोच्चारणात्
अन्यत् अपरं कष्टं मे मम न हि अस्ति, महात्मनां नामकीर्तनस्य
अधर्माशङ्कत्वादिति भावः । तथाहि, मे मम हृदयम् अन्तःकरणं
ग्लपयति ग्लानिं नयति, सर्वत्र महदभिधानं कर्तृपदं योज्यम् ।
अङ्गम् अङ्गं प्रत्यङ्गमित्यर्थः स्तंसयति शिथिलयतीत्यर्थः, इन्द्रियाणां
विधेयं वश्यं सर्वमेव वस्तु विधुरयति आकुलयति । अहह खेदस्तु चक-
मव्ययमेतत् स्मृतिः लुनीते भ्रंशयति तथा हन्त खेदे धैर्यं धुनीते
कम्पयति द्योतयति । भाजिनीयतम् ।

(ष) अनुभूतं नवेति शेषः । अनुभूयतां त्वयेति शेषः, उभयत्र
कष्टमिति कर्तृपदमूहनीयम् ।

(स) अपायोज्झितः निषिद्ध इत्यर्थः । अस्मिन् महदभिधानस्य
धर्मस्तु यः । भवाय मङ्गलाय ।

येषामखण्डाद् भुजदण्डदर्पा-

देकातपत्रं तव विश्वमेव । (ह)

सम्प्रति च ते दिग्विजयतः षड्विं निवृत्ताः सन्ति ।
एकैके खलु एकैकां दिशं विजित्य निष्कण्टकमेव जगत्
कृत्वा स्वामिनस्तव पादमूलमधुना धुनानाः (च) सन्देहं
समागमिष्यन्ति । तानेवास्य पराभवाय सर्वानेव युगप-
न्नियोजयिष्यामः । तथाहि, तेषां पराक्रमं वर्णयामः ।

यद्दोर्दर्पात् स्वयमुपगतः पद्मयोनिः स्वपुत्री-

मात्मारामोऽपि च पशुपतिर्मोहिनीं धावति स्म ।

सोऽयं कामस्त्रिभुवनजये यस्य विख्यातिरुच्चैः

स्त्रीणां क्रौडोतव इव परे तत्र केऽमौ वराकाः ? ॥ (क)

(ह) कामादय इति । ये जमी कामादयः कामक्रोधलोभमद-
मात्स्न्याणीत्यर्थः षट् अमात्याः सचिवाः भवत इति शेषः तेषाम्
अशक्त्यम् असाध्यं किञ्चिदपि कर्मेति शेषः न हि आस्ते, सर्वमेव एते
कर्तुमीशते इति भावः । येषां कामादीनाम् अखण्डात् अखण्डिता-
दित्यर्थः भुजदण्डदर्पात् बाहुबलमदात् विश्वं सर्वमेव जगत् तव
देकातपत्रम् एकच्छत्रं सर्वस्मिन् संसारे तवैव आधिपत्यमिति भावः ।

इन्द्रवज्राहर्तुः स्याद्विन्द्रवज्रा अर्हति तौ जमौ ग इति तस्मै जगतात् ।
(च) दिग्विजयतः दिशां विजयात् विजयं कर्त्तव्येति यवर्थे
अधुना । धुनानाः कम्पयन्तः निराकुर्वन्त इत्यर्थः तवाधिपत्ये इति
शेषः ।

(क) अर्हति । स्वयं, पद्मयोनिः वज्रा यस्य कामस्य, दोर्दर्पात्
बाहुबलदात् स्वपुत्री स्वां कन्यां सन्ध्याम् उपगतः रक्तम् अभिययो
दित्यर्थः तथा आत्मारामोऽपि ब्रह्मपद्मयोऽपि पशुपतिः, मोहिनीः
मोहिनीम् अश्वरमोहनार्थं मोहकमूर्तिः, हरिणा मायावृत्तिः ।

कलिः । सखे ! अज्ञोऽसि भगवत्तायाः । (ख)

नारायणस्यैष पुरा पराभवे

गतः स्वयं तेन पराजितोऽभवत् ।

न वै जगन्मोहनमोहनं हरिं

देह्यन्मृतो मोहयितुं तमीयते ॥ (ग)

तथापि ते मयैव नियुक्ताः सन्ति प्रतिज्ञातञ्च तैः सति शिशु-
तापगमेऽस्माभिरयं (घ) पराभवनीय इति तदप्यसम्भाव्य-
मेव । यतः,

नारीं धावति स तथा विडुषनञ्च ये यस्य कामस्य उच्चैः सहती
विख्यातिः विधिष्ठा कीर्तिः अस्तीति शेषः, सः अयं कामः तव सहाय
इति शेषः तत्र काले स्त्रीणां घोषितां क्रीडितव इव क्रीडामार्जारा
इव परे शल्यः अस्मी वराकाः तच्छा इत्यर्थः अद्वैतादयः के ? काम-
समीपे एते सर्व एव पराजीयन्ते इति भावः । मन्दाक्रान्तादित्तं,
मन्दाक्रान्ताख्य धिरसनशैर्भौ भनौ तौ गयुम्भसिति तल्लक्षणात् ।

(ख) भगवत्तायाः भगवद्भावस्य ऐश्वर्यस्य इत्यर्थः ।

(ग) नारायणस्येति । एषः कामः पुरा पूर्वस्मिन् काले नारा-
यणस्य पराभवे पराजयार्थमित्यर्थः गतः सन् तेन नारायणेन स्वयं
पराजितः अभवत् । पुरा नारायणद्विपिं प्रलोभयितुं कामप्रेरिताः
अश्वरसः वदरिकाश्च तत्तपोवनं गताः । नारायणस्तु तासामभिप्रायं
स्वान्तारायसवगम्य स्वात् अरुदेशात् ताभ्यः अपि परमहृन्दी
कामपि दिव्याङ्गनां निष्कास्य ताभ्यः प्रायच्छत् । तान् स्वलोका-
न्ताः पराजिताः बन्धिताश्च स्वं स्वं लक्ष्मं निन्दन्त्यः तयैव सह दिवं
प्रस्थिता इति पुराणवार्त्तालापुष्पम् । देह्यन्मृतः देहिनः कुःपीति
शेषः अस्मां मोहनस्य कामस्यापि मोहनं तं हरिं मोहयितुं न वै
नैवेत्यर्थः इयते शक्नुवन्तीत्यर्थः ।

(घ) अयं द्विजकुमारः चैतन्वदेव इत्यर्थः ।

आरम्भ एव वयसोऽभिनवस्य नव्यां
लक्ष्मीमिव द्युतिमतीं स विहाय भार्याम् ।
सम्पालयन्निजनिदेशमथो गयायां
यातश्चकार जनकस्य परेतकार्यम् ॥ (ङ)

अपिच, तत्रैव दैववशतः समुपेयिवांस-
आसीन्द्रमीश्वरपुरीसुररीचकार ।
शिचागुरुगुंरुतया दशवर्णविद्या-
मासाद्य माधवपुरीन्द्रवशां वशीशः ॥ (च)

अपिच, आगत्य स स्वभवनं प्रियसम्पदायैः
श्रीवासरामहरिदासमुखैः परीतः ।
गायन्नटनभिनयन् विरुदन्नमन्द-
मानन्दसिन्धुषु निमज्जयति त्रिलोक्यम् ॥ (छ)

(ङ) आरम्भ इति । सः चैतन्यः अभिनवस्य वयसः आरम्भे एव
नव्यां नवीनां लक्ष्मीमिव द्युतिमतीं सुन्दरीं भार्यां विहाय परित्यज्य
अथो अनन्तरं निजनिदेशं स्नां प्रतिज्ञां सम्पालयन् निष्पादयन् गयायां
यातः गतः सन् जनकस्य पितुः जगन्नाथमित्रस्य परेतकार्यं प्रतिक्रियाम्
शौर्द्धं देहिहकं कर्त्तुं इत्यर्थः चकार अतुङ्गितवान् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(च) तत्रेति । वशिनां जितेन्द्रियाणां देशः श्रेष्ठः शिचागुरुः
सः चैतन्यः तत्रैव गयायाश्चैव दैववशतः सहसा समुपेयिवांसम् उप-
स्थितं न्यासीन्द्रं योगीन्द्रं कसपोति शेषः गुरुतया आचार्यत्वेन
आसाद्य प्राप्य ईश्वरपुरीं माधवपुरीन्द्रवशां दशवर्णविद्याञ्च सुररी-
चकार अङ्गीकृतवान् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(छ) आगत्येति । सः चैतन्यः स्वभवनम् आगत्य श्रीवासराम-
हरिदासमुखैः प्रियसम्पदायैः प्रियसहचरैः परीतः समर्पितः गायन्
सङ्गीतं तान्त्रिकं नटनं चरितं अभिनयन् नाचं आदर्शयन् तन्त्रिकं चरितं

कथमत्र कामवराकोऽवसरमुपेतु । (ज)

अथ । सखे ! मैवं वादीः ।

सद्यैतत् स्तपोभिः शमदमनियमैर्धारणाध्यानयोगैः-

युक्ताश्चापारमेष्ठ्यं त्रिभुवनविभवे कर्दितान्नावबोधाः ।

कन्दर्पादीनमित्त्रानपि सहजतया दुर्जयानेव जित्वा

येन स्पृष्टा निपेतुः कथय कथमसौ केन कोपो विजेयः ॥ (भ)

कलिः । सखे ! कोपो वराकस्तस्य किं करोतु । तथा-
हि, यः खलु विविध-विधर्मं नर्मै-सचिवयोः सप्रपञ्च-पञ्च-
महापाप-पापच्यमान-मानसयोः सकल-लोकोपप्लवमात्र-
मानयोः परमखुण्डाकयोः कयोश्चिद्ब्राह्मणचेखयोः कुचेखयोः
कुकर्म्मकर्म्मठयोः सोदर्ययोः कादर्ययोः कपट-पटहाऽऽकार-

विरुदन् सन् आनन्दशिशुषु प्रमोदनदोषु त्रिलोकीं निमज्जयति अथ-
तारयति । वरकलिलकं दृष्टम् ।

(ज) कामवराकः दीनः काम इत्यर्थः ।

(भ) उपैरिति । उपैः उपैः अत्युपैः तपोभिः पराकाटिभिः
शमदमनियमैः धारणया एकाग्रतया ध्यानयोगैः समाधिभिः युक्ताः
आपारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदपर्यन्तं त्रिभुवनविभवे त्रिलोकैश्चर्यं कर्दितां
विक्रतम् उच्छिष्टं वा यत् अन्नं तन्नैव अवबोधः ज्ञानं येषां तथा-
भूताश्च त्रिलोकैश्चर्यं लुक्कं गहनानाम् अपीति भावः सहजतया
स्वाभाविकतया अपरिहार्यत्वेनेति भावः दुर्जयान् जेतुमशक्यानापि
अमित्त्रान् रिपून् कन्दर्पादीन् जित्वापि येन कोपेन रिपुणा स्पृष्टाः
आक्रान्ताः सन्तः मित्रैः सभोगतिं जग्मुरित्यर्थः अतो कोपः कथं
केन प्रकृत्यैव विजेयः जेतुं शक्यः, कथय । कथञ्चित् यदि कोऽपि
कामं जयेत् तदपि कोपं कथमपि जेतुं न शक्नुयादिति भावः ।
(कामवराकः इत्यर्थः)

योर्जगन्नाथमाधवाभिधानयोरनयोरहरहरतीव वर्द्धमानमा-
नस-मखयोः सानुग्रह-ग्रहमात्मनैवाह्वयपुरतः समानीत-
योः किल्बिष विप्रलोभवदभ्यां भवदभ्यां यद्यदेनो व्यरचित-
दखिलमेव मेऽवधानपूर्वकं ददतमिति गदितयोः कथं कथ-
मपि विस्मयचमत्कार-कारणेन क्षणं स्थगितयोरनन्तरं ददा-
वेति निगदतोः करतो जलं गृह्यत्वा सद्य एव देदौष्यमा-
नीक्रियमाणयोस्तदित्वरत्वरमाण-विपुल-पुलका-कञ्चुकयोरा-
नन्द-नन्ददीक्षणसलिलयोः कृष्ण-कृष्णेति गङ्गा-गङ्ग-रुद्रक-
गृह्योश्चिर-समय-समयमान-मनोनिर्भलतया चिरसमुपपन्न-

(ज) य इत्यादि । यः चैतन्यः । विविधेति विविधानां विधस्माणां
पापानां नर्म्मसचिवयोः विहाराभात्ययोः बल्लुङ्कृतकारिणो-
रित्यर्थः । सप्रपञ्चेति सप्रपञ्चैः सविस्तरैः पञ्चभिः महापापैः
ब्रह्महत्यादिभिः । पञ्च महापातकान्तुक्तानि सृष्टिसंहितासु, ब्रह्महत्या
सुरापानं स्तेयं शुर्वङ्कनागमः । महान्ति पातकान्याहुः तत्संसर्गश्च
पञ्चम इति । पापच्यमानं पुनः पुनरतिशयेन वा पच्यमानं सलिनी-
क्रियमाणमित्यर्थः मानसं ययोः तथाभूतयोः । सकलेति सकलानां
लोकानाम् उषण्वमातम् उत्पीडनमेव सात्वाकार्यं ययोः तथोक्तयोः ।
परमेति परमम् अत्यर्थं लुण्ठकौ लुण्ठनकारिणौ तयोः ब्राह्मणवेलयोः
ब्राह्मणसूतयोः कुवेलयोः मलिनवसनयोः । कुकर्मति कुकर्मसु दुष्कृतसु
कर्मठयोः निपुणयोः । सोदर्ययोः सहोदरयोः । कपटेति कपटस्थ
कूटस्थ यः पटहः तस्मैव आकारो ययोः तादृशयोः कपटप्रसिद्धयो-
रिति भावः । वर्द्धमानेति वर्द्धमानः वृद्धिं गच्छन् ज्ञानसमस्तः मनो-
मालिन्यं ययोः तथाविधयोः । सानुग्रहेति अनुग्रहेण । पञ्चः
निर्वन्धः तेन सह वर्द्धमानं यथा तथा सनिर्वन्धेन अनुग्रहेणेत्यर्थः ।
मात्मनैव स्वयं, पुरतः अप्रतः । किल्बिषेति किल्बिषं पापमेव विप्रं
दत्तं लोभवदभ्याम् आशक्ताभ्यां भवदभ्यां युवाभ्याम् । यद्यः पापं

भक्तियोग-योगतो गतोहाम-कामादिदोषयोः परमभाग-
वतानां पदवीमारूढयोस्तादृशेनानन्दविकारेण पश्यतः ।
पश्यतः सन्देहं सकलानेव जनांश्चिन्तापिंतानिवाऽनिवारित-
मेवाऽकार्षीत् । तस्य खलु सकलालाषवकारिणः कटाच-
पातमात्रेणैव परहृदयादपि कामादिषड्विपक्ष-पक्षच्छिदां
भगवतः क्रोधवशीकारः किञ्चित्तम् (ज) । नेपथ्ये आनन्द-
कोलाहलः ।

व्यरचि विरचितं कृतमित्यर्थः । अखिलं समग्रं मे सङ्ग्रहम्, अवधान-
पूर्वकं साभिनिवेशं यथा तथा ददतं दत्तमित्यर्थः । ददधातोरुपनिदम् ।
गदितयोः उक्तयोः । स्थगितयोः स्तम्भितयोः । निगदतोः कथ-
यतोः । करतः हस्तात् जलं पापोत्सर्गजलमित्यर्थः । सद्य एव
तत्क्षणादेव पापोत्सर्गानन्तरमेव देहोपभोगीक्रियमाणयोः अतिदीप्ति-
शालीक्रियमाणयोः पापध्वंसात् ससञ्चलोक्तदेहयोरिति भावः ।
उदित्वरेति उदित्वरम् उदुगच्छत् त्वरमाणं तत्क्षणाजयमानं विपुलं
मङ्गत् पुलकमेव कञ्चुकं वर्म ययोः तथोक्तयोः कण्टकिततन्वोरित्यर्थः ।
आनन्देति आनन्देन हर्षेण नन्दत् गलत् ईक्षणसलिलं नेत्रजलं ययोः
तथोक्तयोः आनन्दवाष्पं विस्फुजतोरित्यर्थः । गदुगदेति गदुगदगदनेन
अर्द्धस्वलितकथनेन रुद्धः कण्ठो ययोः तथाविधयोः । चिरेति
चिरसमयात् चिरात् समयमाना सङ्गच्छन्ती या मनसः निर्मलता
पापराहित्यमित्यर्थः । तथा । चिरेति चिरात् ससुखस्य सङ्गातस्य भक्ति-
योगस्य भगवत्प्रेमभावस्य योगतः आसङ्गात् । गतेति गतः विनष्टः ।
उहामः उतुकः कामादिदोषः ययोः तथाभूतयोः । परमभाग-
वतानां पदवीमारूढयोस्तादृशेनानन्दविकारेण आनन्द-
जनितेन भावात्तरेण । पश्यतः अनलोकयतः, सन्देहं क्षतः निर-
स्यतः गतसंशयमित्यर्थः । तस्य चैतन्यस्य । सकलेति सकलानां सर्वेषाम्
अलाषवं मोक्षयित्वर्थः तस्य कारिणः, पापमोक्षनेन कृतकार्योपदेयेन

कलिः । श्रुतिममिमीय । सखे ! श्रुतिमिदम् । अथ खनु
 श्रीवासवासान्तरे यद्यमानन्दकुतूहलहलहला-रावः श्रूयते
 तेनानुमितममितमहमहनीयं तस्यैव किमपि चेतश्चमत्-
 कार-कारि चरितमुन्मीलति (ट) । पुनर्नेपथ्ये उलूलुध्वनि-
 सहचरो विविधवादितध्वनिः ।

कलिः । निपुणं निभात्य । अये ! सत्यमेवानुमितमद्यादृशा-
 ऽदृश्यमानमिवैतत् । पश्य भूसुर-सुरस-तरुणीगण-मुख-
 मुखरितमङ्गलोलूलुध्वनि-सहचर-चरमपरितोषसमुच्चरज्य-
 जयनिखनानुवादिवादित्र-समूहनिर्घोष-परिपोषविशृङ्खल-
 शृङ्गघण्टारवैरवैयग्रतः श्रवणावट-घटमान-सुधारसाऽसार
 इव कथन महोत्सवसमयोऽयमुन्मीलति । तदिदमवश्यमेव
 निपुणं निभालनीयमिति (ठ) तथा करोति । पुनस्ततैव ।

च सद्गोत्रेयं गोत्रमास्ति नः कुर्वत इत्यर्थः । कामादीति कामादयः
 षट् विपक्षाः रिपवः तेषां पक्षच्छिदः पक्षदलनस्य भगवतः सर्वशक्ति-
 मतः । चित्तम् आश्चर्यम् ?

(ट) श्रीवासेति श्रीवासस्य वासान्तरे भवनाभ्यन्तरे । अमितेति
 अमितेन अपरिमितेन मन्त्रेण उक्तस्यैव मन्त्र उक्तस्य उक्तस्य इत्यमरः ।
 महनीयं पूजनीयं प्रशंसनीयमित्यर्थः किमपि अनिर्वचनीयम् । चेतसः
 चित्तस्य चमत्कारकारि चमत्कारकारणम् । उन्मीलति स्फुरति ।

(ठ) निभात्य इहा । भूसुरेति भूसुराणां भूदेवानां ब्राह्मणानां
 सुरसुरा सुरसिकाः यास्तरुण्यः युवत्यः तासां गणस्य मुखैः मुखरितः
 लज्जुरितः याः मङ्गलः माङ्गलिकः उलूलुध्वनिः तत्सहचरेण तत्-
 ससभित्याह्वयिषा चरमपरितोषेण परमोत्साहेत्यर्थः समुच्चरन् यः
 जयजयनिखनः जयजयध्वनिः तदनुवादिनः इत्यहं तास्मानस्य

रामार्घ्यादीन्परमपुण्यं श्रीपते ! भव्यनव्यान्
कुम्भानघोत्तरशतसुपासादय त्वं जवेन ।
श्रीकान्त ! त्वं प्रतिदिशं बधूवर्गमन्वाद्य धन्या
भूदेवस्त्रीरमरसरितो भीरमभ्यानयन्तु ॥ (६)

कलिः । सखे ! सम्यगालक्षि मया । यद्यं श्रीवासः
सहोदरानादिशति तथा मन्ये तस्यैव विश्वम्भरदेवस्य
प्रकट-घटमान-निजावेशविकस्वर-परमप्रभावस्य महाभि-
षेक-महोत्सव-समारम्भः समुज्जृम्भते । (७)

वादित्वसमूहस्य सदङ्गादेरित्यर्थः निर्वीषस्य शब्दस्य परिपोषाः परि-
पोषकाः वर्जका इत्यर्थः विश्वङ्कुलाः तसुलाः ये शङ्खानां पण्डानाञ्च
रवाः तैः अवैद्यपतः अव्ययतया अनायासेनेत्यर्थः अव्ययवटेषु कर्ण-
कुहरेषु घटमानः प्रविशन्नित्यर्थः सुभारसानाम् असुभारसानाम्
आसारः धारा यस्मिन् तथाभूतः । निभालनीयं दर्शनीयम् ।

(६) रामेति । हे राम ! अर्घ्यादीनि पूजोपकरणानीत्यर्थः
अरं द्रुतं, लघु क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः । उपहर आनय । हे
श्रीपते ! त्वं जवेन सत्वरमित्यर्थः भव्यनव्यान् उत्कृष्टान् नवाञ्च सघो-
त्तरशतम् अष्टाधिकशतसंख्यकानित्यर्थः कुम्भान्-कलशान् उपासादय
उपाहर । हे श्रीकान्त ! त्वं बधूवर्गम् अन्वाद्य धन्याः सुखशीलाः
भूदेवस्त्रीः ब्राह्मणपत्नीः अमरसरितः गङ्गाकाश-भीरं जलम् अभ्यानयन्तु
इति प्रतिदिशं आज्ञापय । मन्दाक्रान्ताकृतम् ।

(७) आलक्षि दृष्टम् । मन्ये तर्कयामि । विश्वम्भरदेवस्य चैत-
न्यस्य इत्यर्थः । प्रकटेति प्रकटम् ; अत्यर्थं घटमानेन जायमानेन
निजावेशेन स्वव्यापारेण अलौकिककर्मणा इत्यर्थः विकस्वरः । विकासं
गतः वर्जमान इत्यर्थः महान् प्रभावः यस्य तादृशस्य । महान् यः
अभिलेकः ऐश्वर्यदौर्लभ्यज्ञानविशेषः स एव महोत्सवः तस्य समारम्भः
समुद्योगः समुज्जृम्भते समुज्जृम्भति ।

कव । यद्यर्धं स्वयं स्वयन्वित ईश्वर एव तदा कथमाधु-
निक आवेशः । (ष)

कविः । श्रूयताम् ।

नित्यो यद्यप्यहह ! बलवानीश्वरस्येशभावः

स्वाधीनत्वात्तदपि न स तं सर्वदैव व्यनक्ति ।

हन्ताऽऽदत्ते कुतुकवशतो लौकिकीमेव चेष्टां

लीलामाहुः परमसुरसां तस्य तामेव तज्ज्ञाः ॥ (त)

पुनर्नेपथ्याभिसुखमवलोक्य । सखे ! पश्य पश्य तत्कालोदित हि-
नकर-कर-निकर-निर्भर-परिरव्यजाम्बूनद-शिखरि-शिखर-
मरौचि-श्रीचि-निचय-रुचिमञ्जरीभिरिलावृतवर्षस्यैकखण्ड-
मिव भूसुरवरश्रीवास-वासमखिल-जन-लोचनगोचरीकुर्व-

(ष) स्वयन्वितः स्वेन आत्मनैव यन्वितः सिद्धः । आधुनिकः
नवीनः आवेशः प्रकटनं स्वप्रभावस्येति भावः ।

(त) नित्य इति । अहहेति विस्मयद्योतकमव्ययम् । यद्यपि
ईश्वरस्य बलवान् प्रबलः ईशभावः ईश्वरत्वं नित्यः, तदपि सः ईश्वरः
स्वाधीनत्वात् तम् ईशभावं सर्वदैव न व्यनक्ति न प्रकटयति यदा तस्य
इच्छा स्यात् तदैव प्रकटयतीति, भावः । हन्तेति पदमव्ययं पाद-
पूरणार्थकमत्र बोध्यम् । कुतुकवशतः कुतुकवशात् लौकिकीमेव
मानशीमेव चेष्टां व्यापारम् आहते स्मृतिरिति अवलम्बते तथा लोकः
कदाचित् स्मृतः किमपि करोति कदाचिद्वा न करोति तद्वदिति
भावः । तज्ज्ञाः तद्विदः ईश्वरतत्त्वविद इत्यर्थः तस्य तामेव चेष्टां
परमसुरसाम् अलङ्कृतवतीं लीलां विलासयिष्यमाहुः कथयन्ति ।
सन्दर्शयन्ति ।

(ष) मत्कावित्यादि । तस्मिन् काले महाभिक्षुककाले उद्विग्न
दिनकरस्य स्वयस्य करतिकरोष किंयसमूहेन निर्भरं गाढं यथा

निव निवहीभूतानन्दमहोन्मादिष्णुरिव युगपदुदितर-समु-
हाम-विद्युहाम-पुञ्ज इव भगवद्भेदमनुप्रविश्य विशाल-
शालग्रामादिपर्यङ्कमधिरुद्ध शालग्रामादिकमेकतोऽवचिष्य
समुपविष्टः सकलैरेव ससम्भ्रम-स्मरणमितस्ततो धावद्भिः
सविपुल-पुलकाशुभिरानयद्भिः पूर्वोद्दिष्टानि पूजोपकर-
णानि करणाऽनियतपाटवैरिव वैरि-बधरूपविषयवासना-
वास-नाश-विशदान्तरैरभितोऽभितः परिवन्ने (य) । पुनर्नेपथ्ये ।

स्यात् तथा परिरब्धस्य आलिङ्गितस्य व्याप्त्येत्यर्थः जाम्बूनदक्षिणरिणः
कुमेरोः शिखराणां उद्ग्राणां मरीचिवीचीनां मयूखतरङ्गाणां निचयाः
निवहा एव दक्षिणस्यैः प्रभावजन्यैः ताभिः दलादृतवर्षस्य तदाख्य-
भूगोलखण्डस्य एकखण्डमिव एकं प्रदेशमिव भूसुरवरस्य ब्राह्मणत्रेयस्य
श्रीवासस्य वालं भवनम् अखिलजनानां समस्तजनानां लोचनगोचरी-
कुर्वन् नयनविषयं कुर्वन् स्तुत्यं किरणैः प्रतिफलितानां कुमेरुदङ्गाणां
प्रभाभिर्यथा दलादृतवर्षखण्डं दीप्यते तथा स्वप्रभाभिर्दीपमानं
श्रीवासभवनं लोकान् दर्शयन्निति भावः । निवहीभूतः घनीभूतः यः
आनन्दमहः आनन्दोत्थः तेन उन्मादिष्णुरिव उन्मादरोगग्रस्त इव
युगपत् समकालम् उदितरः उदयच्छन् समुहामः समुत्कटः तीव्रः
विद्युहाम्नां तडित्कालानां पुञ्जः राशिरिव स्वप्रभाभिरिति भावः ।
ममपदुगेहम् देवदहम् । विशालम् उच्चतं शालग्रामादीनां देव-
मूर्तिभेदानां पर्यङ्कमभिः अवचिष्य अपसार्थः । समुत्सवं सव्ययं
धमयं यस्मिन् तद् यथा तथा । स विपुलेति विपुलैः समविकैः पुलकैः
लोभाद्भिः लेशुभिः आनन्दवाप्यैश्च सहितैः । करणेति करणेषु
इन्द्रियेषु करणं साधकतमं चेतनात्वेन्द्रियेषु तोयमरः । अनियतं
पाटवं साधक्यं येषां तैः केवलं तद्भावभावनाया इन्द्रियव्यापारेण
विशालप्रयत्नेरिति भावः । वैरीति वैरिणः शत्रूणां बधरूपे विषये
सा वासना इच्छापिशेः तस्या वासस्य स्थितेः नाशेन विशदानि

कुरुष्व सुरसीरपल्लविहे राम ! संशोभिता
मञ्जुन्द ! रचय स्वयन्त्वमभिषेकसामर्थिकम् ।
गदाधर ! विधत्स्व भी ! वसनमाल्यभूषादिकं
मयाऽयमभिषेक्यते हरिरिहैव खड्गोपरि ॥ (२)

कलिः । नेपथ्याभिमुखं परितोऽवलोक्य । सखे ! पश्य पश्य ।

यान्थायान्ति च हन्त ! मङ्गलघटव्ययाग्रहस्ताः स्त्रियो
या एताः परितः पुरात् सुरधनीं तत्कूलमूलात् पुरम् ।

तासां वाचि तदीहितं नयनयोरस्रन्तनौ वेपथु-

धम्मिल्ले श्लथता कपोलफलके रोमाञ्च इत्यद्भुतम् ॥ (४)

निर्भञ्जानि अन्तराणि अन्तःकरणाणि येषां तथाभूतैः वान्ताकतेषां
वैरभावव्यपगमादिति भावः । अभितः समन्तात् । परिवर्त्तं परिवृत्तः ।

(२) कुरुष्वेति । हे राम । त्वम् इह सुरभीः सौरभवतीः अपः
सञ्जानि संशोभिताः मन्त्रपूताः कुरुष्व । हे मञ्जुन्द ! त्वं स्वयम् अभि-
षेकसामर्थिकं रचय । हे गदाधर ! त्वं वसनमाल्यभूषादिकं विधत्स्व
उपाधर । मया इहैव खड्गोपरि पश्य हे क्यं हरिः चैतन्यदेवः
अभिषेक्यते अभिषिक्तः करिष्यते । पृथ्वीपुत्रं, जसौ जस्यवा वसु-
पहसति च पृथ्वी गुरुरिति तल्लक्षणात् ।

(४) यानीति । हन्तेति अव्ययम् । या एताः स्त्रियः यौषितः
मङ्गलघटेषु साङ्गव्यक्तुम्भेषु व्यया व्यग्रहस्ता हस्ताभ्यांश्च यासां तथा-
भूताः सख्यः परितः समन्तात् पुरात् सुरधनीं यान्ति गच्छन्ति तत्-
कूलमूलात् तथाः सुरधन्याः कूलमूलात् तटमूलात् पुरम् आयान्ति
आगच्छन्ति च । तासां वारीणां वाचि तत् चैतन्याभिषेकविषयम्
वेदितं वेदितम् उक्तिरिति भावः । नयनयोः अक्षम् आनन्दबाष्पं
तनौः शरीरे वेपथुः कम्पः, धम्मिल्ले कोशे श्लथता व्यस्तया बन्धना-
भावादिति भावः, तथा कपोलफलके गण्डप्रदेशे रोमाञ्चः पुलकम्
इति अद्भुतम् आश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ।

अथ । धम्मिस्स सयता तदेतदखिलं कामस्य विस्फूर्जितमित्येव भण्यताम् (न) । यतः,

यत्र यत्र हरिणीदृशां क्रम-

स्तत्र तत्र सदनस्य विक्रमः ।

स्त्रप्रकर्षजननीं विना चमूं

केवलो जयति किञ्चसूपतिः ॥ (प)

कलिः । नाप्येतत् ।

भावेनोपहतं चेतीदृशेषां शोभकारकम् ।

निर्भावानां पुनस्तेषामाकारो नापराध्यति ॥ (फ)

हर्षोपपत्त्यो । तदुल्लिखितोपपत्त्योः पुरुषसूक्तपारायणसुरसः कलः ।
कलः (व) ।

(न) विस्फूर्जितं विलक्षितम् । भण्यतां कथ्यताम् ।

(प) यत्नेति । यत्र यत्र हरिणीदृशां क्रमः पदविर्चोपः, तत्र तत्र सदनस्य कामस्य विक्रमः पराक्रमः । केवलः एकः चमूपतिः सेनानीः स्वस्य आत्मनः प्रकर्षजननीम् उत्कर्षविधायिनीं चमूं सेनां विना किं जयति शक्नोति शेषः । रथोद्धताष्टतं, रात्रपरैर्नरसङ्गे रथोद्धतेति तद्वत्त्वत्वात् ।

(फ) भावेनेति । भावेन प्रेम्णा उपहतं विकृतं चेतः इदृशेषां स्त्रीपुरुषाणामित्यर्थः शोभकारकं विकृतिविधायकम् । निर्भावानां भावशून्यानां प्रेमरहितानामित्यर्थः तेषां स्त्रीपुरुषाणाम् आकारः न अपराध्यति न दूष्यति । पथ्यावृत्तं वृत्तं, युजोवृत्ततोजेन पथ्यावृत्तं प्रकीर्तितमिति लक्षणात् ।

(व) तदुल्लेखेति । तदुल्लेखं तदुल्लेखं निर्वोषं निस्त्रयं पुण्यातीति तथोक्तः । पुरुषसूक्तानां वैदिकमन्त्रविशेषाणां पारायणेन आदान-पाठेन सुरसः सुखाद् सुमिष्ट इत्यर्थः ।

कलिः । निर्वण्ये । अहो ! अत्यद्भुतम् ।

एते ब्रह्मकमण्डलोरिव घटानिःस्यन्दमानैर्मुहुः

स्वर्गज्ञाजलनिर्भरैरविकलक्लिन्नात् सुमेरोरिव ।

गौराङ्गस्य शरीरतो निपततां भूमण्डलोक्तासिनां

निखन्दाः सुमहाभिषेकपयसां समुद्यतस्रो दिशः ॥ (भ)

अपि च । अभिषिक्तस्य निःसारित-सारि-तराभिषेक-
कीलालस्य लालस्यमान-वसनपरिधापन-पथनशोभमानस्य
मानस्य परितोष-विशेषेणाशेषेणानुलिप्तस्य भक्तजनैः कैश्चन
कृतालङ्करणस्य करणास्यदेन कैरपि धावितचरणकमलस्य
ज्वलन-धौत-कलधौत-कलया नीरावित-राजित-गौर-
महसो मह-सोम्यमान-महिम्नः श्रीविश्वम्भरस्य भरास्यदेन
प्रमृष्टां सर्वैरेव पादपद्मेापकण्ठे यथा-वैभवं वैभवं पुरस्क-
त्याद्वैतं द्वैतं दूरयद्भिः कनकनखिवसनाद्योन्मुपढोक्वन्ते (म)

(भ) एते इति । ब्रह्मकमण्डलोरिव घटात् कृन्नात् मुहुः पुनः पुनः निखन्दमानैः निःसरद्भिः स्वर्गज्ञाजलनिर्भरैः सन्दाकिनी-
जलधाराभिः अविकलं सन्त्यक् यथा तथा क्लिन्नात् अभिषिक्तात् सुमेरो-
रिव गौराङ्गस्य चैतन्यदेवस्य शरीरतः देहात् निपततां भूमण्डलो-
क्तासिनां पृथिवीमण्डलशोभिनां सुवहाभिषेकपयसां निखन्दाः साव-
तस्तः दिशः समुः व्यापुः । गार्हपत्यिकीडितं दत्तम् । उपमयोः
संस्तुतिरुपेक्षकारः । तदुक्तं दर्पणे, मिथोऽनपेक्षयतेषां स्थितिः
संस्तुतिरुच्ये इति सात्वं वाच्यं वैधर्म्यं वाच्ये उभयो द्वयोरिति च ।

(म) अभिषिक्तस्य तथा स्थापितस्य । निःसारितेति निःसारितम्
क्षयसारितं सारितं सारित्वेणम् अभिषेककीलालम् अभिषेकजल-
कीलालमहो जलनिधनरः । यज्जत्, तथाभूतस्य गौतमोदयना-
द्योविजयस्य निराक्रान्तालस्येत्यर्थः । जालस्यमानेति लालस्यमानम्

अथ । सखे । अममवसरो लोभस्य । यतः,
 धैर्यध्वंसो परिणतिसुखहेषणो जौविरोधी
 जेतुं शक्यो भवति नितरां हन्त केनापि लोभः ।
 जीराशो धर्मयनजनितं रत्नभूतस्य रत्नं
 देवो विष्णुः क्षिप्तमपि चक्रे कौस्तुभञ्च श्रियञ्च ॥ (य)

बलिः । नायं तथा । कश्चि न जानात्य । पश्य पश्य एष खलु ।

अतिशयेन विलसत् अतिपिण्डानुमिति भावः यत् वसनं वस्त्रं तस्य
 परिधापनपण्येन परिधापनमङ्गला इत्यर्थः शोभमानस्य विराजतः ।
 मानस्येति । मनसः अयं मानसः यः परितोषविशेषः सन्तोषान्तिभावः
 तेन अतुलितस्य युक्तस्य इत्यर्थः । करुणाद्वेन करुणेत्यर्थः । अजनेति
 क्लृप्तः अग्निः, स एव यौनं विष्टुहं कलधौतं स्वर्णं तस्य कलया
 लज्जया नीराजितम् अतएव राजितं गोभिनं यौनं लज्जः तेजः यद्य
 तथाविधस्य । सहेति कहेन उत्तरेण सोऽस्यमानः अतिशयेन
 जायमानः सज्जितो यद्य तादृशस्य गणानुसङ्गमशक्तिन इत्यर्थः ।
 भराद्वेन अतिशयेन । यथावैभवं यथैश्वर्यं सत्यदमस्तुत्येत्यर्थः
 अतएव अद्वितीयम् असममित्यर्थः वैभवं सत्यं पुरस्कृत्य मनाहृत्य
 इत्यर्थः इतम् ईश्वरभागे संग्रहं दूरयद्भिः त्यजद्भिः निःसङ्गदभीष्टैर्
 जीर्णैर्द्विष्यैः उपलब्धैर्द्विष्यैः उपकारेणित्यन्ते ।

(य) धैर्येति । धैर्यं ध्वंसयतीति धैर्यध्वंसो धैर्यापहारकः,
 परिणतया यत् सुखं तस्य हेषणः विविधो भाविगुणहारोऽत्यर्थः, जौवि-
 रोधी निर्लेज्जवापादक इत्यर्थः लोभः केनापि नितरास् अतिशयेन
 जेतुं शक्यः भवति । धैर्येत्यर्थः हन्त इति खेदसूचकपदस्य तथाहि
 देवो विष्णुरपि जीराशोऽपि जीराशान्तरात् यत्नेन जनितम् इत्या-
 पितं रत्नभूतस्य रत्नजातस्य रत्नस्य अतः इत्यभूतं किमपि अतिरिचनीयं
 कौस्तुभं सखिविशेषं श्रियं सखीयं चक्रे कासवागतः । विष्णुरपि
 लोभवरणोऽभूदिति भावः । सखाकान्तावृत्तम् ।

न भाषते नेचते च न शृणोति च किञ्चन ।

स्नानन्दस्तिमितः किन्तु तेजसा परमेष्ठते ॥ (१)

अथ । सखे ! इयमपि मदस्य रीतिः । (ल)

मूकीकरोत्यलममूकमहो अनन्य-

मन्थीकरोत्यवधिरं वधिरीकरोति ।

योऽयं बली सुमनसं विमनीकरोति

स श्रीमदो वद न कस्य महोपहृत्यै ॥ (व) ।

तदलमत्र चिन्तया एकस्यावसरे सर्वेषामेवावसरोऽनु-
मेयः । एकयोगनिर्दिष्टानामित्यादि (श) । तेन

(१) नेति । अयं चैतन्यदेवः न भाषते न देहीति कथयतीत्यर्थः । न ईक्षते न पश्यति उपहारद्रव्याणीति शेषः किञ्चन न शृणोति स्तुतिवादादीनामर्पयतीत्यर्थः । किन्तु स्नानन्देन निजप्रसोदेन स्तिमितः स्तम्भितः उल्लसित इत्यर्थः परं केवलं तेजसा एषते अभ्युदेति इष्टिं गच्छतीत्यर्थः । पथ्यावक्तुं इष्टम् ।

(ल) मदस्य—मदस्य ।

(व) मूकीकरोतीति । यः मदः अमूकं वाचालम् अलम् अत्यर्थं मूकीकरोति वक्तालुङ्गारकं करोति । अहो इति आश्चर्य्यद्योतक-
मव्ययम् । अनन्यं चक्षुष्मन्तम् अन्धीकरोति अचक्षुषं करोति । अवधिरं समर्थश्रोत्रेन्द्रियं वधिरीकरोति श्रोत्रेन्द्रियशून्यं करोति । तथा सुमनसं प्रयत्नसमसं विमनीकरोति विमनसं करोति । अयं कः बली बलवान् प्रबलः श्रीमदः श्रीमन्दः कस्य जनस्य महस्य उपहृत्यै उपहृताय न भवतीति शेषः वद कथय । सर्वस्यैव उप-
पातार्थं भवतीत्यर्थः । वसन्ततिलकं इष्टम् ।

(श) एकस्य कामादीनामन्यतमस्येत्यर्थः अवसरे अवकाशे प्रतिष्ठा-
ज्ञाते इति भावः । सर्वेषामेव कामादीनाम् अवसरः प्रतिष्ठा अनुमेयः

अन्योत्कर्षासहत्वान्नसि मलिनता क्रौर्थाकापव्यकारो
यत्रोत्पद्येत तं हि प्रदहति सहसा कोटराग्निर्यथाऽगम् ।
येनाक्रान्तान्तराणां खल इति बलते विश्वविजोभिकाख्या
सोऽयं मात्सर्यनामा तव सचिववरो वर्त्तते गूढमत्र ॥ (घ)
पुनर्नेपथ्ये । हन्त भो अद्वैत ! ।

अष्टादशैव यासाः जण इव नामाभवन् यस्य ।

तस्मिन्निन्दमये किमुपचरामो वयं जुष्टाः ॥ (स)

तदधुना सर्व एव तथा सुध्वम् । यथायं सहजमपि सान्द्र-
मानन्दं प्रतनूज्य भक्तवात्सल्याद्विहितमालम्बते । (ह)

अनुमानसिद्धः । एकेति एकस्य योगे सर्वेषामेव योग इत्येव निरु-
पितानां कामादीनामिति शेषः ।

(घ) अन्योत्कर्षासहत्वादिति । अन्येषाम् उत्कर्षासहत्वात्
प्रकर्षसहनाशीलत्वात् मनसि मलिनतां मालिन्यं क्रौर्थां निष्ठुरतां
कापव्यञ्ज करोति जनयतीति तथोक्तः यः मात्सर्यनामा रिष्टः यत्न
उत्पद्येत तिष्ठेत् इत्यर्थः तं कोटराग्निः गर्तस्थितः अनलः अग्नं
यत्नं यथा शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः । सहसा प्रदहति हि भस्मी-
करोत्येव, तथा येन मात्सर्येण आक्रान्तम् अन्तरं मनः तेषां तादृ-
शानां खलः दुर्जन इति विशेषात् सर्वेषां पित्रोभिका विशेषेण लोभ-
कारिणी उद्वेगजननीत्यर्थः आख्या संज्ञा बलते बलति । सः अयं
मात्सर्यनामा तव सचिववरः प्रधानामात्यः अत्र चैतन्यदेवे गूढं यथा
तथा वर्त्तते विहरति । सगुधराष्टकम् । उपनालङ्कारश्च ।

(स) अष्टादशेति । यस्य देवस्य चैतन्यस्य अष्टादश यासाः प्रहाराः
जण इव नाम अभवन् आनन्दमये तस्मिन् चैतन्यदेवे जुष्टाः अथमा
वयं किम् उपचरामः कथं परिचराम इत्यर्थः ।

(ह) सुध्वं स्तुतिः कुरुत । प्रतनूज्य शिथिलयित्वा भक्ताना-
मस्वाकं वात्सल्यात् स्नेहात् वहिर्दृष्टिं वाह्यमालादीनिम्बं आलम्बते

कविः । सखे ! श्रुतम् श्रुतम् ।

मत्ता हि केवलमैश्वर्यं न सहन्ते यदेवं शोवासी निगदति ।

अथ । श्रुतम् । किन्तु एभिरेवास्यान्तर्वर्त्ती (च) मदः
प्रख्याप्यते समनन्तरं मोहश्च । तथाहि

आनन्दः सहजो भवेद्यदि तदा नासौ विहातुं क्षम-
स्तेनान्तर्मदमेदुराऽतिकपटाद्विषं दृष्टं मन्यते ।

मोहश्चेत् स्वजनेषु नास्य किमहो तेषां वचो गृह्यते (क)

कविः । वासव्यात् । (ख) ।

अथ । क्षुब्धे मोह इतीतरत्वं स जनैर्वास्तव्यमित्युच्यते ॥ ग

करोति सततमयम् आनन्दमयब्रह्मभावेन अवतिष्ठते तेनास्मात् दृष्टिं
न पातयति तद्वयथा जलासु अस्य कपादृष्टिः स्यात् तथा स्तब्धा
प्रवर्त्तितव्यमिति फलितार्थः ।

(च) अन्तर्वर्त्ती गूढरूपेण शरीरस्थित इत्यर्थः ।

(क) आनन्द इति । यदि सहजः स्वाभाविकः आनन्दः भवेत्,
तदा असौ तम् आनन्दं विहातुं व्यक्तुं न क्षमः न शक्तः । तेन
आनन्दशानेन यदि आनन्दं त्यजति तदा इति भावः अन्तर्मदं आन-
न्दकर्मण्येन मदुरः स्निग्धः गर्वस्य गूढत्वात् वहिः स्निग्ध इव प्रतीय-
मान इति भावः अस्य अतिकपटात् प्रकाशकापक्ष्यं न तथा दोषः
प्रतीकाराहृत्वात् अन्तःकापक्ष्यमेव सहजान् दोषः तस्य अप्रतीकार्यत्वा-
दतिकपटस्य अतिविशेषणमिति भावः । विषं जगत् दृष्टम् अति-
दुष्कं मन्यते । चेत् यदि अस्य स्वजनेषु मोहः नाया न स्यात् तदा
किं कथम् अनेन तेषां स्वजनानां वचः गृह्यते ? ।

(ख) फलवत्यात् ज्ञेयात् ।

(ग) क्षुब्धे जने मोह इति । इतरत्वं अन्यत्वं सहजं जने

कलिः । अन्नजीवाश्रयोऽयं विचारः लुद्रालुद्रत्वस्य जीव-
गतत्वादिति । (व)

पुनर्नेपथ्यामिसुखमयलोक्य । अहो ! कथमकस्मादेव ।

अद्वैतप्रमुखाः पतन्ति युगपत्सर्वे क्षितौ दण्डव-
च्छ्रीवासादिचतुःसहोदरबधूमुख्याः स्त्रियश्चास्त्रिलाः ।

आ । ज्ञातम् ।

व्याकोषाम्बुजमालिके इव कृपामाध्वीकनिस्यन्दिके
आनन्दोर्ध्वविनिद्रिते विकचयामासायमीषी दृशौ ॥ (ङ)

पुनश्चिरं निरूप्य । अहो ! अत्यद्भुतम् ।

मच्चित्ता भवतेति वारिदघटानगम्भीरधीरस्वरं

भाषित्वाऽङ्घ्रिसरीरुहे भगवताऽमीषां शिरःषर्पिते ।

इत्यर्थः स मोहः जनैः वाक्यमिति उच्यते कथ्यते । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(व) अत्रेति अन्नः अविचक्षणः यः जीवः प्राणी, स एव आश्रयो
यस्य तस्याभूतः । जीवगतत्वात् प्राणिधर्मत्वादित्यर्थः ।

(ङ) अद्वैतेति । अद्वैतप्रमुखाः अद्वैतप्रवृत्तयः सर्वे तथा श्रीवासा-
दीनां चतुर्णां सहोदराणां बध्वः स्त्रियः मुख्याः अपणवः यासां ताः
अस्त्रिलाः समस्ताः स्त्रियः नार्थश्च युगपत् समकालं क्षितौ दण्डवत्
निपतन्ति प्रथमन्तोत्यर्थः । देशः ईश्वरः चैतन्यदेवः व्याकोषाणां
विकचानां, व्याकोषत्रिकचस्कृटा इत्यस्वरः । अम्बुजानां पद्मानां मा-
लिके इव अजाविव कृपा एव माध्वीकं मधु तस्यानिस्यन्दिके साविष्णी
इत्यर्थः तथा स्वस्य आनन्दस्य अर्धेषु तरङ्गेषु विनिद्रिते निशीजिते
दृशौ जेवो विकचयामास विकासयामास । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) मच्चित्ता इति । मच्चित्ता अवि शर्पितमनसः भयत इति
भगवता चैतन्येन वारिदघटानां भेषजिचयानाम् इव गम्भीरः भीरः

साम्प्रं सोत्कलिकं सवेपथु सशौकारं सरोमोद्गमं

सोस्त्रासञ्च सकौतुकञ्च यदमौ पानन्दतन्द्रां ययुः ॥ (च)

तदतः परमत्रैवागमिष्यन्ति सर्वे तदेहि स्थानान्तरं
चिन्तयामः ।

अथ । सखे ! समावस्थानं क चिन्तनीयम् ।

कतिः । चिन्तितमस्ति श्रूयताम् ।

विद्याशीलतपःकुलाश्रमयुजोऽप्ये कान्तदान्ताश्च ये
निन्दन्त्यस्य विभोश्चरित्रमनघं तेषु त्वया स्वीयताम् ।

त्वत्पत्नी तु मृषा वहिर्मुखमुखेष्वस्तां तनूजश्च ते
दम्भः केवलशुक्ककर्णकुशलेष्वेतेन मां खिद्यताम् ॥ (छ) ।

मृदुलः सरो यस्मिन् तत् यथा तथा भाषित्वा उक्त्वा अमीषां श्रीवा-
सादीनां शिरःसु अङ्घ्रिः सरोरुहे पादपद्मे कर्पितं सति अमी श्रीवासा-
दयः सास्त्रं सानन्दबाष्पं सोत्कलिकं सौत्सुक्यं सवेपथु सकम्पं सशौत-
कारं सरोमोद्गमं सलोमाञ्चं सोस्त्रासञ्च सकौतुकञ्च यथा तथा यत्
आनन्दतन्द्राम् आनन्दनिमीलितत्वं ययुः प्रापुः, एतदव्यङ्ग्यमिति
पूर्वेषामर्थः ।

(छ) विद्येति । विद्या शास्त्रार्थज्ञानं शीलं मृदुत्वं तपः चान्द्रा-
यसादिकं कुलसंवाभिजात्यम् आश्रमं गार्हस्थ्यादिकञ्च युज्यते शेषान्ते
इति तथेक्ताः तथा एकान्तदान्ता अतिसंयतचित्ता अपि ये अस्य
विभोः देवरस्य अनघं निष्पापं चरितं निन्दन्ति द्विषन्ति, त्वया तेषु
जनेषु स्वीयताम् । तव पत्नी मृषा मिथ्या तु वहिर्मुखानां ब्राह्म-
णानां मुखेषु आस्ताम् । ते तव तनूजः पुत्रः दम्भश्च केवलशुक्ककर्ण-
कुशलेषु केवलं शुक्काणि नीरसानि क्षत्ताराणीत्यर्थः यानि कर्माणि
तेषु कुशलाः मिथ्याः तेषु आस्तामिति शेषः एतेन नियोगेनेति भावः
मां खिद्यतां विषादः न क्रियतामित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अथ । यथा रुचितं ते । इति निष्कान्तौ ।

विष्कम्भकः (ज) । ततः प्रविशति पर्यङ्काकूटी गृहीत-
दिव्यवेशभूषः खानन्दसुप्तप्रबुद्ध इव भगवान् विश्वेश्वरः
परितो विभवसाक्षितादयश्च दूरं कौत्सं यन्तो अग्रे च
भागवताः ।

भगवान् । अहं त ।।

गोलोकादवतारितोऽस्मि भवतैवाहं सुदुर्वारया
स्वप्नेमासृतवन्ययैव परया दैव्यादिनाऽनन्यथा । (ज)

अहं । अञ्जलिं बद्धा ।

कोऽहं सुदुर्तरस्त्वयैव भगवन् ! लीलावशेनात्मना
लोकानुग्रहसाग्रहेण धरणावात्माऽयमाविष्कृतः ॥ (ज)
कथमन्यथा ।

(ज) विष्कम्भकः, तल्लक्षणमुक्तं दर्शये “उत्तयत्ति ध्यमाणातां
कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गुल्य दर्शितः ।
मध्यमेन मध्यमाभ्यां वा पाठाभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्वात् च त
सङ्कोचो नीचमध्यमकल्पित इति ।

(भ) गोलोकादिति । भवतैव अहं सुदुर्वारया वारयितुमशक्यया
परया अतिमहत्या दैव्यं कातरता आदिर्ह्याः तद्योक्तया अनन्यथा
अवाधारणा खल्वप्रेमासृतमेव वन्यया जलप्रवाहेण गोलोकात्
प्रधातः अवतारितः वाञ्छितः अस्मि ।

(ज) क इति । अहं कः सुदुर्तरः अतितुल्य इत्यर्थः, हे भग-
वन् ! त्वयैव लीलावशेन लीलाधीनेन तया लोकानां जगताम् अनु-
ग्रहे कपोदाने साग्रहेण अप्रवृत्ता आत्मना अयम् आत्मा धरणी
दृष्टिव्याम् आविष्कृतः प्रकाशितः । शार्दूलविक्रीडित उत्तम ।

“तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।

भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रिय” ॥

इति कुल्युक्तादिशा तथाविधानां नीरसतया शुष्कहृदयानां
मुनीनां हृदयसरसीकरणाय प्रकटित-जगन्मङ्गल मङ्गलाव-
तारेण स्वयं भगवता ब्रजराजकुमारेण विरचितासु पुरुषार्थ-
सार्थापार्थीकरण समर्थ-श्रवणकीर्त्तनादिषु ब्रह्मानन्दादिपि
चमत्कार-कारिणीषु गोकुल-मथुरा द्वारवतीलीलासु ।

“भगवत्युत्तमश्लोके भवतौभिरनुत्तमा ।

भक्तिः प्रवर्त्तिता दिव्या मुनीनामपि दुर्लभा” ॥

इत्युक्तवोक्तादिशा सकल-रस-पारावार-पारवर्त्ति-गोकुलाद्य-

(८) परमहंसानामिति परमहंसानां योगिनाम् असलात्मनां
निर्मलान्तःकरणवृत्तीनां मुनीनाञ्च भक्तियोगः भक्तिमार्गः तस्य विधा-
नार्थं प्रदर्शनार्थं कथं स्त्रियः पश्येमहि मुनीनां योगिनाञ्च भक्ति-
योगप्रदर्शनव्यप्यतया स्त्रीणामस्वाकं प्रति भवतो दर्शनावसर इति
भावः । इति कुल्युक्ता पारावजगन्मङ्गला उक्ता या िक् रीतिः तथा ।
हृदयसरसीकरणाय हृदयस्य प्रेमभावदानेन आर्दीकरणादेत्यर्थः ।
प्रकटितेति प्रकटितं जगतां मङ्गलं येन तादृशः मङ्गलः शुभः अवतारः
आविर्भावः यस्य तद्योक्तेन ब्रजराजकुमारेण नन्दसूतेन पुरुषार्थसार्थस्य
धर्मार्थकाममोक्षरूपस्य यत् चपार्थीकरणम् अप्रमताधर्तासत्यादनं
तत्त समर्थं शक्तं श्रवणकीर्त्तनादि वाचां तादृशीषु पुरुषार्थवृत्त-
त्वादिपि अधिकमनोसास्त्वित्यर्थः ब्रह्मानन्दात् ब्रह्मासादजनितात्
ब्रह्मोदादिपि चमत्कारकारिणीषु चित्तविकासविधानीषु । दिव्या
भावतः भगवतीति, भवतोभिः उत्तमा । श्लोकः कीर्त्तनं यस्य तादृशे
भगवति कस्यो मुनीनामपि दुर्लभा अनुत्तमा अत्युत्कृष्टा भक्तिः
प्रवर्त्तिता प्रदर्शिता इति उक्त्वा उक्तदिशा उक्तीत्यां वक्तव्येति ।

परनामनि श्रीवृन्दावनधामनि निकाम-निरतिशयानन्द-
भूमनि सूक्तिर्मदानन्दशक्तिभिः सन्तत-सन्तत्यमान-
मानस राग-परभागभागधेयाभिराभीरभीक्ष्णभिः प्रवर्त्तितं
तादृशप्रेमतत्त्वं तदानीं तत्रैव स्थितम् । सम्प्रति सम्प्रति-
पद्यमान तदास्वाद-स्वादरगृहीत-समुचित-विग्रहस्य तस्य
सौभगवतो भगवतो निरवधि तदेव मधुरतर-रस-रहस्य-
धीयूष-यूषमाहितगण्डूषमाचामतोऽङ्गुलि विवर-विगलिता
इव तत्कणाः क्व नामास्माभिरप्याचम्यन्ते । (८)

सकलः समग्रः यः रसपारावारः भगवत्प्रेमसागरः तस्य पारे वर्त्तते
इति तथोक्तं गोकुञ्जादि अपरं नाम वक्ष्ये तादृशे । निकामेति
निकामः सम्पूर्णः निरतिशयः अतिबलुः आनन्दभूमा प्रसोदभूयस्त्व-
यत् तथा विधिः । सूक्तिर्मदिति सूक्तिमत्यः देहधारिण्यः याः आनन्द-
शक्तयः ताभिः । सन्ततेति सन्ततम् अक्षय्यं सन्तत्यमानः विस्तार्य-
माणः मानसस्य चित्तस्य रागपरभागः कतुरागोत्कर्षः यत् तादृशं
भागधेयं भाग्यं यासां ताभिः । आभीरभीक्ष्णभिः गोपाङ्गनाभिः ।
प्रवर्त्तितं प्रदर्शितम् । तत्रैव वृन्दावनधामन्येव । सम्प्रतिपद्यमानेति
सम्प्रतिपद्यमानः सम्यगनुभूयमानस्य तस्य प्रेमतत्त्वस्य आस्वादाय
सम्भोगाय स्वादरेण निरतिशययत्नेन गृहीतः समुचितः तादृश-
रसास्वादोपयुक्तः इत्यर्थः विग्रहो येन तादृशस्य । सौभगवतः
सौभाग्यशक्तिः सर्वजनरञ्जनस्येत्यर्थः भगवतः ईश्वरस्य । निरवधि
अशेषम् । मधुरेति मधुरतरम् अतिमधुरं यत् रसरहस्यधीयूषं प्रे-
मरूपं गूढादृतं तदेव यूषं परिपक्वतरलप्रेयस्त्व इत्यर्थः आहितं कृतं
गण्डूषं यत् तत् यथा तथा आचामतः पिबतः । अङ्गुलिविवरेभ्यः
विगलिता इव विस्तृता इव तत्कणाः तस्य यूषस्य कणाः विन्दवः ।
क्व कुत्र । आचाप्यन्ते पीयन्ते नाम ? नामानि सम्भावनार्थकः ।
कुलाप्यन्तं क्वानुसन्धानमपि नास्तीति भावः ।

भगवान् । श्रीवास ! स्मरसि विनिर्यतस्तवास्त्र-
नारौत्सं यदिह चपेटपाटवेन । (४)

श्रीवासः । स्मृतिमभिनीय ।

आं वेद्मि प्रभुवर । मोचितोऽस्मि सृष्ट्योः
केनापि प्रसभमिति स्मृतिर्ममास्ते ॥ (५)

सर्वे विस्मयं नाटयन्ति ।

भगवान् । श्रीवास ! आमूलं कथय सर्वे शृण्वन्तु ।

श्रीवा । भगवत आविर्भावात् पूर्वमाग्रेभवमाषोडशवर्ष-
मयं जन्तुरतिदन्तुरतया द्विजगुर्व्यादिषु मन्तुमत्तया मत्तया
मनोवृत्त्याऽगच्छद्भ्रान्ति-दशाऽन्तिम-काष्ठा-काष्ठायमान-
हृदयोऽदयो वृथा-कलह-लहरी-कुक्कथादिभिर्मद-मेदुर-दुर-
वस्थितधीः स्वप्नेऽपि नश्रुत-कीर्त्तित-भगवद्गुणः कदाचि-
दाचित पूर्व-सुकृत-सुकृत-वशान्निद्रा निद्रावितायां सज्-
जायां केनापि करुणात्मना स्वप्ने ससुपदिष्ट इव जातोऽस्मि ।

(४) श्रीवासेति । हे श्रीवास ! इह चपेटपाटवेन मात्वे
चपेटाघातकौशलेन तव विनिर्यतः विनिर्यच्छतः अस्त्रान् प्राणान् यत्
आरौत्सं प्रतिरुद्भवानस्मि, तत् स्मरसि ? ।

(५) आमिति । आमिति स्मरणार्थमव्ययम् । हे प्रभुवर !
वेद्मि जानामि, केनापि प्रसभं सहसा सृष्ट्योः सरणात् मोचितोऽस्मि
इति मम स्मृतिः आस्ते ।

(६) अयमिति अयमित्यात्मनिर्देशः । अतिदन्तुरतया अत्यौड-
त्येन द्विजगुर्व्यादिषु ब्राह्मणयुरप्रभृतिषु मन्तुमत्तया अपराधितया,
आमोऽपराधो मन्तुमत्त्वमरः । मत्तया अनवहितया मनोवृत्त्या
चित्तवृत्त्या अगच्छत् चञ्चल जातमथापयदित्यर्थः । अगच्छन्तीति

यथा “अरे ब्राह्मणब्रुव ! ब्रुवन्तु के त्वामुपदेशवाचं वा चञ्चल-
हृदयं तथापि ब्रूमहे । वर्षमेकं तेऽतः परमायुरतःपरं तथा-
युःक्षेपं माकाशीरिति” विभावितायां विभावयां वय्यां
तामुपदेशवाचमनुस्मरन्नत्यायुष्कतया विमनस्को विरता-
खिल-चापलस्तद्दिनमुपोषितः पोषितस्तेनैवोपदेशापदे-
शामृतेन पुरुषनिःश्रेयसं किमिति निर्णेतुं विधिवद्भार-
दीयपुराणपद्यमिदमुपलब्धवानस्मि । यथा—

“हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।

कलौ नास्थे व नास्थे व नास्थे व गतिरन्यथा” ॥

इति तदनु दनुज-दमनोपदेशमिव तन्मन्वानोऽन्वानोदित-
सकल-कर्मो हरिनाम-मात्र-शरणः शरणमपि विस्मृतवा-
नस्मि । सर्वैरेवोपहस्यमानोऽपि प्रशान्तमना मनागपि

अशान्तिदशाया उपदेशाया अन्तिनकाष्ठया चरमप्रकर्षेण काष्ठायमानं
काष्ठवत् आचरत् अतिनिष्ठुरमित्यर्थः हृदयं यस्य तथाभूतः । अद्यः
दयारहितः निष्ठुर इत्यर्थः । यथा कलहलहरीभिः निरर्थकविवाद-
परम्पराभिः कुक्कुटादिभिः कुत्सितप्रसङ्गप्रभृतिभिः सदमेदुरा मत्ता
इत्यर्थः अतएव दुरवस्थिता अव्यवहिता धीः मतिर्यस्य तथाविधः ।
न श्रुतेति न श्रुतः कीर्तितश्च भगवतः प्रभोः गुणः महिमा वेन
तादृशः । आचिरेति आचितपूर्वाणां जन्मान्तरोपार्जितानां सुकृतानां
सत्कार्याणां सुकृतपथात् पुण्यपथात् निद्रया निद्रापितायां निद्रा-
लतायां संज्ञायां चेतनायाम् अचेतनकारिण्यां निद्रायां सत्यामिति
भावः । ब्राह्मणब्रुव ! आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीतीति ब्राह्मणब्रुवः स्वयं
ब्राह्मणोचितकाव्येभ्योर्वदपि ब्राह्मणत्वेन परिचायक इत्यर्थः तत्सम्बन्धौ
ब्राह्मणाधम इत्यर्थः चञ्चलहृदयं त्वां के उपदेशवाचं ब्रुवन्तु ? न
केऽपीत्यर्थः तथापि ब्रूमहे उपदेशाम इत्यर्थः वयमिति मे

नान्यवृत्तिस्तदेव मृत्युदिनमनुसन्दधानो दधानो हृदि
विषादं मासान् गणयन्नुपरते वर्षे प्रत्युपसन्ने च मृत्युदिवसे-
ऽवशेषायुररुं श्रीभागवताध्यापनकर्त्तुर्देवानन्दपण्डितस्या-
लयं तच्छुश्रूषया गतः प्रह्लादचरित्रश्रवणकाले तमेव सम-
यमासाद्य साद्यमान-ज्ञानो मृत्युवग्रहतः पतितोऽस्मि ।
तद्भवनाऽऽलिन्दतोऽङ्गणतलं तदनु केनापि मृत्युमुखाब्धौ-
चितं चितं (ठ) पुनराशुषित्वात्मानं मन्यमानो विवश इव
पुनरात्यतवानस्मि । तस्मिन्नेव समये सर्व एव मामुत्थात्य
गृहमानिन्युः ।

भगवान् । निशां समया स मया स्वप्नो दर्शितः प्रगत-
जीवितोऽवितोऽपि (ण) पुनर्जीवित-दानेन ।

सर्वं विस्मयं नाटयन्ति ।

अतः परं ते तव वर्षमेकम् आयुरस्तीति शेषः, अतः परं उद्या निरर्थ-
कम् आयुःक्षेपं जीवनकालहरणं मा कार्षीः न कुर्व इति । विभा-
वितायां प्रभातायां विभावर्थीं रजन्याम् । वय्यां हिताम् । पोषितः
परिर्पितः । उपदेशोपदेशाभ्युत्थेन उपदेशच्छलनाभ्युत्थचनेनेत्यर्थः ।
पुरुषस्य निःश्रेयसं परं मङ्गलम् । तदनु तदनन्तरं नारदीयपुराणपद्य-
प्राप्त्यनन्तरमित्यर्थः । दनुजदमनोपदेशमिव नारायणोपदेशमिव तत्पद्यं
मन्वानः मन्यमानः अन्वानोदितं परित्यक्तं सकलं कर्म येन तथोक्तः ।
शरणं गृहं मनागपि अत्यमपि । प्रत्युपसन्ने निकटवृत्तिं नि । तमेव
समयं मृत्युकालमित्यर्थः । साद्यमानज्ञानः ह्रियमाणज्ञानः । तस्य
अध्यापकस्य भवनालिन्दः गृहप्रोटात् अङ्गणतलम् अजिरभूमिं
गतम् । चितं युक्तम् ।

(ण) निशां समया निशायामित्यर्थः प्रगतजीवितः मृतः ।
अवितः रक्षितः ।

भग । स्पर्शमणिः स्पर्शवशात् कनकीभावं प्रयातमिव लोहम् ।

तव तु तदेव शरीरं नारदशक्तिप्रवेशतोऽन्यदिव ॥ (त)

अद्वै । एवमेतत् । अन्यथा न मृतः पुनर्जीवति किन्तु

भगवन् ! सर्व एवेति तव स्वभाव-भाव-सहचरास्तथापि मद्-
जनेन जनेन शरीरान्तरमिव लभ्यते इति शिष्या अक्षया-
ऽऽनन्देन भगवतेऽमध्यवसितम् । वस्तुतः सुतमहिमाऽयं
तव भक्तिश्रीवासः श्रीवासः (घ) ।

भगवान् । अद्वैत ! सत्यमेतत् ।

अद्वै । भगवन् ! सुरारिसुकुन्दादयोऽप्येते तव दास्य-
भाव-भाव दातारो दातारो नयनानन्दस्य । (द)

भगवान् । अद्वैत ! अन्तरनयोरनयो महानस्ति । उभौ
सशङ्कं वेपाते पातेन कुलिशस्येव । (ध)

(त) कनकीभावं सौवर्णं प्रयातं प्राप्तम् । नारदशक्तिप्रवेशात्
हरिनामकीर्तनादिति भावः अन्यदिव अपरमिव ।

(घ) एते जननमरणस्यादय इति भावः स्वभावस्य प्रकृतेः यः
भावः धर्मः तस्य सहचराः सङ्गिनः । शरीरान्तरमिव अन्यत् शरीर-
मिव ईश्वरसेवकं शरीरमन्यत् तदसेवकञ्चान्यदिति भावः । अक्षयानन्देन
नित्यानन्देन । अमध्यवसितम् अलुङ्घितम् । सुतेति सुतः स्वामीय
इत्यर्थः महिमा यस्य तादृशः । भक्तिरेव श्रीः उत्कृष्टीः तस्या उक्तः
आलयः । परब्रह्मज्ञोऽयं तव इत्यर्थः ।

(द) दास्येति दास्यभावस्य सेवकभावस्य यः भावः प्रकारः तस्य
दातारः अन्तरनयोरनय इति अन्वयोः सुरारिसुकुन्दयो अन्तः सन्तः सन्तः
सह्याः अन्तः दुर्नीतिः ।

(ध) उभौ सुरारिसुकुन्दो वेपाते कर्म ते कुलिशवज्जस्र पाते
नेव पतनेनेव ।

अहै । देव ! कोऽसौ । (न)

भगवान् । सुरारिर्मनसि न सिध्यति भक्तिरसौ रसोन-
दौर्गन्धमिव विसारि-काटवमध्यात्म-भावनावनाग्रह ग्रहि-
लत्वमेवास्ति । यदयमप्याप्यनुक्षण-क्षण एव वाशिष्ठ-
विषये । (प)

अहै । किमपराहमध्यात्मयोगेन । (फ)

भगवान् । त्वया कथमिदमुच्यते ।

यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे ।

विक्रीडतोऽमृताम्बोधौ किमन्यैः खातकोदकैः ॥ ब

अहै । मुकुन्देन किमपराहम् ।

(न) असौ अनयः कः ? ।

(प) रसोनदौर्गन्धमिव विरसं दुर्गन्धत्वमिव । विसारि विस्तारि
काटवं कटुत्वं यस्य तर्थाभूतम् । अध्यात्मेति अध्यात्मभावनायाः पर-
मात्मविषयकचिन्ताया अवने यः आग्रहः व्यग्रता तदुग्रहिलत्वं तत्
प्रवणत्वम् । कोऽस्तावात्मा, कथं सः किंया तस्य प्रयोजनमित्यादि-
भावनायैव आक्रान्तमनस्कनया नासौ भक्तिमार्गं सेवते इति भावः ।
यत् यस्मात् अयं सुरारिः अद्यापि इदानीमपि वाशिष्ठविषये वशिष्ठो-
क्ताध्यात्मयोगे इति यावत् अनुक्षणः सन्ततः क्षणः उत्पन्नः यस्य
तादृशः योगशास्त्रालोचनायामेव सुततमासक्त इति भावः ।

(फ) किमिति । अध्यात्मयोगस्य को दोष इति भावः ।

(ब) यस्येति । निःश्रेयसानां परममङ्गलानाम् ऐश्वरे आश्रये
इत्यर्थः भगवति हरौ यस्य यस्य भक्तिरस्तीति शेषः अमृताम्बोधौ
अमृततरुसागरे विक्रीडतः अत्रमाह्वानस्य तस्य अन्यैः खातकोदकैः
कूपादिजलैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीति भावः ।

भगवान् । अनेन निरुच्यते । रुच्यते हि भगवतश्चतु-
र्भुजरूपमेव तदेवोपाख्यम् । (भ)

अद्वै । किमिदं मतममतमही । (म)

भगवान् । ऐच्छिकं भगवतश्चतुर्भुजत्वं स्वाभाविकं हि
द्विभुजत्वमेव । तथाहि “नराकृति परं ब्रह्म, गूढं परं
ब्रह्म मनुष्यलिङ्गं, परमात्मा नराकृति” रिति नराकृतित्वं
द्विभुजत्वमेव ।

अद्वै । “स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तम” (य) ।
तत् ज्ञापयन्तु निजरूपतत्त्वमिति ।

भगवान् । शानुमहम् । तत्ते दर्शयितव्यम् ।

अद्वै । अनुगृहीतोऽस्मि किन्तु भगवन्ननयोः प्रसीद
सीदत एवैतौ कृतमनोऽरुषा परुषापराधेन । (र)

दुर्वासनाविषविषादहरे सुषोम-
च्छायाकरे पुरुषपामकरन्दवर्षे ।

(भ) निरुच्यते निश्चयेन कथ्यते । भगवतः देवरस्य चतुर्भुज-
रूपमेव नान्यत् रूपमिति अन्ययोगव्यवच्छेदकेन एव शब्देन द्योत्यते ।
रुच्यते रुचिम् अनुरागं करोतीत्यर्थः । तदेव चतुर्भुजरूपमेव उपा-
ख्यम् आराधनीयं नान्यदिति भावः ।

(म) अमतम् अवभिमतं भवत इति भावः ।

(य) स्वयमेवेति । हे पुरुषोत्तम ! त्वं स्वयमेव आत्मानं निज-
स्वरूपेण आत्मानं स्वस्वरूपं वेत्त्य जानासि ।

(र) सीदतः क्षिप्यतः । एतौ सुरारिसकुन्दौ । कृतं मनसः
अहः मर्षापीडनं येन तयोर्मध्येन परुषापराधेन कठिनदोषेण ।

(ख) दुर्वासनेति । हे भगवन् ! तथा तादृशं प्रसादम् अनु-
कम्पां विभेद्विः कुरु संघात एतयोः सुरारिसकुन्दयोः मूर्ध्नि शिरसि

अश्वोजगज्जनकृती चरणातपत्रे

मूर्ध्नातयोः कुरु विधिहि तथा प्रसादम् ॥ (ल)

भगवान् । तथा कृत्वा ।

नायं सुखापी भगवान् देहिनां गोपिकासुतः ।

ज्ञानिनाञ्चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह ॥ (व)

इति पठित्वा सानुकम्पम् । माऽतः परं विजातीय-वास-
नासनाद्यौ (श) भवतम् ।

उभौ । दण्डवत् पतित्वा ।

अहं हरे ! तव पादैकमूल-

दासानुदासी भवितास्मि भूयः ।

दुर्वासना दुरन्तविषयभोगवृत्त्या एव विषं तेन यः विषादः अयसादः
तस्य हरे हारिणी इत्यर्थः सुषीमच्छायाकरे सुशीतलच्छायाकारिणी
इत्यर्थः पुरुषहृती कृपा एव मकरन्दः कौसुमं मधु तस्य वर्षे वर्षिणी
महाप्रसादस्त्वचिके इत्यर्थः अश्वोजानां पद्मानां गङ्गानं तिरस्कारः
तस्य कृती कारके चरणौ एव आतपत्वे कृते कुरु शिरसि पादपद्मा-
र्पणेन एतौ विषादशून्यौ कुरुष्वेति फलितार्थः । वसन्ततिष्ठकं
वृत्तम् ।

(व) नायमिति । अयं भगवान् गोपिकासुतः यथोदानन्दनः
इह संसारे ज्ञानिनाम् आत्मभूतानाम् अध्यात्मदर्शिनमित्यर्थः यथा
भक्तिमतां भगवति प्रेमवतामित्यर्थः रुखम् आपिबतीति सुखापः रुख-
नाशक इत्यर्थः न भवतीति शेषः ।

(श) विजातीयेति विजातीया वितूरीता या नाशना संस्कारः
तत्सनाद्यौ तदवलम्बिनौ इत्यर्थः ।

(घ) अहमिति । हे हरे ! अहं भूयः बाह्येन एकान-
मित्यर्थः तव पादैकमूलस्य दासानुदासः दासदास इत्यर्थः भवितास्मि

मनः क्षरेतासुपतेर्गुणानां

गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥ (घ)

इति पठनः ।

भगवान् । तथास्तु ।

शुक्रास्वरः । सदैव्यम् । देव !

तप्तानि भूरीणि तपांसि नाथ !

वह्नि तीर्थानि च सेवितानि ।

तथापि चेतो नहि मे प्रसन्नं

क्षपाकटाक्षं कुरु मे प्रसीद ॥ (स)

इति निःसाध्यसं साध्यवङ्कोचेन (ङ) तत्पादयोः शरो निदिधाति ।

श्रीवासः । आलोक्य जनान्तिकं (ज) । गदाधर ! पश्य पश्य ।

अधिष्ठासि । मनः चित्तम् असुपते प्राणवल्गुभक्ष्यं तव गुणानां कर्मणि
पठौ क्षरेतासुपते आलोकयतु इत्यर्थः । वाक् वचनं गृणीत कीर्त-
यतु इत्यर्थः अत्रापि गुणानामिति कर्मपदमन्वेतव्यम् । तथा कायः
देहः कर्म भवतोपपन्नमिति भावः करोतु अनुतिष्ठतु । अतः परं मनो-
वाक्कायकर्मभिर्भवन्तमेव सेविष्ये इति भावः ।

(स) तप्तानीति । हे नाथ ! मया भूरीणि वह्नि तपांसि
तप्तानि चरितानि, वह्नि च तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि सेवितानि
पर्यटितानि । तथापि मे मनश्चेतः न हि नैव प्रसन्नं प्रसादमुप-
गतं, तस्मात् मे मनः क्षपाकटाक्षं सद्भावलोभनं कुरु, प्रसीद प्रसन्ना
भव । उपजातिवृत्तम् ।

(ङ) निःसाध्यसं निर्भयं साधुना सम्पूर्णं असङ्कोचेन अङ्ग-
स्थितभावेन एकान्तमनसि भावः ।

(ज) जनान्तिकम् । तल्लक्षणसूक्तं दर्पणे, विपताकरेणान्या-
नपवायान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्वयं यत् साज्जनान्ते तत्
ज्ञानिकमिति ।

कठिनतरतपस्योज्जृम्भदम्भप्रलम्भा-
दशनिशिनिकठोरं चित्तमस्य द्विजस्य ।

सपदि भगवदङ्घ्रिस्पर्शनादेव भूत्वा

द्रुतमिव नयनाभ्यां रोमभिश्चोज्जिहीते ॥ (क)

तदधुनाऽस्मिन् पुत्रधिया कीर्त्तनानन्देन सह विह-
रमाणा वयं मत्तनयोऽनयोपचित्याऽमीभिरेवीत्यादितो
दितोऽप्यस्य व्यवहारमार्गं इति बहुशो निर्भर्त्सिताः स्मः
शचीदेव्या । यद्यसावधुना धुनानमात्मज-धियमात्मजमात्म-
जाऽऽनन्दाऽऽवेशविवशमेतं पश्यति श्रुति तदाऽस्मिन् पुत्र-
भावभावं हेयत्वेन (ख) । तत्कथमिदं सम्पश्यते ।

(क) कठिनेति । कठिनतरतपस्यया उज्जृम्भते उद्धवतीति
तथोक्तः यः दम्भप्रलम्भः अभिमानाधिगमः तस्मात् अशनिः वज्र-
शनिः क्रूरपहविशेषः ताविव कठोरं निष्ठुरम् अस्य द्विजस्य शुक्ला-
म्बरस्य चित्तं सपदि सदाः भगवतः अस्य देवस्य चैतन्यस्य अङ्घ्रि-
स्पर्शनादेव प्रादस्पर्शनमात्मादेव नयनाभ्यां द्रुतमिव भूत्वा रोमभिः
पुलकैः उज्जिहीते उल्लसतीत्यर्थः । मालिनीवृत्तं, ननमययद्युतेयं
मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ।

(ख) अकिञ्चित् अस्मिन् चैतन्यदेवे पुत्रधिया तनयोऽयमिति
बुद्ध्या । कीर्त्तनं गुणादीनां कथनमेव आनन्दम् आनन्दजनकं यस्य
तादृशेन भगवता चैतन्येन । विहरमाणाः क्रीडन्तः मत्तनयः मम
पुत्रः चैतन्यः अनयस्य दुर्नयस्य अवैधाचरस्योत्पत्तिः उपचित्या वृद्ध्या
अकीर्त्तिः अद्वैतादिभिः । उन्मादितः उन्मत्तोऽङ्गितः । अस्य चैतन्यस्य
व्यवहारमार्गः सदाचारपद्धतिः इति अपि विज्ञोऽपि दोषं केदे
इत्यस्य ज्ञानं रूपम् । शचीदेव्या चैतन्यजनन्या । यमौ शचीदेव्यौ
आत्मजधियं पुत्रबुद्धिं धुनामं कल्पयन्तं हरन्मितीत्यर्थः आत्मजं पुलम् ।
आत्मनि जायते इति आत्मजः स्वैवावुभयमान इत्यर्थः यः आनन्दः

महाधरः । आचार्याश्चेत्कथयन्ति ।

अहं । किं तत् ।

श्रीवासः । कथं । एवमेव ।

अहं । साधु साधु नाऽऽनीयतां कः सम्भ्रमो भ्रमोऽस्या
अपयातु । (ग)

श्रीवासः । यथाज्ञापयसि । इति निष्क्रम्य तासांदाय पुनः
प्रविश्य च । स्वामिन्नाचार्यं विचार्यं विज्ञापय जगन्मातर-
मेतां रमेतां भगवतोऽत्र कृपाप्रसादौ । (घ)

अहं । अञ्जलिं बद्धा देव देवहृतिः कपिलेन किल ज्ञान-
योग-भक्तियोग-योगतः कृतार्थीकृता । साम्प्रतमियं विश्व-
म्भर-जननी विश्वम्भर-जननीति-कलया परिहृता केवल-
बलमान-प्रेमाऽऽनन्देन कृतार्थीक्रियताम् । (ङ) इति करा-

परमात्मतत्त्वावबोधजनित इत्यर्थः । तस्य आवेशेन उद्देकेण विपुशं
वाङ्मावबोधमूढं यथा तथा एतं चैतन्यदेवं पश्यति अवबोक्तवति ।
तदा अस्मिन् देवे पुत्रभावभावं पुत्रत्वाभिमानमित्यर्थः । हेयत्वेन दण्डित-
त्वेन श्यति निरखति त्यजतीत्यर्थः ।

(ग) कः सम्भ्रमः ? किं भयमित्यर्थः । अस्या शय्याः भ्रमः
भवान्तिः पुत्रोऽयमिति कृपावबोध इत्यर्थः अपयातु नश्यतु ।

(घ) हे स्वामिन् ! प्रभो ! आचार्यं गुरो ! । जगतां मातरं
जननीम् एतां शचीं भगवतु चैतन्यस्य जगन्मयत्वादिति भावः । अत्र
शय्यां भगवतः चैतन्यचन्द्रस्य कृपाप्रसादौ दयारुपौ रमेतां मृता-
मित्यर्थः ।

(ङ) देवहृतिः कपिलजननी । किलेति प्रसिद्धौ । ज्ञानयोगेन
भक्तियोगेन च योगेन उपायेन योगः सर्वहर्षोपायध्यानसङ्कतिशुक्ति-
प्रित्यम्बरः । कृतार्थीकृता परित्यातेत्यर्थः । विश्वम्भरस्य भवतः जननी

ये स्वावकाशं भगवदप्यगोऽवैद्यप्रातोऽप्रातोप्रेण (च) ससुपरुषदिति ।
 यवी । सचमत्कारविश्वयं खानन्दाऽऽवेश मेगलरुद्धत-नयं तनयं
 विलोक्य जात-तदनुकम्पा कम्पमान-शरीरा वाग्देवताऽवतार-प्रतिभा
 प्रतिभासमानेव (क) किञ्चिदप्राठीत् ।

विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते

यथावकाशं पुरुषः परोभवान् ।

विभर्त्ति सोऽयं मम गर्भजोऽभूः

दहो नृलोकस्य विडम्बनं महत् ॥ (ज)

प्रसवित्री विश्वस्मरजनानां जगत्स्वामिनां सामान्यजनानां नीतिकलाया
 व्याचारादिन परिप्लुता आच्छन्ना क्रमागतवैधाचारपरायणेत्यर्थः कोयलेन
 निरवच्छिन्नेन दलमानेन प्रसरता प्रेमानन्देन कृतार्थीक्रियता परि-
 तायताम् ।

(च) अवैद्यप्रातः कव्यप्रभावेन । अप्रातोप्रेण अतिसन्तोषेण ।

(क) सचमत्कारविश्वयमिति चमत्कारः आश्चर्य्यबुद्धिः,
 विश्वासः चित्तविकाशः ताभ्यां सहितम् । स्वस्य खानन्दावेशेन आनन्दो-
 द्रेकेण मेगलं सौम्यम् अद्भुतनयम् आश्चर्य्याचारम् । जाता तस्य
 तनयस्य अनुकम्पा कृपा यस्यां तादृशी जातएव कम्पमानं शरीरं यस्याः
 तयाभूता सत्त्वोद्रेकादिति भावः । वाग्देवतेति वाग्देवतायाः सर-
 स्वत्याः अवतारेण उपस्थित्या व्याविर्भावोन्वयः या प्रतिभा सति-
 नैर्मल्यं तया प्रतिभासमानेव स्फुरन्तीव ।

(ज) विश्वमिति । यत् यस्मात् एतत् विश्वं निशान्ते षड्भूके
 निशान्तं षड्भूतान्वयोरित्यमरः । स्वतनौ निजशरीरे यथावकाशं स्व-
 समं अवकाशमनुकृत्य इत्यर्थः स्थितं दृष्टते इति शेषः तत् तस्मात्
 भवान् परः पुरुषः परमात्मा । सोऽयं परः पुरुषः मम गर्भजः अभूत्
 दृष्टत्वेन अत्यन्तं सन् नृलोकस्य मानवस्य महत् विडम्बनम् अनुकरणं
 विभर्त्ति मानवस्वीडामनुवर्त्तते अहो आश्चर्य्यम् ।

इति स्तुवती यद्-गृहीतेव विद्वत्ता ब्रह्मादेव तत्परमौ जिह-
क्षति । (अ)

अहं । निवार्य सविस्मयम् । कुतः

इयमस्याः स्फूर्तिर्भवति हि सहजः स मातृभावोऽयम् ।

देहान्तरमपि भजते निरुपहितः प्राक्तनो भावः ॥ (ज)

भगवान् । देवि ! यद्यपि जगज्जननी त्वमसि तथापि
श्रीवासादिषु यज्जातस्तेऽपराधस्तदुपरमे परमेश्वर-प्रसादस्ते
भावी । भा-वीचिनिकरपरिपन्थी हि भागवतापराधः । (ट)

अहं । भगवन् ! मैवम् । नाऽपराध्यति जगज्जननीयं
क्वापि यज्जठरभूस्त्वमधीशः । हन्त ! मातरि भवन्ति सुतानां

(अ) यद्गृहीतेव यद्वाविष्टेव । जिहक्षति यद्गृहीतमिच्छति ।

(ज) कुत इति अस्याः शब्दाः कुतः कथम् इयं स्फूर्तिः
प्रतिभाविकासः भवति ? अयं हि सहजः स्वाभाविकः स मातृ-
भावः देहान्तरमपि जननान्तरमपि भजते प्राप्नोति, तथाहि प्राक्तनः
जन्मान्तरीयः भावः निरुपहितः अनाद्यतः न केनापि आपरोक्षं
गच्छते इति भावः । जन्मान्तरे इयं बहुभिस्तपोभिर्भगवन्तम् आरा-
धितवती, अधुना स भावः स्फुरित इति फलितार्थः ।

(ट) तदुपरमे इति तस्य अपराधस्य भूतं सज्जनितस्यैव त्वर्थः उप-
रमे उपशान्तौ निवृत्त्यां सत्यामित्यर्थः । भागवतापराधः भगवद्भक्त्यो-
क्तः अपराधः भा-वीचिभिः आत्मनि परमात्मज्ञानजनितो विकास
इत्यर्थः तस्याः वीचिनिकरस्य तरङ्गवयस्य परिपन्थी प्रतिरोधी । मद्-
भक्त्यजनेषु कृतापराधस्य मद्भवबोधजनितो प्रतिभा न जायते इति
भावः ।

(ठ) यदिति यत् यस्मात् अधीशः अधीश्वरत्वं जठरभूः अस्या
जठरात् आविर्भूत इत्यर्थः । हन्तेति अव्ययं प्रसिद्धार्थकमत्र

मन्तवः किल सुतेषु न मातुः । श्रीवासं सन्तोष्य हंहो श्रीवास !
यद्यपीशधिषणा तनवेऽभूद् देवकस्य दुहितुर्न तथापि
भक्तिरोद्विगजनिष्ट यदेषा पुत्रपद्मगजिष्टतुरिहासीत् । (ठ)

श्रीवा । अधुना निःसङ्कोचाः स्मः । (ड) ।

अहं । भो भोः श्रीवासादयः । अस्य केवल-बलमानै-
श्वर्यावेशेन मातरं प्रति मातृभावोऽपि निरस्ती मातृ-
मातृभावोऽपि निरस्तोऽयं चेत् तद्यथायमावेशो निवर्तते
तथा सुध्वम् । (ड)

सर्वे । सामिन्नेवमेव । इत्यहं तेन लभं तथा कुर्वन्ति । भो
देव ! शाश्वती भगवतो भगवत्ता नाथ ! बोधसुखचिन्मयता

बोधसु । सुतानां सुताणां सातरि मन्तवः अपराधाः भवन्ति त
किल नैव मातुः सुतेषु पुत्रेषु । इयं ही जगज्जननी, सातः अस्माक-
मापि जगद्वत्सूनां जननी, यद्यप्येव अस्याम् अपराधिनो भवितुं
योग्याः न तु इवम् अस्मात् अपराधिनोति भावः । हंहो इत्यादि ।
देवकस्य दुहितुः देवक्याः यद्यपि तनवे पुत्रे कृष्णे ईशधिषणा ईश्वर-
दुहितुर्भूत् तथापि ब्रह्म एतादृशी भक्तिः न अजनिष्ट, यद् यथा यथा
यथा पुत्रस्य पदपुगजिष्टतुः पादपद्मपुगलपङ्कणार्धिनो इह आसीत् ।

(ड) निःसङ्कोचाः निर्वाधाः ।

(ठ) अस्य चैतन्यदेवस्य इत्यर्थः । केवलेति केवलं बलमानस्य
स्मरतः ऐश्वर्यस्य ईशभावस्य आवेशेन आविर्भावित्वेत्यर्थः । मातरं
यद्यपि । निरस्तः अपगतः । चेत् यदि अयं सातरि मातृभावो
निरस्तः, तत् तदा यथा अयम् आवेशः ईश्वरत्वाभिनिवेशः निवर्तते
तथा सुध्वं सङ्गं कुरुत । ईश्वरभावे सति अस्माभिर्न किमपि कार्य-
भजनं साध्यते, अपगते तु तदुभावे अस्माभिर्महानि कर्माणि साधयितुं
शक्यन्ते इति भावः ।

च । ह्रीं तथाऽपि हि विभक्तिं यदा यदर्थं तत् प्रकृतिमेष
दधाति । तदिदानीं भगवन्तोऽवन्तोऽनुकम्पां तथा कर्तुं-
मर्हन्ति । यदाविष्कृतभक्तावतारतया शैशवमारभ्य मद-
विधभाग्यानुसारिरूपं गृह्णन्निर्वयमामोदिता दिताऽखिल-
तापा भवद्भिः (ण) । तदेवाधुना प्रकटयितुमर्हन्ति ।
यदाहाजुं नः । तदेव मे दर्शय रूपमित्यारभ्य ।

“दृष्टेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥” इति (त) ।

वस्तुतस्तु ।

अलौकिके वस्तुनि लौकिकत्वं

नालौकिकत्वस्य विरोधहेतुः ।

(ण) शाश्वतीति । चिरन्तनी भगवतः ईश्वरस्य भगवन्ता ऐश्वर्यम् ।
हे नाथ ! बोधस्तुष्टिचिन्त्यता ज्ञानानन्दमयञ्च इत्यर्थः शाश्वतीति
शेषः । ह्रीं इति प्रसिद्धार्थमव्ययम् । तथापि ईश्वरत्वस्य शाश्वतत्वे-
ऽपीत्यर्थः एषः ईश्वरः यदा यत् वक्ष्यं विषयं विभक्तिं गृह्णाति,
तत् प्रकृतिं तस्य वर्णः प्रकृतिं स्वभावं दधाति हि धारयत्येव ।
अवन्तः रक्तन्तः । आविष्कृतेति आविष्कृतः प्रकटितः भक्तायम्
अवतारः येः तत्तया । दितेति दितः खण्डितः अखिलः समस्तः
आध्यात्मिकाधिदैविकाधिमौतिकरूपस्त्रिविधः नामः येषां तादृशः ।
वयम् आमोदिताः प्रमोदं प्राप्तिताः ।

(त) दृष्टेति हे जनार्दन । तव इदं सौम्यं सुमगं मानुषं रूपं
दृष्ट्वा इदानीं साम्प्रतं सचेताः चित्तवान् तथा प्रकृतिं स्वभावं गतः
प्राप्तश्च संवृत्तः अस्मि ।

(घ) अलौकिके इति । अलौकिके लोकातीते, वस्तुनि लौकिक-
कत्वम् अलौकिकस्य लौकिकरूपधारणमित्यर्थः अलौकिकत्वस्य लोका-

मण्डन्तराणां गुणसन्निवेश-

चिन्तामणेर्न ह्यपकर्षकारी ॥ (थ)

भगवान् । आरितभक्तावेशस्तत्रैव कृतप्रवेशः प्रकृतिमास्थाय (२) ।

भो भद्रेतादयः ! किमहम् एतावन्तं कालं सुषुप्त इवा-
सम् (ध) । कथं भवद्भिर्नाहं प्रबोधितः ।

सर्वे । भगवन् ! आनन्दनिद्राभङ्गमिया (न) ।

भगवान् । हन्त ! एतावान् समयो मयोपहतज्ञानेन (प)

वृथा गमितस्तदागच्छत श्रीकृष्णं कीर्त्तयामः ।

सर्वे । सङ्कर्षम् । यथाज्ञापयति देवः । इति निष्कान्ताः
सर्वे ।

इति स्थानन्दावेशो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

तीततायाः न विरोधहेतुः न विस्वादाकारणम् । चिन्तामणेः
चिन्तितस्य अलौकिकस्य रत्नविशेषस्य इत्यर्थः । मण्डन्तराणां लौकिक-
रत्नानां गुणसन्निवेशः गुणधारणं न हि नैव अपकर्षकारी अपकृष्टतां
नैव आपादयतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽयमर्थांतर-
न्यायः । उपजातिवृत्तम् ।

(२) आरितेति आरितः स्तुत्या स्मृतिपद्यस्यतारितः भक्ता-
नाम् आवेशः उद्धरणाभिनिवेश इत्यर्थः । यस्मात्तथाभूतः तत्रैव तेषां
स्मृतिवचसि कृतप्रवेशः विदितमिषाव इति भावः । प्रकृतिं मानव-
स्वभावम् आस्थाय अवलम्ब्य ।

(ध) सुषुप्ते इव गाढनिद्रावेशेन स्थित इव ।

(न) आनन्देति आनन्देन आत्मानि ईश्वरत्वाभिनिवेशजनितेन
प्रमोदेन इत्यर्थः । या निद्रा वाञ्छाव्यापारनिवृत्तिरूपी तृप्ताः भङ्गमिया
विच्छेदभवेनेत्यर्थः ।

(प) उपहतज्ञानेन विलुप्तचैतन्येन ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विरागः ।

विरागः । सर्वतोऽवलोक्य । अहो ! वह्निमुंखबहुलं
जगत् (क) ।

न शौचं नो सत्यं न च शमदमो नापि नियमो
न शान्तिर्न चान्तिः शिव शिव न मैत्री न च दया ।

अहो ! मे निर्व्याजप्रणयिसुहृदोऽसौ कलिजनैः

किमुन्मूलोभूता विदधति किमज्ञातवसतिम् ॥ (ख)

हन्त कथमज्ञातवासरेषां सम्भावनीयः तथाविधस्थल-
विरहात् (ग) । तथाहि,

(क) वह्निर्मुखेति वह्निः सुखं येषां ते वह्निर्मुखाः बाह्येन्द्रियः
न परमार्थविद इति भावः ते बहुलाः बहवः यत्र तथाभूतम् ।

(ख) नेति । शिवशिवेति खेदस्त्रचक्रमव्ययम् अथवा हे शिव !
हे शिव ! इति शङ्करसदृश्य खेदवचनमिदम् । न शौचं पवित्रता,
नो सत्यं सत्यवचनं, न च शमदमौ स्त इति शेषः । बाह्येन्द्रियाणां शान्तता
हमनञ्चेत्यर्थः । नापि नियमः अन्तरिन्द्रियदमनं, न शान्तिः अन्त-
रिन्द्रियशान्तता, न चान्तिः क्षमा, न मैत्री सौहृदं, न च दया
अनुकम्पा सर्वत्र अस्तीति क्रियापदमध्याहार्यम् । अहो आश्चर्यं
मे मम निर्व्याजप्रणयिसुहृदः अकम्पप्रणयिनो बान्धवाः असौ
शौचादय इत्यर्थः कलिजनैः कलिसहचरैरित्यर्थः । उन्मूलोभूताः
विध्वस्ताः किम् ? अज्ञातवसतिं किं विदधति कुर्यते ? शिखरिणी-
पत्तम् ।

(ग) तथाविधस्थलविरहादिति सर्वत्रैव कलेद्रुधिकारादिति
भावः ।

षष्ठे कर्मणि केवलं कृतधियः सूत्रैकचिह्ना द्विजाः
 संज्ञामात्रविशेषिता भुजभुवो वेश्यास्तु बौद्धा इव ।
 शूद्राः पण्डितमानिनो गुरुतया धर्मीपदेशोक्तुका
 वर्णानां गतिरीदृगेव कलिना हा हन्त ! सम्पादिता ॥ (घ)
 अपिच,

विवाहायोग्यत्वादिह कतिचिदाद्याश्मयुजो
 गृहस्थाः स्त्रीपुत्रीदरभरणमात्रव्यसनिनः ।
 अही ! वानप्रस्थाः श्रवणपथमात्रप्रणयिनः
 परिव्राजावेशैः परमुपहरन्ते परिचयम् ॥ (ङ)

(घ) षष्ठे इति । केवलं सूत्रं यन्मोपवीतम् एवं मुख्यं चिह्नं
 वेषं तथोक्ताः द्विजाः ब्राह्मणाः केवलं षष्ठे कर्मणि षष्ठ्यामाह्व्या-
 पारे भोजने इति भावः तस्य षष्ठ्यामार्द्धकर्तव्यत्वनियमादिति भावः ।
 कृतधियः कृतबुद्धयः सुनिपुणा इति भावः न तु ब्रह्मण्यपरा इति
 भावः । भुजभुवः बाहुजाः क्षत्रिया इत्यर्थः ब्रह्मणो बाहुप्रभयत्वात्तथा-
 मिति भावः । संज्ञामात्रेण नाम्नैव विशेषिताः व्यक्लिक्ताः न तु
 तज्ज्ञान्युक्तकर्मचारिण इति भावः । वेश्यास्तु बौद्धा इव बुद्धमतावलम्बिन
 इव प्रायेण स्त्रजातीयाचारं न कुर्वन्तीति भावः । शूद्राः पण्डित-
 मानिनः आत्मानं पण्डितं मन्थन्ते इति तथोक्ताः तथा गुरुतया
 धर्मोद्देशे उत्तुकाः तत्पराः । ते हि त्वैर्षिकसेवाधर्मं त्यक्त्वा इदानीं
 धर्मद्वयपदियन्तीति भावः । हा हन्त इति खेदजनकमव्ययद्वयं कलिना
 वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् ईदृशी एव गतिः सम्पादिता ? आर्द्धज-
 न्यिकोद्भिन्नं वृत्तम् ।

(ङ) विवाहेति । इह कलौ कतिचित् जनाः विवाहायोग्यत्वात्
 गृहाहे चक्रमत्वादित्यर्थः आद्यम् आत्मनं ब्रह्मवर्त्यमित्यर्थः बुद्धते इति
 तथोक्ताः नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति भावः नैष्ठिकाभिमानिन इत्यर्थः ।

कतिचित् पदानि परिक्रम्य । अहो ! अयं समीचीनी
जनपदः । अत्र हि भूरयो रयोऽञ्जलप्रतिभाः प्रतिभान्ति
विद्वांसः । तदमी अवगाह्या वाह्या अवाह्या वा (च) ।
इति चिरं तिष्ठ्य । अहो !

अभ्यासाद्य उपाधिजात्यनुमितिव्याप्त्यादिशब्दावले-

र्जम्भारम्य सुदूरदूरभगवद्वाक्ताप्रसङ्गा अमी ।

ये यत्राधिककल्पनाकुशलिनस्ते तत्र विद्वत्तमाः

स्वीयं कल्पनमेव शास्त्रमिति ये जानन्त्यहो तार्किकाः ॥ (क)

वृद्धस्थाः द्वितीयावसस्थाः जनाः स्त्रियाः पुलस्त्य उदरस्त्य च भरथ-
नाले व्यसनिनः आसक्ताः न तु पितृमातृभ्रातृतिथिप्रभृतीनां भरथ-
परा इति भावः । अहो आश्चर्यं वानप्रस्थाः तापसाः अवयपध-
मातृप्रणयिनः तापस इति शब्दतः श्रूयन्ते एव न तु कोऽपि सन्तीति
भावः । कतिचित् जनाः परिव्राजका वेशैः परिव्राजकलिङ्गैः परं
केवलं परिचयम् उपहरन्ते ददति वयं परिव्राजका इति स्वार्थ-
विज्ञये लोकान् वञ्चयन्तीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) समीचीनः उत्कृष्टः सत्कृष्ट इति ज्ञावत् । भूरयः बहुवः ।
रयेति रयेण वेगेन उज्ज्वलाः प्रतिभाः दीप्तिमः येषां तथाभूताः ।
अवगाह्याः दृष्टव्याः परोक्षितव्या इति यावत् बाह्याः वहिरुज्ज्वलाः
वा अवाह्याः अन्तरुज्ज्वला इति भावः ।

(क) अभ्यासादिति । ये जनाः जम्भारम्य आजन्म उपाधि-
जातिः अनुमितिः व्याप्तिश्च आदिर्येषां तेषां शब्दानाम् आवलिः
पङ्क्तिः तस्याः अभ्यासात् शून्यः पुनरालोचनात् सुदूरदूरे अत्यन्तदूरे
इत्यर्थः भगवतः ईश्वरस्य वाक्ताप्रसङ्गः प्रवृत्तिकथा येषां तथाविधाः
भगवत्तत्त्वावबोधरहिता इत्यर्थः ते अमी । तत्र तेषु अमीष्वित्यर्थः
अध्ये ये यत्र विषये अधिककल्पनाकुशलाः अधिकचर्चातुर्यनिपुणा
इत्यर्थः ते तत्र विषये विद्वत्तमाः प्रविष्टतद्वराः । ये च स्वीयं कल्पन-

तदलमेभिः सह वात्तं वा इतोऽन्यतो गच्छामि । इति
 किं दूरं गत्वा । अहो ! अमी अमीवरहिता हिताभि-
 योगा इव दृश्यन्ते तदसूत्रिरूपयामि । इति तथा कत्वा ।
 अहो ! अमी मायावादिनः (ज) ।

तथाहि,

सन्धानानिर्विशेषाच्चिदुपधिरहिता निर्विकल्पा निरोद्धा
 ब्रह्मैवास्मीति वाचा शिव शिव भगवद्विग्रहे लब्धवैराः ।
 येऽमी श्रौतप्रसिद्धान इह भगवतोऽचिन्त्यप्रकृत्याद्यशेषान्
 प्रत्याख्यान्तो विशेषानिह जहति रतिं हन्त तेभ्यो नमो वः ॥

(भ)

येव शास्त्रम् इति जानन्ति, अहो आश्चर्यं ते तार्किकाः तर्कशास्त्र-
 पारणाः अतिप्रधानाः विद्वांस इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) अमीवेति अमीवरहिताः पापरहिताः हिताभियोगा
 इव शुभप्रवृत्ता इव मायावादिनः कापटिकाः ।

(भ) सन्धानेति । सन्धाने प्राप्ते परमात्मनि अनिर्विशेषाः
 विशेषाक्वोपरहिताः अहं परमात्मा च निर्विशेषः नास्त्यतयोः कोऽपि
 विशेष इति वादिन इत्यर्थः चिदुपधिरहिताः चानोपाधिर्वर्जिताः
 अनिशेषा इत्यर्थः निर्विकल्पाः विकल्परहिताः अहमेषाम्भोति संशय-
 रहिता इत्यर्थः निरोद्धाः निरोद्धाः अहं परमात्मा इह भिन्न इति
 ज्ञानचेष्टया वेदितुमनर्हा इति भावः ब्रह्म एव अस्मीति वाचा भगवतः
 ईश्वरस्य विग्रहे लब्धवैराः ईश्वरशरीरमन्यमाना इत्यर्थः । ते अमी
 इत्यमना, जना इति भावः शिव शिव अहह इतिक्षयं खेदस्तत्र-
 मन्त्रयम् । श्रौतप्रसिद्धान् श्रुतिषु प्रसिद्धिं गतान् भगवतः अचिन्त्य-
 प्रकृत्याद्यशेषान् अचिन्तनीयशक्तिप्रवृत्तीन् अशेषान् अनन्तान् विशेषान्
 प्रत्याख्यान्तः निराकृन्तः इह भगवति रतिम् अनुरागं भक्तिमिति
 शेषः जहति त्यजन्ति, तेभ्यः वः युष्मभ्य नमः । सम्पराहतम् ।

इति तानप्राप्य पुनरन्यतो गत्वा परितः परिलोक्य । अहो !
अमी यदन्योऽन्यं विवदन्ते तदस्य तत्त्वमवगन्तव्यम् । इति
निभाल्य । अहो ! कपिल-कणाद पातञ्जल-जैमिनि-मतको-
विदा एते अन्योऽन्यं विवदन्ते भगवत्तत्त्वं न केऽपि जानन्ति
तद्विदो गन्तव्यम् । इति पुनः कतिचित् पदानि गत्वा । अहो !
दक्षिणस्यां दिशि पतितोऽस्मि । यदमी आर्हता-सौगता-
कापालिकाः प्रचण्डा हि पाषण्डाः । एते पाशुपता अपि
हतायुधो मां हनिष्यन्ति तद्विदः पलायनमेव शरणम् (ज) ।
इत्यपस्तम्बः कियद्दूरं गत्वा किञ्चिदवलोक्य । अहो ! अयं साधुर्भवि-
ष्यति यतः खलु नदीतट निकट-प्रकट-शिलापट्ट-घटित-
सुखोपवेशः क्लेशातीतो गुणातीतं किमपि ध्यायन्निव (ठ)
समयं गमयति । तद्गुणं निरूपयामि । इति तथा कृत्वा ।
अहो !

(ज) विवदन्ते विवादं कुर्वन्ति । कपिलेत्यादि कपिलमतं साङ्ख्य-
शास्त्रं कणादमतं वैशेषिकदर्शनं पातञ्जलमतं पतञ्जलिसुनिप्रणीतं
दर्शनं जैमिनिमतं मीमांसादर्शनम् एतेषु कोविदाः अमीनाः अन्योऽन्यं
शरस्वरम् । भगवतः ईश्वरस्य तत्त्वं याथाव्ययम् । इतः अस्मात्
प्रदेशात् । आर्हतेत्यादि आर्हताः सौगताः कापालिकाश्च श्रौतस्मार्त-
मतवाद्याः प्रचण्डाः दारुणाः पाषण्डाः विधर्मिणः । पाशुपताः
पाशुपतशस्त्रानुयायिनः हतायुधः दृष्ट्वा क्षयितजीवना इत्यर्थः ।
शरणं रक्षिता ।

(ठ) नदीति । नद्यास्तटस्य तीरस्य निकटे प्रकटः विशालः यः
शिलापट्टः तत्र घटितः कृतः सुखेन उपवेशः उपवेशनं येन तथोक्तः
क्लेशातीतः क्लेशमनुभवश्चित्यर्थः किमपि अनिर्वचनीयं गुणातीतं
निर्गुणं परमात्मानमित्यर्थः ध्यायन्निव चित्तयन्निव ।

जिह्वाप्रेष ललाटचन्द्रजसुधास्यन्दाध्वरोधे मह-
 दाख्यं व्यञ्जयतो निमील्य नयने बद्धाऽऽसनं ध्यायतः ।
 प्रस्योपात्तनदीतटस्य किमयं भङ्गः समाधिरभूत्
 इति सविस्मयं विचिन्त्य । अहो ! ज्ञातम् ।

पानीयाहरणप्रवृत्ततरुणीशङ्खस्रनाकर्णनैः । (ठ)
 तदिदमुदरभरणाय केवलं नाव्यमितस्य । पुनरन्यतो गत्वा
 परितोऽवलोक्य । अहो ! अयं निष्परिग्रह इव लक्ष्यते ।
 तैर्थिक एव भविष्यति । तदस्य देवादागतेन पथिकेन
 सह सङ्गृह्यतः कथयैव हृदयमाकलनीयम् (ड) । इति
 आकष्य स्वयमनुवदति ।

(ठ) जिह्वेति । जिह्वाप्रेष रसनाप्रेष स्पर्शतेति भावः ।
 ललाटे पतिता या चन्द्रजसुधा चन्द्रकिरणः तस्याः स्रन्दस्य निःसर-
 णस्य अधोगतस्य अध्वरोधे यत्प्रतिरोधे सहस्र दाख्यं नैपुण्यं
 व्यञ्जयतः प्रकटयतः तथा नयने निमील्य आसनं बद्धा योगासनमा-
 स्यादेत्यर्थः ध्यायतः चिन्तयतः उपात्तनदीतटस्य प्राप्तनदीतीरस्य नदी-
 तीरस्थितस्येत्यर्थः अस्य जगस्य अयं समाधेः भङ्गः किं कथं अभूत् ?
 पानीयस्य जलस्य आहरणे प्रवृत्तायाः तरुण्याः युवत्याः शङ्खस्रनस्य
 शङ्खाभरणस्य तृकारस्य आकर्षणैः अथवा समाधिभङ्गः अभूदिति
 ज्ञातमित्यनेनान्वयः । शार्दूलचर्मिकोद्धित एतम् ।

(ड) नाव्यम् अभिनयः चेष्टितमिति यावत् एव स्थितं मां
 दृष्ट्वा सर्वे भट्टापुरुषधिया अर्चयिष्यन्ति ततो मे आनायासेन उदरादा-
 दिकं सम्पत्सत्वे इति भावः । निष्परिग्रह इव प्रतिग्रहवर्जित इव
 वा निष्पत्नीक इव । तैर्थिकः तीर्थपर्यटनपरः तीर्थसेवी वा । पथि-
 केन केनचिदिति भावः । सङ्गृह्यतः आकष्यतः । आकलनीयं प्रत्ये-
 तव्यम् ।

गङ्गाद्वारगवाप्रयागमथुरावाराणसीमुष्कर-

शोरङ्कोत्तरकाशलावदरिकासेतुप्रभासादिकाम् ।

अद्देनैव परिभ्रमैस्त्रिचतुरैस्तोर्थावलीं पथ्यट-

वन्दानां कति वा शतानि गमितान्यस्मादृशानेतुकः ॥ (८)

इत्यनूद्य । भद्रं भो भद्रं कलिनोपद्रुतं सत्यं निभृतं (ण)

त्वयि वर्त्तते । तदितोऽपसरामः । इति तथा क्त्वा पुरतोऽव-

लोक्य । अहो । अयं तपस्वी समीचीनो भविष्यतीव निभा-

लयामि । इति क्त्वा हन्त हन्त ततोऽप्ययं दुष्कृती ।

तथाह,

हं हं हमिति तीव्रनिष्ठुरगिरा दृष्ट्याप्यतिकूरया

दूराभ्यारितलोक एष चरणानुत्क्षिप्य दूरं क्षिपन् ।

मृत्स्नालिमललाटदोस्तटमलश्रीवोदरोराः कुशै-

र्दीव्यत्पाणितलः समेति तनुमान् दम्भः किमाहो स्मयः (त)

(८) गङ्गेति । को जनः गङ्गाद्वारादिकान् तीर्थावलीं तीर्थश्रेणीम्

अन्दानां इत्यराणां गमितानि क्षपितानि कति वा शतानि व्याप्तेति

शेषः अद्देनैव प्रत्येकेन वल्लरेणैव त्रिचतुरैः परिभ्रमैः परिभ्रमणैः

पथ्यटन् परिभ्रमन् सन् अस्मादृशान् एतद् प्राप्नोह ? न कोऽपीत्यर्थः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(९) उपद्रुतं निपीडितम् । निभृतं गूढम् । सोऽनुगृह्णोक्ति-

रियम् । निमोहवानि पश्यामि ।

(१०) हमिति । एषः हं हं हम् इति तीव्रनिष्ठुरगिरा

तोऽल्पगौरसवचसा अतिकूरया अत्युपया दृष्ट्यापि दूरम् अतुसारिताः

ताडिताः लोका येन तद्योक्तः चरणौ पादौ उत्क्षिप्य ऊर्ध्वमुत्तोल्य

दूरम् अतिवेगं क्षिपन् मृत्स्नाभिः कृत्तिकाभिः लिप्तानि ललाट-

दोस्तटमलश्रीवोदरोराणि भाव बाहुतटकण्ठश्यावाकुक्षिवक्षसि येन

अहो चित्रमिदानीम् ।

विष्णोर्भक्तिं निरूपयिष्यते धारणाध्याननिष्ठा

शास्त्राभ्यासश्चमज्जपतपःकर्मणां कौशलानि ।

शैलूषाणामिव निपुणताऽऽधिक्यशिक्षाविशेषा

नानाकारा जठरपिठरावर्त्तपूत्तिप्रकाराः ॥ (थ)

तदहो कले साधु एकातपदीकृतं भुवनतलं भवता ।

तथाहि,

उत्सारितं शमदमादि निगृह्य गाढं

भृत्यीकृतं क्व च न हन्त धनार्जनाय ।

तथाभूतः कुशैः दीव्यत् विराजत् पाण्डित्यं यस्य तथाविधः कुशसृष्टि-
रित्यर्थः सन् तनुमान् शरीरी दम्भः किम् ? आहो अथवा स्वयं
गर्वः किं समेति समागच्छति ? । गार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ।

(थ) विष्णोरिति । शैलूषाणां नटानां शैलूषो नटभिक्षुयो-
रित्यमरः । निपुणताधिक्येन नैपुण्यतिरेकेण शिक्षाविशेषा इव
एतेषामिति अध्याहाय्यं नानाकारा विविधप्रकाराः जठराण्येव
पिठराणि गृहाणि तेषाम् आवर्त्तानाम् आवर्त्तसदृशान्तराणां पूत्ति-
प्रकाराः भरणोपायविशेषाः, तथाहि निरूपयिं निष्कपटां विष्णोः
भक्तिम् क्वते विना धारणाध्याननिष्ठा एकातपः समाध्युत्कर्षः,
तथा शास्त्राभ्यासभ्यासे श्रमः जपः तपः कर्म च तेषां कौशलानि
नैपुण्यानि दृश्यन्ते इति शेषः । 'मन्दाक्रान्तादृक्तं, मन्दाक्रान्ताम् वि-
रसनैर्गैर्भनौ तौ गयुग्ममिति तद्वत्तयात् ।

(२) उत्सारितमिति । शमदमादि गाढं निगृह्य ताडयित्वा
उत्सारितम् अपसारितं, धनार्जनाय क्व च न भृत्यीकृतम् ? भृत्यवत्
उत्सारितम् अघनं धनार्जनार्थमेव शमदमादीति भावः । धर्मशास्त्री

कामं समूलमुदमूल्यत घञ्शस्त्री

मैत्रादयश्च किमतः परमीहितव्यम् ॥ (द)

क्षयं विवक्ष्य । तादृश-बन्धु-जन-विप्रयोग-जनित-क्लेशेन
चिरतर-तदनुसन्धान-कृतपरिश्रमेण च निःसारीभूत-भूत-
लाऽवलोकन-शोकेन (ध) च भृशमाकुलोऽस्मि । तेन कचन
च क्षयं विवक्षणीयम् । इति तथा कृत्वा सवाप्यम् ।

दृष्टं सर्वमिदं मनोवचनयोर्दृश्यतश्चेष्टयो-

वैजात्यैकविसंशुलं कलिमलश्रेणीकृतग्लानितः ।

कण्ठं कीर्त्तयतस्तथानुभजतः सायून् सरोमोद्गमान्

वाह्याभ्यन्तरयोः समान् वत कदा वौचामहे वैष्णवान् ॥ (न)

धर्मतरः मैत्रादयः सौहृद्यभावादयश्च कामं सम्यक् समूलं यथा तथा
उदमूल्यत उन्मूलिताः । अतः परं किम् ? इहितव्यं चेदितव्यं
कर्त्तव्यमित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ध) तादृशेति । तादृशानां बन्धुजनादीनां शमदमादीनामिति
भावः विप्रयोगेन विवक्षेण जनितः उत्साहितः यः क्लेशः तेन ।
चिरतरं बहुकालं व्याप्य तेषां शमदमादीनामनुसन्धाने अन्वेषणे कृतः
परिश्रमो येन तादृशेन । निःसारीभूतेति निःसारीभूतम् अक्षरार्तां
प्राप्ते खलु भूतल तस्य अवलोकनेन यः शोकः तेन ।

(न) दृष्टमिति । कलिमलश्रेणीभिः कलिजनितपापप्रायश्चित्तिः
कृता उत्साहिता या ग्लानिः मनोविकृतिः तथा हेतुना मनोवचनयोः
मनसः वचनस्य च दृश्यतश्चेष्टयोः मनस उद्देश्यमन्यत् वचनवेष्टा
अन्या इति भावः वैजात्येन विजातीयतया अतिशयेनेत्यर्थः विषं
शुलं विप्रयत्नं सर्वम् इह पूर्वीकं दृष्टं मयेति शेषः । वत कदा
कण्ठं कीर्त्तयतः तथा अनुभजतः सेवमानान् सायून् सानन्दवाप्यान्
सरोमोद्गमान् पुष्कलिताङ्गान् वाह्याभ्यन्तरयोः वचनमनसोः समान्

आकाशे कथं दत्त्वा । “किं ब्रवीषि । यत्र भक्तिस्तत्रैव ते
दृष्टव्या” । इति कथं विमृश्य । अहो ! भक्तिदेवी काप्य-
स्तीति । सम्भाव्यते । पुनराकाशे लब्धः । वसु । किं
ब्रवीषि भोः !

“गोडचौणी जयति कृतमा पुण्यतीर्थावतंस-
प्राया याऽसौ वहति नगरीं श्रीनवहीपनाम्नीम् ।
यस्यां चामौकरचयकचेरीश्वरस्यावतारो
यस्मिन् मूर्त्तां पुरिपुरि परिस्पन्दते भक्तिदेवी” ॥ (प)

इति सङ्घर्षम् । हन्त हन्त जीवद्भिः किं न दृश्यते (फ)
तदितस्तत्रैव गच्छामि । इति कतिचित्पदानि परिक्रामति ।

ततः प्रविशति भक्तिदेवी ।

भक्तिदेवी । पुरोऽवलोक्य । अस्मो । को एषो निरन्तर-
गर्भधोष्णे अवेष्टणा-ज्जरिज्जन्त माणसो माणसोऽहम्-

तल्यान् अभिधान् व्यक्रमयानिति भावः वैष्णवान् वीक्षाकृते पश्यामः
वयमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) गोडचौणीति कृतमा कापि पुण्यतीर्थावतंसप्राया पवित्र-
क्षेत्रशिरोभूतस्वरूपेत्यर्थः गोडचौणी गोडभूमिर् जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्त्तते । या असौ गोडचौणी श्रीनवहीपनाम्नीं नगरीं वहति ।
यस्यां नगर्यां चामौकरचयकचेः श्रीराङ्गस्य ईश्वरस्य अवतारः अस्तीति
शेषः । यस्मिन् अवतारे सति पुरिपुरि प्रतिस्पन्दं मूर्त्तां मूर्त्तिमयी
भक्तिदेवी परिस्पन्दते परिस्फुरति । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(फ) जीवद्भिः इति जीवद्भिः प्राणिभिः किं न दृश्यते ? अपिह
दृश्यते एवेत्यर्थः सा भक्तिदेवीति शेषः ।

(व) निरन्तरं निरन्तरेण अविरतेन गुरुणा सङ्गता उद्देगेन

विवर्धं स गलाणां यद्यो मए पडिचिज्जन्तोवि मं आलोइअ
लोइअ-भिस्स-दसं आबन्तो सन्तो सन्तोष पयाअसन्तो सस-
न्तोदं सुचन्तो व्व इअ आअच्छदि । इन्त अन्हाणं एदादि-
शीए सम्पत्ति-पडिपत्ति पडिवादिए सुखदमाए भाउणो
विराअस्य सङ्को सङ्कोचरो य होइ । ए आणे दुज्जनैहिं
कलिजणेहिं कलिदाचाहिदो उव्वरिओ (ब) य वेत्ति (१) ।

(१) अहो ! क एष निरन्तरगुरुहेम-वेदना-जर्जरित-मानसो
मान-सौभाग्य-विभ्र-श-भ्रान्ताननो मया परिचीयमानोऽपि माम् आ-
लोक्य लौकिक-भिन्न-दशाम् आपन्नः सन् सन्तोषं प्रकाशयन् स्वयन्तोदं
सुखं चित्त्वं इत आगच्छति । इन्त ! अस्माकम् एतादृश्याम् सम्पत्ति-
प्रतिपत्ति-प्रतिप्रादिन्याम् सुखदशायाम् भ्रातृद्विरागस्य सङ्कः सङ्को-
चरो न भवति । न जाने दुर्जनैः कलिजनैः कलितात्माहितं उद्धृतो
न वेति ।

दुश्चिन्तया या वेदना पीडा तथा जर्जरित मानसं यस्य तथाभूतः ।
मानेति मानस्य सम्मानस्य सौभाग्यस्य वाक्लभ्यस्य विभ्रंशेन ज्ञेयस्य
कोऽप्रीदानो विरागं न सम्मानयति नाप्याद्वियते इति भावः श्लानं
मलिनम् आननं यस्य तथोक्तः । परिचीयमानोऽपि ज्ञायमानोऽपि ।
लौकिकेति लौकिकैः कलिजनाचारैः भिन्ना विपर्यस्ता दशा यस्या-
स्तादृशीम् । आपन्नः विपन्नः । सन्तोषं प्रकाशयन् वहरिति शेषः ।
आत्मप्रकाशभयमिति भावः । तोदं स्वं शासनदण्डविशेषं सुखं चित्त्वं
शासनीयाभावादि भावः । वेम्पत्तीति सम्पत्तेः सम्पदः प्रतिपत्तिः
प्राप्तिः, तां प्रतिपादयतीति सम्पत्तिप्रतिपत्तिप्रतिपादिनी तस्यं सुख-
दशायां शुभावस्थायामित्यर्थः चैतन्यावतारादिति भावः । सङ्कोचरः
सस्यक् मोचरः विषयः यस्य तादृशः सङ्कटा इत्यर्थः । दुर्जनैः दुरा-
चारैः । कलितं कृतम् अत्याहितम् अमङ्गलं यस्य तथाविधः सन्
उद्धृतः उत्खन्यः ।

विरागः । अवलोक्य । इयमेव भक्तिदेवी । तथाहि,
 अन्तः प्रसादयति शोधयतीन्द्रियाणि
 मोक्षं तुच्छयति किं पुनरर्थकामौ ।
 सद्यः कृतार्थयति सन्निहितैव जीवा-
 नानन्दसिन्धुविवरेषु निमज्जयन्ती ॥ (म)
 तदुपसर्पामि । इत्युपसृत्य । देवि ! विरागोऽहं प्रणमामि ।
 भक्तिः । सवात्सल्यम् । भात ! ओ जीवसि वसिष्ठं परा-
 षोसि तुमम् (म) । एहि एहि । इति करेण स्पृशति (१) ।
 विरागः । चरणावभिमन्त्रय । देवि ! कथय कथं सत्यादय
 इव कलिना भवन्ती (य) न परामृताः ? ।
 भक्तिः । विराग ! यं प्राणसि सुगृह । अन्तःस्थैव कए

(१) देव्यात ! जीवसि वशिनाम् प्राणोऽसि त्वम् ।

(म) अन्तरिति सन्निहितैव निकटवर्तिन्येव अन्तः कन्तःकरणं
 प्रसादयति प्रसन्नं करोति इन्द्रियाणि शोधयति विमलयति, मोक्षं
 कैवल्यमपि अर्थकामौ किं पुनः । तुच्छयति क्षणितं करोति, तथा
 जीवान् प्राणिनः आनन्दसिन्धुविवरेषु आनन्दसागरोदरेषु निमज्ज-
 यन्ती सती सद्यः समाद कृतार्थयति कृतार्थान् करोति । अलं बहूनां
 क्रियाणाम् एककारकत्वात् दोषकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, अप्रस्तुत-
 प्रस्तुतयोर्दीपकान्तिं निगद्यते । अथ कारकमेकं खादनेकासु क्रियासु
 चेदिति । यस्यन्तित्वकं कृतम् ।

(म) वशिनां जितेन्द्रियाणां प्राणः बलम् ।

(य) सत्यादय इति आदिपदेन असादयादीनां ग्रहणम् ।
 भवत्यः यूयम् ।

कीद्वि महाकारुणिकी भगवं भग्न-बन्ध-च्छेदक-चरितो (२)
गौरचन्दो श्रीदीप्तो (१) ।

विरा । भगवति । कथय किमत्र रहस्यम् (ल) ।

भक्तिः । विराग ! एदस्मिं कलिकाले कलिका-लेश-
मेत्तं वि धम्मन्तरं ण ल्पि । ण स्थिरतरं किंपि होइ । केवलं
अलङ्करोदि एदं कलिं भग्नवद्धयो वद्धं मोहंवि पराकरो-
दित्ति साहण-सद्ध-सद्धम् । सुद्ध भक्ति-लोपण एणसामव-
हारण कलि-मल-मलण-धारिणा आचण्डालं चण्डा-
लङ्कणिज्जदुव्वासणा-वास-णाशेण सङ्कोपङ्गाओ मादिसीओ
भक्तिद्वयो सङ्गे कटुअ भग्नवदा अवदारो किदो भक्त-
वेशेण (२) (व) ।

(१) विराग ! न जानाति शृणु ? अस्माकमेव कृते कोऽपि महा-
कारुणिको भगवान् भग्न-बन्ध-च्छेदक-चरितो गौरचन्द्रः अवतीर्णः ।

(२) विराग ! एतस्मिन् कलिकाले कलिका-लेशमात्रमपि धर्मान्तरं
नास्ति । न स्थिरतरं किमपि भवति । केवलम् अलङ्करोति एतं कलिं
भग्नवद्धयो बद्धं मोहमपि पराकरोति इति साधन-साध्यः स धर्मः ।
भक्तियोगेन एनसामवहारकेण कलि-मल-मथन-धारिणा आचण्डालं
चण्डालङ्कनीय-दुर्वासना-वास-नाशेन साङ्कोपाङ्गां सादृशीं भक्तिदेवीं
सङ्गे कृत्वा भगवता अवतारः कृतो भक्तवेशेन ।

(२) भवेति । भवः संसार एव बन्धः तस्य छेदकं ध्यमकं
चरितं यस्य तथाभूतः ।

(ल) रहस्यं तत्त्वम् ।

(व) कलिकेति । कलिका फोरकः तस्याः लेशमात्रं विन्दुमात्रं
धर्मान्तरं धर्मविशेषः । स्थिरतरं दीर्घकालस्यावित्यर्थः । अलङ्करोति
भूयस्यति । भग्नवद्धर्मः भगवतः दीव्यस्य गौरचन्द्रस्य धर्मः गुणविशेषः ।

विरा । अवगतमिदं मितं प्रकाशयन्त्या गगनवाण्या (श) ।

किन्तु

भवत्यो वा किमीहन्ते स वा देवः किमीहते ।

निराश्रयस्य मम वा किमसौ भविताश्रयः ॥ (घ)

भक्तिः । संकृतमाश्रित्य । विरागः । श्रूयताम् ।

पुनीमश्चाण्डालानपि खलु धुनीमोऽखिलमलं
धुनीमः संस्कारानपि हृदि तदीयानतिदृष्टान् ।

कृपादेवी तस्य प्रकटयति दृक्पातमिह चे-

त्तदा तेषामन्तः कमपि रसभावश्च तनुमः ॥ (स)

पराकरोति निरस्यति । साधनेन अतुष्टानविशेषेण साध्यः सम्पाद्यः
स धर्मः । भक्तियोगेन प्रेमोद्भवेण । एतसां पापानाम् अतःहारकेश
नाशकेन । कलीवि कलेर्मलस्य पापस्य मथनं करोतीति तद्योक्तेन ।
चण्डेति चण्डायाः तीव्रायाः अलङ्घनीयायाः अजेयायाः दुर्वासनायाः
दुष्टायाः संसारदृष्ट्यायाः वासं नाशयतीति तथामूलेन । साङ्गोपाङ्गाम्
अङ्गप्रत्यङ्गसङ्घितां भक्तवेशेन भगवद्भक्त्यरूपिणा ।

(श) अवगतं ज्ञातम् । मितम् अल्पं न तु सत्यगिति भावः ।

गगनवाण्या आकाशवाचा ।

(घ) भवत्य इति । भवत्यः यूवं वा किम् ईहन्ते चेदन्ते, स वा
देवः गौराङ्गः किम् ईहते चेदते । असौ देवः गौराङ्गः निराश्रयस्य
आश्रयहीनस्य मम आश्रयः किं भविता ? सां रन्धिष्यति किम् ?

(स) धुनीम इति । तस्य भगवतः कृपादेवी इह अस्यां मयीत्यर्थः
दृक्पातं दृष्टिपातं प्रकटयति वितरति चेत् यदि तस्य मयि कृपा
स्यदिति भावः तदा चण्डालानपि अन्येषां का कथेति भावः खलु
निश्चितः पुनीमः पवित्रान् कुर्मः । अखिलानां सर्वेषां सुखं पापं
धुनीमः कम्पयामः हराम इत्यर्थः । तदीयान् तस्यस्त्वन्विर्नः अति-
दृष्टान् आह्वयामिति भावः । हृदि स्थितानिति शेषः संस्कारान्

विरा । तस्य कृपादेवीं विना स्वातन्त्र्येण भवतीनां
तथा सामर्थ्यं (इ) न विद्यते ।

भक्तिः । तस्मै वा तज्जनानां वा नवालुपहमन्तरेण
अन्ते ण ह्येव किं उच्यते तथा कुण्ठम् (१) । (ज)

विरा । द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं किम् ? (क)

भक्तिः । विराग ! सुषेहि (२) इति । संकृतेन ।

नवद्वीपे नासीद्दहह स जनो यस्य न पुरे

हरिगेहं नो तद्यदपि भगवन्मूर्तिरहितम् ।

न सा यस्याः सेवा न भवति न सा या न सरसा

रसो नासौ सङ्कीर्तननटनमुख्यो न खलु यः ॥ (ख)

(१) तस्य वा तज्जनानां वा नवालुपहमन्तरेण वयं न भवामः
किं पुनस्तथा कुर्मः ।

(२) विराग ! शृणु !

कुमतीरित्यर्थः लुनीमः किञ्च । तथा तेषां चण्डालादीनामपि अन्तः
मनसि कमपि अनिर्वचनीयं रसभावं प्रेमापरनामान मरुरागं तदुभयं
विस्तारयामः । शिखरिणीशृङ्गम् ।

(इ) स्वातन्त्र्येण स्वाधीनतया । सामर्थ्यं शक्तिः ।

(ज) तस्येति तस्य देयस्य गौराङ्गस्य । तज्जनानां तत्सहचरा-
णाम् अद्वैतादीनामित्यर्थः नवालुपहम् अभिनवम् अनुपहम् अन्तरेण
विना । भवामः तिष्ठामः किं पुनस्तथा कुर्मः । तथा कर्तुं न
शक्यते इति भावः ।

(क) द्वितीयेति स वा देवः किमीहते इत्यस्य ।

(ख) नवेति । अहहेति हर्षस्तूचकमव्ययम् । नवद्वीपे स जगः
नासीत्, यस्य जनस्य पुरे हरेः नारायणस्य गेहं मन्दिरं न अस्तीति
शेषः, तत् हरिगेहमपि नो अस्तीति शेषः यत् भगवतः हरेः मूर्तिः

इयञ्जिव तस्म ईहा (१) ।

विरा । किमयं स्वयमेव तथाऽऽपयति । किं वा ते त एव तदाशयमभिमत्य मत्वनुसारैश्च सारेण (ग) व्यवहरन्ति ।

भक्तिः । तस्म तहज्जेव महिमा महिमाणदो जं ददु, ण-
ज्जिव तं तहज्जिव गहगया विअ (व) होन्ति जणाओ
जह तस्म आसअं सअञ्जिव सव्वे जाणन्ति कुणन्ति च
तदणुरुअं । तस्म ओदारे कमलावि ओदीप्पेव्व । जदो
ण कस्सवि देणं तत्थ आसि । आशिश्रालं सअंच जं
करोदि तं सुणह (२) ।

(१) इयमेव तस्म ईच्छा ।

(२) तस्म तथैव महिमा महिमानतो यत् तद्दृष्ट्व तथैव प्रह-
यस्ता इव भवन्ति जना यथा तस्म आशयं स्वयमेव सर्वे जानन्ति

रहितम् । भगवन्मूर्तिरहितं हरिमन्दिरं नास्तीत्यर्थः । सा मूर्तिः
भगवद्विग्रह इति यावत् न अस्तीति शेषः, यस्याः मूर्तेः सेवा परि-
चर्या न भवति । सा सेवापि न अस्तीति शेषः या सरसा समक्तिका
न भक्तिसहिता भगवत्सेवा सर्वत्र चलतीति भावः । असौ रसः भक्तिः
न, यः खलु सङ्गीर्तनं नटनम् नृत्यञ्च मुख्यं यत् तादृशेन । सर्वत्रैव
भक्ताया सङ्गीर्तनं नटनं भवतीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र
पूर्वपूर्वं प्रति परपरस्य विशेषणत्वेनोपनिषत्तानात् एकावल्यलङ्कारः । तदुक्तं
दर्शने, पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परं स्थाप्यतेऽपोक्षते वा
चेत् स्थानद्वैकावली द्विधेति ।

(ग) सारेण तत्त्वतः ।

(घ) तस्मैति । तस्म देवस्य महिमानतः महिम्ना माहात्म्येन
मानतः माहात्म्यपूर्ण इति यावत् महिमा ईदृश्यं यत् यतः तं देवं
ईदृशेव । अहमपि इव भक्ता इव ।

संस्कृतभाषित्व ।

श्रीवासस्य गृहे कदादन कदाप्याचार्यरत्नालये
श्रीविद्यानिधिर्मन्दरेऽपि च कदा गेहे सुरारिरपि ।
गायन् सुप्रियपार्षदेषु पुलकस्तम्बाशुचर्मादिभिः
सान्द्रानन्दमयीभवन्ननुदिनं देवो नरीन्दत्यते ॥ (छ)

विरा । भगवति । स किं सर्वदा भक्ताचरितमेव
प्रकटयति । किंवा कदाचिदैश्वर्यमपि । (च)

भक्तिः । संस्कृतम् । विराग । यद्यपि

अलौकिकीतोऽपि च लौकिकीयं
लीला हरि काचन लोभनीया ।
महेशशीर्षादपि भूमिमध्यं
गतैव गङ्गा मुदमातनोति ॥ (छ)

कुर्वन्ति च तदनुरूपम् । तस्य अवतारे कमलापि अयतीत्येव । यतो न
कस्यापि दैन्यं तत्र आसीत् । आशिशुकालं स्वयञ्च यत् करोति तत्
यदृणु ।

(छ) श्रीवासस्येति । स देवः कदाचन श्रीवासस्य गृहे कदापि
आचार्यरत्नस्य अद्वैतस्य आलये कदाचित् श्रीविद्यानिधिर्मन्दरे,
कदापि सुरारेः गेहेऽपि सुप्रियपार्षदेषु अतिप्रियसहचरेषु एषु मध्ये
इति शेषः अनुदिनं गायन् सङ्गीतं कुर्वन् पुलकस्तम्बाशुचर्मादिभिः
सात्त्विकभावविशेषैरिति भावः उपलब्धितः सान्द्रानन्दमयीभवन् सान्द्र-
मानन्दमनुभवन्नित्यर्थः नरीन्दत्यते पुनः पुनरतिशयेन वा नृत्यति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) भक्ताचरितमिति भक्तानाम् आचरितम् - आचरम् ।
ऐश्वर्यम्, ईश्वरत्वम् ।

(छ) अलौकिकीत इति । इयं हरेः लौकिकी लोकाचाररूपम्

(१) तद्वि कहिमि कहिमि कलिइअपि पअडेदि ।
 तथाहि कहिमि दिअहे शिरिवास-वाससिकरिज्जन्त-
 देव-गेहपदक्खिणो दक्खिणो-अङ्गण-गण केषवि भाअधेश-
 सुईवुत्तिणा महामज्जवेण प्रमलक्खेण मलेच्छेण वसण
 सीव्वन्तेण दौव्वन्तेण दीहदरमण भअवं विस्सम्भरो दिट्ठो ।
 दइण तक्खणदो मइरा-अअदोवि मादअतमेण तस्स दंअ-
 यमण विव्मलो भविअ विअअिदणेतो हीहीमुओ दिट्ठं
 दिट्ठं कम्मिप्ति-सव्वङ्ग-पुलइदो णिरन्तर-निस्सरन्त-पवाह-

(१) तथापि कदापि क्वमपि अलौकिकमपि प्रकटयति । तथा
 हि कस्मिंश्चिद्विसे श्रीवास-वासे क्रियमाण-देवगेहप्रदक्षिणो दक्षि-
 णाङ्गणगतेन केनापि भागप्रयुक्तचोदितना महामज्जवेण प्रमलक्खेन
 मलेच्छेन वसनं सीव्वता दीव्वता दीर्घतरसदेन भगवान् विश्वम्भरो
 दृष्टः । दृष्ट्वा तत्क्षणतः मदिरा-मदतोऽपि मादकतमेन तस्य दर्शनमदेन

भक्तजनार्चितेत्यर्थः कापि अविचरनीया लीलापि अलौकिकीतोऽपि
 ऐश्वर्या अपि लीलाया अप्येत्यर्थः लोभनीया मनोहारिणी । तथाहि
 गङ्गा सहेयस्य शीघ्रोत् शिरसः भूमिमध्यं भूतलं गतैव सुदम् आनन्दम्
 आतनोति लोकानामिति शेषः जगत्पावनत्वादिति भावः । अत्र
 चरेलौकिकी लीला गङ्गा च अत्योन्यं विस्वप्रतिविम्बमायं गमयतीति
 दृष्टान्तालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तसु संपन्नस्य वस्तुनः प्रतिविम्बन-
 मिति । उपजातिवृत्तम् ।

(ज) अलौकिकम् ऐश्वर्यम् । श्रीवासवासे श्रीवासस्य गृहे ।
 क्रियमाणेति क्रियमाणं देवमन्दिरस्य प्रदक्षिणं येन
 तथोक्तः । दक्षिणाङ्गणगतेन दक्षिणाङ्गणोपस्थितेन । भागवेयेति भाग-
 प्रयेन सम्यगेन सूची वृत्तिः जोविका यस्य तादृशेन सूचीकर्मव्यगमा-
 विना इत्यर्थः अमल इति आख्या यस्य तथोक्तेन । मलेच्छेन नीच-

वाह सलिल स्तिमिद-वच्छत्यलो वसणादिभ्रं विच्छिद्विष
सहस्राह शब्दिदं पठतो मी । तदो तं तद्वाविधं पेक्लिभ
भभ्रवं भ्रवच-भ्रन्तो शिरिवासं भण्दिदवन्तो । श्रीवास ।
किमिदं कथमकस्मादयमीदृग्जातो दृग्जातोत्सव इव(ज) ।
तदो तेषां वि भण्दिदं शिदं श्रयं व्व कुणन्ते ण पडिहासरसस्र(१)
भगवन् अपूर्वं एवाय तव मदस्य महिमा यतोऽयमद्य मद्य-
घटघटमानासक्तिरपि न धियं जहाति । हा, तिलमात्र-

विह्वलो भूत्वा विकथितनेत्रो हीहीसुखो दृष्टं दृष्टं कम्पित-सर्वाङ्ग-
पुनक्तिरो निरन्तर-निःसरत्प्रवाह वाष्प-सलिल-स्तिमित-वज्रस्थलो
वमनादिकं विचिष्य ऊर्ध्वं बाह्यं चर्त्तितं प्रष्टतः सः । ततस्तं तथाविधं
प्रेक्ष्य भगवान् अवञ्चयन् श्रीवासं भणितवान् ।

(१) ततस्तेनापि भणितं निर्दर्शनसिन्धुं कुर्वता परिहासरसस्र ।

जातिविशेषेण, गोमांसभक्षको यस्य विरुद्धं वक्तुं भाषते । सर्वाचार-
विहीनस्य स्वेच्छ इत्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणेन वा । वसनं वस्त्रं
सीव्यता स्तुत्येति कुर्वता । दीव्यता क्रीडता । दीर्घतरेति दीर्घतरः
अस्तुत्कटः भेदः मद्यपानजनितः उक्तामः यस्य तथोक्तेन । भगवान्
विश्वम्भरः चैतन्यदेव इत्यर्थः । सादकतमेन अतिमदयतेत्यर्थः विह्वलः
विवशः । हीहीसुखः हीहीति हर्षजनितरवः सुखे यस्य तथाभूतः ।
दृष्टं दृष्टं किमपि वस्तु इति शेषः इति अत्राध्याहार्यंम् । कल्पि-
तानि सर्वाणि अङ्गानि यस्य तथाभूतः । पुनक्तिः लोमाञ्चितः ।
निरन्तरेति निरन्तरम् अनवरतं निःसरन् निर्गच्छन् प्रवाहो यस्य
तादृशेन वाष्पसलिलेन स्तिमितम् आश्रुतं वज्रस्थलं यस्य तथाभूतः ।
अवञ्चयन् अप्रतारयन् । ईदृक् एतादृशः । दृग्जातेति दृशोऽङ्गुष्ठोः
जातः संघटितः उत्सवः आनन्दजनकव्यापारविशेषः यस्य तथाभूत
इव ।

भवद्दर्शनेनाऽनेनाऽनेना जातोऽजातोदरहिती हितो
भवन्नतिममाद । (झ)

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो तदोपहुदि भगवदो णाम-मेतसरणो
सबपरिपरं उज्झिय ओधूपवेसो सुविप्र णन्तो गाग्रन्तो
जवणाचारिणहिं ताडिज्जन्तोबि भगवदो णामसङ्कीर्तणं
कुणन्तोज्जेव वट्टदि । केणिवि पुच्छिदो । उण विप्पभरो-
ज्जेव ईशरो णावरो कोवित्ति भणेदि । सअलेहिं भाग्रव-
देहिं विहिद-देहजात्तो (ज) सिद्धो विप्र भविअ विच-
रेदि (१) ।

(१) ततः ततः प्रवृत्ति भगवतो नाममात्रपरयः सर्वपरिकरं त्यक्त्वा
अवधूतवेशो भूत्वा नृत्यन् मायन् यवनाचार्येण ताड्यमानोपि भगवतो
नामसङ्कीर्तनं कुर्वन्नेव वर्त्तते । केनापि पृष्टः पुनर्विश्वम्भर एव ईशरो
नापरः कोऽपीति वदति । सकलैर्भागवतैर्विहितदेहयावः सिद्ध इव
भूत्वा विचरति ।

(झ) तत इति ततः देववाक्यानन्तरं तेन श्रीवासने । निदर्शनं
प्रमाणम् । तव मदस्य मादकवस्तुनः । मद्येति मद्यवटे सुराभाजने
घटमात्रा तिष्ठन्ती आसक्तिः अनुरागः यस्य तादृशोऽपि । जहाति
त्यजति । तिष्ठेति चण्णमात्रं तव दर्शनेनेत्यर्थः । अनेनाः अपापः ।
अजेति अजातोदेन अविद्याजनितया पीडया रहितः । हितः
बाधुः । अतिममाद अतिमात्रं माद्यति अ ।

(ज) ततः प्रवृत्ति तत आरभ्य । नाममात्रं शरणम् आश्रयः
यस्य तपोक्तः गौराङ्ग गौराङ्ग इति नाम कुर्वन्मित्यर्थः । सर्वपरिकरं
सर्वव्यापारम् । अवधूतवेशः सन्ध्यासिवेशधारी । यवनाचार्येण
यज्जतिगुरुणा । भागवतैः भगवद्भक्तैः । विहितेति विहितं कृता
देहवाला जीवभोपायः यस्य तथामृतः ।

विरा । देवि ! कीदृशरूपमनेन दृष्टम् ।

भक्तिः । विरात्र ! आणन्दोज्ज्वल भगवदो रूपं । जेष
रूपेण महंज्ज्वल आणन्दो होइ । तंज्ज्वल तस्स रूपमिति इद-
रेतरसव्यपेक्षित्वं आनन्दरूपायंति आनन्दतारतम्येण
रूपदर्शनस्य तारतम्यम् (१) । (८)

विरा । कथमयं नीचयोनिरैतादृशसीमाव्य-भाजन-
मासीत् ।

भक्तिः । संकल्पेन ।

न जातिशीलाश्रमधर्मविद्या-

कुलाद्यपेक्षी हि हरेः प्रसादः ।

यादृच्छिकोऽसौ वत नास्य पात्रा-

पात्रव्यवस्थाप्रतिपत्तिरास्ति ॥ (३)

(१) विराग ! आनन्द एव भगवतो रूपम् । तेन रूपेण महानेन
आणन्दो भवति । तदेव तस्य रूपमिति इतरेतर-सव्यपेक्षित्वं
आनन्दरूपायामिति आनन्दतारतम्येन रूपदर्शनस्य तारतम्यम् ।

(२) इतरेतरेति आनन्दरूपाणाम् आनन्दजनकरूपाणाम् इतरे-
तरसव्यपेक्षित्वम् अन्योन्यसामेक्षित्वमित्यर्थः बहवः आनन्दरूपाः
सन्ति नहि सर्वे समानाः, सर्वेषामेव परस्परं भेदोऽस्तीति भावः ।
आनन्दतारतम्येन आनन्दस्य तारतम्येन अपेक्षणीयत्वकर्मभेदेन रूपदर्शनस्य
भगवत् इति शेषः तारतम्यम् अपेक्षणीयत्वकर्मभावः स्यादिति भावः
बह्वर्त्तनेन निरतिशयानन्दोदयात् अन्तरात्मा प्रेम्णया आर्द्रतां याति
तदेव तस्य रूपमिति फलितार्थः ।

(३) नेति । हरेः प्रसादः जात्यादिकं न अपेक्षते इत्यर्थः । असौ
हरिः यादृच्छिकः स्वेच्छाचारी । वत हर्षे । अस्य हरेः पात्रा-
पात्रव्यवस्थाप्रतिपत्तिः अयं पात्रम् अयमपात्रम् इत्येवं व्यवस्थया

विरा । एवमेव ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो अवरस्मिं दिशहे सुरारि भङ्गणाङ्गणे
पुष्पिमा-चन्द्र-चन्द्रिका-पञ्चालिआए णिआए उवविट्ठेहं
सअलेहिं भाअवदेहिं सोज्जेव देओ सङ्करिणरूपो (ड)
दिट्ठो (१) ।

विरा । देवि ! विशिष्य कथय ।

भक्तिः । अगदो वंभमिज्जन्त-मत्त महअर-णिअर-परि-
पिज्जन्त-चन्द्रिका-चय-तत्काल-श्यामलिद-गगणतलाब्धआ-
रम्भि दीसन्तस्मि कोवि काअस्वरी-परिमलो सअल-जणेहिं
आलङ्घो (२) । (८)

(१) ततः अपरस्मिन् दिग्घे सुरारिभवाङ्गणे पुष्पिमा-चन्द्र-चन्द्रिका-पञ्चालितायां निशायाम् उपविष्टैः सकलैर्भागवतैः स एव देवो सङ्करिणरूपो दृष्टः ।

(२) अगतो वम्भस्यमाण-मत्त-सधुकर-निकर-परिपीयमान-चन्द्रिका-चय-तत्काल-श्यामलित-गगन-तलाब्धकारे दृश्यमाने कोऽपि काद-स्वरी-परिमलः सकलजनैरालम्ब्यः ।

नियमेन प्रतिपत्तिः अनुग्रहः न आस्ते न अस्तीत्यर्थः । उपजाति-उत्तमम् ।

(ड) सङ्करिणरूपः वल्लभरूपधरः ।

(ठ) वम्भस्यमाणेति वम्भस्यमाणेन समन्तात् सञ्चरता मत्तानां सधुकराणां भ्रमराणां निकरेण निचयेन परिपीयमानः सर्वतः आच्छाद्यमान इत्यर्थः चन्द्रिकाचयः यस्य तादृशम् अतएव तत्काले तस्मिन् काले श्यामलितं यत् गगनतलं तस्मिन् अलम्बकारे दृश्यमाने सति भ्रमरनिचयानां समन्तात् सञ्चरणेन ज्योत्स्नावरणात् अलम्बकारा-

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो आलङ्घे परिमले सञ्चले हि भगवं पुच्छि-
दो । जघा (१) भगवन् कयनाकस्त्रिकाऽयं पुष्पधय-गणा-
न्वीकरणचणः परिमलो विमलो विस्मयं नः समुत्तासयति
कादम्ब्याः । परतश्च जनितकोतूहलं हलं विपक्ष-पक्ष-
मुषलं मुषलञ्चालीक्यते (२)

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो सिरिविस्मभरदण उत्तम् । (२) हन्त
भो निखिल-हृदय-सङ्कर्षणेन सङ्कर्षणेन भवताऽवताऽय
प्रादुर्भवितव्यम् । तदग्रे कादम्बरौ वरीयसी तन्त्रियाणां
तदायुधं युधं (त) विनापि विराजमानं हलं मुषलञ्च
प्रादुरभूत् ।

(१) तत आलङ्घे परिमले सकलैर्भगवान् पृष्टः । यथा

(२) ततः श्रीविष्णुभरदेवेन उक्तम् ।

एत एव गगने जाते इति भावः । कादम्बरोपरिमलः सुरासौरभम् ।
आलङ्घ्यः प्राप्तः ।

(२) आकस्त्रिकः सहनोपस्थितः । पुष्पधवेति पुष्पधवानां
भरणाणां गणस्य अन्वीकरणेन उन्नात्तीकरणेन ख्यातः वित्ते सुष्ठुव्या-
प्ति चणप्रत्ययः । समुत्तासयति जनयति । कादम्ब्याः सुरायाः ।
जनितेति जनितम् उत्पादितं कोतूहलम् औत्सुक्यं येन तथाभूतम् ।
विपक्षपक्षाणां शत्रुवर्गाणां मुषलं पातनं मुषलं बलमद्भीयास्त्रविशेषः ।

(त) निखिलेति । निखिलानां प्राणिनां हृदयसङ्कर्षणेन मनो-
हारिणा सङ्कर्षणेन बलदेवेन स्ववता रन्वता भवता सता जगत्-
रचयुमिति भावः प्रादुर्भवितव्यम् आदिभक्तयेवम् । वरीयसी श्रेष्ठ-

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो तह णिअदन्तोज्जिव सो देओ तेहिं भइ-
रामोअ-मुदिअ-लोळ-लोहिद-लोअणो एक-कख-तड-तण्ड-
विद-कुण्डलो ससि-मण्डल-पाण्डरो सोज्जिव गोरचन्दो
अइसअं सअज्जिव तालङ्कोऽलं कोदूहलेण सम्भूतो । तदो
तच्चरिदाऽऽहिद-णअ-णअ-गीद-पदाइं गाअन्तेहिं तेहिं
णचारिदो बहुदरं ईडिदोवि (थ) क्खणं विअअ-कारि
संबुत्तो (१) ।

विरा । ततस्ततः ।

(१) ततस्तथा निगदन्नेव स देवस्तैर्मदिरा-मोद-मुदित-लोळ-
लोहित-लोचन एक कर्ण-तट-ताण्डवित-कुण्डलः शशि-मण्डल-
पाण्डरः स एव गौरचन्द्रोऽतिशयं स्वयमेव तालाङ्कोऽलं कौतूहलेन
सम्भूतः । तदा तच्चरिताहित-नव-नव-गीतप्रदानि गायन्निस्तैर्नर्तितो
बहुतरभीडितोऽपि क्षणं विस्मयकारी संवृत्तः ।

तमा । तत्प्रियाणां तस्य वल्लभद्रस्य प्रियाणां प्रियवस्तूनां मध्ये ।
तदायुधं तस्य अस्त्रम् । युधं युद्धम् ।

(थ) निगदन् वदन् । तैः पार्षदैः सहार्थे तृतीया । मदिरेति
मदिरया मद्यपात्रेण यः आमोदः उक्तासः तेन मुद्रिते निमीलिते
लोले चपले लोहिते च लोचने नेत्रे यस्य तथोक्तः एकेति
एकस्मिन् कर्णतटे कर्णदेशे ताण्डवितं नर्तितं कुण्डलं यस्य तथा-
भूतः । शशिमण्डलपाण्डरः चन्द्रमण्डलोज्ज्वलः । अतिशयम् अति-
मात्रं गौरचन्द्रः श्वेतचन्द्ररूपः स देवः अलम् अतिमात्रेण कौतूहलेन
उक्तासेन तालाङ्कः वनरासः सम्भूतः संवृत्तः । तच्चरितेति तस्य मङ्ग-
प्रियस्य चरिते विषये आह्वितानि रचितानि नवानि नवानि गीत-
प्रदानि गायन्निः तैः पार्षदैः । ईडितः स्तुतः ।

भक्तिः । एवं बुद्ध-वराह-गरुड-सुखतराऽवदाराण्य-
आरं क्रमेण कदुप्र गदे दिप्रहे अहेदुप्र-करुणेण शिञ्चा-
णन्दस्य च्छब्भुञ्जं रूपं (६) तेष दंसिदम् (१) ।

विरा । कीदृशं तत् ।

भक्तिः । संख्यतेन ।

भुजाभ्यामुभाभ्यां दधञ्चारुवंशीं
चतुर्भिर्गदाशङ्खचक्राभ्युजानि ।
किरीटञ्च हाराञ्च केयूरकञ्च
स्रजं वैजयन्तीं मणिं कौस्तुभञ्च ॥ (४)

(१) एवं बुद्ध-वराह-गरुड-सुखतरावताराण्यकारं क्रमेण कदा
गते दिवसे अहेतुककरुणेण शिञ्चानन्दस्य पङ्भुञ्जं रूपं तेन दर्शितम् ।

(४) बुद्धेति बुद्धः असुराणां मोहनाथं अहिंसा परमोधर्म-
इति मतमाविष्कुर्वन् श्रुतिस्मृतिविहितकर्माणि निन्दन् नवमावतार-
विशेषः । वराहः पृथिव्युद्धरणार्थं कोलरूपो हिरण्यनासुरेन्द्र-
संहर्ता तृतीयावतारविशेषः । गरुडः असुरराजहिरण्यकशिपु-
दहनार्थं पञ्चमावतारविशेषः । एते सुखतरा ये अवताराः तेषामनु-
कारम् अनुजतिम् । अहेतुकेति अहेतुका अकारणा करुणा लपा
यस्य तादृशेन तेन देवेन निखानन्दस्य तदास्थानुचरविशेषस्य पङ्भुञ्जं
पङ्भुजा यत्न तादृशं रूपम् ।

(४) भुजाभ्यामिति उभाभ्यां हाभ्यां भुजाभ्यां चारुवंशीं मनी-
हरवेशं चतुर्भिर्गदेः भुजैः गदाशङ्खचक्राभ्युजानि तथा किरीटं मुकुटं
शिरसेति शेषः, हाराण्यं वैजयन्तीं मालाञ्च कण्ठेनेति शेषः केयूरकं
हस्ताब्जहारविशेषं जात्यभिप्रायेण एतवचनम् । कौस्तुभं तदास्थं मणिञ्च
उरसेति शेषः दधत् दधानं रूपमित्यस्य विशेषणमिदं बोध्यम् । स्रजञ्च
अज्ञातं एतन् भुजद्वयगतं चतुर्भिर्गदारेरिति तन्मन्त्रात् ।

अपि च ।

अनाहार्यसौन्दर्यमाधुर्यधुर्यं

महौदार्यचातुर्यगाम्भीर्यशौर्यम् ।

अवैधुर्यधैर्यं सदा सौकुमार्यं

महसुर्यमार्यं तदाश्चर्यमासीत् ॥ (न)

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो तं रूढं पेक्तिञ्च परमाणन्द-णिप्फन्दो
उभश्चिद्-रोमञ्च-कञ्जुभी (प) बहुदरं त्युवन्तो आसि
णिञ्चाणन्दो । जहा (१)

हरिस्त्वं हरस्त्वं विरश्चिस्त्वमेव

त्वमापस्त्वमग्निस्त्वमिन्दस्त्वमर्कः ।

(१) ततस्तदूपं प्रेक्ष्य परमाणन्द-निस्सन्द उदञ्चित-रोमाञ्च-कञ्जुभी
बहुतरं स्तुवन् आसीत् नित्यानन्दः । यथा

(न) अनाहार्यति अनाहार्यैः सहजैः सौन्दर्यैः माधुर्यैः
संक्षोभेष्वयुक्तेषु माधुर्यं परिकीर्तितमित्युक्तलक्षणैः धुर्यं श्रेष्ठम् ।
महेति महत् अतिमात्रम् औदार्यं दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रु-
मित्ययोः समतेत्युक्तलक्षणं चातुर्यं वैदग्ध्यं गाम्भीर्यं भीष्मकक्रोध-
हर्षादौगाम्भीर्यं निर्विकारतेत्युक्तलक्षणं शौर्यं बलशालित्वं यस्मिन्
तथोक्तम् । अवैधुर्यम् अक्षतमिति भावः धैर्यं व्यवसायादचलनं
धैर्यं विघ्ने महत्यपीत्युक्तलक्षणं यस्मिन् तादृशं सदा सततं सौकुमार्यं
सौम्यता यस्मिन् तथाविधम् आर्यं पूज्यम् आश्चर्यम् अद्भुतं तथैव
हरीर्यं महः तेजः तदा आसीत् । भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ।

(प) परमेति परम आनन्दनिस्सन्दः आनन्दप्रवाहः यस्य
तथोक्तः । उदञ्चितेति उदञ्चितः उद्गतः रोमाञ्च एव कञ्जुकः वर्त्म
यस्य तथाभूतः पुलकिताङ्ग इत्यर्थः ।

नभस्त्वं चितित्स्वं मरुत्त्वं सुरारै !

नमस्ते नमस्ते समस्ते खराय ॥ (फ)

अपि च ।

भुजैः षड्भिरेभिः समाख्याति कश्चि-

न्विसर्गोऽष्टवर्गं हन्तेति भोस्त्वाम्

वयं ब्रूमहे हे महेच्छ ! त्वमेभि-

श्चतुर्वर्गदो भक्तिदः प्रेमदश्च ॥ (व)

विरा । अहो ! अत्यद्भुतमिदम् ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो ईश्वरभावो दाव ईदिसो तस्मै कधिदो ।

पेन्नाविसो सुणीचदु । एत्य पुरे तिस्रविहाज्जीव पुरिसाभो ।

केवि अणुरत्ताओ केवि मज्झमाणुरत्ताओ केवि णाणुरत्ता-

ओ णावि विरत्ताओ । विज्झत्थिणो हि णअरविहीए

अप्पाणअं ओवारिअ सुरणई-सिणाणं कदुअ थिमिद-णिअ-

(फ) हरिरिति । हे सुरारै ! त्वं हरिः वारायणः, त्वं हरः

शम्भुः, त्वमेव विरिञ्चिः ब्रह्मा । त्वम् आपः जलं, त्वम् अग्निः, त्वम्

इन्द्रः, त्वम् अर्कः सूर्यः, त्वं नभः आकाशं, त्वं चितिः पृथिवी,

त्वं मरुत् वायुः । समस्तानां सर्वेषां जगतामित्यर्थः ईश्वराय ते त्वभ्यं

नमः ते त्वभ्यं नमः । भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ।

(व) भुजैरिति । भोः नाथेति अध्याहार्ये कश्चित् जनः त्वाम्

एभिः षड्भिः भुजैः निसर्गेषु स्वभावेन उच्यः दातव्यः यः षड्वर्गः

कामक्रोधलोभमदमात्सर्यं रिपुषट्कमित्यर्थः तस्य हन्ता इति सना-

ख्याति कथयति । हे महेच्छ ! महाशुभाव ! महेच्छसु महाशय

इत्यश्वरः । वयं त्वम् एभिः षड्भिः भुजैः चतुर्वर्गदः भक्तिदः प्रेमदश्च

धर्मार्थकाममोक्षभक्तिप्रेमषट्कदाता इत्यर्थः इति ब्रूमहे कथयामः ।

भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ।

वसणं चेष आशच्छन्तं पेक्खिअ कोवि मधुरतरं भगवदो
 श्यामपदं कोवि सरसतरं भागवद पज्जं कोपि पेक्ख-पडि-
 पणं ललिदतर-गौदं सुणावेदि । तदो तं सुणन्तोज्जे व
 मग्ग-मज्झमि भूदले णिवडिअ थिमिद-वसण-णिवडन्त-
 जल-कहमिद-पुहवौदन-णिवडण-कहमिद-सव्वङ्को वास-
 सलिलेहिं सीमन्तिद-वच्छत्यल-कहमो आणन्द-भेम्मलदाए
 लदाए बडो विअ विज्जुहाम-दाम-पुच्छो विअ लुठन्तो वट्टे-
 दि । तधाविहं पेक्खिअ ते सह-अराओ चावल-दोस-
 दुसिदाओ हसन्तो कोदूहलं कुणन्ति । सुहुत्तन्तरे णिअ-
 परिअणाओ उयाविअ पुणो सुरणईं लभ्भिअ पक्खालिद-
 सव्वङ्गं सिणावेन्ति । एदं सुणिअ णिअ-तणअस्स यअस्स
 वडवसिअ अणुभवइ तस्स जणणी जण-णीदि-विसा-
 ददावि (१) । (भ)

(१) तत ईश्वरभावस्तावदीदृशस्तस्य कथितः । प्रेमावेशं दृष्टुम् ।
 अस्मिन् पुरे त्रिविधा एव पुरुषाः । केऽपि अनुरक्ताः केऽपि मध्यमा-
 नुरक्ताः केऽपि नानुरक्ता नापि विरक्ताः । विद्यार्थिनो हि नगरवीथ्याम्
 आत्मानम् उत्तार्य सुरदीप्तानं कृत्वा स्तिमित-निज-वसनं चेमन्
 आमच्छन् प्रेक्ष्य कोऽपि मधुरतरं भगवतो नामपदं कोऽपि सरसतरं
 भागवत-पदं कोऽपि प्रेमपरिपक्वं ललिततर-गौतं श्रावयति । ततस्तं

(भ) विद्यार्थिन इति विद्या अर्थिता प्रार्थिता येन तादृशः
 विद्यार्थीत्वर्थः । स्तिमितनिजवसनम् आर्द्रवस्त्रम् इमे देवम् । प्रेम-
 परिपक्वं प्रेमसङ्गतम् । स्तिमितेति स्तिमितात् आर्द्रात् वसनात्
 निपतता जलेन कर्दमितायां सज्जातकर्दमायां पुरवीथ्यां नगरवर्त्मनि
 निपतनेन लुण्ठनेन कर्दमितानि कर्दमयुक्तानि सर्वाणि अङ्गानि वस्तु

विरा । अहो प्रेमानन्दवैवश्यमवश्यमस्य । (म)

भक्तिः । अवरस्मिं वासरे वासरेस-सहस्र-सरिस-महा-
महानन्द-परवसो आचारिअ-रअण-पुर-रअण पुरदो णच्चि-
अ णिअ-घरं आअच्छन्तो मग-मज्झस्मि केणावि वज्झण-
बन्धुणा बन्धु णाहो णिअ-अणस्स देघो दिट्ठो । दिट्ठिय तं
सो सम्बङ्ग-गलन्त-सित्तो-सकाउ वाअं उवाअं अस्मं ण

इत्येव मार्गमध्ये भूतले निपत्य स्तिमित-वसन-निपतज्जल-कहं मित-
पुरवीथी-निपतन-कहं मित-सर्वाङ्गो वास्य-सलिलैः सीमन्तित-वजः-
स्यलकहं म आनन्द-विह्वलतया लतया वज्र इव विद्युद्दाम-दाम-गुह्य
इव कुठन् वर्त्तते ।

तथाविधं प्रेक्ष्य ते सहचराश्चापल-दोष-दूषिता हसनः कौतु-
हलं कुर्वन्ति । सङ्कतान्तरे निज-परिजना उत्थाप्य पुनः सुरनदीं
लम्बयित्वा प्रक्षालित-सर्वाङ्गं स्नापयन्ति । इदं श्रुत्वा निज-तनयस्य
नयस्य वरिवसितमनुभवति तस्य जननी जन-नीति-विशारदापि ।

तथाभूतः । वास्यसलिलैः आनन्दाश्रुभिः सीमन्तितः सीमन्तयत् आच-
रितः वक्षस्यलकहंसः यस्य तथाभूतः । विद्युदिति विद्युद्दाम्नां तडि-
कृतानां दामपुञ्ज इव माखानिचय इव । चापलेति चपलस्य भावः
चापलं तदेव दोषः तेन दूषिताः चञ्चलप्रवृत्तयः इत्यर्थः । निजपरि-
जनाः स्वपार्षदाः । लम्बयित्वा नीत्वा । जननी शचीदेवी । निजतन-
यस्य चैतन्यस्य । नयस्य रीतेः नियमस्य भावस्य इत्यर्थः । वरिवसितं
पूजितत्वं प्रभावमिति भावः जनानां नीतिविशारदा लोकाचारनिष्ठा ।

(म) प्रेजेति प्रेमानन्दस्य वैवश्यं पराधीनत्वम् । अस्य देवस्य
अवश्यं निश्चितम् ।

(य) वासरेणेति वासरेणसहस्रस्य सूर्यसहस्रस्य सदृशं महः

पेक्खि प्र किम्पि गदन्तो आसि । भो भो शचीपुत्र प्र विस्स-
म्भर ! भवन्तं पभवन्तं परमं पुरिसं सव्वे णि प्रदन्ति । दन्ति
वर-विक्रम-विक्रम-वैभवं तुह बहुतरंज्जेव णिरूपेन्ति । जइ
मज्झ पासरस्स एसो गम्भागम्भो (य) करिज्जइ तदो ससंज्जेव
बुमं भू-मङ्गल-रूपी ईसरो सरोअ-णअणो ससंज्जेव (२) ।

विरा । ततस्ततः ।

मक्तिः । तदो भववदा जादानुकम्पेण कम्पेण रोम-

(२) अपरस्मिन् वासरे वासरेण-सहस्र-सहस्र-महा-महानन्द-
परवश आचार्य-रत्न-पुर-रत्न पुरतो नर्त्तिता निज-गृहभागच्छत्
मार्ग-मध्ये केनापि ब्राह्मण-बन्धुना बन्धु-नाथो निज जनस्य देवो दृष्टः ।
दृष्ट्वा तं स सर्वाङ्ग-गञ्जन-सिक्तः सकाकु वाचम् उपायम् अन्यं न प्रेक्ष्य
किमपि गदन् आसीत् । भो भोः शचीपुत्र विस्सम्भर ! भवन्तं प्रभवन्तं
परमं पुरुषं सर्वे निगदन्ति । दन्तिवर-विक्रम-विक्रम-वैभवं तय
वहुतरमेव निरूपयन्ति । यदि मम पासरस्य एष गद्गगतः क्रियते
तदा सत्यमेव त्वं भू-मङ्गलरूप ईश्वरः सरोज नयनः स्वयमेव ।

तेजः यस्य तथोक्तः आचार्येति आचार्य-रत्नस्य अद्वैताचार्यस्य पुर-
रत्नस्य नगररत्नभूतस्य इत्यर्थः पुरतः अग्रतः । बन्धुनाथः बन्धुः सखा
नाथश्च । निजजनस्य भक्तजनस्य । सर्वाङ्गेति सर्वेभ्यः अङ्गेभ्यः यत्
गञ्जनं स्नेदवारिस्त्रयणं तेन सिक्तः स्निग्धकाय इत्यर्थः । अन्यम् उपायं
न प्रेक्ष्य अदृष्ट्वा किमपि सकाकु विभिन्नकारणभ्रष्टः यथा तथा गदन् कथ-
यम् । दन्तिवरेति दन्तिवरः गजराज ऐरावत इत्यर्थः तस्यैव विक्रमः
पराक्रमः यस्य स दन्तिवरविक्रमः गहड़ एव विः पञ्ची तेन क्रमः
पदविक्षेपः गतिरित्यर्थः यस्य स तथोक्तः नारायण इत्यर्थः तस्यैव
वैभवं प्रभावम् । पासरस्य अबोधस्य गद्गः रोगः गतः विःष्टः ।

श्रेण अ विलसन्त देहं तं बन्धुपाशं पाशं मिथुणो हव-
गदं (१) लच्छीकदुश्च शिघ्रदिदम् (२) । अये यस्तावदो-
श्वरः स खलु दुष्प्राप्य एव सर्वेषां किमिति मासुपालभसे ।
किन्तु तवास्य रोगस्योपशमोपाय एको वर्त्तते । तच्चेदा-
चरसि तदाऽयं गमिष्यति नात्र सन्देहो देहोऽयं तव
पूर्वतोऽपि समीचीन एव (ल) भवितुमर्हति ।

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो ब्रह्मणबन्धुणा प्रफुल्ल-णीत्रणेश गदि-
दम् (२) । देव ! कोऽसौ उवाचो तदो पटुणा भणितं शिदं-
सण-रुद्धं किम्पि (३) । अये द्विजबन्धो ! बन्धोरखिलजगतां
गतांहःसङ्गानां भगवतः प्रेम-परायणानां प्रधानतमोऽय-

(१) ततो भगवता जातानुकम्पेन कम्पेन रोमाञ्चेन च विलस-
देहं तं ब्राह्मणपाशं पाशं मृत्वीरुपगतं लच्छीकल गिगदितम् ।

(२) ततो ब्राह्मणबन्धुना प्रफुल्ललोचनेन गदितम् ।

(३) हे देव ! कोऽसौ उपायस्तदा प्रमुखा भणितं निर्दय-रूपं
किमपि ।

(१) जातानुकम्पेन सङ्गातदयेन । कम्पेन रोमाञ्चेन च विलस-
देहः यस्य तथाविधं कम्पितलोमाञ्चितकलेवरमित्यर्थः । ब्राह्मणपाशं
कुक्षितं ब्राह्मणं पाशः कुक्षावामिति पाशप्रत्ययः । मृत्वीरुः यमस्य
पाशं बन्धनरज्जुम् उपगतं प्राप्तं मृत्वीरुसुखप्रविष्टमायमित्यर्थः ।

(ल) दुष्प्राप्यः दुर्लभः । उपालभसे तिरस्करोषि ? अयं रोगः
गमिष्यति नञ्प्रति । समीचीनः उत्कटः ।

(व) निर्दयं नरूपं दृष्टान्तरूपम् । गतेति मताः वि-ष्टाः क-हमां
प्राप्तानां सङ्गा समूहा येषां तेषाम् । प्रेमपरायणानां भक्तानां

महैताचार्यः । अस्य चेत्पादोदकं पिबसि तदा पापकृती-
ऽयं गदो हेलभावे हेतुकाभाव इति दूरोभविष्यति । (व)

तदो ब्रह्मणि गदिदम् । तुह दंसणादोज्ज्वल गमि-
स्सदि किं उण कधिदेण उवाअ-विशेषेणिति । तस्स प्पहा-
वदो तधाकिदे सदि पूव्वदोवि समीचीण-देहो सो
संवुत्तो (१) ।

धिरा । किं चित्रमिदं तस्य भगवतः । तत्कथय क
गच्छन्तीच्छन्ती च किं तत्रभवती भवती यत इयं छाया-
भात्रसहचरी चरीकर्त्ति त्वराम् । (श)

भक्तिः । अज्ज अज्जउत्तो सिरिवास-वास-मज्झमि
आअदेण अद्वै अदेएण सव्वं किम्मि णिव्विरह-रहस्स वुत्तन्तं
कुणन्तो (घ) वट्टदि । तं अणुसरिदुं तुवरेमि (२) ।

(१) ततो ब्राह्मणेन गदितम् । तव दर्शनादेव गमिष्यति किं पुनः
कथितेन उपाय-विशेषेणेति । तस्य प्रभावतस्तथा कृते सति पूर्वतोऽपि
समीचीन-देहः संवृत्तः ।

(२) आर्य्य आर्य्यपुत्र श्रीवास-वास-मध्ये आगतेन अद्वैतदेवेन

मित्यर्थः । पापकृतः पापेन जनितः गदः रोगः । हेलभावे हेलोः
कारणस्य अभावे हेतुकाभावः कार्य्याभावः निमित्ताभावे नैमित्तिक-
स्यास्यप्राय इत्यर्थः । दूरोभविष्यति नाशं गमिष्यति ।

(श) तत्र भवती पूज्या । कावेति छायाभात्रं स्वप्रतिबिम्बभात्रं
तेन सहचरतीति तयोक्ता छायाद्वितीयेत्यर्थः त्वराम् औत्सुक्यं चरी-
कर्त्ति अतिशयेन करोति इयं भवती ।

(घ) निर्विरहेति निर्वासि विरहः विच्छेदः यस्मिन् तादृशं

विरा । भगवति ! तृतीयप्रश्नस्योत्तरमवशिष्यते शिष्यतेयं
भगवत्या मम । तदनुशाधि मां स किं मदाश्रयो भविता-
ऽविता (स) वा किं माम् ।

भक्तिः । संस्तुते । अथ किम् ।

आनन्दोऽपि च मूर्त्तिं व्यापी च तथा परिच्छिन्नः ।

तद्वन्नित्यविलासोऽपि च वैराग्याश्रयो भगवान् ॥ (ह)

तदेहि सहैव गच्छावः । इत्युभौ निष्क्रान्तौ ।

ततः प्रविशत्यात्मस्थो भगवान् विश्वम्भरोऽद्वैताचार्यश्च परितः
श्रीवासादयश्च ।

भगवान् । सपरिहानं अद्वैतं प्रति । सीतापतिर्जयति
लोकमलम्वकीर्तिः । (ज)

साङ्गं किमपि निर्दिष्ट-रहस्य-उत्तानं कुर्वन् वर्त्तते । तमनुसर्त्तुं
त्वरयामि ।

यत् रहस्यं निगूढतत्त्वं तस्य उत्तानं विवरणं येन स देवः कदापि
अगोचरो न स्थात् तं उत्तानमिति भावः कुर्वन् कथयन्निति भावः ।

(स) तृतीयप्रश्नस्येति निराश्रयस्य मम वा किमसौ भविताश्रय
इत्यस्य । शिष्यता अन्तेवासित्वम् अविता रक्षिता ।

(ह) आनन्द इति । भगवान् आनन्दः आनन्दसहस्रोऽपि
व्यापी व्यापकः तथा परिच्छिन्नः परिच्छेदं गतः मूर्त्तिः मूर्त्तिमान्
भवतीति शेषः, तद्वत् तथा नित्यविलासोऽपि विज्ञानशीलोऽपि
विहारारम्भोऽपीत्यर्थः वैराग्याश्रयः विरागवानित्यर्थः ।

(ज) लोकेति लोकानां सत्त्वानि पापानि हन्तीति तपोक्ता
कीर्तिः चरितं कीर्त्तनं वा यस्य तथाभूतः ।

अद्वै । कुतोऽत्र रघुनाथो नाथो हि यदूनामधमुज्जु-
भते । (क) तत्रभवान् भगवान् ।

भगवान् । अद्वैत ! तव विच्छेद-च्छेदकर उपायो निर-
पायो निरवधि मया चिन्त्यते । येन निरन्तराया निरन्तरा
सहवसतिः (ख) स्यात् ।

श्रीवा । देव ! यद्यपि शान्ति-पुरवास एवाहै तोपयोगी
तथापि नवानां भक्तानां द्वीप इवेति नवद्वीपे चरणावि-
र्भावावधि अत्रैवाहैत-पक्षपातः । तेन व्यापको नित्या-
नन्दश्चात्र । (ग)

अद्वै । अतोऽत्र श्रीवासः । (घ)

श्रीवा । सा तु तिरोभूतैव । (ङ)

(क) रघुनाथः रामः यदूनां नाथः कृष्णः । उज्जुभते विज-
सति तत्रभवान् पूजनीयः ।

(ख) विच्छेदेति विच्छेदस्य विरहस्य छेदकरः नाशकः । निरपायः
अन्ययः । निरवधि सततम् । निरन्तराया निर्विज्ञा सहवसतिः
एकत्र वासः मया सहैकत्रस्थितिरित्यर्थः ।

(ग) शान्तीति शान्तः शान्तरसः न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न द्वेपरागौ न च काचिदिच्छा रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु
भावेषु शमप्रधान इत्युक्तञ्चक्ष्य एव पुरं नगरम् अन्त्यत्र शान्तिपुरं नाम
नगरमिति ध्वनिः तत्रैवाहैतगौस्वामिवासस्य प्रसिद्धत्वादिति बोध्यम् ।
तस्मिन् वक्ष्यः स्थितिः । अद्वैतस्य उपयोगी योग्यः । चरणाविर्भावा-
वधि प्रदार्पणादारभ्य । अत्रैव नवद्वीपे एव । अद्वैतेति अद्वैतः अद्वि-
तीयः पक्षपातः अहुरागः दर्शितो देवेनेति शेषः तेन हेतुना अत्र
नवद्वीपे नित्यानन्दः व्यापकः प्रधानः ।

(घ) श्रीवासः श्रीलक्ष्मीः तस्या वासः अधिष्ठानम् ।

(ङ) तिरोभूता अन्तर्हिता ।

भगवान् । श्रीविष्णुभक्तिः सा भवत्सु सत्सु (च)
वर्त्तत एव ।

अद्वै । इदानीं सेव विष्णुप्रिया ।

भगवान् । अथ किं सत्सु ज्ञानादिमार्गेषु भक्तिरेव
विष्णोः प्रिया ॥

अद्वै । अत एव भगवानपि तामङ्गीचकार (छ)

नेपथ्ये भो भो विश्वजनन्या शचीदेव्या निगद्यते ।

अद्वैतस्यान्यत्र विश्रामस्थली न कार्या । ममैवालये
विश्रमणीयो मणियोग इव स्वयं वृत्तः । आकर्ष्य । यथाऽ-
ऽज्ञापयति विश्वजननी । तदुच्यतां सहैवाद्य भोक्तव्यं
भगवता विश्वम्भरेण भरेण हर्षस्य मन्थरोऽयं (ज) मे देहः ।

श्रीवा । तन्ममापि सापितव्यं (झ) तत्र भोजनम् ।

भगवान् । तर्हि परिश्रमोऽस्य महान् भविता वितानेन
(ज) पाकस्य ।

अद्वै । अस्मेति किमुच्यते अस्या इत्युच्यताम् ।

(च) श्रीः विष्णुभक्तिः विष्णौ भक्तिरेव श्रीः, सत्सु साधुसु ।

(छ) तां भक्तिम् ।

(ज) विश्रामस्थली विश्रामस्थानम् । विश्रमणीयः विश्रामयोग्यः ।
मणियोग इव मणानां रत्नानां योग इव परस्परमेलनमिव । रत्नतुल्य-
भगवद्भक्तानां समवायादिति भावः, भरेण अतिभयेन मन्थरः जडः ।

(झ) सापितव्यं निर्धार्यम् ।

(ज) अस्मेति अस्या इत्यत्र अस्मेति प्रयोग ईश्वरस्य समीपे
लिङ्गभेदो नास्तीति सूचनार्थः । अस्या शचीदेव्या इत्यर्थः वितानेन
विस्तारेण ।

इति कश्चिदात्मनीनं (ट) तत्र प्रेषयति । स च इङ्गितं दुष्टा
निष्क्रान्तः ।

अद्वै । श्रीवासस्य कस्ये लगति ।

भगवान् । किमाहाचार्य्य आर्य्यः । (ठ)

श्रीग । नित्यानन्देन देवस्य षड्भुजं रूपमवलोकितं
तद्भवते दर्शनीयमिति स्वरूपदर्शनाय यदङ्गीकृतं मध्यं
मध्यं तत्कथं न दर्श्यते भगवताऽवताऽदृष्टं (ड) मे
कीदृशमिति ।

नेपथ्ये । भो भोः षड्भुजं रूपमवलोकितम् ।

भगवान् । सावहित्यम् (ड) । मम स्वरूपमिदमेव । यदि-
दमद्वैतप्रेमपात्रम् । (ण)

अद्वै । स्वगतम् । किमत्र ब्रूमहे महेच्छं प्रति यदि
तवैतदेव स्वरूपं तदा दर्शनीयम् । श्यामसुन्दर-विग्रहा-
भिलाषो विश्रान्तः । यदि स एव स्वरूपमित्युच्यते तदा-
स्मिन् प्रेमहानिः (त) । इति क्षणं परानृणति ।

(ट) आत्मनीनम् आत्महितकरम् ।

(ठ) आर्य्यः सान्यः आचार्य्यः अद्वैतः ।

(ड) अवता रक्षता परित्यायकेष्वेत्यर्थः, मे मम अदृष्टं सान्यं
कीदृशं येन तद्रूपं मध्यं न दर्श्यते इति फलितार्थः ।

(ड) सावहित्यम् अवहित्या आकारगोपनम् उक्तं दर्पणे ।
भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनमवहित्या । व्यापारान्नाराहण-
न्यथावभाषणविलोकनादिकरीति । तथा सहितम् ।

(ण) अद्वैतप्रेमपात्रम् अद्वितीयं यत् प्रेम तस्य पात्रं भाजनम् ।
अथ च अद्वैतस्य अद्वैताचार्य्यस्य प्रेमपात्रं प्रेमनिकेतमित्यर्थः ।

(त) श्यामेति श्यामश्चासौ सुन्दरः मनोहरश्चेति तादृशे विग्रहे

श्रीवा । अस्माकमिदमेव भवद्वयः प्रेमपात्रमत्र कः
मन्देहः । किन्तु स्वयमेवोक्तं “तद्भवते (य) दर्शयिष्यामि”
इति कृत्वाऽसौ निवेदयति ।

भगवान् । उन्माद-दशायां (द) केन किं न भण्यते ।

श्रीवा । भगवन् ! अन्योन्मादस्तु व्याधिरेव । अयन्तु
तवोन्मादो द्रष्टृ-श्रोतृणामपि व्याधि-निर्मूलकः । किञ्च
जीवस्तु वस्तुतः क्षुद्रानन्देनापि विलुप्तधीरधीर एव भवति ।
ईश्वरस्य त्वानन्दस्वरूपत्वात् ज्ञानस्वरूपत्वाच्च किं केन
बाध्यताम् । तेन स्वाधीनाऽऽनन्दः स्वाधीन-ज्ञानश्चा-
ऽयम् । (ध)

भगवान् । सखितस् । तत् खलु मदधीनं न भवति
यन्मया दर्शयिष्यते । स्वयमेव भावचक्षुषा (न) दृश्यनाम् ।
इति तदन्तःकरणे स्वरूपसाविर्भावयति ।

रूपे अभिलाषः दर्शनकामना विज्ञानः अपगतः । यदेतत् षड्भुजं
रूपं दृष्टुम् अस्मिन् दृष्टे अन्यरूपदर्शनकाङ्क्षा न स्यादिति भावः । स
एव श्यामसुन्दर एव । अस्मिन् षड्भुजे प्रेमहानिः प्रेमव्यतिक्रमः
स्यादिति शेषः ।

(य) इदमेव दृश्यमानं गौराङ्गरूपमित्यर्थः । तत् षड्भुजम् ।

(द) उन्माददशायां जिप्पावस्थायास् ।

(ध) अन्योन्मादः अन्येषाम् उन्मादः । व्याधिनिर्मूलकः रोग-
नाशकः जीवः प्राकृतः प्राणी क्षुद्रेण अल्पेन आनन्देन प्रमोदेतापि
विलुप्तधीः विह्वलज्ञानः अधीरः उद्विक्तः । किं केन बाध्यताम् ईश्वरं
न कोऽपि विकारः बाधितं शक्नोतीति भावः । अशस् ईश्वरः ।

(न) भावचक्षुषा भक्तिनेत्रेण ।

अद्वै । चक्षुषी निमील्य प्रणिधानं नाटयति ।

श्रीवा । चिरं निर्वर्ण्य । अहो ! चित्रम् । अद्वैतोऽद्वैतो-
परि परिवर्तते (प) । तथाहि,

यद्वाञ्छेन्द्रियवृत्तयोऽस्य गलिताः स्नानन्दसान्द्रो लयः

कोऽप्यन्तःकरणस्य हन्त नितरां सन्देन मन्दं वपुः ।

आत्माप्येष लयं ययावनुभवाऽऽस्वाद्ये परे वस्तुनि

प्रायोऽयं श्रुसितीति बोधविषयं प्राप्नोति रोमाङ्गमैः ॥ (फ)

भगवान् । एवमेव तदास्वाद-संवादः । (ब)

श्रीवा । भगवन् ! तवैव नाव्यभिदम् । वह्निर्न दर्शित-
मस्माभिरपि न दृश्यते । इति भवतु अस्माकं तवैतदेव

(प) अद्वैतोपरि अद्वैतस्य अद्वितीयस्य प्रेमानन्दस्य इति भावः
उपरि । परिवर्तते तिष्ठति ।

(फ) यदिति । यत् यतः अस्य अद्वैतस्य बाह्येन्द्रियवृत्तयः
वाङ्माः वह्निस्थिताः इन्द्रियवृत्तयः चक्षुरादीनां व्यापाराः गलिताः
स्थगिताः बाह्यज्ञानं तिरोहितमिति भावः । तस्मात् अन्तःकरणस्य
अन्तरात्मनः कोऽपि अनिर्वचनीयः लीयते अस्मिन्निति लयः आत्म-
तिरोधायक इत्यर्थः । स्वस्य आनन्दसान्द्रः घनानन्द इत्यर्थः जात इति
शेषः हन्त तथाहि अस्य वपुः शरीरं नितरां अतिमात्रं यथा
तथा सन्देन मन्दम् आसन्दमित्यर्थः जातमिति शेषः । एषः आत्मापि
अस्य इति शेषः अनुभवेन ज्ञानेन आस्वाद्ये आस्वादनीये परे वस्तुनि
परमात्मनि इत्यर्थः लयं ययौ कोनतां प्राप । प्रायः मन्ये अव्यम्
अद्वैतः रोमाङ्गमैः सुलकोदयैः श्रुसितीति बोध्यस्य विषयं
प्राप्नोति रोमाङ्गमैः जीवतीत्यनुमीयते इति भावः । प्राद्वै चित्रक्री-
डितं वृत्तम् ।

(ब) तदास्वादेति तस्य रूपस्य आस्वादसंवादः आस्वादप्रकारः ।

स्वरूपं महाधनम् । किन्त्वधुना धुनातु भवान् । माऽतः परं
परन्तप चेतोऽस्य तिरोधापयान्तःकरणतोऽस्य तद्रूपम् ।
अन्यथा समाधिसमा धिषणाऽस्य (भ) न परं वहिश्चारिणी
भविष्यति । पृच्छामश्चैतं किं दृष्टमिति ।

भगवान् । स्वयमेवासौ प्रबोध्यताम् । इति तदन्तःकरणा-
न्तद्रूपं तिरोधापयति ।

अहै । हृदि स्फुरद्रूपं तत्किमप्यनालोकयन् सुप्तोत्थित इव
वक्षुषी उन्मील्य लघुं तदेव पश्यन्निव दशं कामस्यभिनयति ।

भगवान् । अहैत ! किनीच्यते ।

अहै । स्वप्नायमान इव अहपस्त इव किञ्चपि पठति ।

अकस्मादुन्मीलन्नवकुवलयस्तोमसुरभि-

घनश्रेणीस्त्रिभूः स्तवकिततमालावलिघनः ।

प्ररोहनीलाश्रमव्यतिकरविशेषोज्ज्वलतरो

महःपूरः कोऽयं नयनपदवीं चोरयति नः ॥ (म)

(भ) एतदेव पञ्चमुज्जरूपमेव स्वरूपं स्वं रूपं महाधनं महा-
धनम् । धुनातु अपसारयतु रूपस्य अन्तःकरणा इति शेषः । तस्य
अहैतस्त्व चेत्तः चित्तं अतः परं मा परम् अन्वर्थं तपः, तापतयश्च
कुर्वति भावः । तिरोधापय अपसारय । समाधिसमा योगसदृशी
धिषणा प्रज्ञा ।

(म) अकस्मादिति । उन्मीलन् विकसन् नवकुवलयस्तोमः नवीत-
नीलोल्लसराशिः तद्वत् सुरभिः सौरभवान्, घनश्रेणी मेघनिचयः
तद्वत् स्त्रिभूः, स्तवकित सङ्घातस्तवका या तमालावलिः तमाल-
तरुनिवहः तद्वत् घनः सान्द्रः तथा, प्ररोहन् उज्ज्वलन् यः नीलाश्रमः
नीलकान्तसंघीनां व्यतिकरविशेषः समष्टिभेदः तद्वत् उज्ज्वलतरो
अतिशयेन उज्ज्वलः कोऽयं महदां तेजसां पूरः प्रवाहः राशिरित्यर्थः

अपि च, प्रश्यामचिक्किरणमण्डलमध्यवर्त्ति-

प्रत्यङ्गकं मधुरिमानृतपूरपूर्णम् ।

वंशीकलकणितकेलिकलाविदग्ध-

माद्यं महो घनसहोदरमाविरास्ते ॥ (य)

अहो । अहो ! वत्तमानप्रयोगादतीतमपि (र) प्रत्य-
क्षमन्यमानोऽयं निगदति ।

भगवात् । आनन्दस्य वर्त्तमानत्वात् । तदाकर्ण्य भूयो-
ऽपि विवहुरयं सर्वं तुष्णीं तिष्ठन्तु ।

अहै । सुश्यामदीर्घघनकुञ्चितकेशपाशं

सुभ्रूलतं खलकसुन्नतचारुनासम् ।

आलोलशोणविपुलायतनेत्रपद्मं

बन्धूकवान्धवसुरेखशुभाधरौष्ठम् ॥ (ल)

नः अस्माकं नयनपदवीं नेत्रपथम् अकस्मात् सङ्घा चोरयति आश्च-
र्योतीत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(य) प्रश्यामेति । अहो ! आश्चर्यं प्रश्यामं प्रकटं श्यामवर्णं चित्-
किरणमण्डलं ज्ञानरूपं मयूखचक्रं तस्य मध्ये वर्त्तते इति तथोक्तं ।
प्रत्यङ्गकं सर्वेषु अङ्गेष्वित्यर्थः मधुरिमा माधुर्यमेव अमृतपूरः पीडूष-
प्रवाहः तेन पूर्णं व्याप्तं, तथा वंशीकलकणिते वीणामधुरास्फुटध्वनौ
या केलिकला क्रीडावेशः तत्र विदग्धं चतुरं घनसोदरं नीरदनिभम्
आद्यम् आदिपुरुषीयं सङ्घः तेजः आविरास्ते आविर्भवति । वस्तुन-
तिलकं वृत्तम् ।

(र) वर्त्तमानेति वर्त्तमानस्य कालस्य प्रयोगात् चोरयति
आविरास्ते इत्येवं रूपात् अतीतं पूर्ववृत्तमपि भगवद्रूपं कर्णरूप-
मित्यर्थः ।

(ल) सुश्यामेति । सुश्यामः अतिनीलः दीर्घः आयतः घनः

श्रीवत्सकौस्तुभरमासुप्रमासमेत-

वक्षःस्थलस्खलदुदारसुतारहारम् ।

आपादलस्त्रिवनमात्यसुपात्यमानं

सदृत्तदीर्घतरपीवरबाहुदण्डम् ॥ (व)

जीवा । कथमकस्मादस्यैवमभिनिवेशो (श) जातः ।

भगवान् । श्रूयताम् ।

ध्यानाभ्यासकृता स्फूर्तिः स्फूर्तिः सा तु चिराद्भवेत् ।

याऽऽकस्मिकी हृदि हरिः साऽवतार इवाऽपरः ॥ (ष)

सान्द्रः कुञ्चितः भङ्गियुतः केशपाशो यत् तथाभूतं मह इति पूर्वेषु
सर्वत्रान्वयः । सुष्ठु भ्रुवा लते इव यत् तादृशम् । सुष्ठु शोभना
अलकाः चूषकुन्तला यत् तथाविधम् । उन्नतेति उन्नता चारः
मनोन्ना नाहा यत् तथोक्तम् । आलोलेति आलोले तरङ्गे शोणे
इत्ते विपुलायते अतिदीर्घे नेत्रे पद्मे इव यत् तथोक्तम् । बन्धूकेति
बन्धूकस्य पुष्पविशेषस्य बान्धवः सदृश इत्यर्थः सुरेशः शोभनरेखायुतः
शुभः सुन्दरः अक्षरोष्ठः यत् तथाविधम् ।

(व) श्रीवत्सोति । श्रीवत्सस्य कौस्तुभस्य रसायास्य सुप्रभाभिः
प्रसन्नशोभाभिः सुप्रसा प्रसा शोभेत्यमरः । समेतं यत् वक्षस्त्रयं
तस्मिन् उल्लसन् विराजन् उदारः लङ्गान् सुतारः सुष्ठुतारसञ्चितः
हारः यत् तादृशम् । आपादेति आपादं पादपर्यन्तं लङ्घिना लङ्-
मानेन वनमात्येन सुपात्यमानं सुदीप्यमानम् । सदृत्तेति सदृत्तौ
सुवर्तुलौ दीर्घतरौ पीवरौ स्थूलौ बाहुदण्डौ यत् तथाविधम् ।
वलन्ततिलकं वृत्तम् ।

(श) अभिनिवेशः जनःसंयोगः ।

(ष) ध्यानेति । या तु ज्ञानाभ्यासाभ्यां कृता जगिता स्फूर्तिः
भगवत्प्राप्तात्काररूपा इति भावः, सा स्फूर्तिः चिरात् बद्धविलम्बात्
भवेत् बद्धकालं ज्ञानालोचनया अभ्यासयोगेन च कालेन जायते इति

श्रीवा । एवमेव ।

‘सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत् कामयतेऽनघ ।’

इति नारदस्य प्राग्जन्मनि (स) दर्शितमित्यवतारसूचकम् ।
भ्रुवस्य त्वभ्यासकृता स्फूर्तिः । किन्तु भगवन् ! विना
चिराभ्यासयोगिनं कथं भगवत्-प्रकाशयोग्यताऽन्तःकरणस्य ।

भगवान् । अवधेहि । (ह)

पुरोऽनुग्रह एवास्य उदयाधारधावनः ।

उदयात् पूर्वमर्कस्य विनिहन्ति तमोऽरुणः ॥ (च)

श्रीवा । किमयमद्यापि साक्षादेव वीक्षते किंवैक्षित-
मनुवदति ।

भगवान् । पृच्छताम् ।

श्रीवा । अद्वैतं प्रति । भो भो महानुभाव ! किं पश्यसि
किंवा दृष्टमनुवदसि ।

भावः । या त हृदि हृदये आकस्मिकी सहस्रोत्पन्ना स्फूर्तिरिति
शेषः सा हरेः भगवतः अपरः अवतार इव भवतीति शेषः ।

(स) सकृदिति यत् रूपं सकृत् दर्शितं भगवतीति शेषः अनघः
अप्रापः जनः एतत् कामयते अभिलषति पुनः पुनर्दृष्टुमिति शेषः ।
प्राग्जन्मनि पूर्वस्मिन् जनने ।

(ह) अवधेहि बुध्यस्व ।

(च) पुर इति । पुरः अग्रतः पूर्वमित्यर्थः स्वस्य उदयाधारम्
आविर्भावान्नयं धावतीति तथोक्तः अस्य भगवतः अनुग्रह एव भगवता
पूर्वम् एतादृगनुग्रहः अस्य कृतः येनास्य मनसि सहसा भगवत्प्रकाशो
भवतीति भावः तथाहि अर्कस्य सूर्यस्य उदयात् पूर्वम् अरुणः तन्-
सारथिः तमः तिमिरं विनिहन्ति नाशयति । सूर्यस्य पूर्वकतेनानु-
ग्रहेणैव अरुणस्य तिमिरनाशकत्वमिति भावः ।

अद्वै । आनन्दाव्युत्थित इव किञ्चिद्वाह्यमवगाह्य । (क)

अस्मादिभोर्वहिरूपेत्य महोऽतिनील-
मन्तर्ममाविशदहो क्षणतस्तिरोऽभूत् ।

तेनातिदुःखितमना वहिरात्तदृष्टिः

पश्यामि तत् पुनरिहैव निमग्नमासीत् ॥ (ख)

श्रीवा । सोह्लासम् । भगवन् ! फलितमस्मद्वचः । (ग)

भगवान् । तन्द्रा-दोषोऽयमस्य । (घ)

श्रीवा । आनन्द-तन्द्रा (ङ) खल्वियं कुतोऽस्य दोषः ।

भग । अद्वैतं प्रति । अद्वैत ! जाग्रत्स्वप्नोऽयं (च) भवतः ।

अद्वै । साध्यसूयमिव ।

(क) आनन्देति आनन्दाच्चोः आनन्दसागरात् उत्थित इव ।
वाह्यं वहिर्भवं वस्तु इति शेषः अवगाह्य अवबुध्य अन्तर्दृष्टिरो-
धानात् वाह्यदृष्टिर्भूत्वेति भावः ।

(ख) अस्मादिति अस्मात् विभोः देवात् चैतन्यादित्यर्थः वहिः
उपेक्ष्य निःसृत्य अतिनीलं सहः तेजः सम अन्तः अन्तःकरणम् अवि-
श्रुतः अहो ! आश्चर्यं क्षणतः क्षणमात्रेणैव तिरोऽभूत् अन्तर्दृष्टे ।
तेन तस्य सहस्रः तिरोधानेन अतिदुःखितं मनो यस्य तादृशः वहि-
रात्तदृष्टिः वाह्यदृष्टिः सन् पश्यामि, तत् सहः पुनः इहैव देवे निमग्न-
लोनासीत् । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ग) फलितं यफलं जातम् ।

(घ) तन्द्रेति अथ अद्वैतस्य अयं तन्द्रादोषः निद्रावेशजनितः
स्वप्न इत्यर्थः ।

(ङ) आनन्दतन्द्रा आनन्देन चक्षुषोर्निमीलनम् ।

(च) जाग्रत्स्वप्न जाग्रदवस्थायां स्वप्नः निद्रितस्त्वेव विषयास्तु-
भवः । उक्तञ्च दर्शये, स्वप्नो निद्रासुप्तेत्य विषयास्तुभवस्तु य इति ।

नवकुवलयदामश्यामलो वामजङ्घा-

हिततदितरजङ्घः कोऽपि दिव्यः किशोरः ।

त्वमिव स स इव त्वं गोचरो नैव भेदः

कथय कथमहो मे जाग्रतः स्मृत एषः ॥ (क)

भगवान् । अद्वैत ! तवैवायं वासनाऽवगाहो (ज, दीक्षः)

यतस्त्वमेवैवं पश्यसि नापरः कोऽपि ।

श्रीवा । क एवंविधभाग्यवानास्ते यस्त्वां तथा पश्यतु ।

भगवान् । सोपहासम् । श्रीवास ! भवानपि अद्वैतपथ-
पतितोऽभूत् ।

श्रीवा । कृष्णेन सह तवाद्वैतं यत् तत् पथ-पातिनः (झ)
एव वयम् । कोऽत्र सन्देहः ।

भगवान् । एवञ्चेत् भवतोऽपि तेन सहाद्वैतम् । (ज)

(क) नवेति । नवं यत् कुवलयदाम नीलोत्पलजङ्घा तद्वत्
श्यामलः श्यामकान्तिः, तथा वामजङ्घायाश्च आहिता अर्पिता तदि-
तरा दक्षिणेत्यर्थः जङ्घा यत्र तथोक्तः कोऽपि दिव्यः किशोरः कुमारः
दृष्ट इति शेषः । सः किशोरः त्वमिव, त्वञ्च स इव गोचरः दृष्टिपथं
गतः, नैव भेदः तस्य तव च कोऽपि विशेषो नास्तीति भावः । अहो !
आश्चर्यम् एषः जाग्रतः मे भव कथं स्मृतः, कथय एतदिति शेषः ।
समृद्धिनीदृष्टं, ननमयययुतेयं सावित्री भोगिल्लोकैरिति तल्लक्षणात् ।

(ज) वासनावगाहो रक्काराश्रयः ।

(झ) अद्वैतम् अभिमतं, तत्पथपातिनः तन्मतासुचारिण-
इत्यर्थः ।

(ज) तेन सह कृष्णेन सह अद्वैतम् अभेदः कृष्णो भवत्साभिज्ञ
इति भावः ।

श्रीवा । भगवन् । मैवं वादीः । त्वचरणारविन्द मकरन्द-कणाऽऽखाद भाजां नैष पन्थाः । (ट)

भगवान् । तर्हि मयि कथं तदारोपयसि । (ठ)

श्रीवा । न हीदमारोपणं स्वभावोऽपि भावो नापक्नो-
तुं (ड) शक्नते । किन्तु नायमहैताचार्यस्य दोषः । अपि
तु तवैव यतस्त्वयोक्तं “तद्भवते दर्शयिष्ये” इति । नेपथ्ये ।
सत्यं सत्यम् ।

श्रीवा । जितमस्माभिः । यदिदं दैववच इव नरेद्धि
तमभूत् । (ड) पुनस्तत्रैव । एवे सत्यमेव शचीदेव्या कृतपाकक्रियया
तनयेन सप्तमद्वैतागमनं प्रतीक्यते गगनमध्यमध्याह्णदृष्ट्या भगवान्
मार्त्तण्डः । (ण)

श्रीवा । श्रुतिमभिनीय । माऽतः परमत्र विलम्बनीयम् ।

(ट) त्वदिति तत्र चरणारविन्दस्य पादपद्मस्य यः मकरन्दः सधु
तस्य कणाऽऽखादभाजां विन्दुमात्राऽऽदभागिनाम् अस्त्राकमिति शेषः ।
एषः पन्थाः गतिः कण्ठेन सङ्ग्राहिन्नत्वमित्यर्थः न सम्भवतीति भावः ।

(ठ) तत् कण्ठेन सङ्ग्राहिन्नत्वमित्यर्थः ।

(ड) स्वभावोऽपि स्वतः सिद्ध एव अपिरत्रावधारणार्थः । भावः
धर्मः अपहोतुं चोरयितुम् ।

(ड) दैववच इव देवतावाक्यमिव नरेद्धितं कस्यचित् प्रस्तावस्य
कथालम्बकालं तदनुकूलं सङ्ग्राहोपस्थितम् अन्याथे प्रयुक्तं यत् वाक्यं
तत् नरेद्धितमाभनन्ति । अतः तत् ते दर्शयिष्ये इति भवदुक्तेन अस्य
अद्वैतस्य वचनमङ्गतिप्रस्तावे नेपथ्योक्तस्य सत्यं सत्यमित्यस्य अन्याथे
प्रयुक्तस्य अनुकूलतया सङ्ग्राहोपस्थितेनरेद्धितत्वं बोध्यम् ।

(ण) मार्त्तण्डः सूर्यः ।

भोः कथय विश्वजनन्यै (त) । एते वयं श्रीविश्वम्भरेण सम-
मद्वैतादयश्चलिता इति सर्वे यथायथं निष्क्रामन्ति । इति
निष्क्रान्ताः सर्वे ।

सर्वावतारदर्शनो नाम द्वितीयोऽङ्कः ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति मैत्री ।

मैत्री । हही हही पराणमेत्त-उव्वरिओ जो एक्को अम्ह-
वंसम्ह कडम्हो (क) विराओ जीवदित्ति सुदं । तं ए आणे
कहिं वट्टदि । अहंपि जंनममेत्ते ए जीवामि । मंपि सो
ए आणेदि । ताउहे सं करेमि । इति परितो विलोक्य (१) ।
अम्हो का इयं परदो आभच्छदि (२) । संसृतमाश्रित्य ।

(१) हा धिक् हा धिक् प्राणमात्रमुद्भूतो य एकोऽस्मद्गणस्य
कडम्हो विरागो जीयतीति श्रुतम् । तं न जाने कुल वत्तते । अह-
मपि यन्नाममात्रेण जीवामि । मामपि स न जानाति । तदुद्देशं
करोमि ।

(२) अहो ! का इयं पुरन आगच्छति ।

(त) विलम्बनीयं विलम्बः कार्यं इत्यर्थः । विश्वजनन्यै शचीदेव्यै ।

(क) प्राणमात्रमिति प्राणमात्रं जीवनमात्रम् उद्भूतः स्थितः
जीवनावशिष्ट इत्यर्थः अस्मद्गणस्य अस्माकं कुलस्य कडम्हः कोरकः ।

आनन्दमूर्तिरमृतद्रववत् समन्ता-

दङ्कप्रभां तत इतः सरसां किरन्ती ।

आसादयन्त्यतितरां करुणाकटाक्षै-

रन्तर्विशुद्धिमखिलस्य पुरोऽभ्युपैति ॥ (ख)

इति सविस्मयमालोकयति । ततः प्रविशति ।

प्रेमभक्तिः । पुरोऽवलोक्य । अहो ! केयम् ?

नामैकमात्रं वपुरादधाना

विस्त्रानकान्तिः परितोषहीना ।

सोत्कण्ठमस्सुखमीक्षमाणा ।

शनैः शनैर्मत्पुत्रतोऽभ्युपैति ॥ (ग)

सैवी । निपुणं निभात्य । अस्वहे ! इयंजिअ पेसभत्ती-जननी
कहिण्ण लच्छण्ण लच्छीअदि । ता उपसप्पिअ पणमामि(१)

(१) अस्व हे ! इयमेव प्रेमभक्ति-जननी कथितेन लक्षणेन
लक्ष्यते । तस्मादुपमार्थं प्रणमामि ।

(ख) आनन्देति । आनन्दमूर्तिः आनन्दमयशरीरा समन्तात्
सर्वतः अमृतद्रववत् पीयूषरसवत् तत इतः इतस्ततः सरसाम् अङ्कप्रभां
शरीरकान्तिं किरन्ती वर्धन्ती तथा करुणाकटाक्षैः कृपादृष्टिभिः
अखिलस्य सर्वस्य जनस्य अन्तर्विशुद्धिम् आन्तरनैर्मल्यम् अतितराम्
अतिशयेन आसादयन्ती जनयन्तीत्यर्थः पुरः अग्रतः अभ्युपैति
आयाति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ग) नामेति । नाम एकमात्रम् एकशेषः यस्य तादृशं वपुः
शरीरम् आदधाना धारयन्ती विस्त्राना विशेषेण स्त्रानिं गता कान्ति-
र्यस्याः तथोक्ताः परितोषेण सलोषेण हीना सोत्कण्ठं सट्णं यथा
तथा अस्सन्मुखं मम सुखम् ईक्षमाणा पश्यन्ती सती शनैः शनैः मन्दं
मन्दं मम पुरतः अग्रतः अभ्युपैति आगच्छति । उपजातिवृत्तम् ।

इत्युपस्थित । देवि ! वन्दिज्जसि मैत्री-नामधेय्या मए (१) ।

प्रेम । सचमत्कारम् । कथं मैत्री त्वमसि । एहि वक्ते !
एहि इत्यालिङ्ग्य । मैत्रि ! कथय कथमेकाकिनौ दुरवास्थिता
भमसि ।

मै । कलि-परिश्रणेहिं गिज्जिदेसु अहं सपच्छेसु भय-
मेहलिदा जीविदं गेह्मिण पलाइदा । अतो मे दुरवस्थं
किं पुच्छसि (२) ।

प्रेम । वक्ते ! निर्भयमतः परं स्वीयतां मत्सङ्गे नैव । तव
मातामहभगिन्यस्मि ।

मै । कहं विप्र (३) ।

प्रेम । आमूलमाकलय ।

भगवदनुग्रहनामा जनको भगवज्जनासक्तिः ।

जननी तयोस्तु समयेऽजनिषत भूरीष्यपत्यानि ॥ (घ)
अपि च ।

एको विवेकनामा तनयो बह्वस्तु भक्तिसंज्ञिकाः कन्याः ।

(१) देवि ! वन्द्यसे मैत्री-नामधेयया मया ।

(२) कलिपरिश्रजेनैर्निर्जितेषु अस्मत्पक्षेषु भयविह्वलिता जीवितं
नष्टहीत्वा पलायिता । अतो मे दुरवस्थां किं पृच्छसि ।

(३) कथमिव ।

(घ) भगवदिति । भगवतः ईश्वरस्य अनुग्रहनामा अनुग्रहाख्यः
जनकः पिता, भगवतः जनानां भगवज्ज्ञानाम् आसक्तिः भगवति
प्रीतिरित्यर्थः जननी माता, समये काले तयोः अनुग्रहासक्तयोः
भूरिषी बह्वनि अपत्यानि सन्तानाः अजनिषत उदमयन्त ।

(ङ) एक इति । एकः एकमात्रः विवेकनामा तनयः पुत्रः ।

तस्य विवेकस्य सुमतेरनसूया नाम दुहिताऽऽसीत् ॥ (ङ)

अपि च ।

अनसूया सभभावं पतिमासाद्य स्वभावजं शुद्धम् ।

मैत्रीमसूत पुत्रीं भवतीं मत्तोषसन्धात्रीम् ॥ (च)

अपि च,

कन्यकाः सरसनीरसभावादाययुर्विविधतां प्रथमं ताः ।

नीरसास्तु बहुधागुणयोगाङ्गे जिरेऽथ दशतां रसभाजः ॥ (छ)

उज्ज्वलाद्भुतशमाश्च हसश्च प्रेम वत्सल इतीह रसाः षट् ।

उत्तमा इति तदाश्रयभाजो भक्तयश्च षडमूरतियोग्याः ॥ (ज)

भक्तिसंज्ञिकाः भक्तिनाम्नाः बहुधाः कन्यकाः उत्पन्ना इति शेषः तस्य विवेकस्य सुमतेः सुमतिनाम्नाः पत्न्याः अनसूया नाम दुहिता कन्या आसीत् ।

(च) अनसूयेति । अनसूया स्वभावजं स्वभावात् उत्पन्नं शुद्धं पवित्रं सभभावं तदाख्यमित्यर्थः पतिमासाद्य प्राप्य सभ तोषसन्धात्रीं सन्तोषजननीं भवतीं पुत्रीं कन्यां मैत्रीम् असूत प्रसूतवती ।

(छ) कन्यका इति । ताः कन्यकाः अनुग्रहासक्त्योः पूर्वोक्ताः दुहितरः सरसनीरसभावात् प्रथमं द्विविधताम् आययुः प्रापुः काचित् सरसाः काश्चित् नीरसा इत्यर्थः । तास्तु नीरसाः रसवर्जिताः बहुधा जाताः, अथ रसभाजः सरसाः गुणयोगात् सदगुणसङ्गात् दशतां भेजिते प्रापुः ।

(ज) उज्ज्वलेति । इह संसारे उज्ज्वलः अद्भुतः शमः हसः प्रेम वत्सलश्च इति षट् रसाः सन्तीति शेषः । तदाश्रयभाजः उज्ज्वलादिरसशालिन्यः अतियोग्याः अमूः षट् कन्याः उत्तमाः उत्तमा इति भक्तयः भक्तिनाम्ना व्यपदिश्यन्ते इति भावः ।

मै । चरमा हि प्रेम-रसभक्ती (१) ।

प्रेम । अथ किम् । तथा हि

सर्वे रसाश्च भावाश्च तरङ्गा इव वारिधौ ।

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति यत्र स प्रेमसञ्चकः ॥ (झ)

खण्डानन्दा रसाः सर्वे सोऽखण्डानन्द उच्यते ।

अखण्डे खण्डधर्मा हि पृथक् पृथगिवाऽऽसते ॥ (ज)

एष ते व्याख्यातो निजान्वयः । (ट)

मै । देवि ! दाणिं तुमं एषाद्वणी कहिं वजसि (२) ।

प्रेम । मैत्रि ! अस्माकमाश्रयभूतस्य भगवतः कस्यापि

श्रीविश्वम्भरस्य विहितसर्वावतारलीलस्य सम्पत्तिं वृन्दावने-
श्वरौ-भावमनुचिकीर्षोरनुज्ञया सकल-लोकस्य हृदय-शोध-
नाय साधयामि । (ठ)

(१) चरमा हि प्रेम-रसभक्तिः ।

(२) देवि ! इदानीं त्वं एकाकिनी कथं व्रजसि ।

(झ) सर्वे इति । वारिधौ बहुदूरे तरङ्गा इव सर्वे रसाश्च
उज्ज्वलादय इत्यर्थः भावाश्च धर्मविशेषाश्च यत्र उन्मज्जन्ति उन्मग्ना
भवन्ति निमज्जन्ति निमग्ना भवन्ति च सः प्रेमसञ्चकः प्रेमानामा ।

(ज) खण्डेति । अन्ये सर्वे रसाः उज्ज्वलादयः खण्डानन्दाः
असम्पूर्णानन्दगालिनः । सः प्रेमरसः अखण्डानन्दः सम्पूर्णानन्द
उच्यते । अखण्डे तस्मिन् खण्डधर्मा अखण्डरसधर्माः पृथक् पृथक्
इव आसते तिष्ठन्ति ।

(ट) निजान्वयः स्ववचः ।

(ठ) विहितेति विहिता कृता दर्शिता इत्यर्थः सर्वेषाम् अव-
तारिण्यं लीला येन तादृशस्य । वृन्दावने श्रीभक्त-राधाभावस्य अङ्ग-

नै । कहिं (१) ।

प्रेम । यत् खलु तद्भाव-भावक-सुभगभावकतया सर्व-
भुवन-प्रियभावकस्य तस्य तद्व्यानुकरणं (६) भविष्यति ।

नै । सोज्जिव को पदेसो (२) ।

प्रेम । आचार्यरत्नस्य (६) पुराङ्गणम् ।

नै । कथं दाव ईसरो हुविप्र इलीभावेण एवि-
स्सदि (३) ।

प्रेम । बाले ! न जानासि । ईश्वरः खलु सर्वरतः ।
सर्वेषां भक्तानामाश्रयानुरोधाद्विचित्रामेव लीलां करोति ।
स्व-स्व-वासनानुसारेण भक्तास्तान्तामनुकुर्वन्ति । अतः
केषाञ्चिन्निरुतानां भागवतानां चेतसि तद्भावमावेशयितुं
सर्वोत्तमां तदनुकारलीलां कश्चित् । यतः परमन्यत्
सरसदास्ति । (७)

(१) कथम् ।

(२) स एव कः प्रदेशः ।

(३) कथं तावत् ईश्वरो भूत्वा लीलाभावेन नर्त्तयति ।

चिकीर्षीः अनुकर्तुमिच्छोः । तदनुकारलीलाय मनः संशुद्धये साधयामि
गच्छामि ।

(६) तद्भावेति तद्भावस्य तद्भावनेश्वरोभावस्य भावकः भवन्शीलः
यः सुभगभावकः तत्तया सर्वेषां भुवनानां प्रियभावकस्य प्रीतिभाज-
कस्य तस्य देवस्य तद्व्यानुकरणं तदनुकारलीलाभावेन नर्त्तयति ।

(६) आचार्यरत्नस्य अद्वैतस्य पुराङ्गणं भवराजिणम् ।

(७) आश्रयानुरोधात् अश्रित्ययथात् भक्तजनोरथपूरकत्वा-
दिति भावः । विचित्रां विविधां । स्वस्वेति स्वा सा वासना कामना

मै । कथेहि तं णवं किं अङ्गरूपं किम्वा पङ्कणम् (१)।

प्रेम । अङ्गरूपमेव । (त)

मै । कथेहि को कस्स भूमिअं (थ) गहिस्सदि (२) ।

प्रेम । वत्से ! अवधारय । अद्वैतस्य रुद्रत्वेनात्मत्वं स्वस्य
च श्रीराधास्वरूपग्रहणमन्यजनाशङ्क्यं परम-रहस्यत्वेना-
योग्यञ्च (द) मत्वा ।

(१) कथय तन्नृत्यं किमङ्गरूपं किंवा परिणयम् ।

(२) कथय कः कस्स भूमिकां ग्रहिष्यति ।

तस्या अनुसारेण तां तां लीलाभित्यर्थः । निष्ठतानां भागवतानां
निगूढवैष्णवानामित्यर्थः आवेशयितुं प्रवेशयितुं निधातुमित्यर्थः सर्वो-
त्तमां सर्वश्रेष्ठां तदनुकारलीलां दृष्ट्वावनेश्वरीभावलीलाम् । यतः परं
यस्याः उत्कृष्टम् अन्यत् व्यपरं सरसं रसवत् वस्तु इति शेषः ।

(त) अङ्गरूपमिति अङ्गलक्षणसुक्तं दर्पणे । प्रत्यक्षनेत्रचरितो
रसभावसमुज्ज्वलः । भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः । विच्छिन्ना-
वान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुकः । युक्तो न वज्रभिः कार्थैर्वीज-
संहृतिमात्रं च । नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपदवान् । आवश्य-
कानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्भितः । नानेकदिननिर्वर्त्य कथया
सम्प्रयीजितः । आसन्ननायकः पालैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा दुराह्वानं वधो
युद्धं राज्यदेशादिविभ्रवः । विवाहो भोजनं शापोत्सर्गो हृत्य रत-
नथा । दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् ग्रीडाकरञ्च यत् । शयनाधर-
पानादिनगराद्युपरोधनम् स्नानाहुलेपने चैभिर्वर्जितो नाति-
विस्तारः । देवीपरिजनादीनामसात्यवर्णिजामपि प्रत्यक्षचित्चरितै-
र्युक्तो भावरसोद्भवैः । अन्ननिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्ग इति कीर्तित-
इति परिणयं विवाहरूपमित्यर्थः ।

(थ) भूमिकां वेशम् ।

(द) अद्वैतस्येति रुद्रत्वेन रुद्रावतारत्वेन आत्मत्वं स्वाभिन्नत्वं यो

अद्वैतमापादयदीश्वेशं

स्वयञ्च राधाकृतिमग्रहीत् ।

इति प्रतीतिः किल वस्तुतस्तु

स एव देवो द्विविधो बभूव ॥ (ध)

अद्वैतो वेशमानेण केवलं चरितार्थताम् ।

अगमत् किन्तु तत्रासीदाविर्भूतः स्वयं हरिः ॥ (न)

अपि च ।

हरिदासः सूत्रधारो मुकुन्दः पारिपाश्विकः ।

वासुदेवाचार्यनामा नेपथ्यरचनाकरः ॥ (प)

हि रुद्रः स एव कृष्णः यच्च कृष्णः स एव रुद्रः अभेदः शिवरामयो-
रिति शास्त्रादिति भावः । अन्यजनेन स्वभिन्नेन अशक्यम् असा-
ध्यम् । परमरहस्यत्वेन परमप्रेमत्वेन योग्यम् उचितम् ।

(ध) अद्वैतमिति । सः देवः गौराङ्गः अद्वैतम् ईश्वेशम् ईश्वर-
भूमिकाम् आपादयत् अपाहृत्य, स्वयञ्च राधाकृतिं राधाभूमिकाम्
अग्रहीत् । इति प्रतीतिः प्रविद्धिः किलेत्यलोके मिथ्यैवैषाख्याति-
रिति भावः । वस्तुतस्तु तत्त्वतस्तु स एव देवः द्विविधः युगलरूपो
बभूव ।

(न) अद्वैत इति । अद्वैतः केवलं वेशमानेण भगवद्भूमिका-
ग्रहणमात्रेण चरितार्थतां कृतार्थताम् अगमत् प्राप, किन्तु तत्र
स्वयं हरिः आविर्भूतः आसीत् ।

(प) हरिदास इति । हरिदासः तदाख्यः कश्चित् भगवद्भक्तः
सूत्रधारः प्रधाननटविशेषः, मुकुन्दः तदाख्यः कश्चित् वैष्णवः पारि-
पाश्विकः सूत्रधारात् न्यूनः अपरेभ्यः विशिष्टः नटविशेषः तथा वासु-
देवाचार्यनामा कश्चित् नेपथ्यरचनाकरः भूमिकारचयिता आसीदिति
सर्वत्र योज्यम् ।

श्रीराधाकृष्णसंयोगकारिणी जरतीव सा ।

योगमाया भगवती नित्यानन्दतनुं श्रिता ॥ (फ)

सै । समाइआओ (व) केऽमी (१) ।

मेम । अधिकारिणी ये अस्मिन्नर्थे स्वयमेव भगवानवा-
दीत् प्रागैव (भ) । यथा,

हे श्रीवास ! स्वयमवहितेनाय भाव्यं त्वयास्मिन्

योग्यो यः स्यात् स विशति यथा नापरस्तद्विधेयम् । (म)

इत्यङ्गोक्ते श्रीवासेनाभाणि । देव ! कस्मिन् कस्मिन्
योग्यायोग्यव्यवस्था करणीया । कुत्र वा प्रवेशः कारयि-
तव्यः । इति पुनर्देवेनाप्यवादि ।

(१) समाजिकाः के अमी ।

(फ) श्रीराधेति । श्रीराधाकृष्णयोः संयोगकारिणी सम्मेलन-
विधायिनी जरतीव वृद्धा नारीव सा प्रसिद्धा भगवती योगमाया
आद्या शक्तिः नित्यानन्दतनुं नित्यानन्दस्य तनुं शरीरं श्रिता आश्रिता
नित्यानन्दः सङ्कटनकारिणी वृद्धानारी अभवदिति भावः ।

(व) समाजिकाः सभ्याः अस्मिन्त्यदृष्टार इत्यर्थः ।

(भ) अधिकारिणः अधिकारवन्तः येषामेतद्दर्शने अधिकारोऽस्तीति
भावः । प्रागेव पूर्वमेव ।

(म) हे श्रीवासेति । हे श्रीवास ! त्वया अस्मिन् अर्थे अस्मि-
न्यविषये इत्यर्थः स्वयम् अवहितेन सावधानेन भाव्यम् । यः जनः
योग्यः एतद्दर्शनाधिकारीत्यर्थः स्यात् स एव यथा अत्र स्थाने विशति
प्रविशति, न. अपरः अयोग्यः, तत् विधेयं करणीयम् । अभाणि
उक्तम् ।

श्रीराधाऽत्र स्वयमियमहो नूनमाचार्यरत्न-
स्यावासस्याङ्गणभुवि रसाद्व्यक्तमाविर्भाविवी ॥ (य)
नै । तदो तदो (१) ।

प्रेम । ततः श्रीवासेन मनसि सन्दिहानेन भगवद्वच
इति विहितनिश्चयेनापि गङ्गादासनामा भगवतः पर-
माप्तो भूसुरवरो द्वारपालत्वेन न्ययोजि । (२)

नै । तदो तदो (२) ।

प्रेम । भगवता पुनरपि श्रीवासो निजगदे । श्रीवास !
भवता नारदेन भवितव्यम् । शुक्लाम्बरेण तव स्नातकेन
भाव्यम् । गायकाः श्रीरामादयस्तव सहोदरास्त्रयः ।
आचार्यरत्नविद्यानिधी चेति देवेनैव नियोजिताः । अतः
परं न केषामपि तत्र प्रवेशः । किन्तु श्रीवासादि-सहोदर-
बधूभिः सहाचार्यरत्न-मुरारि-बधू-प्रभृतयः प्रागेव तत्र
प्रविश्य स्थिता अधिकारभाजश्च (ल) ताः । नेपथ्ये । नृदङ्ग-
तालादिध्वनिः ।

(१) ततस्ततः ।

(२) ततस्ततः ।

(य) श्रीराधेति । इयं श्रीराधा स्वयं नूनं निश्चितम् अत्र
आचार्यरत्नस्य अद्वैतस्य आवासस्य गृहस्य अङ्गणभुवि चत्वरप्रदेशे
रसात् अमुरागात् भगवतीति भावः व्यक्तं प्रकाशं यथा तथा आवि-
र्भाविवी आविर्भावविधिति ।

(१) सन्दिहानेन सन्देहवता राधाया आविर्भावविषये इति
शेषः । विहितनिश्चयेन कृतनिश्चयेन । परमाप्तः परमविश्वासी ।
भूसुरवरः द्विजश्रेष्ठः । न्ययोजिं नियुक्तः ।

(ल) स्नातकेन गृहस्थविशेषेण । गायकाः गानकर्तारः ।
देवेन चैतन्येन । अधिकारभाजः दर्शनाधिकारिण्यः ।

मेम । वस्त्रे ! श्रुतम् । अयमारब्धः पूर्वरङ्गाङ्गभूतः
प्रत्याहारः । (व)

पुनर्नपथ्ये ।

जयति जननिवासो देवकी जन्मवाटो

यदुवरपरिपथ्यैर्दोभिरेखचधर्मम् ।

स्थिरचरप्रजिनः सुखितथीमुखेन

व्रजपुरवनितातां वर्जयन् कामदेवम् ॥ (श)

अपिच

सम्पूर्णैन्दुसुखी सरोजनयना कोकिलनी कैरव-

स्नाया कम्बुशिरोधिरम्बुधिभुवो गर्वस्य सर्वङ्गपा ।

मङ्गल्यैरिह वस्तुभिर्विरचिता नान्दीव दृन्दावन-

क्रीडाकोतुकनाटकस्य दिशत श्रीराधिका वः शुभम् ॥ (घ)

(ग) पूर्वरङ्गेति पूर्वरङ्गस्य अभिनयात् पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं
क्रियमाणं साङ्गलिकमनुष्ठानं तदुक्तं दर्पणे । यन्नाश्रयस्तुनः पूर्वं
रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते । प्रत्या-
हारदिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपीति । तस्य अङ्गभूतः प्रकार-
विशेष इत्यर्थः प्रत्याहारः स्तुतिविशेषः ।

(श) जयतीति । जननिवासः लोकाश्रय इत्यर्थः जगन्निवास
इति यावत्, देवक्यां जन्मवादः उत्पत्तिप्रवादो यस्य तादृशः, यदुवराः
यादवश्रेष्ठाः परिषदः पार्श्वचराः यस्य तथोक्तः, स्त्रैः निजैः दोभिः
भुजैः अधर्मं पापं भूभाररूपमित्यर्थः, कस्यन् निराकुर्वन् दुर्दान्ता-
सुरांशुर्लियाणां निधनेनेति भावः, स्थिराणां स्थावराणां चराणां
जङ्गमानां चराचराणां जगतामित्यर्थः दृजिनं पापं हन्तीति तथाविधः
तथा शोभनं स्मितं मुखिन तादृशेन आसुखेन व्रजपुरवनितातां
गोपीनां कामदेवं मदनं वर्जयन् दृङ्गिं गमयन् कोऽपि देव इति शेषः
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । मालिनीवृत्तम् ।

(घ) सम्पूर्णैति । सम्पूर्णैन्दुसुखी चैतन्यचन्द्रवदना सरोजनयना

प्रेम । सत्यमेवैतत् । यन्निरटङ्गि मया । यदसौ सूत्रधार-
भूमिका हरिदासः श्रीभागवतपद्यं मङ्गलं कुर्वन्नान्दौ
पपाठ । तन्मन्ये एकाङ्को (स) भाषो व्यायोगो वा रूप-
कमत्र निरूपयितव्यमनेन । यतो नेपथ्ये गीयते नान्दी-
व्यादि तथोलेचणम् (ह) । तद्वत्मे तवास्य दिदृक्षा वर्त्तते ।

प्रद्युनेत्वा कोकस्तनी चक्रवाकस्तनी कैरयस्त्राया कैरवं चेतोत्पलं तद्वत्
स्त्रायः स्त्रितं यस्याः गुविस्त्रितेत्यर्थः कम्बुशिरोभिः शङ्खमीवा, अम्बु-
धिभुवः क्षीरोदजाया लङ्काया इत्यर्थः गर्वस्य अहङ्कारस्य सर्वङ्गुषा
अपनेतीत्यर्थः लङ्काया अपि अधिकरूपिणीति भावः इह जगति
मङ्गल्यैः साङ्गलिकैः वस्तुभिः विरचिता प्रणीता इन्द्रावनक्रीडा एव
कौतुकम् उल्लवः तदेव नाटकम् अभिनेयकाव्यं तस्य नान्दीव श्रीराधिका
वः युष्माकं शुभं दिशतु ददातु । अत्रोपमोत्प्रेक्षयोः संवृष्टिः ।
शादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) निरटङ्गि निर्णीतम् । एकाङ्कः एकेन अङ्केन परिच्छेद-
विशेषेण समाधेय इत्यर्थः भाष्यः रूपकभेदः तदुक्तं दर्पणे । भाष्यः
स्यादूर्लवचरितो नानावस्थान्तरात्मकः । एकाङ्कः एक एवात्र निपुणः
पण्डितो विटः । रङ्गे प्रकाशयेत् खेनानुभूतमितरेण च । सम्बो-
धनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः । सूत्रयेदीरष्टङ्कारौ शौर्य-
सौभाग्यवर्णनैः । तत्वेतिवृत्तसुत्याद्यं वृत्तिप्रायेण भारती । सुखनिर्व-
हणे सन्वी लास्याङ्कानि दशपि चेति ।

(ह) व्यायोगं रूपकविशेषः तदुक्तं दर्पणे । स्वातेतिवृत्तो
व्यायोगः स्वल्पस्वोजनसंयुतः । हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्बहुभिरा-
श्रितः । एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः । कौशिकीवृत्तिरुचितः
प्रख्यातस्त्रलं नायकः । राजर्षिरथदिव्यौ वा भवेद्वीरोदयश्च सः ।
हास्यष्टङ्कारशालेभ्य इतरेज्जाङ्गिनो रसा इति । रूपकम् अभि-
नेयकाव्यम् । तदुक्तं दर्पणे । दृश्यव्यव्यवभेदेन पुनः काव्यं विधा

मे । कहिँ मे तारिसं भाअधेयम् (१) ।

प्रेम । का ते चिन्ता मया सह वर्त्तितव्यम् । मयभा-
वात् केनापि भवती न लक्षणीया । त्वदनुरोधान्मयाऽपि
त्वन्निकट एव तथा भूत्वा (च) स्थातव्यम् ।

मैत्री । अणुगहीदम्हि (२) ।

प्रेम । तदेहि । इति निष्क्रान्ते । प्रवेशकः । (क)

ततः प्रविशति गृहीतस्त्रतधारभूमिको हरिदासः । कियद्दूरे
एवविष्टे अलक्षिताऽऽकारे प्रेक्षमक्तिमैत्र्यौ च ।

सूत्र । पुष्पाञ्जलिमञ्जलौ कृत्वा ।

भासा भास्वरयन् दिशो विशदया कान्तिं दिजश्रेणिजां
विभ्राणः परितोलसत्परिमलः प्रोद्दामसन्तोषभूः ।

शुद्धः पादसरोरुहे भगवतः पुष्टिं नखेन्दुश्रियां

तन्वन् हास इवैष नाट्यरहसः पुष्पाञ्जलिः कीर्यते ॥ (ख)

इति तथा करोति ।

(१) कदा मे तादृशं भागधेयम् ।

(२) अनुगृहीतास्मि ।

मतम् । दृश्यं तत्वाभिनेयं तत् रूपारोपानु रूपकमिति । तयोः
भाष्यव्यायोगयोरित्यर्थः ।

(च) तथाभूत्वेति येन त्वां न कोऽपि लक्षयति तादृश्या भूत्वा
इत्यर्थः ।

(क) प्रवेशकः नीचोक्तत्वात् प्राकृतबल्लभः विष्कम्भक इत्यर्थः
बहुक्त इत्यर्थः । प्रवेशकोऽनुदात्तोक्तप्रा नीचप्राक्प्रयोजितः । अङ्ग-
इयान्तर्विशेषः शेषं विष्कम्भके यथेति ।

(ख) भासति । विशदया निर्मलया भासा दीप्ता दिशः भास्व-

प्रेम । निर्वर्ण्य । सुविहितमेव विहितं भवता ।
यद्यपि नेपथ्य एव नान्दी पठिता तथापि रङ्गपूजाप्रसङ्गेन
भगवत्पद एव पुष्पाञ्जलिः कीर्णः । पश्य वक्त्रे । पश्य ।

हारी कण्ठे श्रवणयुगले कुण्डली चावतंसी
स्रग्वी भूयस्युरसि भुजयोरङ्गदी कङ्कणी च ।
अप्युष्णीषी शिरसि पदयोर्नूपुरी नाय्यलक्ष्म्या
मूर्त्तस्तेजोभर इव पुरो हारिदासप्रतीकः ॥ (ग)
नै । देवि ! ण क्वु अयं सत्त्वोभो (घ) मग्गो (१) ।

(१) देवि न खलु अयं शास्त्रीयो मार्गः ।

रयन् दीपयन्त्यर्थः द्विजश्रेणिजां पत्निश्रेणिजनितां वा दन्तावलि-
जनितां दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । कान्तिं विभ्राणः धारयन्
प्ररितः समन्तात् लसन्तः प्रसरन्तः परिमला यस्य तादृशः प्रोहामस्य
उत्कटस्य सन्तोषस्य भूः स्थानं सन्तोषप्रद इत्यर्थः नवेन्दुश्रियां नवो-
दितचन्द्रप्रभायां युष्टिं तन्मन् विस्तारयन् एषः पुष्पाञ्जलिः नाटरहसः
नाखरहस्यस्य शुद्धः सुनिर्मलः हास इव भगवतः गौराङ्गस्य पाद-
सरोरुहे चरणक्रमले कीर्यते वितीर्यते सयेति शेषः । उवप्रेक्षा-
लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) हारीति । कण्ठे हारी हारवान्, श्रवणयुगले कर्णयुगे
कुण्डली कुण्डलवान् अवतंसी अवतंसः कर्णभूषणं शिरोभूषणं वा
तद्वान् । भूयसि विशाले उरसि वल्लसि स्रग्वी नाय्यवान् भुजयोः अङ्गदी
केयूरवान् कङ्कणी च वलयवांश्च, शिरसि उष्णीषी उष्णीषवान्
पदयोः नूपुरी नूपुरवान् हारिदासप्रतीकः हरिदासदेहः नाय्यलक्ष्म्या
नाय्याभिनयश्रिया मूर्त्तः देहवान् तेजोभर इव तेजोराशिरिव उरः
अप्यतः वर्तते इति शेषः । उल्लालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(घ) शास्त्रीयः शास्त्रविहितः वेदस्मृतिनिर्णय इत्यर्थः ।

प्रेम । अयूताम् ।

शास्त्रीयः खलु मार्गः पृथगनुरागस्य मार्गोऽन्यः ।

प्रथमोऽर्हति सनियमतामनियमतामन्तिमो भजते ॥ (ङ)

मै । अणिग्रह-मग्नेण चलन्तस्स विलम्बेणज्जेव गम्य-
लाहो (च) होइ (१) ।

प्रेम । इदमनैकान्तिकम् (क) । तथाहि,

वन्द्यास्तु तरणिसरणिर्जवेन गम्यं नयत्यनियताऽपि ।

न सहजकुटिलेषु पुनर्नदीप्रवाहेष्वतिनियताऽपि ॥ (ज)

तदलमनया वार्त्तया शृणुमस्तावत् किमयं प्रसीति । (झ)

(१) अनियतमार्गेण चलतो विलम्बेनैव गम्य-लाभो भवति ।

(ङ) शास्त्रीय इति । अनुरागस्य प्रेम्णः मार्गः पन्थाः रीति-
रित्यर्थः । प्रथमः शास्त्रीयमार्ग इत्यर्थः सनियमतां नियमवर्त्तित्व-
मित्यर्थः । अन्तिमः अनुरागमार्ग इत्यर्थः अनियमतां नियमावाध्य-
तामित्यर्थः भजते आश्रयति ।

(च) गम्यलाभः अभीष्टसिद्धिरित्यर्थः ।

(क) अनैकान्तिकम् अनिश्चितं शास्त्रीयमार्गेण चलतः अचिरात्
सिद्धिलाभः, अनुरागमार्गेण चलतो न तथेति का विनिगमनेति
भावः ।

(ज) वन्द्यास्ति । अनियता अनियमचर्चितापि तरणिः नौरेव
सरणिः मार्गः स्त्रियां नौस्तरणस्तरिरित्यमरः । उपाय इत्यर्थः वन्द्यास्तु
वर्त्तितजलप्रवाहेषु जवेन वेगेन गम्यं गन्तव्यदेशं नयति प्रापयति । पुनः
किन्तु अतिनियता अनियमेन चालितापि सहजकुटिलेषु स्वभाववक्रेषु
नदीप्रवाहेषु न अतिशीघ्रं गम्यं न नयतीत्यर्थः ।

(झ) प्रसीति प्रारभते प्रसङ्गं करोतीत्यर्थः ।

सूत्र । अलमतिविस्तरेण भो भो ! अद्याहं भगवतः
कमलयोनेश्वरणीपकण्ठाद् दैनन्दिन-वन्दनादिकं निर्वाह्य
निवर्त्तमानो मानोन्नतेन देवात्तत्रैवोपसीदता नारदेना-
ऽऽदरेण समादिष्टोऽस्मि । यथा हंहो गन्धर्वराज ! राज-
मानोऽतिचिराय मम मनोरथो वरीवर्त्ति । भवद्भिर्नरो-
न्त्यमाना भगवतः श्रीवृन्दावनविहारिणः काऽपि केलि-
कौमुदी नयनविषयीकर्त्तव्येति (ज) । तद्यथा सम्पद्यते-
ऽद्य ते तथा कौशलेन भवितव्यम् । तदहं तत्र यतिष्ये ।
इति पुरतोऽवलोक्य । भो भो ! इत इतः ।

प्रविश्य । पारिषाद्विक्तः । किमाज्ञापयसि भाव !

सूत्र । मारिष ! अद्याहसुपरोधितोऽस्मि (ट) तत्रभवता
भगवता नारदेन ।

पारि । कथमिव ।

सूत्र । भगवतः कमलयोनेः— । इत्यादि पठति ।

पारि । भाव ! कथमयमात्मयोनेर्भगवत आत्मजः सनक-
सनन्दनादीनामवरज आत्मारामो ब्रह्मभूतः सतत-ब्रह्मान-
न्दानुभव-भक्त-सुभगभावुकः श्रीकृष्णस्य लीलिकीं केलि-
मनुबद्धलक्षणस्वामिदमभ्यर्थितवान् । (ठ)

(ज) कमलयोने ब्रह्मणः, चरणोपकण्ठात् पदशङ्खध्यात् ।
मानोन्नतेन मङ्गासाव्येन उपसीदता उपतिष्ठता । राजमानः दीप्-
मानः । वरीवर्त्ति पुनः पुनरतिशयेन वर्त्तते इत्यर्थः । नरोन्त्यमाना
पुनः पुनरतिशयेन न्यतनी । केलिकौमुदी विहारचन्द्रिका नयन-
विषयीकर्त्तव्या द्रष्टव्येति ।

(ट) उपरोधितः अतरोधितः ।

(ठ) आत्मरजः कनिष्ठः । आत्मारामः आत्मना रमते इति

मूल । अस्ति रहस्यम् । (ङ)

आत्मारामाश्च सुनयो निर्यन्त्या अप्युरुक्मे ।

कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यम्भूतगुणो हरिः ॥ (ठ)

इति भागवतीया गाथा ।

पारि । भवतु नाम भक्तिं कुर्वन्तु । कथं लौकिका-
चरितेऽनुरज्यन्ति । (ण)

मूल । मैवं वादौः ।

अलौकिकीतः किल लौकिकीयं

लीला हररेति रसायनत्वम् ।

लीलावतारानुकथाऽतिसृष्टौ

विश्वस्य सृष्ट्यादिकलापलितो ॥ (त)

तथोक्तः परमात्मतत्त्वविहारोत्तर्यः । ब्रह्मभूतः जीवन्मुक्तः । सततेति
सततेन अनवरतेन ब्रह्मानन्दानुभवे भविकसुभगम्भावुकः सुभगाभि-
मानोत्तर्यः नारद इति भावः । केलिम् अनु क्रीडां प्रति दृष्टव्यः
दर्शनाभिलाषोत्तर्यः ।

(ङ) रहस्यम् अतिगूढं वस्तु इति भावः ।

(ठ) आत्मारामा इति । आत्मारामाः परमात्मनिष्ठा इत्यर्थः
निर्यन्त्या यासनारहिता अपि सुनयः उरुक्मे नारायणे अहैतुकीम्
अकारणं भक्तिं कुर्वन्ति यतः हरिः इत्यम्भूतानि अहैतुकभक्तिभाज-
नानीत्यर्थः । गुणा यस्य सादृशः ।

(ण) लौकिकाचरिते लौकिकं सामान्यलोकानुष्ठेयमित्यर्थः
चरितं विहारादिकमित्यर्थः तत्र अनुरज्यन्ति अनुरक्तं भवन्तीत्यर्थः ।

(त) अलौकिकीत इति हरेः इयं लौकिकी लीला अलौकि-
कीतः लीलाया इति शेषः अपेक्षार्थे पञ्चमी । रसायनत्वं प्रेमा-
भावकत्वम् एति प्राप्नोति किल निश्चिनम् । विश्वस्य जगतः सृष्ट्यादि-

अत उक्तम् । “भजते तादृशीः क्रीडा याः शुक्ला
तत्परो भवेत्” इति साधारण-जन-परमेव । विशेषतस्त्वयं
श्रीनारदी वृन्दावन-विनोद-प्रियः । श्रीगोपालमहामनो-
ऋषिरपि तेन युक्तमेवैतत् । तदविलम्बितमेव सम्पद्यतां
पात्रवर्गस्य भूमिकापरिग्रहः । (थ)

पारि । भाव ! क्षणमपेक्ष्यतां यावदसौ मुनिवरः (द)
समायाति ।

सूत्र । आगतप्राय एव । न खलु तादृशामन्तरीक्ष-
चारिणां पर्यटनविलम्बः ।

पारि । एवञ्चेत् कः प्रयोगीऽनुष्ठातव्यस्तदप्यनु-
ज्ञायताम् ।

सूत्र । गृहीत्वा जरतीभावं या देव्या योगमायया ।

सम्पद्यते दानलीला सैव राधामुकुन्दयोः ॥ (ध)

कथा पलिकी शुक्लकेश नारो अतिष्ठेत्यर्थः लीलावतारस्य कथा
अतिष्ठेतीति अतिमनोहरेत्यर्थः ।

(थ) भजते इति तादृशीः पूर्वोक्तविधाः क्रीडाः भजते करोति
ह्ररिति शेषः, याः क्रीडाः शुक्ला तत्परो भगवत्परो भवेत् । साधा-
रणजनपरं सामान्यजनोपदेशपरमित्यर्थः । श्रीगोपालस्य कृष्णस्य
महामनोः महामन्त्रस्य ओं नमो भगवते वासुदेवायेत्यस्य ऋषिः
सततजापक इत्यर्थः । पात्रवर्गस्य नटगणस्य । भूमिकापरिग्रहः
नेपथ्यग्रहणम् ।

(द) मुनिवरः नारदः ।

(ध) गृहीत्वेति । जरतीभावं वृद्धाभावं गृहीत्वा देव्या योग-
मायया राधामुकुन्दयोः राधाकृष्णयोः या दानलीला सम्पद्यते सम्पन्ना
भवति सैव अनुष्ठेयेति ।

पारि । कथमेषा त्वरितं सम्पादयितुं शक्यते ।

सूत्र । कथमिव ।

पारि । श्रूयताम् ।

तस्मिन् प्रयोगे भवतस्तनूजाः

सर्वा विशेषाङ्गणनाप्रवीणाः । (न)

सूत्र । साशङ्कम् । कथय तासां स्वस्थिति ।

पारि । स्वस्थे व । किन्तु,

वृन्दावनं ताः प्रययुः प्रमोदात्

सम्भूय गोपीश्वरपूजनार्थम् ॥ (प)

सूत्र । किं करोमि कथमेतद्वारदः प्रत्येतु (फ) । अहो !

तदभिशापाङ्गयेन भाव्यम् ।

पारि । अलमलं चिन्तया ता अपि समागतप्राया एव ।

सूत्र । हन्त मारिष ! न जानासि ।

वर्त्मानभिज्ञाः किल ताः कुमार्यो

न चोपयुक्तः कतमोऽस्ति बन्धुः ।

दानद्रवोत्थितकरः कराल-

स्तम्बे रमो यत्र समेषधामा ॥ (ब)

(न) तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रयोगे सर्वा भवतः तत्र तनूजाः कन्याः विशेषात् । विशेषेण अङ्गणना प्रवीणाः अष्टा इत्यर्थः । प्राधान्येन तत् प्रयोगं कर्तुं शक्ता इति भावः ।

(प) .. वृन्दावनमिति । ताः सर्वाः प्रमोदात् आदरात् गोपीश्वरस्य अङ्गणस्य पूजनार्थं सम्भूय निज्जित्वा वृन्दावनं प्रययुः गताः ।

(फ) .. प्रत्येतु विश्वसितम् ।

(ब) वर्त्तते । ताः कुमार्यः किल निश्चितं वर्त्तन्तः पञ्चः अङ्ग-

पारि । भाव ! अस्ति तासां सङ्गे योगमाया-प्रभावा (भ)
जरती भवच्छूः ।

सूत्र । विहस्य । तदा निश्चिन्त एवास्मि ।

या न पश्यति पन्थानं न शृणोति च या वचः ।

सा किं करोतु साहाय्यं या जरेव शरीरिणी ॥ म)

पारि । मैवं वादीः ।

महाप्रभावा खलु योगिनी सा

वयो न तस्या मतिविप्लवाय ।

क्रमेण वृद्धा विधुमण्डलीयं

न ग्लायति द्योतत एव कामम् ॥ (य)

भिन्नाः अजानत्यः । कतमः कोऽपि उपयुक्तः योग्यः रक्षणसमर्थ
इत्यर्थः वन्दुरपि नच अस्ति ताभिः सहेति शेषः । यत्न वर्त्मनि
मेघधाम्ना सह वर्त्तमानः समेघधामा मेघवर्ण इत्यर्थः दानद्वेषेण मद-
वारिणा उत्प्लिक्तः अभिषिक्तः करः शुण्डादण्डः यस्य तादृशः करालः
भीषणः स्तम्भेरमः हस्ती अस्तीति शेषः ।

(भ) योगमायेति योगमाया इव प्रभावो यस्यास्तादृशी जरती
वृद्धा ।

(म) वेति । या पन्थानं मार्गं न पश्यति, या च वचः न
शृणोति । या च शरीरिणी मूर्ध्निमती जरेव वार्द्धक्यमिव स्थितेति
शेषः । दर्शनश्रवणसमर्थरहिता तिष्ठतीत्यर्थः । सा मेव शूः किं
साहाय्यं करोतु ? ।

(य) सहेति । सा योगिनी तव शूः महाप्रभावा खलु, तस्याः
वयः वार्द्धक्यं मतिविप्लवाय बुद्धिभ्रंशाय न, तथाहि क्रमेण वृद्धा
वृद्धिं प्राप्ता इयं विधुमण्डली चन्द्रमण्डलं न ग्लायति न मालिन्धं
पच्छति, कामं सत्यम् द्योतते राजते एव ।

नेपथ्ये हंही गन्धर्वपते ! को विलम्बस्तदभिनयस्य ।

सूत । श्रुतिमभिनीय । मारिष ! पश्याऽयमुक्कण्डमानो
मुनिवरः सप्रमोदमभिनेष्यमाण-विलोकनार्थं त्वरमाण
आगच्छति । अस्माकन्तु न काऽपि सामग्री (र) सम्पद्यते ।
तद्वयमिती गत्वा तासामेव कुमारौणामनुसन्धानाय यामः ।
मारि । यथारुचितं भवते । इति क्षणं नर्त्तित्वा निष्कान्तौ ।

(प्रस्तावना ।)

ततः प्रविशति स्नातकेनानुगम्यमानो नारदः ।

नारदः । अये गन्धर्वराज ! किमपरं विलम्बसे । इति
तमनुसन्धधाति ।

प्रेम । वक्ष्ये मैति ! पश्य पश्य ।

असे निधाय महतीं रणयन् प्रकोष्ठे

वामेतरे वलयवत्कलिताक्षमालः ।

विद्युद्विकस्वरविकीर्णजटाकलापः

कैलासकान्तिरयमेति सुरभिर्रण्ये ॥ (ल)

(र) अभिनेष्यमाणेति अभिनेष्यमाणस्य करिष्यमाणोभिनयस्य
प्रयोगस्य विलोकनार्थं दर्शनार्थम् । सामग्री अभिनयसाधनसुयोग
इत्यर्थः ।

(ल) असे इति । कैलासकान्तिः कैलासपर्वतवत् श्वेतकान्ति-
रित्यर्थः विद्युदिव विकस्वरः विराजन्तु विकीर्णः विज्जिप्तः जटानां
कलापः समूहः यस्य तथोक्तः वामेतरे दक्षिणे प्रकोष्ठे अणिवन्धोप-
रिभागे वलयवत् कलिता धृता कलमाला जपमाला येन तादृशः अयं
सुरभिः नारदः असे स्वाम्ने महतीं खरीणां विद्यावसोस्तु दृष्टी-
तम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्नातु सरसत्यास्तु कच्छपीति

बली ! प्रणमैनम् । महाभागवतोत्तमोऽयं मुनिवरः ।

यस्य खल्वियं गाथा ।

अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्त्तिं शार्ङ्गधन्वनः ।

गायन् माद्यन्निदं तन्वया रमयत्यातुरं जगत् ॥ (व)

मै । प्रणम्य । देवि ! तुष्ट भणितं । सिरिवासो नारदो
हुविस्सदि । कहं दाणिं सञ्ज्जीव नारदो आअओ (१) ।

प्रेम । अस्य सहज-नारदाऽऽवेशत्वान्नारदरूपता
व्यक्तैव (श) । अद्वैतादेशु तत्तदारोपः । तत्त्वया यथादृष्ट-
मेव प्रतीयताम् ।

नार । भो भोः स्नातक ! कथमत्र कोऽपि न दृश्यते ।

स्नात । शुरर्षे ! गन्धर्वराजसु वृन्दावन एव नर्त्तितव्य-
मिति तत्रैव ससामग्रीको (घ) गतवानस्ति । एहि तत्रैव
गच्छावः ।

(१) देवि त्वया भणितम् । श्रीवासो नारदो भविष्यति ।
कथमिदानीं स्वयमेव नारद आगतः ।

वैजयन्ती । निधाय रणयन् वीदयन् अग्रे पुरतः एति आगच्छति ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(व) अहो इति । अहो ! अयं देवर्षिः धन्यः पुण्यवान् ।
यत् यस्मात् तन्वया वीणया शार्ङ्गधन्वः कृष्णस्य कीर्त्तिं गायन् माद्यन्
सतो भवन् इदम् आतुरं पापाकुलितसिन्धुः जगत् रमयति
आप्यावयति ।

(श) अस्य श्रीवासस्य । सहजोति सहजः स्वाभाविकः नारद-
स्तेव आवेशः भगवदनुराग इति भावः यस्य तथाभूतः तत्त्वात् ।
व्यक्तैव स्फुटैव ।

(घ) ससामग्रीकः सोपकरणः ।

नार । इदं वृन्दावनं न भवति ।

ज्ञान । भो महात्मन् ! अतिशयहर्षोत्कर्षेण स्वात्माऽपि
विस्मृतो भवता । यच्च तथा वृन्दावन-परिचय चातुर्य-
धुर्योऽपि (स) वृन्दावनं न परिचिनोषि ।

नार । भोः स्नातक ! सत्यमेवोक्तं भवता ।

आनन्दोच्चादलुप्तान्तर्वहिष्करणवृत्तयः ।

परिचिन्वन्तु के सम्यगात्मानं किमुतापरम् ॥ (ह)

तदादिश तस्य (ज) पन्थानम् ।

ज्ञान । भो इत इतः । इत्युभौ नाख्येन परिक्रामतः ।

प्रेम । निरुपय । अहो ! महाभागवतस्य नैसर्गिकी
वृन्दावनरतिः । (क)

नार । नाख्येन कियद् दूरं गत्वा । हन्त भोः !

यत्पारे विरजं विराजि परमव्योमेति यज्ञीयते

निखं चिन्मयभूमिचिन्मयलता कुञ्जादिभिर्मञ्जुलम् ।

(स) वृन्दावनेति वृन्दावनस्य परिचये ज्ञाने यत् चातुर्यं वैदग्ध्यं
तत्र धुर्योऽपि अग्रणीरपि ।

(ह) आनन्देति । आनन्देन य उच्चादः चित्तविकारविशेषः
तेन लुप्ता नष्टा वहिष्करणानां, बाह्येन्द्रियाणां वृत्तयः व्यापाराः
येषां तथाभूताः के जनाः आत्मानं सम्यक् परिचिन्वन्तु परिचेतुं शक्नु-
वन्तु । अपरम् आत्मभिज्ञं किमुत ? नैव परिचिन्वन्तित्यर्थः ।

(ज) तस्य वृन्दावनस्य ।

(क) महाभागवतस्य परमवैशेष्यस्य नैसर्गिकी वृन्दावने रतिः
अतुरागः ।

(ख) यदिति । यत् पारे विरजं विरजसः विरजस्य रजो-
गुणस्य पारे इति पारेविरजं रजोगुणातीतं सत्त्वमयमित्यर्थः । इत्

सान्द्रानन्दमहोमयैः खगमृगत्रातैर्वृतं सर्वत-

स्तदृन्दावनमीक्ष्यते किमपरं सम्भाव्यमक्षोः फलम् ॥ (ख)

यत्नं स्वयं स्वयम्भूरप्यस्मत्पिता यत्किञ्चिदेव (ग) जन्मा-
ऽभिलषितवान् । तथा च पौराणिकौ गाथा ।

तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां

यन्नोकुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजोऽभिषेकम् । (घ)

इत्यादि । इत्येतदेव पद्यमुपवीणयन्नटति । (ङ)

स्नात । एवञ्चेत् प्रतिपदमेव (च) भवता मे मानन्द-
विह्वलेन भूयते तदा कथं गम्यताम् ।

नार । धैर्यं भवदभ्य । आदिश मार्गम् ।

विराजिः विराजमानं परमव्योम सहाकाशमिति गीयते कथ्यते विद्व-
द्भिरिति शेषः तत् नित्यं चिरन्तनं भगवन्निलयत्वादिति भावः । चिन्मायस्य
ज्ञानमयस्य भगवतः भूमयः आम्नयभूताः याः चिन्मायलताकुञ्जादयः
ज्ञानमयवल्लीर्वेदितस्थानादयः ताभिः मञ्जुलं मनोज्ञं सान्द्रानन्दमहो-
मयैः पूर्णानन्दतेजःस्वरूपैः खगमृगत्रातैः पक्षिमृगवृन्दैः सर्वतः
समन्तात् एतं दृन्दावनम् ईक्ष्यते दृश्यते, अतः परम् अक्षोः फलं किं
सम्भाव्यं न किमपि सम्भवतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) यत्नं दृन्दावने स्वयम्भूः ब्रह्मा यत्किञ्चिद् इतरदेव ।

(घ) तदिति । इह अटव्यां वने दृन्दावने इत्यर्थः अटव्यरस्यं
गहनमित्यमरः । यत् किमपि सामान्यमप्रीत्यर्थः जन्म, तत् भूरि-
भाग्यं बहुभाग्याधीनमित्यर्थः यत् यतः गोकुले एतदन्तःपातिनि
तदाख्यप्रदेशे कतमम् अङ्घ्रिरजसः कृष्णपदरजसः अभिषेकं सर्वाङ्गीन-
प्रहृष्टं लभते इति शेषः ।

(ङ) अटति भ्रमति ।

(च) प्रतिपदमेव पदे पदे एव ।

स्नात । इत इतः । इत्युभौ पुनर्नाञ्च्येन परिक्रान्तः । नेपथ्ये
सुरलीध्वनिः ।

स्नात । देवर्षे ! इदमेव वृन्दावनम् । यदेष भगवतो
सुरलीकल (क) आकर्ण्यते ।

नार । श्रुतिमभिनीय । अये ! सत्यमेवात्य । तथाहि,

मधुरिमसरवापीमत्तहंसीप्रजल्पः

प्रणयकुसुमवाटीभृङ्गसङ्गीतघोषः ।

सुरतसमरमेरीभाङ्गृतिः पूतनारे-

जयति हृदयदंशी कोऽपि वंशीनिनादः ॥ (ज)

प्रेम । वत्से ! भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्य प्रवेशो भविता ।
तदिदानीं विस्मयेतानाजन्मदुःखम् । सफलौकियेताच्च
नयने ।

मै । सत्त्वं तुह चरण-प्रसादादोज्ज्वलम् (१) ।

नार । निपुणं निभास्य । स्नातक ! सत्यमेव व्रजराज-
कुमारस्यैव वंशीनिनादोऽयम् ।

(१) सत्त्वं तव चरण-प्रसादादेव ।

(क) सुरलीकलः सुरल्याः वंश्याः कलः मधुराव्यक्तनिस्वन इत्यर्थः ।

(ज) मधुरिमेति । मधुरिमृणां सरः प्रसरः अतिरेक इत्यर्थः ।
स एव वापी सरसी तस्यां या सत्ता हंसी तस्याः प्रजल्पः स्वविशेषः,
प्रणय एव कुसुमवाटी पुष्पवाटी तत्र भृङ्गस्य सङ्गीतघोषः गीतनिस्वनः,
सुरतमेव समरः संग्रामः तत्र या मेरी वाद्यविशेषः तस्याः भाङ्गृतिः
भाङ्गारः हृदयदंशी हृदयाकर्षीत्यर्थः पूतनारेः कृष्णस्य कोऽपि अग्नि-
वेचनीयस्वरूपः वंशीनिनादः जयति । मानिनीष्टम् ।

यतः, विततिरपि गिरीणां मुञ्चतीवाशुधारां
 पुलकयति तरूणां वीरुधाञ्चैव वर्गः ।
 विदधति सरितोऽपि स्रोतसः स्तम्भमुच्चै-
 र्हरि हरि हरिवंशीनाद् एवोज्जिहीते ॥ (भ)

इत्येतदेव पद्यं पूर्णवदुपवीणयन् नृत्यति ।

ज्ञात । यथार्थमेवैतन्नटनम् । यतः,

श्रुतिभिरपि विस्मयं ब्रह्मसम्पत्तिभाजा-
 मपि पुरु रसनीयं मूर्त्तं आनन्दसारः ।
 यदहह भविताऽद्य श्रीलशम्भुस्त्रयम्भू-
 प्रभृतिभिरभिवन्द्यं पादपद्मं दृशीर्नः ॥ (ज)

तद्देवर्षे ! चणमपवार्यं स्थातुं युज्यते । किमसौ सह-

(भ) विततिरिति । गिरीणां विततिः श्रेणिरपि अशुधारां
 प्रमानन्दवाण्याणि मुञ्चतीव त्यजतीव । एषः तरूणां वृक्षाणां
 वीरुधां लतानाञ्च वर्गः पुलकयति रोमाञ्चित इव आचरति । सरितः
 नद्यः अपि उच्चैः स्रोतसः प्रवाहस्य स्तम्भं विदधति स्तम्भिता इव
 भवन्तीत्यर्थः । हरि हरिती हर्षस्तूचकमव्ययं हरेः कण्ठस्य वंशी-
 निनाद् इव उज्जिहीते उज्जच्छति । मालिनीवृत्तम् ।

(ज) श्रुतिभिरिति । यत् पादपद्मं श्रुतिभिः वेदैरपि विस्मयं
 विशेषेण अन्वेषणीयं, ब्रह्मसम्पत्तिभाजां, ब्रह्मपरावस्थानामपि पुरु-
 षहत् रसनीयम् आखाद्यं मूर्त्तः मूर्त्तिमान् आनन्दसारश्च, अहह
 हर्षातिशयद्योतकमव्ययम् । अद्य तत् श्रीलैः श्रीमद्भिः शम्भुस्त्रयम्भू-
 प्रभृतिभिः अभिवन्द्यं वन्दनीयं पादपद्मं नः अस्माकं दृशोः चक्षुषोः
 भविता पतिष्यति ।

चरैरेवोपसर्पति किंवा सौभाग्य-रस-गभीराभिराभीर-
भीरुभिरिति सहसोपसर्पणमसाम्प्रतम् । (ट)

नार । सत्यमात्य तदेवमेव कुर्व । इति तथा स्थितौ ।

ततः प्रविशति कदम्बतरु-काण्डे-अताऽऽलम्बस्त्रिभङ्गी-ललितो
सुरवीं वादयन् कतिपयैः सखिभिः (ठ) सह श्रीकृष्णः ।

श्रीकृष्णः । सखे ! रम्यमिदं वृन्दावनस्य सौभाग्यम् ।
तथाहि,

हसन्ती वासन्ती वलितसुकुलो बालवकुलो,

विशोकश्चाशोकः सुलभविचयश्चम्पकचयः ।

अनागः पुन्नागः स्तवककमनः पश्य सुमनः-

कुटीरः पाटीरश्चसनसुरभिर्भाति सुरभिः ॥ (ड)

(ट) सहचरैः वलभद्रादिभिः । आभीरभीरुभिः व्रजाङ्गनाभिः ।
उपसर्पणं समीपगमनम् असाम्प्रतम् अयुक्तम् ।

(ठ) कदम्बेति । कदम्बस्य तरोः काण्डे स्तम्बे कतः आलम्बः आश्रयः
येन तथोक्तः । त्रिभङ्गीभिः अङ्गुलयभङ्ग्या इत्यर्थः ललितः मनो-
हरः । सखिभिः सहचरैः ।

(ड) हसन्तीति । पश्य अवलोकय । वासन्ती वसन्तलक्ष्मीः
हसन्ती बालवकुलः नववकुलः वलितं विकासोन्मुखं सुकुलं यस्य तथा-
विधः । अशोकः विशोकः शोकान्मुक्तः विकासोत्थः, चम्पकानां चयः-
समूहः सुलभः विचयः, अन्वे प्रथं यस्य तादृशः बाहुल्येन दृश्यमान इत्यर्थः
अनागः न सन्ति नागाः यत् तथोक्तः पुन्नागः तदाख्यवृक्षभेदः स्तवक-
कमनः स्तवकैः युक्तैः कमनः कमनीयः मनोहर इत्यर्थः तथा सुम-
नसां पुष्पाणां कुटीरः आलयः पुष्पवर्णीत्यर्थः पाटीरश्चसनेन चन्दन-
समीरणेन सुरभिः सौरभवान् सुरभिः वसन्तः भाति राजते ।

वयस्याः । भो वयस्य ! तुज्झ एदं कीला-काण्णं कथं
रमणिज्जं ण हुविस्सदि (१) ।

प्रेम । निर्वर्ण्य । अहो ! किमेतत् ।

अयं नैवाहैतो वत न तदिदं वेशरचना-
कलाशिल्पं किन्तु स्वयमिह हरिः प्रादुर्भवत् ।
यथार्थं वस्तु व प्रथयति चमत्कारमधिकं
यथार्थस्याकारः सुखयति च सम्मोहयति च ॥ (ठ)

पुनर्निर्भाव्य सपरामर्शम् ।

अकृष्णः कृष्णत्वं व्रजितुमसमर्थो हि भवति
स्वयं कृष्णो नानाकृतिकृतिसमर्थोऽपि भवति ।
ग्रहीतुं योग्यः स्यादवयवकलापं ह्यवयवी
कथङ्कारं धत्तामवयवविशेषोऽवयविताम् ॥ (ण)

(१) भो वयस्य ! तव इदं कीला-काननं कथं रमणीयं न
भविष्यति ।

(ठ) अयमिति । वत हर्षे, अयम् अहैतः नैव, तदिदं वेश-
रचनायाः कलायाः शिल्पं न, किन्तु इह दृष्ट्वापने हरिः स्वयं
प्रादुरभूत् । यथार्थं सत्यं वास्तवमित्यर्थः वस्तु एव अधिकं चमत्कारं
प्रथयति विस्तारयति । यथार्थस्य तात्त्विकस्य आकारः सुखयति
सम्मोहयति च अन्तरात्मानमिति शेषः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ण) अकृष्ण इति अकृष्णः कृष्णभिन्नः जनः कृष्णत्वं व्रजितुं
प्राप्तुम् असमर्थः अशक्तः हि निश्चितं भवति । कृष्णस्तु स्वयं नाना-
कृतिकृतौ बहुविधरूपपरिग्रहे इत्यर्थः समर्थः अपि भवति । हि
तथाहि अवयवी अङ्गी अवयवकलापम् अङ्गभूतं ग्रहीतुं योग्यः
स्यात् । अवयवविशेषः अङ्गविशेषः अवयविताम् अङ्गितां कथङ्कारं

तदयमद्वैत एव न भवति । नाऽपि वेशरचना-कौश-
लम् । किन्तु स्वयं कृष्ण एवावतीर्णः ।

नार । दूरान्निभास्य सानन्दम् । अहो ! किमेतत् ।
सान्द्रानन्दरसाब्धिमन्यविदितं सङ्गतगोष्ठ्यां कृपा-
मोहिन्या परिवेष्टितं रतिमतां वृन्देन तत्राभितः ।
नानारुच्यनुपानतः प्रतिमुहुः पीतञ्च पूर्णं सदा
नो जीर्यत्वपि नोपयाति विकृतिं श्यामासृतं किञ्चन ॥ (त)
अपिच,

नवजलधरधामा कोटिकामाऽभिरामः

परिणतशरदिन्दुस्निग्धमुग्धाऽऽननश्रीः ।

नवकमलपलाशद्रोणिदीर्घारुणाक्षी

दशनकुसुमकान्तियान्तविम्बाधरीष्ठः ॥ (ध)

केन प्रकारेण घटां गृह्णात तैव धर्तुं शक्नोत इत्यर्थः । कृष्णः स्वयं
जगतामङ्गी, जगत् तस्याङ्गम् अङ्गी अङ्गस्य रूपं ग्रहीतुं शक्नोति नत
अङ्गम् अङ्गिन इति फलितोऽर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(त) सान्द्रेति । सान्द्रः जनः सान्द्ररस एव अस्मिन् ससुद्रः
तस्य सन्धेन विदितं ज्ञातम् उद्धृतमित्यर्थः सन्तः ये भक्ताः तेषां गोष्ठ्यां
समाजे कृपा एव मोहिनी तस्या तस्या रतिमताम् अनुरागभाजां
वृन्देन समूहेन तत्र ससुद्रे अभितः दधेतः परिवेष्टितं वेष्टितं नाना-
रुच्यनुपानेन स्वां स्वां रुचिकररुच्य इत्यर्थः प्रतिमुहुः पुनः पुनः
पीतम् अथच सदा पूर्णं किञ्चन श्यामासृतं कृष्णरूपसमृतं नो जीर्यति
न परिपक्वं व्रजति, नापि विकृतिम् उपयाति गच्छति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) नवेति । नवजल जलधरेणैव धाम तेजः कान्तिर्वा यस्य
तथोक्तः नवीननिरदः श्याम इत्यर्थः, कोटिकामः कोटिसङ्घकङ्कामः तद्वत्

इत एवाभिसर्पति । तदेहि कुञ्चाऽन्तरितौ भूत्वा
पश्यावः ।

ज्ञात । एवमेव । इति तथा कुरुतः ।

कण्णः । सखे सुबल ! सखे श्रीदामन् ! सखे सुदामन् !
कुसुमासवो नाम वटुः (द) प्रियसखो मे कथं न दृश्यते ।
तदेतं शृण्वत ।

सखायः । यथाज्ञं शृण्वाम इति तदन्वेषणं नाटयन्ति ।

प्रविश्याऽपटीक्षेत्रेण सन्भ्रान्तो विदूषकः । भो वयस्स ! परि-
त्ताहि परित्ताहि (१) ।

श्रीकण्णः । कथं भीत इव लक्ष्यसे ।

विदू । वयस्स ! एषा जोइणी जरदीव्व दीसमाणा देवो-
पसखललिद-वाल-ललणाओ पञ्चसाओ वण-मज्झन्हि
आणिअ गोवीसर-पूअणत्थं किदाऽऽरम्भा दिट्ठा । तुह

(१) भो वयस्य ! परित्ताहि परित्ताहि ।

(१) वयस्य एका योगिनी जरतीव दृश्यमाना देवोपसख-ललित-

अभिरामः सुन्दरः, परिणतः पूर्णः यः शरदिन्दुः शरच्चन्द्रः तस्यैव
स्निग्धा सुग्धा सन्तोषा आननस्य सुखस्य श्रीः प्रीतिर्यस्य तथाभूतः,
नवः यत् कमलपलायं पद्मपते तदिव तथा द्रोणिः काष्ठान्बुवाहिनी
नौकाविशेष इत्यर्थः सेव दीर्घं विशालम् अरुणं रक्तम् अग्नि नेत्रं
वयस्य तथाभूतः, तथा दृग्गताः दन्ता एव कुसुमानि तेषां कान्त्वा सैत्येन,
इत्यर्थः आन्तो क्लान्तौ धावत्यशोगात् रक्ततायाः घनत्वपगमादिति
भावः विस्मवत् अधरोष्ठौ यस्य तथाविधः । मालिनीयुक्तम् ।

(१) वटुः ब्राह्मणदारकः ।

पुष्पेण ग्रहं उच्चरिषो (ध) । मं गहिम्र णूणं बलिं दास्य-
दित्ति मे भयं जादं (१) ।

कृष्णः । विहस्य । वयस्य सुबल ! किमेतत् ।

सुव । ज्ञातमिहस्थेनैव मया । अद्य खलु गोपीश्वर-
पूजनकृते गुरु-जन-कृते गुरु-निवारणेऽपि मातामह्या
मह्याऽऽचरणया बलतो बलतो हर्षोत्कर्षतः स्वच्छन्दतो
वनगमनाय प्रवर्त्तयिष्यते राधा । तत्र तामेव जरती-
मालीक्य योगिनी भ्रान्त्याऽयं वटुर्विभाय । विभाऽऽयता
हि सा स्वभावादेव देवमायेव । (न)

बाल-लवना पञ्चषा वनमध्ये आनीय गोपीश्वरपूजनार्थं कृताऽऽरम्भा
दृष्टा । तत्र पुष्पेण ग्रहं उच्चरिष्यतः । मं गृहीत्वा नूनं बलिं दास्यति ।
इति मे भयं जातम् ।

(ध) दैवेति दैवेन सहसा उपसन्नाः उपस्थिताः ललिताः
छन्दरीः बाललवनाः सुभ्राङ्गनाः पञ्चषाः पञ्च षट् वा इत्यर्थः । कृता-
रम्भा कृतोद्योगा । उद्धृतः ताभ्यः उक्त इति भावः ।

(न) गोपीश्वरेति गोपीश्वरस्य कृष्णस्य पूजनकृते पूजनार्थम् ।
गुरुजनेति गुरुभिः जनैः शत्रुादिभिः कृते । गुरुनिवारणे सहृदय-
निषेधे । मातामह्या मातृसर्वा कयाचित् गोप्या इति भावः ।
मह्येति मह्यं महनीयं प्रशंसनीयमित्यर्थः आचरणं यस्यास्तथाभूतया ।
बलतः प्रवृत्तात् बलतः बलात् बलातिशयवशादिति यावत् हर्षोत्-
कर्षतः अतिहर्षात्, स्वच्छन्दतः स्वेच्छाभारित्वादित्यर्थः । प्रवर्त्तयिष्यते
प्रवृत्ता करिष्यते । तत्र छन्दावने तामेव मातामह्यमेव जरतीं वृषी-
यसीम् । सा जरती विभायता विभया प्रभया कान्त्या इत्यर्थः
आयता दीर्घा कान्त्युज्ज्वलेत्यर्थः । स्वभावात् निरुगता । देवमायेव
दैवी मायेव मोहनमूर्त्तिरित्यर्थः ।

विदुः । ही ही जइवि एव्वं तहवि पिअ-वअस्स-हल्ले
णिपडिस्सन्ति सव्वाओ । जं गोउल-वासिणीणं इत्थी-
कुरङ्गीणं रङ्गीणं क्वु पिअ-वअस्सस्स गुण-गणो वाउरा-
जालो (१) । (प)

नार । भोः स्नातक ! अतः परमत्रावस्थातुं न युज्यते ।
तदेहि योगप्रभावेण नभश्चरौ भूत्वा पश्यावः । इति निष्क्रान्तौ ।

नेपथ्ये । हन्त अज्जो ! केण पहेण गोवीसरं चणुसरेस्स जदो ।

विरदस्स ठाणे ठाणे दानं सो वणगजो धूसो ।

कडुइ सदालियगं हेलो-कण्डूल-करदण्डो ॥ (२) । (फ)

सुव । वयस्य । फलितमस्मदचः ।

कुसु । मए जं उत्तं वअणं तं किं ए फलिस्सदि ।
ता अली-अं जीव गव्वमुव्वहसि (३) । कण्णं प्रति । वअस्स !

(१) हीही यद्यपि एवं तथाऽपि प्रिय-वयस्य-हस्ते निपतिष्यन्ति
सर्वाः । यत् गोकुल-वासिनीनां स्त्री-कुरङ्गीणां रङ्गीणीनां खलु
प्रियवयस्यस्य गुण-गणो वायुरा-जालः ।

(२) हन्त आर्य्ये केन पथा गोपीश्वरमनुसरामो यतः ।

विरचय्य स्थाने स्थाने दानं स वनगजो धूसः ।

कर्पद्वि सदालियगं हेलोकण्डूल-करदण्डः ॥

(३) मया यदुक्तं वचनं तत् किन्न फलिष्यति । तदलीकमेव
गर्वसुद्वहसि ।

(प) स्त्रीकुरङ्गीणां योऽपि नृगोणां रङ्गीणीनां विलासिनीनाम् ।
वायुराजालः बन्धनकूटयन्त्रमित्यर्थः ।

(फ) पथा मार्गेण रीत्या इत्यर्थः । दानं मदजलं विरचय्य स्वाव-
यित्वा वनगजः वन्द्यकरी । अलिखितं भ्रमरौली मदसौरभादिति भावः ।

हेलेति हेलया अवलीलया कण्डूलः कण्डूकरणपरः करदण्डः शुण्डा-
दण्डः यस्य तथोक्तः ।

तुम्हे वि तेण उज्जमेण चिठ्ठव (१) ।

कण्णः । कोऽसावयमः ।

कृष्ण । एण सुदं विरइम ठाणे ठाणे इत्यादि जं पठिदं ।
किंतु वण-गघोत्ति जं भण्णिदं तं उइदंजेव । धुत्तोत्ति
जं भण्णिदं तं क्वु मे दुक्खा-अरं (२) । (ब)

कण्णः । विहय सावहिल्यम् । वन-गजो धूर्त्त इति कथं
ते दुःखाचरम् ।

कृष्ण । एय वणे को अबरो वण-गघो (३) (भ) । पुनर्नेपथ्ये

अवगाहिक उण मग्गं सो विविणे सहचरेहिं कलहेहिं ।

विहरइ दाण-विणोदे (म) हल्ल कथं तत्त गल्लम् (४) ॥

(१) वयस्य ! त्वमपि तेनोद्यमेन तिष्ठ ।

(२) न श्रुतं विरचय्य स्थाने स्थाने इत्यादि यत् पठितम् ।
किन्तु वनगजेति यद्गणितं तदुचितमेव । धूर्त्त इति यद्गणितं तत्
खलु मे दुःखाचरम् ।

(३) अत्र वने कोऽपरो वनगजः ।

(४) अवगाह्य पुनर्मार्गं स विपिने सहचरैः कलभैः ।

विहरति दान-विनोदी हल्ल कथं तत्त गल्लम् ॥

(ब) दुःखाचरं दुःखजनकमचरं धूर्त्तानां भयजनकत्वादिति भावः ।

(भ) कः अपरः त्वत्तोऽभिन्न इति भावः पुनर्दावने धूर्त्तौ वनगजः

कण्ण एवेति ध्वनिः ।

(म) अवगाह्य आश्रय्य अवस्थय्य इत्यर्थः । सहचरैः कलभैः
करिमावकैः सुवन्नादिभिरिति ध्वनिः । दानेन मद्वारिणा अन्यत्र
भक्ताभीष्टप्रदानेन । विनोदी विनोदनशीलः ।

कुसु । वधस्स ! अहं क्वणं कुञ्जे ओवारिअ (य) चिट्-
ठम् । जाव इमाओ विस्सत्था हुविअ इध आअच्छन्ति (१) ।

सर्वे । एवमेव । इति श्रीकण्णेन सह कुञ्जप्रवेशं नाटयन्ति ।

ततः प्रविशति पूजोपकरण-पात्र-पाणिभिः सह सहचरीभिर्जर-
त्योपगम्यमाना पाण्डु-पत्न्याऽऽवृता नव-किशलय-श्रीरिव (२) श्रीराधा ।

श्रीराधा । सहीओ गोवीसर-पूअणत्थं सव्वोज्जीव
सम्भारो आणीदो (३) ।

सख्यः । अध इ । किंतु मिलानं हुविस्सदित्ति कुसुमं-
ज्जिव ण आहरिदं । इदोज्जेव अवचिण्णस्सं (३) ।

राधा । पिअं मे पिअं । ता एहि अवचिण्ह (४) ।

इति नाट्येन पुष्पायवयनं नाटयन्ति ।

प्रेम । निर्वर्ण्य । अहो ! चिचम् । स एवायं देवः ।
नास्य किमप्यशक्यम् । यतः,

(१) यवस्य ! ययं क्षणं कुञ्जे अपवार्यं तिष्ठाम । यावत् इमा
अपि विश्वस्ता भूत्वा इत आगच्छन्ति ।

(२) ह्रीं सख्यो गोपीश्वर-पूजनार्थं सर्व्व एव सम्भार आनीतः ।

(३) अयं किम् । किन्तु स्नानं भविष्यति इति कुसुममेव न
आहृतम् । इत एव अवचयिष्यामः ।

(४) प्रियं मे प्रियम् । तदेहि अवचयाम ।

(य) अपवार्यं आत्मानं गोपयित्वा इत्यर्थः । विश्वस्ताः निःशङ्काः ।

(२) जरत्या दृढया उपगम्यमाना अनुगम्यमाना अतएव पाण्डु-
पत्नेः पक्षपक्षेण आवृता आच्छादिता नवकिशलयश्रीरिव नवपल्लव-
शोभेव ।

मोहिन्ये व बभूव यः स्वकलया देवद्विषो मोहय-
न्नात्माराममपीश्वरेश्वरमपि श्रीशङ्करं लोभयन् ।

तस्याश्चर्यमिदं न किञ्चिदपि यत् कृष्णावतारोऽपि स
श्रीराधाऽऽकृतिमग्रहीत् स्ववपुषा देवः स विश्वम्भरः ॥ (ल)

अथवा,

हरिरयमथ लीलया स्वशक्त्या
विदलयुगात्मकलायवन्न भिन्नः ।

अभवदिव पृथक् पुमान् बधूश्च

स्वयमुभयांशसमानरूपयोगात् ॥ (व) ॥

पुनरन्यतोऽवलोक्य ।

इयमपि ललितैव राधिकाऽऽली

खलु न गदाधर एष भूसुरेन्द्रः ।

(ल) मोहिनीति । यः एषः देवः देवद्विषः असुरान् मोहयन्
सम्भान् कुर्वन् तथा आत्मारामं ब्रह्मपरायणमपि ईश्वरेश्वरं परात्पर-
मपि श्रीशङ्करं शम्भुं लोभयन् मदयन्निवर्त्यः स्वकलया स्वांशेन
मोहिनी बभूव, तस्य इदं किञ्चिदपि न आश्चर्यं यत् कृष्णस्य अवतारो-
ऽपि स देवो विश्वम्भरः चैतन्य इत्यर्थः स्ववपुषा निजशरीरेण राधा-
कृतिं राधाशरीरमग्रहीदिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(व) हरिरिति । अथ पञ्चान्तरे अयं हरिः विदलं दलविभाग-
रहितं सम्भूय स्थितमित्यर्थः युगात्मकं युग्वरूपेण स्थितं यत् कलायं
गलविशेषः तद्वत् लीलया क्रीडाकृष्टिण्या स्वशक्त्या न भिन्नः न
पृथक् स्वशक्तिरहित एक एवेत्यर्थः । स्वयम् उभयांशसमानयोगात्
तत्पर्यरूपेण उभयोर्दलयोः स्वस्वरूपशक्तिस्वरूपयोरिति भावः विभाग-
योगादिति भावः । पुमान् पुरुषः बधूः प्रकृतिश्च पृथक् अभवदिव न
खलु वस्तुतः वृषगिति भावः । पुष्पिताग्रावृत्तम्, अयुजि न युगरेफतो
यकारो युजि त्व नजो जरगाश्च पुष्पिताग्रेति तल्लक्षणात् ।

हरिरयमथ वा स्वयैव शक्त्या

द्वितयमभूत् स सखी च राधिका च ॥ (ग)

पुनरन्वतोऽवलोक्य । अहो ! इयमपि योगमायाऽगमाया-
दशमिनी शमिनी नीरजा नीरजाची धवल-वलता केश-
पाशेन तम इव शुद्धसत्त्वोक्त्य दधाना जरतीवेशं विधाय
प्रविष्टा । नेयं नित्यानन्दतनुः । नित्यानन्दतनुर्भगवान्
हि स्वामिव योगमायामायापयामास । तस्य तु न चित्त-
मेतत् (घ) । यतः

निवासशय्यासनपादुकांशुकी-

पधानवर्षाऽस्तपवारणादिभिः ।

(ग) इयमिति । इयमपि राधिकाया आसी सखी ललितैव
खलु निखितम् एषः भूखरेन्द्रः द्विजवरः गदाधरः न, गदाधरस्य
ललितानेपथ्यवारितस्य पूर्वसुक्तत्वादिति बोध्यम् । अथवा अयं हरिः
स्वयैव निजयैव शक्त्या प्रसादं सः कृष्णः सखी ललिता च राधिका
च एतत् द्वितयम् अभूत् । पुष्पिताम्यावृत्तम् ।

(घ) अगमायादशमिनी न गच्छतीति अगा निश्चया इत्यर्थः
या माया अविद्या तया द्यति छिनत्ति प्रीडयति लोकानिति अगमा-
यादः संसारः तस्य शमिनी शान्तिविधायिनी संसारक्षेत्रनाशिनी-
त्यर्थः शमिनी शमयु शवती नीरजा रजोयुष्मातोता इत्यर्थः नीरजाशी
पद्मनेत्रा धवलवलता धवलः शुक्लः वलन् विराजन् तेन । तम इव
अम्बकारमिव मोहमिव वा शुद्धसत्त्वोक्त्य विमलोक्त्य दधाना धार-
यन्ती । नित्यानन्दस्य तनुं स्वयं भगवानेव स्वां निर्जां योगमायाम्
आयापयामास प्रापयामास । तस्य भगवतः । चित्तम् आश्चर्यम् ।

(च) निवासिति । हे भगवन्निजध्याहार्यम् । निवासः गृहं
शय्या, आसनं पादुका, अंशुकं वस्त्रम्, उपधानं शयने शिरोधान-

शरीरभेदैस्तव शेषतां गते-

यथोचितं शेष इतीरितो जनैः ॥ (स)

इति प्राचीनैर्भक्तैरुक्तम् ।

कृष्णः । राधां निर्वर्ण्य । सखे !

उत्कीर्णां किमु चारु कारुपतिना कामेन किं चित्रिता
प्रेम्णा चित्रकरेण किं लवणिमा त्वद्वैव कुन्दे धृता ।
सौन्दर्याम्बुधिमन्यनात् किमुदिता माधुर्यलक्ष्मीरियं
वैचित्र्यं जनयत्यहो अहरहृदं दृष्ट्वाऽप्यदृष्टे व मे ॥ (ह)

अथवा,

शौटीर्थं स्मरभूपतेर्मधुमदो लावण्यलक्ष्म्याः स्मयः
सौभाग्यस्य विनोदभूर्मधुरिमोक्तासस्य हासत्रियः ।
अद्वैतं गुणसम्पदामुपनिषत्केली विलासाऽऽवलेः
केयं लोचनचन्द्रिकाचयचमत्कारश्चकोरेक्षणा ॥ (च)

विशेषः, वधांतपयोः वारणं कृतम् आदि येषां तैः शेषतां गतैः तव
शरीरभेदैः यथोचितं जनैः शेष इति दैरितः कथितः ।

(ह) उत्कीर्णेति । इयं राधा कारुपतिना शिल्पिञ्छेन
केनचित् चारु यथा तथा उत्कीर्णां किमु ? कामेन चित्रकरेण
प्रेम्णा अचुरागेण चित्रिता किम् ? त्वद्वा विश्वकर्मणा एव कुन्दे
स्थापयन्तविशेषे धृता स्थापिता लवणिमा लावण्यं किम् ? सौन्दर्य-
मेव अम्बुधिः समुद्रः तस्य मन्यनात् उदिता उल्लिता माधुर्यलक्ष्मीः
किम् ? अहो आश्चर्यम् अहरहः इत्यहं दृष्ट्वापि अदृष्टे व मे मम
वैचित्र्यं चमत्कृतिं जनयति । गार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ।

(च) शौटीर्थं निवृत्ति । स्मरभूपतेः कामनरपतेः शौटीर्थं वीर्यं मधो-
वसन्तस्य मदः मदो विकारः सौभाग्ययोगनादयवक्षेपज इति लक्ष्योक्तः
सौभाग्यादिजनितगर्व इत्यर्थः, लावण्यलक्ष्म्याः स्मयः स्मितं, सौभा-

इति सम्पृष्टमालोकयति ।

राधा । एहि ललिदे ! लवङ्गकुसुमं अवचिस्म (१) ।

इति परिक्रामति ।

जरती । एषा लवङ्ग-वाडि प्रा वि कन्हस्य अदिपेअसी ।
इमाए निअडं मा गच्छ । पचात् तुमं मोआवेदुं (क)
ण सकिस्सन्ह (२) ।

ललि । अज्जे ! तुमं पडिभूत्तणेण (ख) संठाविअ अन्ह
अप्पाणअं मोआविस्सन्ह (३) । का चिन्ता । इति सकौतुकं
सत्त्वाः कुसुमावचयनं नाटयन्ति ।

राधा । ललिदे ! परित्ताहि परित्ताहि । एषो दुट्ठो
भमरो बाधेइ (४) ।

(१) एहि ललिते लवङ्गकुसुममवचयाम ।

(२) एषा लवङ्ग-वाटिकापि कण्ठस्य अतिप्रेयसी । अस्या निकटं
मा गच्छ । पचात् त्वाम् मोचयितुं न शक्यामः ।

(३) आर्ये ! त्वाम् परिभूत्वेन संस्थाप्य वयम् आत्मानं मोच-
यिष्यामः ।

(४) ललिते ! परित्ताहि परित्ताहि । एष दुट्ठो भमरो बाधते ।

खस्य विनोदम् : विनोदनस्यानम् उक्तासस्य मधुरिमा माधुर्यं श्रियः
शोभायाः ह्रासः, गुणसम्पदाम् अद्वैतम् उपमिषत् रहस्यमन्तर्भेदः,
विलासायलेः विलासराशेः केली क्रीडनं, लोचनचन्द्रिकाचयानां चमत्-
कारः इयं चकोरेक्षणा चकोराक्षी का ? शार्दूलविप्रीडितं दृत्तम् ।

(क) मोचयितुं कण्ठसकाशादिति भावः ।

(ख) परिभूत्वेन प्रतिभूत्वेन ।

सखः । सुक्लिष लवङ्ग-लदिअं चवलो महसुअणो एसो ।
 पिअ-सहि ! अणिप्रदपेओ तुह सुहगन्धेण अन्धिओ भमई ॥
 (१) (ग)

क्षणः । अवलोक्य ससृङ्गम् । सखे ! पश्य पश्य ।

सुखमनु निपतन्तं वारयन्ती द्विरफम्

भयचकितचलाक्षी न्यङ्गुलीयं करेण ।

तमपि तदभिभूतं घूर्णितभूर्धुनीते

स च रुजमभिनित्ये भाङ्गुतैः कङ्कणानाम् ॥ (घ)

कुसु । वअस ! अअं ओसरो अम्हाणं । अम्ह-लवङ्ग-कुसुमं
 एसा आहरदि । इमाए आहरणं बलं कदुअ तुमं
 आहर (२) ।

(१) सुक्लिष लवङ्ग-लतिकं चपलो मधुसूदन एवः ।

प्रियसखि ! अनियतप्रेमा तव सुखगन्धेन अन्धो भवति ॥

(२) वयस्य ! अयमयसरोऽस्माकम् । अस्मत्पुङ्गव-कुसुमम् एषा
 आहरति । अनया आहृतं बलं कृत्वा त्वमाहर ।

(ग) मधुसूदनः मधुपः क्षण इति ध्वनिः । अनियतप्रेमा
 चञ्चलासुरागः यदा पुष्पेषु मधुं स्वात् तदेव भ्रमरस्तस्मिन् आसजति
 अन्यथा नेति भावः । अन्यत अनियतम् असंयतम् उद्देलमित्यर्थः
 प्रेम यस्य तथैवविध इति ध्वनिः ।

(घ) सुखमिति । सुखम् अत्र प्रति निपतन्तं द्विरफं भ्रमरं
 भयेन चकिते तस्ते चले चञ्चले अक्षिणी यस्यास्तथाविधा तथा न्यङ्गुली
 परावर्तितवदना सती करेण हस्तेन वारयन्ती इयं राधा घूर्णिता
 भूर्धुया तादृशी सती तदभिभूतं तेन भ्रमरेण अभिभूतं तं करमपि
 धुनीते कम्पयति । स च करः कङ्कणानां भाङ्गुतैः रुजं पीडाम्
 अभिभवजनितामिति भावः अभिनित्ये अभिनयति अत्र । मालिनीवृत्तम् ।

कृष्णः । एवंविधमालोकनमेवाऽतिसुरसं तथाऽपि प्रिय-
वटोर्वचोऽनुरोधेन तथा कुम्भं । इति सद्यःपुष्ट्य सदर्पम् । अयि
ललिते ! दुर्ललिते ! ऽदुः के तव साहसिक्य शिचामेताम् ।
कस्ते मदो मदोकसि वृन्दावने कथं स्वातन्त्र्यमारभ्यते ।
वारंवारमेव मे वनमागत्य गत्यनवस्थया तत इत इतर-
जनीवद् गात्र-गर्वेण फल-कुसुम-सुमञ्जुल-लता-विटप-
भङ्गमाचरन्त्यश्च परितोऽपरितोषं मम जनयन्ति नयन्ति-
रस्त्वत्य मामवजानन्ति च भवत्यः । मद्रमद्य विलोकिताः
स्थः । अतः परमस्य (ङ) फलं भुज्यताम् ।

जरतो । अरे कन्हड कुसुमेहिंज्जिव एदाणं पओजणं
ण क्वु फल-भोअत्यं एदाहिं वण-मज्जे आअदं (१)

कुसु । अज्जिए ! वअसेण समं तुज्ज्ज बुद्धी च गद्दा (च) ।

(१) अरे कृष्ण ! कुसुमेरेव एतासां प्रयोजनम् । न खलु फल-
भोगार्थमेताभिर्वनमध्ये आगतम् ।

(ङ) दुर्ललिते ! दुर्विनीते ! के जनाः तव साहसिक्यशिचां
साहसकर्मोपदेशम् अदुः दत्तवन्तः ? ते तव कः मदः गर्वः ? मदो-
कसि समालभे । स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारितम् । वनं वृन्दावनम् ।
गत्यनवस्थया अनियतया गत्या अवयारोत्या इत्यर्थः इतरजनीवत्
नीचजातिवित् गात्रगर्वेण शरीरसौन्दर्यं मदेनेति यावत् । फलानां
कुसुमानां सुमञ्जुलानां मनोहराणां लतानां विटपानां पल्लवानाञ्च
भङ्गम् आचरन्त्यः कुर्वत्यः । परितः समन्तात् । नयं नीतिं तिरस्त्वत्य
अनीत्या व्यवहृत्येति भावः । अस्व अपराधस्थेत्यर्थः ।

(च) वयसा यौवनेन समं सह यथा यौवनं गतं तथा बुद्धिश्च
गतेत्यर्थः ।

जदो फलं अवराहे दण्डोत्ति ण आणासि (१) ।

जरती । ब्रम्हण-डिम्ह ! छीर-कण्ठोऽसि । तुमं किं
जाणिसि । विचारहि को अवराहो । अवराहेज्जे व दण्डो
ण क्खु सराहासुं (क) अम्हे सु (२) ।

ललि । अये वडुअ ! तुम्ह वअस्सो अस्स वणस्स को (३) ।

कुसु । ललिदे ! अहिअरी (ज) अअं (४) ।

ललि । होइ एवमेदं । अहिअो अरी जइ ण होइ
तदो कथं अम्ह-पिअ-सहीए (झ) एदस्स वणस्स एदारिसी
अवस्था (५) ।

(१) आर्य ! वयसा समं तव बुद्धिश्च गता । यतः फलम् अप-
राधे दण्ड इति न जानासि ।

(२) हे ब्राह्मण-डिम्भ ! क्षीर-कण्ठोऽसि । त्वं किं जानासि ?
विचारय कोऽपराधः । अपराधे एव दण्डो न खलु सराधासु अस्मासु ।

(३) अये ! वटुक ! तव वयसोऽस्य वनस्य कः ।

(४) ललिते ! अधिकारी अयम् ।

(५) भवति एवमेव । अधिकः अरिर्यदि न भवेत् तदा कथम्
अस्मत्प्रिय-सख्या एतस्य वनस्य एतादृशी अवस्था ।

(क) ब्राह्मणडिम्भ ! ब्राह्मणबालक ! क्षीरकण्ठः दुग्धपौष्य
इत्यर्थः । अपराधे दोषे, राधाभूत्ये जने इति ध्वनिः सराधासु
राधासहितासु ।

(ज) अधिकारी स्वामी अधिकः अरिरिति ध्वनिः प्राकृतत्वात्
क्षीरः न दोषावहो बोद्धव्यः ।

(झ) अस्मत्प्रियसख्या, राधाया इत्यर्थः ।

कुसु । ललिदे ! पण्डितवचनं पश्चात्सेव । होतु होतु अम्ह-
वञ्जसो एदस्स वणस्स अहिओ श्रीज्जेव । एदं वणं तुम्ह
पिअ-सहीए कथं जादं (१) ।

ललि । उवभोओज्जेव पमाणं (ज) । अण्णधा कथं
थीसङ्गं कुसुमाईं आहरेत्त (२) ।

जरती । सच्चञ्जेव भणितं ललिदाए । महं अत्तिणी-
एज्जेव एदं वणं । जाए एत्थ देवदा-रूपेण सिओइदा
अप्पाणी परिअणं रुआ वुन्दा (३) । (ट)

अण्णः । विहस । आर्य्ये ! वुन्दा खलु तव नम्रप्राः परि-
जनरूपा ।

जर । अरे कन्हु एत्थ को सन्देहो । साज्जेव पुच्छी-
अदु (४) ।

(१) ललिते ! पण्डितं प्रकाशयसि । भवतु भवतु अस्मद्वयस्य एतस्य
वनस्य अधिकः अरिरेव । एतद्वनं तव प्रियसखाः कथं जातम् ।

(२) उपभोग एव प्रमाणम् । अन्यथा कथं निःशङ्कं कुसुमानि
आहरामः ।

(३) सत्यमेव भणितं ललितया । सच नय्या एव एतद्वनम् ।
यथा अत्र देवता-रूपेण नियोजिता आत्मनः परिजनरूपा वुन्दा ।

(४) अरे अण्ण ! अत्र कः सन्देहः । सैव पृच्छताम् ।

(ज) उपभोगः भोगः भोगस्य स्वत्वप्राप्ताधिकत्वं लिखितं
सालिणी सुक्तिरित्यादि बहुशास्त्रसिद्धिमिति भावः ।

(ट) नम्रप्राः दौहित्र्या इत्यर्थः । यथा महौहित्र्या राधयेत्यर्थः
अत्र वने देवतारूपेण अधिष्ठातृदेव्यत्वेन रजकत्वेनेति भावः । परि-
जनरूपा परिवारस्वरूपा वुन्दा तन्नाम्नी कापि गोपी नियोजिता
स्थापिता अवयवास्व वुन्दावनमिति व्यपदेश इति बोध्यम् ।

कुसु । कर्णे लगित्वा । भो वयस्य ! सा खलु एदाणंज्जेव पच्छ-
वादिणी । सा पमाणच्चणिय ण पुच्छिदव्वा (१) ।

सुव । कुसुमासव मा भेतभ्यम् । ललिते ! मइयस्य-
नाम-मुद्रैवात्र प्रमाणम् । या खलु प्रतिद्रुममेव ठ
विराजते ।

ललि । जइ एवं तहवि अम्हे ण अपरज्झम्ह । सअ-
लाओज्जेव लदाओ मह पिअ-सही-णाम-खरङ्किदा ।
तेण खलु लदासु कोऽअहिआरो तुह वयसस्य । अम्हे हिं
लवङ्ग-लदि-आणंज्जेव कुसुमाई आहरीअन्ति (२) ।

जर । ललिदे ! णिम्वच्छणं दे जामि (३) भइंज्जेव
भणितं । कण्हड ! कोस कलहाएसि आत्तणो अहिआरे
चिद्धन्तीहिं एदाहिं सङ्ग । मगसि जइ तदो मग मएज्जेव
दादव्वाणि लवङ्ग-कुसुमाई । तुमं कस्य ण पिओ
होइ (३) ।

(१) भो वयस्य ! सा खलु एतासामेव पक्षपातिनी । सा ग्रामा-
ख्यत्वे न प्रष्टव्या ।

(२) यदि एवं तथाऽपि वयं न अपराध्यामः । सकला एव लता
मम प्रिय-सखी-नामाक्षराङ्किताः । तेन खलु लतासु कोऽधिकारस्तव
वयस्यस्य । अस्माभिर्लवङ्ग-लतिकानामेव कुसुमानि आहृत्यन्ते ।

(३) ललिते ! निम्वच्छन्ते यामि । भद्रमेव भणितम् । कथं !

(४) मइयस्येति मम वयस्यस्य कथ्यस्य नाममुद्रैव नामचिह्नमेव ।
सा मुद्रा प्रतिद्रुमं सर्वेषु द्रुमेषु ।

(५) निम्वच्छन् नीराजःम् आरातिकसित्यर्थः । यामि गच्छामि
करोमीति यावत् ।

राधा । सस्यृहमात्मगतम् । कृष्णमुद्दिश्य संस्कृतेन ।

श्यामीकरोति सुवनं वपुषा दिगन्तान्
पूर्णन्दुमण्डलमयीकुरुते मुखेन ।

वाचा सुधारसम्भृतो विदधाति कर्णान्
दृष्ट्या नभोऽम्बुजमयीकुरुते किमेतत् ॥ (८)

जर । कण्ठह ! नेहि कुसुमाङ्ग (१) । इति तासामञ्जलतः

कुसुमान्यादाय कृष्णोपकण्ठं विकिरति ।

राधा । अञ्जलेन मुखमाष्टय किञ्चित् कित्वा । अञ्जिए । किं
किदं । देव-पूषण-किदे अवचिदस्स कुसुमस्स इरिसो
अवत्या किदा (२) ।

कृष्णः राधां निर्वर्ण्य स्वगतम् । अहो अतिरम्यत्वं वर्तते
वसनावृतमुखायाः । यतः

किमर्थं कलहायसे आत्मनः अधिकारे तिष्ठन्तीभिरेताभिः सार्द्धम् ।
याचसे यदि तदा याचस्व मयैव दातव्यानि खवङ्गकुसुमानि । त्वं कस्य
न प्रियो भवसि ।

(१) कृष्ण ! गृहाण कुसुमानि ।

(२) आर्य्य ! किं कृतम् ? देव-पूजन-कृते अवचितस्य कुसुमस्य
देहस्थी अवस्था कृता ।

(८) श्यामीकरोति । वपुषा शरीरेण तत्काल्या इति भावः सुवनं
जगत् श्यामीकरोति अश्यामं श्यामं करोति, सखेन दिगन्तान् पूर्णन्दु-
मण्डलमयीकुरुते पूर्णचन्द्रमण्डलालङ्कृतान् करोतीत्यर्थः, वाचा कर्णान्
सुधारसम्भृतः अमृतरसधूपान् विदधाति करोति तथा दृष्ट्या नेत्रयुगलेन
नभः अन्तरीक्षम् अम्बुजमयीकुरुते पद्मराजितं करोति, एतत् वस्तु
इति शेषः किम् ? वसन्ततिशक्तं वृत्तम् ।

पञ्चनी मृगदृशो दृग्बलः

पञ्चरस्य इव भाति खञ्जनः ।

लेश एष हसितस्य दृश्यते

वस्त्रपूत इव चान्द्रमो द्रवः ॥ (ण)

ललि । अज्जिए ! अदिभआउलाऽसि तुमं । किंत्ति ।
चिर परिस्समेण अवचिदं कुसुमं णट्ठोकिदं । को एसो
इमस्स वुन्दावणस्स (१) ।

जर । ललिदे ! समत्याऽसि तुमं कलहं कादुं । अलीअ-
गव्वंभर कण्डूलं दे हिअअं । ता कुणह एतेहिं ठिळ्ळोहिं (त)
सह कलहं । एहि यत्तिणि ! एहि (२) । इति राधाभादाय
गन्तुं प्रवृत्ता ।

(१) आर्थः ! अतिभयाऽऽकुलाऽसि त्वम् । किमिति । चिरपरि-
श्रमेण अवचितं कुसुमं नष्टीकृतम् । क एषोऽस्य दृन्दावनस्य ।

(२) ललिते ! समर्थाऽसि त्वं कलहं कर्तुम् । अलीक-गर्वभर-कण्डूलं
ते हृदयं तस्मात् कुरु एतैः धृष्टैः सह कलहम् । एहि नमि एहि ।

(ण) अज्जोति । मृगदृशः मृगाख्या राधायाः अज्जनी कञ्चल-
लाञ्छितः दृग्बलः दृशोरञ्चलः प्रान्तभागः अपाङ्गदेश इत्यर्थः पञ्चरस्यः
खञ्जनः पक्षिभेद इव भाति राजते । एष च हसितस्य स्मितस्य लेशः
विन्दुः वस्त्रपूतः वसनाच्छादितः चान्द्रमः चान्द्र इत्यर्थः इव इव
दृश्यते । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(त) अलीकेति अलीकेन निरर्थकेन गर्वेण गर्वभरेण सदातिशयेन ।
कण्डूलं कण्डूयुक्तं धृष्टैः धूर्तैः तदाख्यायकविशेषैर्वा । तदुक्तं दर्पणे,
कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः । दृष्टदोषोऽपि
मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायक इति ।

सधा । अज्जे ! कहिं गन्तव्वं गोपीसरो ण अच्चिद्वो (१) ।

कुसु । अज्जिए ! एत्थ वअस्सस्स दाणं वट्ठदि । कुसु-मचो-
रिअं तुह मुहं दट्ठुण समत्थिदं दाणं दाउण (थ) सव्वाओ
गच्छन्तु (२) ।

जर । अरे बल्लणवडुआ ! किं रे दाणं (३) ।

कुसु । वअस्स सुअल ! भणीअटु (४) ।

सुव । आर्ये ! श्रूयताम् ।

योग्यं मत्वा स्मरनरपतिः पश्य दत्त्वा प्रसूतं
वृन्दारण्ये नवकुलवधूवृन्दवट्टाधिपत्ये ।

यत्नादस्थापयदयमिमं मलयस्य यशस्यं

दत्त्वा शुल्कं व्रजत सुदृशो ! माऽस्तु शुष्को विवादः ॥ (द)

(१) आर्ये ! कुत गन्तव्यं गोपीसरो न अर्चितव्यः ।

(२) आर्ये ! अत्र वयस्यस्य दानं वर्त्तते । कुसुम-चौर्यं तव सुखं
दृष्ट्वा समर्थितं दानं दत्त्वा सर्वा गच्छन्तु ।

(३) अरे बाल्मणवटुक ! किं रे दानम् ?

(४) तवस्य सुवल ! भण्यताम् ।

(थ) दानमिति दानं शुल्कमित्यर्थः । कुसुमचौर्यं पुष्पापहारं
तव सुखं सुख्यं प्रधानं कर्मत्यर्थः दृष्ट्वा समर्थितं दृष्टीकृतम् अवश्यदेयत्वेन
निर्णीतमिति यावत् ।

(द) योग्यमिति । पश्य अवलोकय, स्मरनरपतिः मदनरालः
वृन्दारण्ये योग्यं स्वाभिमतमिति भावः प्रसूतं कुसुमं मत्वा इमं मम
वयस्यं यशस्यं महाकीर्तिं कृष्णमिति भावः यत्नात् अनुनयादित्यर्थः
नवानां कुलवधूनां कुलाङ्गनानां वट्टाधिपत्ये शुल्काध्यक्षतायाम् अस्था-
पयत् नियुक्तवान् । हे सुदृशः ! सुनयनाः ! शुल्कं दत्त्वा व्रजत गच्छत ।
शुल्कः नीरसः विवादः वाक्कुलह इत्यर्थः मा अस्तु । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

कर । होइ दे वप्रसन्नो दाणी (ध) । अम्हाणं किं तेण ।
सुमर-णर-वदणो वसाओ ण अम्हे (१) !

कुसु । होइ बुड्ढिआए तुह कहिं तस्स अहीणदा (२) ।
जर सक्रोधम् । अरे दाण-योग-पअत्थो (न) जइ हीइ
तदो सङ्गा करीअदि (३) ।

सुव । प्रियवयस्य ! स्वयमस्योत्तरं दीयताम् ।
कृष्णः । सगाम्भीर्यम् । हन्त भोः ! श्रूयताम् ।
रत्नाद्यं वः कुवलयदृशामस्तु वा नास्तु वस्तु
प्रेङ्खालेऽस्मिन् भुजलतिकयोर्भागधेयो विधेयः ।
मर्यादियं मम निगदिता किन्तु रत्नान्वपीमा-
न्यानीयन्ते पुरटपुटिकामन्तरा दर्शयध्वम् ॥ (प)

(१) भवतु ते वयस्यो दानी । अस्माकं किन्तेन । अर-नरपतेर्धन्या
न वयम् ।

(२) भवति वृद्धायास्तव कथं तस्य अधीनता ?

(३) अरे ! दान-योग्य-पदार्थो यदि भवति तदा शङ्का क्रियते ।

(ध) दानी युक्ताध्यक्षः ।

(न) दानयोग्यपदार्थः दानयोग्यप्राप्तमित्यर्थः कृष्ण इति भावः ।

(प) रत्नाद्यमिति । कुवलयदृशं नीलोत्पलनयनानां वः युष्माकं
रत्नाद्यं रत्नमभ्यति वस्तु करदानयोग्यमिति भावः अस्तु वा नास्तु,
अस्मिन् वृद्धावने भुजौ लते इव तयोः प्रेङ्खाले प्रगणने एतत् कुसुम-
चयनामिति भावः भागधेयः करः भागधेयः करो वलिरित्यमरः
विधेयः इयं मम मर्यादा स्थितिः निगदिता निरूपिता कामनेति
शेषः । किन्तु पुरटपुटिकां पूर्णभाजनविशेषः (पुटिका पुटलीति
भाषा) अन्तरा पूर्णपुटिकामध्ये इत्यर्थः इमानि दृश्यमानानीति

सख्यः । पूजोपकरण-पुटिका इत्थं गोपीश्वरस्य (१) ।

कुसु । अरे सुखा ! अञ्जलिं गोपीश्वरो इमं ज्ञेयं पू-
एव (२) ।

सख्यः । महाभालो गोपीश्वरो (३) । (फ)

कुसु । अञ्जं महाभालो किं ण होदि ? । जस्स रुद्ध-
पडलेहिं (ब) सव्वं ज्ञेयं वणं तमाल-वणं किदं (४) ।

सख्यः । चन्द्रशेखरो ज्ञेयं (भ) अच्चिदब्बो (५) ।

कुसु । पेक्ख पेक्ख एसो चन्द्रशेखरो ण होइ ? (६) ।

इति वर्णितं दर्शयति ।

सख्यः । वाञ्छाल ! गौरीपतिं पूजयिस्सन्ह (७) ।

(१) पूजोपकरण-पुटिका इत्थं गोपीश्वरस्य ।

(२) अरे सुखा ! अञ्जमेव गोपीश्वर इममेव पूजयत ।

(३) महाभालो गोपीश्वरः ।

(४) अयं महाभालो न भवति ? यस्य रुचिपटलैः सर्वमेव वनं
तमालवर्णं कृतम् ।

(५) चन्द्रकणेश्वर एव अर्चयितव्यः ।

(६) पश्य पश्य एष चन्द्रकणेश्वरो न भवति ? ।

(७) हे वाञ्छाल ! गौरीपतिं पूजयिष्यामः ।

भावः स्त्रानि अपि आनीयन्ते युष्माभिरिति शेषः दर्शयध्वं आनीय
शेषः ।

(फ) महाभालः अत्यन्तवृक्षवर्णः शब्दुरिति ध्वनिः ।

(ब) रुचिपटलैः प्रभापुञ्जैः ।

(भ) चन्द्रकणेश्वरः चन्द्रकः सयूरविध्वं श्वरं शिरोभूषणं यस्य
तादृशः शशिश्वर इति ध्वनिः ।

भृतीनां स
मादिरशुचि
येयांलघीय
तत्त्वेन भव
२३. यदि
दिकं लि
म् ॥

१. सव
तीया ।
पते पूर्वः
कृता । स
भृतायां भ
स्वकर्म
तीति ।

२. उभये
चेदर्थे ।
तेक्रमे तु
न कर्त
३. अन्ये
ता । वण
भवति

४. ता

उच । तुम्हे गोरीयो म) न भवेध ? (१) ।

अर । अरे वटुआ ! एदाणं पई तुह वअस्सोत्ति तुमं
जाबेसि । चिट्ठ चिट्ठ गाम-मज्जे (य) तुह दंसणं न लभि-
स्सं (२) ।

सख्यः । अरे वाआल ! पसुवई पूइदब्बो (३) ।

उच । हन्त भो ! एत्तिआओ धेणुओ जो पालेदि सो
किं पसुवई न होइ (४) ।

सख्यः । एवं भणध जअ एदे अहे पसुओ सो किं
पसुवई न होइ (५) ।

सुव । भवतु वयं सर्व एव पशवः । तेन भवन्मते अय-
मेव पशुपतिस्तदाऽयमर्च्यताम् । किञ्च पुटिकाभिः कृत्वा
किं नीयते तद्दर्शयित्वा सुखं गम्यतां किमनेन शुष्क-
कलहेन ।

(१) यूयं गौर्यो न भवथ ? ।

(२) अरे वटुक ! एतासां पतिस्तव वयस्य इति त्वं जानासि ।
तिष्ठ तिष्ठ ग्राम-मध्ये तव दर्शनं न लभ्यसे ।

(३) अरे वाआल ! पशुपतिः पूजितव्यः ।

(४) हन्त ! भो एतावतीर्धेनूः यः पालयति स किं पशुपतिर्न
भवति ।

(५) एवं भणत । यस्य एता वयं पशवः । स किं पशुपतिर्न
भवति ।

(म) गौर्यः गौरवणाः ।

(व) ग्राममध्ये इत्यादि यदि तां कदाचित् ग्राममध्ये प्राप्नुयां
तदा अथ वचनस्य प्रत्युत्तरं दास्यामि तव शासनेनेति भावः ।

राधि । भी सहीमी ! दंसेध (१) । सख्यसया कुर्वन्ति ।

कुव । गिलोक्य । अयं मिश्रमयो एदं कुकुमं एदं
कालागुब्बुं एदं वन्दनं अयं कपूरो अयं मोत्ताहारो
सिण्य-कोसलेण फणिहारो व (१) किदो (२) ।

जर । अरे फणिहारो ! इमं वडुअं दंसेध (३) ।

कुव । अज्जिए । कात्तिअ-महण-सहपरस्य (ल) मे कुदो
फणिहारदो भअं । तइ एदा रं वारं दाउण गच्छथ (४) ।

सख्यः । होदु । अहे देअपूअं कदुअ वरं गच्छन् ।
तदो तुह वअसोतस्य जइ गच्छदि तदा जं सकीअदि
तंजेव दादवं (५) ।

कुव । अरे दासीए धुङ्गाओ ! अप्पणो अहिभार-पदेसं

(१) भीः सख्यो ! दर्शयत ।

(२) अयं सख्यसद एतत्कुकुममेतत्कालागुब्बुमेतद्वन्दनमयं कपूरः
अयं मोत्ताहारः गिलोक्यैवैव फणिहार इव कृतः ।

(३) अरे फणिहार ! इमं वडुकं दंशेत् ।

(४) अर्थः । कालीय-मर्दन-सहपरस्य मे कुतः फणिहारतो
भवस्य । तस्मादेतेषां कर्तव्यं दत्त्वा गच्छत ।

(५) भवतु । अयं देवपूजां कृत्वा यत्नं यामः । ततस्तत्र यवस्य-
कालं यदि गच्छति तदा यच्छम्यते तत्रैव रातव्यम् ।

(६) अहमदः कसुमी, गिलोक्यैवैव शुष्कननेपुस्यैः फणिहारः

जगहारः ।

(७) काचित्तेति काचित्यः यत्नं नागस्य भुजकविशेषः तस्य मर्दनः
दहनः कृष्णः तस्य सङ्कटः सखा तस्य ।

मुञ्चिष्य तुम्ह घरं गदुष्य मग्निसिद्धि मे वयस्सो । ता
चिद्धिष्य चिद्धिष्य (१) । इति पूजोपकरणान्यादावभिच्छति ।

बलि । अत्र गोवराभ-णन्दणेन देव-द्व्याणि एदाणि
एवं अपविताणि कादुं ण जुज्जीमन्ति (२) ।

राधा । बलिदे ! इमिणा पफसिदाणि एदाणि कथं
देवस्स दादव्याणि । ता मुञ्च मुञ्च । घरं गदुष्य अस्सोवभ-
रणं आणिस्य देशो अस्सिदव्वो । ता अज्जिए एहि घरं
गच्छन्ह (३) । इति गन्तुमिच्छति ।

कण्ठः । पन्थातसाकस्स । अयि चतुरम्मन्थे ! क यासि ।

राधा । सावहित्यामर्घम् (व) । मूलं ज्जिव (श) दिस्सं
किं तस्स दाणं मगसि (४) ।

कण्ठः । सहासामर्घम् । किं मूलं दत्तमस्ति । मूलन्त्वेत-
देव श्रूयताम् ।

(१) अरे दासो ! छटा ! आत्मनः अधिकार-प्रदेशं त्यक्त्वा तव गृहं
गत्वा याचिष्यति मे वयस्यः । तस्मात्तिष्ठत तिष्ठत ।

(२) अत्र गोपराज-नन्दनेन देव-द्व्याणि एतानि एवम् अप-
विताणि कर्तुं न युज्यते ।

(३) उचिते ! अनेन स्पृष्टानि एतानि कथं देवस्य दातव्यानि ।
तस्मात् मुञ्च मुञ्च । गृहं गत्वा अन्योपकरणमानीय देवोर्घृतिव्यः ।
तस्मात् आर्ये ! एहि गृहं गच्छाम ।

(४) मूलमेव दत्तं किन्तु दातुं याचसे ।

(व) सावहित्यामर्घमिति अवहित्या आकारशुद्धिः अमर्घः क्रोधः
ताभ्यां सहितम् ।

(श) मूलम् आनीतद्रव्यम् आत्मैति ध्वनिः ।

एतत् स्वर्णसरोरुहं तदुपरि श्रीनीलरत्नोत्पले
तत्पश्चात् कुरुविन्दकन्दलपुटे तत्राऽपि सुक्तावली ।
सर्वं दृश्यते एव किन्तु निम्बता या हेमकुम्भद्वयी
किं बान्धवयसेऽनयेति तदिदं बाले ! विचार्य मम ॥ (घ)
राधा । को तुमं विचारस्य । ए हि अविचारेण
विचारो कादुं सकीर्णदि (१) ।

जर । द्योर्मध्यमध्यास्य संख्यतेन । अरे यशोदा-मात ! मां
तरलो भव लोभ-वता हृदयेन कथमाचरसि दुर्विनीतत्वम् ।
तत्त्वं ते कथयामि । यदि निराकुल-कुलबधूपद्रव-द्रवकथा
क्रियते तदा न तेन ते (स) भद्रं भविष्यति ।

(१) कस्त्वं विचारस्य । नहि अविचारेण विचारः कर्तुं शक्यते ।

(घ) एतदिति । हे बाले ! सुम्ने ! एतत् स्वर्णसरोरुहं काञ्चन-
कमलं, तस्य उपरि श्रीनीलरत्ने नीलकान्तमणी इव उत्पले कुवलये,
तत्पश्चात् तयोः उत्पलयोः पश्चात् अथ इत्यर्थः कुरुविन्दस्य पुष्पतरु-
विशेषस्य यत् कन्दलम् अङ्कुरः तस्य पुटे रत्नाभ्यां विभक्तत्वात् व्याव-
रकांश्च विशेषादित्यर्थः तत्रापि तत्पश्चादपीति भावः सुक्तावली एतत्
सर्वं सुखतेजसासादनात्मकं मूलं रत्नमिति भावः दृश्यते, किन्तु निम्बता
शुभा वसनाच्छादितत्वादिति भावः या हेमकुम्भद्वयी स्वर्णकलसयुगलं
स्तनद्वयस्थिति भावः अन्यथा हेमकुम्भद्वयः किमन्यत् नयसे नीत्वा
गच्छसि तदिदं मम विचार्य इत्येत्यन्वित्यर्थः । अत्र भेदेऽप्यभेदरूपा-
तिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं र्पर्यये, सित्तत्त्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्ति-
निगद्यते । भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धोऽसम्बन्धस्ताद्विपर्ययो । पौर्वापर्यात्यदः
काव्यहेतोः सा पञ्चधा तत् इति । शार्दूलविक्रीडितं उत्तमम् ।

(स) यशोदेति यशोदा माता यस्य तयोक्तः तत्सम्बन्धौ ।
तरलः कपलः । दुर्विनीतत्वम् अत्याचारं परस्त्रीवलात्काररूपमिति

लज्जि । सक्रोधमुपसृत्य संसृतेन ।

कस्त्वं भो ! ननु माधवः कथमहो ! वैशाख आकारवान्
सुगन्धे ! विद्धि जनार्दनोऽस्मि तदिदं ब्रूते वनावस्थितिः ।

मां गोवर्द्धनधारिणं न धरणी की वेत्ति ह्रुं वर्द्धनं
हिंसा हे वृषहन् ! विभर्षि तद्वद्वारैव गोवर्द्धनम् ॥ (ह)

मेम । अहो ! कौतूहलम् ।

१. सवण

ज्ञातीया ।

द्यते पूर्वः

कृता । स

भूतायां भ

मां स्वकर्म

वतीति ।

२. उभय

ते चेदर्थे

तिक्रमे तु

मो न कर्त

३. अन्ये

हेता । वृष

धो भवति

४. तत्रे

भ्यामुभाभ्य

कौ

मान

५

य

भावः । निराकुर्वेति निराकुलाः अव्याकुलाः विश्वस्ता इत्यर्थः याः
कुलबन्धः कुलाङ्गनाः तासाम् उपद्रवाथ पीडनाय धर्षणायेत्यर्थः
द्रवकथा सरसा कथा क्रियते कथ्यते । तेन कथनेन ते तव ।

(ह) कस्त्वमिति । भोः कः त्वम् ? ननु भोः ! माधवः सा लज्जोः
तस्याः धवः पतिः कृष्ण इत्यर्थः अहमिति शेषः । अहो ! आश्चर्यं
कथम् आकारवान् मूर्त्तिसान् वैशाखः तदाख्यनास इत्यर्थः वैशाखे
माधवो राध इत्यमरः । हे सुगन्धे ! मूढे ! विद्धि जानीहि जना-
र्दनः नारायणः जनान् अर्दयति पीडयति तथोक्त इति ध्वनिः ।
वनावस्थितिः वनेऽवस्थानं वनचरत्वमित्यर्थः तत् इदं जनार्दन इति
अभिधानमित्यर्थः ब्रूते कथयति वनचरा हि लोकान् पीडयन्तीति
भावः । धरणी पृथिव्यां मां गोवर्द्धनधारिणं की जनः न वेत्ति न
जानाति ? सर्व एव जानातीत्यर्थः । ऊनिति स्त्रीकारार्थकसव्ययं
गोवर्द्धनधारित्वमिति स्त्रीकरोमीत्यर्थः तथाहि हे वृषहन् ! वृषासुर-
घातिन् ! गोत्र इति ध्वनिः वर्द्धनं हिंसा वधु हिंसायःमित्यस्य
अनटन्तस्य रूपम् । तद्वद्वारैव तस्य वृषस्य अघद्वारैव अनिष्टाचरणे-
नैव ह्वनेनैवेत्यर्थः गोवर्द्धनं गोवर्द्धनाभिधानमित्यर्थं विभर्षि धारयसि ।
अथ श्लेषक्रोत्तरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, अन्धस्याग्न्यार्धकं वाक्यमन्यथा
योजयेद् यदि । अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विषेति ।
आर्द्रं लविष्मिदितं वृत्तम् ।

येयं नटैरप्यभिनीयमाना

लीला हरैरेति रसायनत्वम् ।

सा यत् स्वकीयेः स्वयमीश्वरेणा-

भिनीयते तत् किमुदाहरामः ॥ (च)

अपिच, सामाजिकानां हि रसो नटानां

नैवेति पन्थाः कतिपु प्रसिद्धः ।

हन्तोभयत्वे रसवित्त्वमेषा-

मलौकिके वस्तुनि को विरोधः ॥ (क)

अपिच, अलौकिकालौकिकानिव शीरे-

वृत्तं चमत्कारि तदेव लीला ।

(च) येवमिति । या इयं हरैः कृष्णस्य लीला नटैः कृषीलवैः अभिनीयमाणापि रसायनत्वं निरतिशयानन्दवहत्वं एति प्राप्नोति निरतिशयानन्दराशिनी भवतीत्यर्थः सा ईश्वरेण हरिणा स्वकीयैरनुचरैरित्यर्थः सह स्वयं यत् अभिनीयते, तत् किम् उदाहरामः कथयामः तत्कथा किं वक्तव्येति भावः । उपजातिवृत्तम् । अर्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, इच्छापूर्पिकाव्याख्यादर्थान्मनोऽर्थापत्तिरिष्यते इति ।

(क) सामाजिकानामिति । रसः काव्यशास्त्रप्रवणदर्शनेनैव आगन्तव्यविशेषः सामाजिकानां सख्यानां हि निश्चितं भवति, नटाणां अभिनेतृणां नैव रसास्वादो नैव भवतीत्यर्थः इति पन्थाः रीतिः कतिपु विद्वत्सु प्रसिद्धः प्रचलितः । हन्त किन्तु अलौकिके वस्तुनि विषये ईश्वरचरिते इति भावः एषां नटाणां उभयत्वे नटसामाजिकोभयप्रसवत्वे इत्यर्थः यत् रसवित्त्वं तत् को विरोधः ? नैव विरोध इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

(ख) अलौकिकादिति । अलौकिकात् लोकातीतात् हरैः कृष्णात् उद्भूतमिति शेषः यत् लौकिकं चमत्कारि वृत्तं चरितं तदेव

आकर्षकत्वं हि जगज्जनाना-

मलौकिकत्वस्य स कोऽपि हेतुः ॥ (ख)

इति सविस्तरमालोकयति ।

कुष्ठ । अइ कुडिले दुब्बिणीदे लालिदे ! मह वअस्सो
दुडाआरो किदो । ता चिट्ट चिट्ट (१) ।

सुव । सपरिहासामर्षम् । हन्त भोः ! सत्यमेतत् ।

वक्तां वो द्विजराजहिंसि मदिरालोले दृशौ रोचिषा
मूर्त्तिः काञ्चनहारिणी न विरमो गुर्वङ्गनासङ्गतः ।

सङ्गी पञ्चम एष पञ्चविशिखः शुद्धिस्तथाऽपीह वो
यन्नामाप्यखिलाघनाशि स परं दुष्टोऽन्मदीयः सखा ॥ (ग)

(१) अयि ! कुटिले ! दुर्विनीते ! लजिते ! मम वयस्यो दुडा-
कारः क्षतः । तस्मात् तिष्ठ तिष्ठ !

लीला । अलौकिकत्वस्य जगज्जनानां यत् आकर्षकत्वं रञ्जकत्वं हि
निश्चितम् अस्तीति शेषः सः कोऽपि हेतुः अचिन्त्यकारणमित्यर्थः ।
उपजातिवृत्तम् ।

(ग) वक्तामिति । वः युष्माकं वक्तां वदनं द्विजराजः चन्द्रः द्विज-
राजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकर इत्यमरः । तं हि तस्तीति तथोक्तं
चन्द्रादपि मनोहरमित्यर्थः दृशौ नेत्रे मदिरया आसवपानेन लोले
चपले, मूर्त्तिः राचिषा प्रभया काञ्चनहारिणी सुवर्णचौरिका काञ्च-
नादयुज्ज्वलतरेत्यर्थः, गुर्वङ्गनां महतोनाम् उत्तमानामित्यर्थः अङ्गनानां
कामिनीनां सङ्गतः युष्मात् न विरमः न अभावः प्रशस्तङ्गनाशुभवत्त्वो-
यूयमिति भावः, एषः पञ्चमः स्वरजिह्वः निषादर्षभगान्धः रघुङ्ग-
मध्यमधैवताः । पञ्चमस्येत्यसौ सप्त तन्वीकण्डोत्पितः स्तरा इत्यमरः
मञ्जुरभाषिण्यो यूयं येन वयस्यस्य चित्तविलेपः स्यादिति भावः । पञ्च-
विशिखः पञ्चधरः काम इत्यर्थः अस्तीति शेषः सखामासू यूयमिति

तद्वयस्य ! घटपाला हि बिना घृष्टता-प्रकटनेन स्वार्थ-
कुशला न भवन्ति । तदात्मनः प्रकटय शौटीर्यम् । (घ)

कृष्णः । अन्तर्वर्त्तिनी भूत्वा राधां घृष्टतः कृत्वा स्थितवतीं जरतीं
करेण निक्षिप्य बलात् राधापटान्प्रहणमभिनयति ।

जरती । बलान्मोचयित्वा राधासन्तर्भाषयन्ती (ङ) स्वयमप्यल-
र्द्धभाति ।

नित्या । स्वरूपेण स्थितो नृत्यति ।

मैत्री । देवि ! किन्विदं कुतो अञ्जं अप्रस्मादो शिञ्चा-
णन्दो । कहिं गदा सा जरदी (१) ।

प्रेम । अयं खलु योगमायाप्रभावः । स्वयमस्मिन्नाविश्य
जरती भूत्वा सम्प्रति रसः सावशेष (च) एव सुरसो
भवतीति यथासमयमन्तर्हिताऽसौ । ततः स्वरूपेणावति-
ष्ठतेऽयं नित्यानन्दः ।

(१) देवि ! किन्विदं कुतोऽयमकस्मान्नित्यानन्दः । कुत्र गता सा
जरती ।

भावः, शुद्धिः पवित्रता युष्माकमिति शेषः न तु वयस्येन यूयं धर्मेणेन
अपवित्राः कृता इति भावः । तथापि इह जगति यस्य नासापि
अखिलाः सर्वेषाम् अवानां प्राप्तानां नाशि नाशकं सः अस्मादीयः
सखा कृष्णः वः युष्माकं परम् अत्यर्थं दुष्टः दुराचारः संवृत्त इति शेषः
किमाश्चर्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) घटपालाः करादायिन इत्यर्थः । घृष्टताप्रकटनेन भूर्त्तता-
चरन्तेन शौटीर्यं पराक्रमम् ।

(ङ) अन्तर्भाषयन्ती अन्तर्हितां कुर्वती ।

(च) अस्मिन् नित्यानन्दे । सावशेषः अपूर्णः पूर्णत्वे तन्मित्राभावेन
आकाङ्क्षाविरहात् रसाभावः, अपूर्णत्वे तन्मित्राभाभावेन आकाङ्क्षा-
सत्त्वात् रसस्य सुरशत्वमिति भावः ।

यतः, स्वतो वल्लोचः सहजो हि भावः

स कृत्विमं भावमधः करोति ।

अन्धातपाभ्यां जनितो जलानां

नैवोष्णभावश्चिरकालवर्त्ती ॥ (छ)

तदिदानीमेतावतैव स्थितं नाव्यम् । भवति हि ईश्वर-
वल्लोचैवेयं न खलु नटरोतिः पश्चाद्वैतोऽद्वैत एव ।

मैत्रो । ए आणे दाणिं भअवं कोदिसो होइ (१) ।

नेपथ्ये । भो भोः सन्धासी सन्धासी ।

प्रेम । अहो ! किमियमाकस्मिकी प्रतिकूलवाङ् निरु-
पयामि (ज) इति निरूप्य । अये ! भगवद्वाटीं कश्चित्पद्मासी
प्रविशति तमालोख कश्चिदाकोशति (झ) तदेहि सहैव
निष्क्रमाव । इति निष्क्रान्ती । निष्क्रान्ताः सर्वे ॥ * ॥

दानयिनोदो नाह ततोयोऽहः ॥

(१) न जाने इदानीं भगवान् कीदृशो भवति ।

(छ) स्वतः इति । यः सहजोऽस्ति स्वाभाविक एव भावः, स
स्वतः स्वात्मनैव वल्लोचः सन् कृत्विमम् अवाभाविकं भावं धर्मम्
अधः करोति-निरुपकरोति शीघ्रमेव त्वजतीत्यर्थः । तथाहि अग्न्या-
तपाभ्याम् अन्तर्ज्वरकिरणभ्याम् जनितः उत्पादितः उष्णभावः नैव
चिरकालवर्त्ती न खलु चिरं तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र निम्नानन्दस्य योग-
साधनाविर्भाषणः यः कृत्विमो भावः संजातः, तस्य तस्या अन्तर्भावेन
तिरोहितत्वात् सहजो भावः समभवदिति भावार्थः । उपजातिवृत्तम् ।

(ज) प्रतिकूलवाक् गार्हस्थ्यविपरीता वाणीत्यर्थः ।

(झ) भगवद्वाटीं गौराङ्गभवनं देवमन्दिरं वा । आकोशति
सन्धः सीति अश्वैरटतीत्यर्थः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति । आचार्यं रत्नपत्न्यानुगम्यमाना भगवती शची ।

शची । वह्निर्णिष्ट ! सन्ध्यासिधं पदि कथं सिरिविस्मन्-
दस्म एदारिसो आशरी । विजातीय-वासयो (क) क्लु
सन्ध्यासी (१) ।

भगिनी । आशरी कथं जाणिदो (२) ।

शची । जदो तत्त दिग्गहे केसवभारतीयामस्स कस्सवि
सन्ध्यासिधो भिच्छत्थं (ख) सद्दालुघो हुविश्र मं उत्तवं ।
सम्भु तस्मिं गुहरे-भत्तो अणुराश्रोवि पप्रडिदो (३) ।

भगिनी । सोवि भत्तो हुविस्सदिव्व (४) ।

(१) हे भगिनि ! सन्ध्यासिधं प्रति कथं श्रीविश्वम्भरदेवस्य एता-
दृश आदरः । विजातीयवासनः क्लु सन्ध्यासी ।

(२) आदरः कथं ज्ञातः ।

(३) यदा तत्त दिग्गहे केसवभारतीयान्तरः कस्मापि सन्ध्यासिधो
भिक्षार्थं शृङ्खलुभूत्वा मासुक्तवान् । स्वयञ्च तस्मिन् गुहरे-भक्तिरहं-
रामोऽपि प्रकटितः ।

(४) सोऽपि भक्तो भविष्यत्येव ।

(क) श्रीविश्वम्भरस्य चैतन्यस्य । विजातीयेति विजातीयो विपरोता
अस्त्विति विमिष्टा इत्यर्थः ; वासना अभिजातः यस्य तादृशः ।

(ख) भिक्षार्थं भिक्षादानार्थम् ।

गची । कम्पेदि मे हिअअं सखासी-नाम-मेत्तेण ।
अस्य अयजेणाहं पढाइदा । इमं सन्दर्भं (ग) तस्स ठाणे
पुच्छिस्सं (१) ।

भगिनी । जुत्तं खेदं (२) ।

गची । ता जाणेहि । कुदी सो मह हिअप्राणन्दण
चन्दणहुमो (३) ।

भगिनी । पुरोऽवजोक्य । देवि ! पेक्ख पेक्ख । अअं दे
पुस्सिमचन्दो विअ पूवदिगाए उगच्छदि णन्दणी (४)

गची । ससृहमाजोकयति । ततः प्रविशति भगवान् विश्वम्भरः ।

विश्वम्भरः । अञ्जलिं बद्धा । अस्म्य ! प्रणमामि ।

गची । चिरं जीव । गृह्णानमात्राय । ताद ! इअं आचा-
रिअ-रअण-कलत्तं इमं प्रणम (५) ।

देवः । तथा करोति । सा सखाध्वलं सङ्कुचति ।

गची । ताद ! एकं पुच्छिस्सं (६) ।

(१) कम्पते मे हृदयं सख्यासि-नाम-मात्रेण । अस्य अयजेनाहं
पाठिता । इमं सन्दर्भं तस्य स्थाने प्रच्छे ।

(२) युक्तं मिदम् ।

(३) तज्जानीहि । कुतः स मम हृदयानन्दनचन्दनद्रुमः ।

(४) देवि ! पश्य पश्य । अयं ते पृथिमा-चन्द्र इव पूर्वदिशाया
उगच्छति नन्दनः ।

(५) तात ! इवम् आचार्य-रत्न-कलत्रम् । शनाम् प्रणम ।

(६) तात ! एकं प्रच्छे ।

(ग) अस्मेति अस्य विश्वम्भरस्य अयजेन ज्येष्ठेन विश्वरूपेण-
स्वर्यः । पाठितां शिक्षिता । तस्य विश्वम्भरस्य सन्दर्भं विप्रयम् ।

देवः । आश्चापय ।

शची । पुत्तय ! सन्धासिणं पदि कथं दे एदारिसो
आशरो । जं तत्य दिप्रहं केसवभारदीं पदि तादिसी भत्ती
किदा तुमए (१) ।

देवः । अश्व ! ते खलु परमभागवता भवन्ति ।

शची । तत्तं कथेहि । सन्धासो वा काद्वो तुमए (२)

देवः । विहस्य । अश्व ! कुतोऽयं ते भ्रमः । इदमपि भवति
किम् ? ।

शची । वच्छ ! एदेणज्जे व दे अगजेण (घ) दिखं पुत्थअं
मए पाअ-समए चूलीमज्जे दाठण जालिदं (३) !

देवः । किं पुस्तकं कथं वा प्रदीपितम् ।

शची । विश्वरूपेण मे कथिदं "अश्व ! विश्वम्भरो यदा
विश्वो भवति तदा तस्मै एतत् पुस्तकं देयमिति" । मए
दाव दावज्जे व तं रक्खिदं जाव सो पव्वइदो ण भूदो ।
पव्वइदे तस्य अअपि (ङ) एदं पुत्थअं लम्भिअ पव्वइदो
हुविस्सदित्ति तुइ सङ्गाए जालिदं (४) ।

(१) पुत्र ! सन्धासिनं प्रति कथं ते एवाहय आदरः । यत्तस्मिन्
दिप्रहं केशवभारतीं प्रति तादृशी भक्तिः कृता त्वया ।

(२) तत्तं कथय । सन्धासो वा कस्य व्यस्तया ।

(३) अश्व ! एतेनैव ते अपज्जेन इत्तं पुस्तकं यथा पाक-समये
चूलीमध्ये दत्त्वा ज्वालितम् ।

(४) विश्वरूपेण मे कथितम् + यथा तावत्तावदेव तत् स्मृतं भावय

(घ) एतेन कारणेनेति शेषः । अपज्जेन विश्वरूपेण ।

(ङ) तावदेव तावत्कालपर्यन्तमेव । अयं विश्वम्भरः ।

देवः । अथमहृतस्य विद्वत्स्य च । अम्ब ! यद्यपि संविद्रूपैव
भवती तथापि पुत्रवात्सल्ये नेदमज्ञानविलसितमनुशीलि-
तम् । (३)

शची । ताद ! एसो अवराहो मम ण गहिद्वो (१) ।

देवः । कोऽपराधो जनन्याः पुत्रेषु । किन्तु ममापराधो
यदि भवति तदा क्षन्तव्य एवासौ मातृचरणैरिति प्रसादः
क्रियताम् ।

शची । वत्स ! ण कहिंपि दे अवराहो गहिद्वो सो
तुहं बल्लिज्जेव (२) ।

देव । अम्ब ! दिनानि कतिपयानि कुत्रापि मम गन्त-
व्यमस्ति त्वया मनसि खेदो न कार्यः ।

शची । कहं गन्तव्यं (३) ।

देवः । अम्ब ! येन भवत्याः सर्वेषाञ्च बन्धूनां सदा
सुखायैव भूयते तदनुसन्धानं कर्तुम् ।

शची । तं क्व तुमंज्जेव (४)

प्रव्रजितो न भूतः । प्रव्रजिते तत्र क्वयपि एतत्पुत्रकं बद्ध्वा प्रम-
जितो भविष्यति इति तव शङ्कया व्याजितम् ।

(१) तात ! एकोऽपराधो मम न सङ्गीतव्यः ।

(२) वत्स ! न कदापि ते अपराधः सङ्गीतव्यः क्व तव नाश्वेव ।

(३) कथं गन्तव्यम् ।

(४) तत् क्व तुमंज्जेव ।

(५) संविद्रूपाः चिद्वत्सङ्कपाः ज्ञानरूपिणीवर्धः । अतुशीलितं
प्रकटितम् । तत् सुखयामपीवर्धः ।

देवः । यद्यप्येवमेव तथाऽपि येन ममापि शोभाऽति-
शयो भवति तदर्थं यतिष्यते ।

शची । वत्स ! जधा मद्द दुःखं यद्वाह तधा कर-
णिल्लं (१) ।

देवः । अस्व !

श्रीकृष्णः परिपालकस्तव पिता माता च पुत्रोऽपि च
ज्ञातिश्च द्रविणश्च नित्यसुखदो बन्धुश्च देवोऽपि च ।

सङ्गः शाश्वत एव यस्य तमनुस्मृत्यानिशं चेतसा
सम्पन्नाऽसि तवाधुना सुखमयं जानीहि दिङ्मण्डलम् । (क)

शची । वत्स ! तुमंज्जेव सव्वं । तुह पसादादो मद्द
दुःखं णत्थि । किन्तु जधा सन्ततं तुमं पेक्खामि तद्दज्जेव
कादव्वं (२) ।

(१) वत्स ! यथा मम दुःखं न भवति तथा कर्त्तव्यम् ।

(२) वत्स ! त्वमेव सर्वम् । तव प्रसादतो मम दुःखं नास्ति । किन्तु
यथा सन्ततं त्वां पेक्ष्यामि तथैव कर्त्तव्यम् ।

(क) श्रीकृष्ण इति । श्रीकृष्णः तव परिपालकः रक्षकः पिता,
माता, पुत्रः ज्ञातिः द्रविणं धनं नित्यसुखदः सततसुखदायी बन्धुः देवः
उपास्यश्च । अन्तर्त्तु चकारचतुष्टयम् अपि इत्यत्र कल्पः पूरणार्थं
वेद्यम् । वत्स कृष्णस्य सङ्गः आश्रयः शाश्वतः अश्रयः यो हि
सक्तिर इत्यर्थः, अनिशं निरन्तरं चेतसा तं श्रीकृष्णम् अनुस्मृत्यसम्पन्ना
बन्धुविशालिनी अस्ति । अधुना सम्पन्नं दिङ्मण्डलं तव सुखमयं सुख-
साधनं जानीहि सर्वत एव तव सुखं भविष्यतीति भावः । भार्द्वं च-
विक्रीडितं दृष्टम् ।

देवः । कृष्ण एव सततं त्वया द्रष्टव्यः । स एव तव
सर्वदुःखघ्नो भविष्यति ।

शची । तद्वस्तु । तां तुमंज्जेव मम कङ्को । ता उत्येहि
मभङ्को जादो । तुमंपि सिन्ध्याण पूषणादिकं कुण्ह ।
अहम्मि पाअय्यं जामि । वहिणिए ! तुमम्मि घरं गच्छ ।
तवावि भगवदो पाअसेआ-समओ जादो (३) । इति सर्वे
निष्क्रामन्ति ।

ततः प्रविशति सद्दैतः ।

सद्दैतः । भूतावेश-विवश-निखिलेन्द्रियवृत्तिर्भगवदा-
वेशविसंकुलश्च समानमेव भावमादधाति । यतः खलु
यावत्तस्मिन् दिवसे भगवदावेशेन यस्या नर्तितं तज्जन-
मुख्यादेव साम्प्रतं श्रुत्वा प्रतीयते सन्दिह्यते च । तेनाभ्या-
हृतप्रभावोऽयं भगवान् विश्वभरः । वस्तुतस्तु कोटि-कोटि-
जगदण्ड-घट-घटन-विघटन-नाटक-परिपाटी-पाटवस्य
निजचरित-ललित-कोत्ति-सुधा-धावित-जगज्जन-हृदया-
वट-घटमान-तमःकाटवस्य भगवतस्तथैव लीलायितं खलु

(३) तथास्तु । तत्त्वमेव मम कृष्णः । तस्मादुत्तिष्ठ मध्याङ्को जातः ।
त्वमपि स्नानपूजनादिकं कुर्व । अहमपि पाकार्यं जामि । भगिनि !
त्वमपि गच्छ । तवापि भगवतः पाक-सेवा-समयो जातः ।

(ज) भूतावेशेति । भूतस्य देवयोनिविशेषस्य आवेगेन शरीरालः-
प्रवेशेन विवशा पराधीना निखिला समया इन्द्रियवृत्तियंस्तु तथाविधो
जैवः । भगवतः देवरस्य आवेगे विसंकुलः विवशेन्द्रियवृत्तिरिति
भावः । भावम् अवस्थाम् आदधाति प्रकटयति । जगदण्डादेव लोकानां

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यैतिह्यादिप्रमाणनिवहैरपि
न प्रमातुं शक्यते विना तस्यैवानुग्रहजन्यज्ञानविशेषम् ।
तेन तदानीन्तनमलौकिक-चमत्कार-कारणमस्माद्विष्ठमपि
नटन-लीलायितं नास्माकमनुभवगोचरस्तद्व्यवसितम् ॥ (ज)
ते न यास्यन्ति कोऽपि मोहं विवदिष्यन्ते च तेः समं केचित् ।
केचन सन्दर्भविदो रहस्यमिदमित्यवैष्यन्ति ॥ (झ)

सुखादेव नतु स्वयं किमपि स्मर्यते इति भावः । भूतावेशे यथा तदा-
वेशवृत्तान्तः कोऽपि न स्मर्यते तथा भगवदावेशेऽपि मया व्यवदा-
चरितं तत् सर्वं साध्यतं न किमपि स्मृतिप्रथमायातीति भावः ।
अव्याहृतप्रभावः अवाधितसामर्थ्यः । कोटीति । कोटिकोटिजगद्गण्डानां
अनलद्रव्याण्डानां घटानामिव घटनाविसर्गाः विघटनानिःसंहाराः
ता एव नाटकपरिपाद्यः नाटकव्यापाराः तासु पाटवं नैपुण्यं यस्य
तथाभूतस्य । निजेति । निजं स्वीयं चरितमेव या ललिता मनोज्ञा-
रिणी कीर्तिः सैव सुधा चूर्णं तथा धावितं क्षालितं श्वेतीकृतमिति
भावः जगज्जानानां हृदयावटेषु चित्ताभ्यन्तरेषु घटमानस्य तिष्ठतः
तमसः तिमिरस्य मोहस्थेत्यर्थः काटवं कटुत्वं साहित्यं येन तथा-
विधस्य । लीलायितम् । प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शनादीन्द्रियस्य
अनुमानं व्याप्तिसङ्गावेन लिङ्गात् लिङ्गिनो ज्ञापककृपम् उपमानं
गौरिव गवय इत्याद्युपमया ज्ञानं शब्दः श्रुतिवाक्यन् अर्थापत्तिः
कैसुतिकन्यायः ऐतिह्यं प्रसिद्धिः एवमादिभिः प्रमाणसमूहैरित्यर्थः ।
प्रमातुम् अश्वान्तत्वेन निश्चेतुम् । तदानीन्तनं तात्कालिकम् । अस्मा-
द्विष्ठम् अस्मासु स्थितम् । नटनलीलायितं नाट्यलीलाचरितं यदिति
शेषः । तत् व्यक्तिसंख्या व्यापारः अज्ञाकम् अनुभवगोचरः स्मरणविषयः
न भवतीति शेषः ।

(झ) ते इति । ते कोऽपि जनाः मोहं न यास्यन्ति न
प्राप्स्यन्ति, तैश्च समं सह केचित् विवदिष्यन्ते विवादं करिष्यन्ति ।

इत्युक्तं मयलोक्य । प्रहो ! चरमाचल-शिखर-सुखी लम्बमानो-
ऽयं भगवान् मरीचिमाली (ज । तथाहि,

नान्मैव मे त्वमसि किन्त्वखिलग्रहाणां

विश्रामपात्रमिति तत्पतिनाऽभिग्रस्ता ।

तत्प्रत्ययाय परितप्तमयो दधाति

सन्ध्याकविम्बकपटादिव वारुणी दिक् ॥ (ट)

केचन सन्दर्भविदः प्रस्तुतविषयज्ञाः इदं रहस्यम् अतिगूढम् ऐशिक-
विश्रुतमिति भावः इति अवैध्यन्ति ज्ञास्यन्ति ।

(ज) चरमाचलेति चरमाचलस्य अस्तगिरेः शिखरं ऋक् सुख-
तीति आश्रयतीति तथोक्तः । लम्बमानः आकाशात् अधःपतन् ।
मरीचिमाली सूर्यः ।

(ट) नान्मैवेति । वारुणी वरुणपालिता पश्चिमेत्यर्थः दिक् त्वं
नान्मैव वारुणीति ह्येवमेव न तु तत्त्वं इति भावः । मे मम असि
भवसि, किन्तु त्वम् अखिलानां सर्वेषां ग्रहाणाम् अन्तरीक्षचराणां
विश्रामपात्रं विश्रामस्थानं सर्वे एव ग्रहाः पश्चिमायां दिशि अस्त-
यान्तीति भावः । इति हेतोः तत्पतिना तेन पतिना वरुणेनेत्यर्थः
अभिग्रस्ता दूषिता इत्यर्थः सती तस्य वरुणस्य प्रत्ययाय नाहमन्यासक्ता
इति विश्वादाय सन्ध्यायां यत् अर्कविम्बं सूर्यविम्बं रक्तवर्णमिति
भावः तस्य कपटात् व्याजात् परितप्तं प्रज्वलितम् अयः लोहधातुं
दधातीव यदि अवती तदा मे हस्तः भस्मोभवतु, यदि नाहं तथा
तदाहं प्रकृतिस्थो भवामीति सतीत्वपरीक्षायां धारयतीव अतः उत्प्रेक्षा-
सुप्राणितपद्मतिरलङ्कारः समासोक्तिश्चेत्यनयोरेकाश्रयासुप्रवेशः तदुक्तं
प्रकृतं प्रतिविध्यान्वस्थापनं स्यादपद्मतिरिति । समासोक्तिः समैर्यत्र
कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति
॥ वसन्तिरुक्तं वृत्तम् ।

अथवा, सायाऽङ्गसुखलुप्तधियः प्रतीच्याः

शोणाभवाससि समुच्छसिते नितम्बात् ।

काञ्चीकलापकुरुविन्दमणीन्द्रूपी

कालक्रमाद्दिनपतिः पतयालुरासीत् ॥ (ठ)

तद्दिदानीं विगतवर्त्मपरिश्रमः (ड) सन्ध्यामुपास्य दर्श-
नीयतमो द्रष्टव्यः । स खलु भगवान् विश्वभरः । इति तथा
कर्तुमिच्छति । नेपथ्ये । हन्त भो ! निजपुरं गत्वा समागतप्रायोऽह-
मिति ज्ञत्वा गतोऽद्वैतः कथमद्यापि नाऽऽयातः ।

अहं ! शुनिमभिनीय । अहो ! महिलस्वमालोक्य स्वयमेव
देवो मामाक्षिपति (ठ) तद्दहं सत्वरमेव गच्छामि । इति
परिक्रामति श्रीवासः ।

प्रविश्यापटीक्षेत्रेण ।

श्रीवासः । भो अहं तदेव ! आज्ञापयति भगवान् ।

अहमितः श्रीवासगृहं गच्छन्मम भवताऽपि तत्रैव
गन्तव्यमिति ।

(ठ) सायेति । सायाऽङ्गसुखलुप्तधियः नायकस्येति भावः सकृन्
यत् सुखं तेन लुप्ता विनष्टा धीर्यस्याः तथाभूनायाः प्रतीच्याः पश्चि-
माया दिशः शोणाभं रक्तवर्णमेकपटलमेव वासः वसनं तस्मिन् नितम्बात्
समुच्छसिते स्खलिते सति कालक्रमात् समयक्रमेण काञ्चीकलापे मेख-
लायां यः कुरुविन्दारूपः मणीन्द्रः रत्नश्रेष्ठः तद्रूपी तत् स्वरूपः तद्-
व्याजेनेति भावः दिनपतिः सूर्यः पतयालुः पतितः आसीत् । अत्र
रूपकसमासोक्तप्रपञ्चनीनां सङ्करः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ड) विगतवर्त्मपरिश्रमः अश्रुजलान्तरहित इत्यर्थः ।

(ठ) आक्षिपति अनुसन्धायति ।

अहै । यथाऽऽज्ञापयति देवः । इति तेन सह परिक्रामन्
उरोऽवलोक्य । इदमिदं श्रीवासपुरं यावत् प्रविशामि । इति
प्रवेशं नाटयित्वा प्राचीं दिग्मवलोक्य । अहो ! रम्यम् ।

आज्ञादयन्नचि जगज्जनानां

प्रेमानृतस्यन्दसुषीमपादः ।

उल्लासयन् कौमुदमुज्जिहीते

चन्द्रश्च विश्वभरचन्द्रमाश्च ॥ (ण)

ततः प्रविशति श्रीवासादिभिः समुपगम्यमानो भगवान् विश्वभरः ।

विश्वभरः । प्रत्युत्थाय । स्वागतं भोः ! स्वागतम् ?

अहै । श्रीमुखचन्द्रदर्शनेन ।

देवः । सादरमभिवन्द्याऽऽबिह्वल्य च । भगवन्नतोपविश्यताम् ।

अहै । यथाऽऽज्ञापयसि । इति सर्वे सुलोपवेशं नाटयन्ति ।

भगवान् । अहैतं प्रति । सर्वे वयं भुक्तवन्तः पीतवन्तश्च
केवलमध्वपरिश्रान्ताः क्षुत्परिश्रान्ताश्च भवन्तस्तदलं विल-
म्बेन ।

(ण) आज्ञादयन्निति । जगज्जनानां जगन्निवासिनां लोकानाम्
अचि नयनम् आज्ञादयन् तथा कौमुदं कुसुददृष्टं कौ प्रधिव्यां सुदं
हर्षश्च उल्लासयन् विकासयन् यत् यत् अयं प्रेम्ण अमृतं तस्य स्यन्देन
दर्पणेन सुषीमः शीतलः पादः किरणः चरणस्य यस्य तथाभूतः चन्द्रश्च
पिश्वभरचन्द्रमाश्च गौराङ्गदेवश्च उज्जिहीते उदेति । इन्द्रज्वाहत्तम् ।
सत्कार्यसोपाबद्धारः तदुक्तं दर्पणे । शब्दैः स्वभावादेकार्थैः स्त्रीप्रो-
कार्थवाचनमिति । द्वितीयपादे तु शब्दसोपः तदुक्तं दर्पणे । स्त्रियैः
प्रदैरनेकार्थाभिधाने स्त्रेय इत्यते इति तदन्वयोः संवृष्टिरिति बोध्यम् ।

श्रीवा । आतिथेयोऽसि । आतिथ्येन समुपचर्यन्ता-
मेते (त) भवता ।

अहै । अलमनया चिन्तया वयमपि भवन्त इव समाप्त-
सर्वाङ्गिका एव ।

भगवान् । सप्रमोदम् । तदिदानीं हिमकर-कर-कल-
धौत-जल-धौते श्रीवास-वासाङ्गण-परिसरे भगवत्सङ्गी-
तं नमस्कृतमङ्गीकुर्वन्तु (य) भवन्तः ।

सर्वे । सप्रमोदम् । भगवन्नुत्थीयतां स्वयमपि ।

भगवान् । एषोऽहं गच्छामि । इति सङ्गीतं नख्यतीं प्रति । सर्वे
निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशति गङ्गादासः ।

गङ्गा । अहो अहै तदेव शान्तिपुरतः समागतोऽस्तीति
श्रुतमस्ति न जाने किं भगवद्विष्वम्भरालये समुत्तीर्णः
श्रीवासालये वा तदस्य तत्त्वमवधारयामि । इति कतिचित्
पदान्यादधाति ।

नेपथ्ये । सङ्गीतं नकोलाहलः ।

गङ्गा । आकर्ष्य । अहो ! श्रीवासाऽऽलयं समया सम-
याऽऽसादित-सकल-भक्तजन-प्रमोदी प्रेमोदीर्ण-सङ्गीतं न-

(त) आतिथेयः अतिथिसेवाकुशलः । आतिथ्येन अतिथिसेवया ।
समुपचर्यन्तां सेव्यन्ताम् ।

(य) हिमकरेति हिमकरकरः चन्द्रकिरणः स एव कलधौतजलं
रजतजलं कलधौतं रौप्यहेम्भोरिति शेषः । तेन धौते चालिते चन्द्र-
किरणभासिते इत्यर्थः श्रीवासस्य अङ्गणपरिसरे अजिरप्रदेये । अङ्गी-
कुर्वन्तु अर्चयन्तु ।

कोलाहलोऽयं (६) मया श्रूयते । तदित एवाहैतेनापि
भवितव्यं तदिह स्थित्वैव निभालयामि । इति निभाष्य ।
अहो सर्व एव कीर्त्तयन्तो भगवन्तं विश्वम्भरं नर्त्तयन्ति
नृत्यन्ति च । तदेवं मन्ये ।

दुर्वारदैत्यघटया घटिते पटीवो-

भारे स्वयम्भगवताऽपहृतेऽपि भूमेः ।

तस्यावसादमधुना विधुनोति देवो

भक्तैर्नटन्नटननिष्ठुरपादघातैः ॥ (५)

उनर्निभाष्य । अहो !

आनन्दः किमु मूर्त्त एष ? परमः प्रेमैव किं देहवान् ?

अहो मूर्त्तिमती ? दयैव किमु वा भूमौ स्वरूपिण्यसौ ?

माधुर्यं नु शरीरि किं ? नवविधा भक्तिर्गतैकां तनुं ?

तुल्याऽऽवेशसुखीक्ष्वो भगवता वक्रेश्वरो नृत्यति ॥ (न)

(६) श्रीवासालयं समवा श्रीवासवाटीमध्ये इत्यर्थः । समवे
आसन्निहितानाम् उपस्थापितानां सकलानां भक्तजनानां प्रमोदी आनन्द-
प्रदः । प्रेम्णा उदीर्णस्य उच्चरितस्य सङ्कीर्त्तनस्य कोलाहलः ।

(५) दुर्वारेति । दुर्वाराणां दुर्जयानां दैत्यानां घटया हन्ते न
घटिते जनिते भुवः पृथिव्याः पटीवोभारे क्षतिभारे भगवता देवरेण
कण्ठेन खड्गम् अपहृतीऽपि अधुना देवः विश्वम्भरः नटने नर्त्तने
निष्ठुरः पादघातः शरीरघातानं येषां तादृशैः भक्तैः जनैः सह नटन्
नृत्यन् तस्य भक्तस्य अवसादं भारजनितं दैत्यमित्यर्थः भूमेरिति भावः
विधुनोतीत्यर्थः उद्धृतं नृत्यतीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(न) आनन्द इति । एषः मूर्त्तः मूर्त्तिमान् आनन्दः किम् ?
परमः देहवान् मूर्त्तः प्रेमा एव किम् ? मूर्त्तिमती अहो किम् ? वा

पुनर्नेपथ्ये । सम्भूयानन्दसुखो जयध्वनिकबकवः ।

गङ्गा । निभाल्य । अहो । महत् कौतुकम् ।

वक्रेश्वरे नृत्यति गौरचन्द्रो

गायत्यमन्दं करतालिकाभिः ।

कक्रेश्वरो गायति गौरचन्द्रे

नृत्यत्यसौ तुल्यसुखानुभूतिः ॥ (प)

पुनर्नेपथ्ये । तथैव जयध्वनिः कोलाहल उलूखनिनदवः ।

गङ्गा । चिरं निरुप्य । अहो भगवान् विश्वम्भर एव
नृत्ये प्रवृत्तः । तथा हि

गभीरैर्दुङ्कारैर्निजजनगणान् वर्हिषयति

द्रुतैर्वाप्यासोभिर्भुवनमनिशं दुर्द्दिनयति ।

महः पूरैर्विद्युदलययति दिक्षु प्रमदय-

वसौ विश्वं विश्वम्भरजलधरो नृत्यति पुरः ॥ (फ)

भूमौ खलुपिथी मूर्त्तिमती असौ दयैव किम् ? शरीरि मूर्त्तिमत्
साधुर्ध्वं तु ? नवविधा नवप्रकारा एकां तनुं शरीरं गता प्राप्ता
एकशरीरवद्धेत्यर्थः भक्तिः किम् ? अयं वक्रेश्वरः तन्नामा भक्तः सग-
वता विश्वम्भरेण तल्यः समः आवेशेन व्यभिनिवेशेन सुखोत्सवः यस्य
तथाभूतः सन् नृत्यति । उत्प्रेञ्जालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) वक्रेश्वरे इति । वक्रेश्वरे नृत्यति सति गौरचन्द्रः विश्वम्भरः
करतालिकाभिः अमन्दं यथा तथा गायति । गौरचन्द्रे नृत्यति सति
असौ वक्रेश्वरः तुल्यं सुखानुभूतिः आनन्दानुभवः यस्य तथाविधः
सन् गायति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(फ) गभीरैरिति । असौ विश्वम्भरजलधरः गौराङ्गमेव पुरः
अपतः विश्वं जगत् प्रमदयन् वर्धयन् नृत्यति गभीरैः गम्भीरैः दुङ्कारैः
निजजनगणान् भक्तजनानित्यर्थः वर्हिषयति मयूरानिव आचरयति

अपिच, दिशि विदिशि दृशा सरोजमालां

वयनजलेन मधूनि तत्र तन्वन् ।

मधुकरनिकरं भ्रुवा च चक्र-

भ्रमिनटने जयतीह गौरचन्द्रः ॥ (ब)

अपिच, पादाघातैररगनगरानन्दनिखन्दहेतो-

र्वाहृत्चेपैरिव सुरपुरीताण्डवे पण्डितस्य ।

आशाचक्रं भ्रमयत इव भ्राम्यदुद्योतदण्डै-

र्जीयाचक्रभ्रमणनटनं देवविश्वम्बरस्य ॥ (भ)

मयूरा मेघोदये हृष्यन्तः यथा नृत्यन्ति तथा खगणान् नर्तयतीति भावः । द्रुतैर्विगलितैः वाष्पान्मोभिः आनन्दान्मोभिः अनिशं सततं सुवनं दुर्दिनवति दुर्दिनमिव दर्शयतीत्यर्थः । तथा महर्षां प्रभाषां पुरैः समूहैः दिक्षु समन्तात् विद्युत्तड्डिनं वलययति चालयति देहप्रभाभिर्दिशः विकासयतीति भावः । अत्र साङ्गरूपकमलङ्कारः तदुक्तम् अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तदिति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ब) दिशीति । इह अस्मिन् प्रदेशे गौरचन्द्रः दिशि विदिशि दृशा चक्षुषा सरोजमालां पङ्कजपङ्क्तिं नयनजलेन आनन्दवाष्पेण मधूनि तत्र चक्रभ्रमिनटने चक्राकारेण भ्रमिभ्रमणं यत्र तादृशे नटने नृत्ये च भ्रुवा मधुकरनिकरं भ्रमणमालां तन्वन् विस्तारयन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । पृथ्वीपादवृत्तम् । व्यधिकरणरूपकालङ्कारः ।

(भ) पादाघातैरिति । पादाघातैः चरणचालनैः उरमाणां नामानां नगरस्य पातालस्य आनन्दप्रसन्दे हेतोः कारणस्य नामलोकः आनन्दयन् इत्यर्थः, वाहृत्चेपैः वाहोर्हृत्चेपैः सुरपुरीयां स्वर्गस्य ताण्डवे नर्तने देवपण्डितस्य कुशलस्य सुरलोकं नर्तयत इत्यर्थः तथा भ्राम्यन्तः सर्वतः प्रसर्पन्तः ये उद्योतदण्डाः प्रभामण्डलानि तैः आशाचक्रं दिशोऽहं भ्रमयत इव देवविश्वम्बरस्य चैतन्यदेवस्य चक्रभ्रमणवत् नटनं नर्तनं जीयात् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

पुनर्निर्भाल्य । अहो ! अनन्तरं भगवानहैतोऽपि नान्तर्तुं
प्रविष्टः ।

श्रीवासस्त्रिभिरेव सुखरतमैः रामादिभिः सोदरैः
गायत्र्येष कलं स्वयञ्च भगवान् वक्रेश्वरश्चोत्सुकः ।

मञ्जीराङ्गदहारकङ्कणधरः काञ्चीकलापादिमा-
नहैतस्मानुमानिवैष भजनानन्दो नरीनृत्यते ॥ (म)

स्थूलोष्णीषविलाससुन्दरगिराः कर्णद्वये ताण्डवा-
न्दोलमौक्तिककुण्डलो हृदि चलचामीकरस्रग्वरः ।

पादाग्रे चलनूपुरः पुलकितो वाष्पास्रधौताऽऽननो
नित्यानन्दमहाशयोऽपि महताऽऽवेशेन नृत्यत्ययम् ॥ (य)

अश्वरभवलोच्य । अहो ! याम-मात्रावशिष्टेयं त्रियामा ।

(म) श्रीवास इति । एष श्रीवासः सुखरतमैः अतिसुखरैः
रामादिभिः त्रिभिरेव सोदरैः भ्रातृभिः सह कलम् अव्यक्तमधुरं
गायति । भगवान् वक्रेश्वरश्च स्वयम् उत्सुकः कौतुकवान् । एषः
मञ्जीराङ्गदहारकङ्कणधरः नूपुराद्यलङ्कृत इत्यर्थः तथा काञ्चीकलापा-
दिमान् रशनादामधरः अङ्कितः तनुमान् मूर्त्तिमान् भजनानन्द इव
नरीनृत्यते पुनः पुनरतिशयेन नृत्यति ।

(य) स्थूलोष्णीषेति । अयं नित्यानन्दमहाशयः महानुभावो
नित्यानन्दोऽपि स्थूलस्य विशालस्य उष्णीषस्य शिरोवेषनस्य विलासेन
पङ्कणेन सुन्दरं गिरो यस्य ताण्डवः, कर्णद्वये ताण्डवेन नटनेन
आन्दोल्यती मौक्तिककुण्डले यस्य तथोक्तः, हृदि वृक्षसि चक्रन्त्या
दोलन्त्या चामीकरस्रजा काञ्चनमालया वरः समुज्ज्वल इत्यर्थः, पादाग्रे
चले चञ्चले नूपुरे यस्य तथाविधः पुलकितः लोभाञ्जितः तथा वाष्पा-
स्रभिः आनन्दास्रभिः धौतम् आननं यस्य तथाविधः सन् महता
आवेशेन अभिनिवेशेन नृत्यति । शार्दूलविक्रीडितं उत्तम् ।

भूतीनां
गदिरशु
यां ह्यपी
ल्पेन
२३. य
दिकं ति
म् ॥

१. सव
गतीया
पति पूर्व
कृता । स
भूतायां
स्वक
तीति ।

२. उभ
चेदर्थे
तेक्रमे

न क

३. अन

ता । व

भवति

४. त

या

उचितमेव धूर्णते नयनयुगलम् । भगवत्या निद्रयाऽभि-
भूतोऽस्मि । तदत्रैव क्षणं निद्रामि । इति निद्रां नाटयन्
स्त्रायते । भो विश्वेश्वर देव ! कुवासि । इति स्त्रावित्वा पुनः
प्रबुध्य । अहो ! किमयमालोकितो दुःस्वप्नः । इति सङ्कर्तं हृदि
भगवत्स्वरूपौ विचिन्त्य पुनर्नेपथ्याभिसुखमवलोक्य । अहो ! न
कोऽपि दृश्यते, सर्वं एव भगवत्प्रमुखाः सङ्कीर्तनोपरमे
यथायथं श्रयनाय गतवन्त इव लक्ष्यन्ते, भवतु तदहमपि
स्वनिलयं गच्छामि । इति कतिचित्पदानि परिक्रम्य । अहो !
विभातैव विभावरी (र) । इति प्राचीमवलोक्य ।

उल्लङ्घ्य किञ्चिदुदयाचलवप्रधारां

प्राच्या दिशोऽम्बरतटीमवलम्बमानः ।

पादप्रसारणविधावपटुस्तथाऽपि

बालो रविः कलय कालवशादुदेति ॥ (ल)

इति कतिचित्पदानि गत्वा पुरोऽवलोक्य । अहो ! कोऽयं

(र) याचेति । याममात्रं प्रहरमालम् अवशिष्टं यस्याः तादृशी ।

लियामा रजनी । स्त्रायते स्त्रममनुभवति । भगवत्प्रमुखाः भगवान्
चैतन्यचन्द्रः प्रसुप्तो येषां ते । स्वनिलयं स्वप्नम् । विभावरी रात्रिः ।

(ल) उल्लङ्घ्येति । वल्लिः अभिनवः रविः सूर्यः उदयाचलस्य
वप्रधारां तटप्रान्तं किञ्चित् दैर्घ्यं उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य प्राच्या दिशः
अम्बरतटीम् अम्बरीक्षदेशमवलम्बमानः आश्रित्य अतएव पादप्रसारण-
विधौ किरणविसारणव्यापादे चरणक्षेपणविधाने च अपटुः असमर्थः
बालत्वादिभिः भावः तथापि कालवशात् उदेति उदयं नञ्छति कलय
पश्य । वयनविकृतं वृत्तम् ।

सत्वरः किञ्चित्पि पृच्छुरिव (व) समुपैति । प्रविश्य । सञ्चालः
कश्चिद् ।

पुरुषः । अहो गङ्गादास ! भवदात्यां देवी विश्वम्भरः ।

गङ्गा । सोऽस्माकम् । अहो ! मे भागधेयम् । यमबलीक-
यितुं गच्छन्नस्मि । स एव स्वयमागतोऽस्मदाद्याम् ।

पुरुषः । अये ! एवं पृच्छामि । भवदात्यामागतः
किमिति ? ।

गङ्गा । सर्वमनस्यम् । कथमेवं पृच्छसि ? ।

पुरुषः । अन्यस्मिन्नहनि प्रातः स्नानलये गत्वा कृत्यं
करोति अथ न गत इति शचीदेव्या प्रेषितोऽस्मि तदन्वे-
षणाय ।

इत्युक्तौव पुनरन्यतोऽन्वेष्टुं निष्क्रान्तः ।

पुनरन्यः सञ्चालः सत्वरं प्रविश्य पुनस्तथैव पृष्ट्वा निष्क्रान्तः ।

पुनरन्यः पुनरन्यः पुनरन्यश्चेति तथा तथैव पृष्ट्वा पृष्ट्वा निष्क्रा-
सति ।

गङ्गा । सर्वमनस्यम् । अहो ! फलितमिव दुःसम्प्रेन ।
तत् किं करोमि । अहैतादयो यत्र तिष्ठन्ति तत्रैव यामि ।
इति कतिचित्पदान्यादधाति ।

ततः प्रविशन्ति दौर्मनस्येन वितर्कं नाटयन्तोऽहैतादयः ।

अहै । श्रीवास ! किमेतत् ? ।

मतेऽस्माकं प्रातः स्वभवनमुपेतोऽस्ति भगवान्

गृहे श्रीवासादेः स्थित इति जनन्या मतमिदम् ।

(व) पिष्टुः प्रष्टुमिच्छुः ।

इति भ्रान्ताः सर्वेऽप्रकृतमनसः सम्प्रति वयं
कथं विद्मोऽकस्मादयमग्निपातोऽयं भविता ॥ (श)

श्रीवा । ये ये प्रहितास्तदन्वेषणाय तेषां न कोऽपि
प्रत्यावर्त्तते । (घ)

अवे । अन्विष्य यदि पश्यति तदैव प्रत्यावर्त्तिष्यते (स) ।
कोऽपि किमप्यतुसन्धानं न लब्धवान् । एतत् किं सम्भाव्यते ।

इह ग्रामे को वा स्थगयतु तमात्मप्रकटनं ?

स किं वा स्वात्मानं स्थगयितुमपीशः प्रभवतु ? ।

अपङ्क्तोत्तुं शक्यो न भवति जनैश्चण्डकिरणः

कथङ्कारं व्योम्नि स्वमपि स दिने व्यन्तरयतु ॥ (ह)

(श) मते इति । भगवान् गौरचन्द्रः अस्माकं मते मतमनुसृत्ये-
त्यर्थः प्रातः स्वभवनं गतः अस्ति, श्रीवासादेः गृहे स्थित इति जनान्याः
शचीदेव्या इदं मतं मनसि स्थितमित्यर्थः । सम्प्रति इति इत्थं भ्रान्ताः
स्वमपतिताः सर्वे अप्रकृतमनसः अप्रस्तुतचित्ता वयम् अकस्मात् अद्य
अयम् अग्निपातः वज्रपातः भविता इति कथं विद्मः केन प्रकारेण
जानीमः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(घ) प्रहिताः प्रेषिताः । प्रत्यावर्त्तते प्रत्यागच्छति ।

(स) प्रत्यावर्त्तिष्यते प्रत्यागमिष्यते ।

(ह) इहेति । इह अस्मिन् ग्रामे को वा जनः, आत्मप्रकटनं
स्वप्रकाशं तं देवं स्थगयतु आच्छादयतु न कोऽपि तं गोपितुं शक्नो-
तीति भावः । स वा ईशः स्वात्मानं निजस्वरूपं स्थगयितुं तिरो-
भातुं किं प्रभवतु ? नैव खं गोपयितुं शक्नोतीति भावः । चण्ड-
किरणः सूर्यः जनैः अपङ्क्तोत्तुम् आच्छादयितुं न शक्यो भवति । सः
चण्डकिरणः व्योम्नि आकाशे दिने दिवसे स्वम् आत्मानं कथङ्कारं केन
वा प्रकारेण व्यन्तरयतु आच्छादयतु नैव आच्छादयितुं शक्नोतीति

श्रीवा । पुरोऽवलोक्य । अयं गङ्गादासः समायाति
तदयं प्रष्टव्यः ।

उपहृत्य । गङ्गा । भो भो महाभागाः ! कथमाकस्मि-
कोऽयं विप्लवः । (च)

सर्वे । अहो ! अयमपि तदनुसन्धानधुरन्धरः (क) ।
यदयमस्मानेव पृच्छति ।

अहो । साक्षम् ।

हे विश्वम्भरदेव ! हे गुणनिधे ! हे प्रेमवारां निधे !
हे दीनोद्धरणवतार ! भगवन् ! हे भक्तचिन्तामणे ! !
अन्योक्त्य दृष्टो दिग्योऽन्यतमसौक्त्याखिलप्राणिनां
शून्योक्त्य मनांसि मुञ्चति भवान् केनापराधेन नः ? ॥ (ख)
छरारिः । भो भो देव अहो ! त्वमतिदुरवगाह-

भावः । शिखरिणीवृत्तं प्रतिवस्तूपमाजङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । प्रति-
वस्तूपमा सा स्वाहाक्ययोग्यस्यसाययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो
यत्र निर्दिश्यते पृथगिति ।

(च) विप्लवः अनिष्टापातः ।

(क) तदिति तस्य चैतन्यस्य अनुसन्धाने धुरन्धरः अपणीः ।

(ख) हे इति । हे विश्वम्भरदेव ! हे गुणनिधे ! सर्वपुण्यकर !
हे प्रेमवारांनिधे ! प्रेमसागर ! हे दीनोद्धरणवतार ! दीनजनानां
उद्धरणार्थम् अवतीर्ण ! हे भगवन् ! हे भक्ताणां चिन्तामणे ! भवान्
अखिलप्राणिनां दृष्टः चतुर्षु अन्योक्त्य दिग्भिः अन्यतमसौक्त्य गङ्गा-
दासकारावलिं विधाय मनांसि शून्योक्त्य केन अपराधेन नः अनुमानं
मुञ्चति त्यजति ? । यमदूरे विक्रीडितं वृत्तम् ।

गभीरोऽसि । कथमनिर्णयेनैवं विलपसि । त्वाद्दशामी-
दृशानुतापिनैव नितरां प्रतप्ता भविष्यति तपस्विनी (ग)
शची देवी ।

श्रीवा । सत्यमाह मुरारिः । यतः ।

तस्माच्चमुत्ता वत ! सा तदेक-

चक्षुस्तदेकचसुखानुभूतिः ।

माताऽपि तस्मिन् गुरुदेवबुद्धि-

नं तं विना जीवति सा क्षणञ्च ॥ (घ)

तदधुना तज्जीवनरक्षैव नः कर्त्तुं मुचिता । तस्माज्ज्ञो
गङ्गादास । भवद्वचसि तस्याः प्रत्ययोऽस्ति त्वया तथा
कथनीयं यथाऽसौ जीवनेन न विद्युज्यते ।

गङ्गा । यथाऽऽज्ञापयन्ति भवन्तः । इति निष्क्रान्तः ।

गङ्गाधरः । सकरुणम् । भो नाथ ! !

गतो यामो यामावहह ! गतवन्तौ वत ! गता

श्रमी यामा हा धिक् ! दिनमपि गतप्रायमभवत् ।

(ग) तपस्विनी वराकी ।

(घ) तस्मात्वेति । तस्मात्तः पुत्रः यस्याः सा तदेकतनवेत्यर्थः
तदेकचक्षुः तस्मात्तनयना तस्मिन् एके पुत्रे सा सुखानुभूतिर्यस्यास्तादृशी
माता जननी अपि तस्मिन् गुरुः महती देवबुद्धिः देवताज्ञानं यस्याः
तथाविधा सा शचीदेवी वत ! खेदे तं विना क्षणञ्च अत्यक्षमपि न
जीवति । उपजातिष्ठतम् । परिकराजद्वारः तदुक्तं दर्पणे । उक्ति-
रिमेवयैः साभिप्रायैः परिकरो मत इति ।

(ङ) गत इति । अहह ! वत हा धिक् ! वत हा पदान्ये-
तानि खेदातिशयद्योतकानि अव्ययानि । यामः प्रहरः गतः सौ याम-

क्रमादाशापाशस्तुटति वत हा ! सार्द्धमसुभि-
स्तथाऽपि त्वदार्त्ता न हि गतवती श्रोत्रपदवीम् ॥ (ङ)
इति सञ्ज्ञति ।

वक्रेश्वरः ।

त्यक्त्वा नः किमु यास्यतीति करुणासिन्धो ! गतायां निशि
प्रेमाधिक्यपरिप्रकाशसरसां नानानुकम्पां व्यधाः ? ।
कारुण्यं तव तच्च कीदृशमहो ! भूयस्युपेक्षा च वा
कीदृक् ते वत हृत्पते ! इयमिदं हे नाथ ! लोकोत्तरम् ॥ (च)
इति सञ्ज्ञति ।

सुरारिः । सज्जीभम् ।

आहार्यधैर्यं क्रियते वहिर्यत्
क्षिणीति तद्वाष्पभरोऽन्तरस्थः ।

प्रह्वरौ समावित्यन्तरः । यामौ प्रह्वरो गतवन्तौ, असी यामाः प्रह्वराः
गताः, दिनमपि गतप्रायम् अभवत् । क्रतात् आशापाशः दर्शनाशा-
रूपा रज्जुः तवेति शेषः असुभिः प्राप्यैः अस्माकमिति शेषः सार्द्धं सच्च
तुटति छेदं प्राप्नोति, तथापि तव वार्त्ता श्रोत्रपदवीं कर्णपथं न हि
गतवती । शिखरिणीष्टम् ।

(च) त्यक्तीति । हे करुणासिन्धो ! नः अस्मान् त्यक्त्वा यास्यति भवा-
निति शेषः इति हेतोः गतायां निशि रजन्यां प्रेमाधिक्यस्य प्रेमातिशयस्य
परिप्रकाशेन संवतः प्रकटनेन सरसां सज्जावाद्गुं नानानुकम्पां विविधां
वात्सल्यभावं किञ्च व्यधाः कृतवान् ? हे नाथ ! हे हृत्पते ! हृदय-
प्रभो ! तव तत् कारुण्यं कीदृशं भूयती सञ्ज्ञती उपेक्षा अस्मत्
परिहारः वा कीदृक् अहो आश्चर्यं वत खेदे, इदं इयं तव लोको-
त्तरम् अलौकिकम् । नहि लोका इदं कारुण्यं दर्शयित्वा परिवर्ज-
न्तीति भावः । सार्द्धं विव्रीडितं इत्यम् ।

भृतीनां
सादिरशु
यियांल्लपी
हल्पेन
२३. य
ादिकं ति
रम् ॥

१. सव
मातीया
धते पूर्वः
कृता । स
भूतायां
स्वक
तीति ।
२. उभ
ते चेदर्थे
तिक्रमे
भो न क
३. अन्
ता । व
भवि

पुनः पुनर्वहमपि प्रवृद्धः

सेतुं यथा सैकतमम्बुपूरः ॥ (छ)

इति फूत्कृत्य फूत्कृत्य रुदन् भूमौ निपतति ।

श्रीका । तमाबोक्र । अतिगभीरोऽयं दुर्निवारानुराग-
तारल्यः संप्रवृत्तः (ज) । भवत्येव ।

पयःप्रपूरः स्थिर एव तावत्

करोति यावन्न हि सेतुमङ्गम् ।

भम्ने तु सेतावतिदुर्निवारः

समस्तमाप्लावयितुं समर्थः ॥ (झ)

भो नाथ विश्वम्भर ! कासि कासि ।

पूर्वं मृतः कथमहो ! वत जीवितोऽहं

(छ) आहार्येति । वहिः यत् आहार्यधैर्यं क्रियते अवलम्ब्यते
मयेति शेषः अन्तरस्थः हृतस्थः वाष्पभरः वाष्पातिशयः प्रवृद्धः अम्बु-
पूरः जलप्रवाहः पुनः पुनः बहुमपि सैकतं सिकतामयं सेतुं यथा
तत् धैर्यं क्षिणोति क्षयं नयति मनसि धैर्यम् अवलम्बितं वते,
परम् अन्तरस्थवाष्पातिरेको बलात् तत् निरस्यतीति भावः । उप-
जातिवृत्तम् ।

(ज) अतिगभीरः अतिगभीरप्रकृतिः अयं सुरारिरिति शेषः
दुर्निवारम् अनुरागस्य तारल्यं चापल्यं यस्य तथाविधः संप्रवृत्तः
संजातः ।

(झ) पय इति । पयसां जलानां प्रपूरः प्रवाहः यावत् सेतुमङ्गं
न हि करोति तावत् स्थिर एव, तं किन्तु सेतौ भम्ने सति अति-
दुर्निवारः अतिशयेन निवारयितुमशक्यः सन् समस्तम् अप्लावयितुं
जलैः पूरयितुं समर्थः भवतीति शेषः ।

(ज) पूर्वमिति । हे विभो ! अहो ! आश्चर्यं वतल्यं खेदातिशय-

भूयोऽपि मारयसि किं वत । जीवयित्वा ? ।

दुर्लभता तव विभो ! न मनोऽधिगम्या

नन्वीश्वरो भवति केवलबाललीलः ॥ (ज)

इति रोदिति ।

सकुन्दः ।

नालीक्यते तव सुखं नयनेन किं नो ?

नाऽऽकर्ण्यते तव वचः श्रवणेन वा किम् ? ।

हे प्राणनाथ ! भगवंस्त्वदुपेक्षितानां

कष्टेन वा किममुना हतजीवितेन ? ॥ (ट)

जगदानन्दः । स्वप्नम् ।

नास्मादृशैस्त्व पदाम्बुजसङ्गहीनै-

र्जीबिध्यते क्षणमपीति मनो न आसीत् ।

व्यङ्गकम् । पूर्वं कृतः अहं कथं जीवितः जीवनं प्रापितः त्वयेति शेषः, जीवयित्वा भूयः पुनः किं कथं मारयसि ? तव दुर्लभता दुष्टा लोला विसंवादी विलास इत्यर्थः । न मनोऽधिगम्याः न मनोगोचराः मनसा ज्ञातुं न शक्यते इत्यर्थः । ईश्वरः केवला बालस्येव लीला विलासो यस्य तादृशः ननु खलु । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ट) नेति । हे भगवन् ! नः अस्माकं नयनेन तव सुखं किं कथं न आलीक्यते न दृश्यते ? श्रवणेन कर्णेन वा तव वचः किं कथं न आकर्ण्यते न श्रूयते ? त्वया उपेक्षितानां परित्यक्तानाम् अस्माकम् अमुना कष्टेन क्षेपसङ्गजेन हतजीवितेन वा किम् ? । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ड) नेति हे देव ! अस्मादृशैः तव पदाम्बुजसङ्गहीनैः भवश्वरण-कमलसङ्गविरहितैः सङ्गैः, क्षणमपि न जीबिध्यते इति नः अस्माकं मनः आसीत् हे दयित ! प्रिय ! तव अनीलशेषे अदर्शनेऽपि, दिवसान्

लज्जामहे दयित ! हे तत एव देव !

जीवाम एव दिवसांस्वदनोच्चयेऽपि ।

इति मूर्च्छति ।

रामोदरः । हा प्राणनाथ ! कासि कासि ।

प्राणा ! न किं व्रजत ? मुञ्चत जाद्यमुच्चैः

प्राणेश्वरश्चरति साम्प्रतमेक एव ।

तत्पादपङ्कजमुपेत्य भजध्वमन्त्राः ।

प्रेमात्मनामहह ! माऽस्तु कुले कलङ्कः ॥ (ङ)

इति मूर्च्छति ।

हरिदासः । अहो ! कष्टम् ।

प्राणेश्वरेण सह चेत्सहसा न जग्मुः

प्राणाः पुनर्भटिति नैव भवन्ति गन्तुम् ।

जीवाम एव तत एव तस्मादेव कारणात् लज्जामहे लज्जां प्राप्नुमः ।
वसन्ति त्वकं वृत्तम् ।

(ङ) प्राणा इति । हे प्राणाः ! किं कथं न व्रजत न गच्छत,
गमनं युष्माकमुचितमेवेत्यर्थः उच्चैः महत् जाद्यं जडतां निश्चलता-
मित्यर्थः मुञ्चत त्यजत । साम्प्रत प्राणेश्वरः युष्माकम् ईश्वर इत्यर्थः
एक एव एकाकी एव चरति तिष्ठति, हे अज्ञाः ! मूढाः ! तस्य ईश्व-
रस्य पादपङ्कजं चरणकमलमुपेत्य प्राण्य भजध्वन् उचितमेव सेवकानाम्
ईश्वरवरणसेवनमिति भावः अहह खेदस्तु वक्तव्यं प्रेमात्मनां प्रेमि-
काणां भक्तानामित्यर्थः कुले कलङ्कः सा अस्तु न भवतु भक्तानां हि
प्रथमजनं कर्तव्यं तदकरणे तेषां कुलस्य कलङ्कः स्यादिति भावः ।
वसन्ति त्वकं वृत्तम् ।

(ङ) प्राणेश्वरेणेति । प्राणाः चेत् यदि सहसा प्राणेश्वरेण प्राण-

धिक्कारकोटिकटुतामनिशं सहन्ते

सीदन्ति नैव बहतस्त्ववसादयन्ति ॥ (ठ)

भवतु क्षणमवगच्छामि ।

यदि नयनयोः पन्थानं मे न याति स ईश्वरो

यदि करुणया नो दृक्पातं स महिषे ।

कुलिशकठिनानां वोऽसूनां सहस्रमपि क्षणा-

क्षमिष्व परित्यज्याम्यक्षस्तदङ्घ्रिपरीसया ॥ (ण)

इति प्रेम्णैववदभ्य चिन्तां नाटयति ।

विद्यानिधिः ।

प्रेमन् ! नमोऽस्तु भवते यदकैतवेन

नोत्पद्यसे क्वचन हा ! वत किं ब्रवीमि ।

पतिना सह न जम्मुः न गतवन्तः, तदा पुनः किन्तु भट्टिति गन्तुं नैव भवन्ति समर्था इति शेषः अनिशं निरन्तरं धिक्कारकोटिकटुतां ब्रह्मयो धिक्कारान् सहन्ते, नैव सीदन्ति नावसादं गच्छन्ति किन्तु बहतः जीवतः अस्मानिति शेषः अवसादयन्ति अवसादं नयन्ति । वसन्तिष्ठकं दृष्टम् ।

(ण) यदीति । स ईश्वरः यदि मे सम नयनयोः पन्थानं न याति न तं पश्यामि यदीत्यर्थः, यदि स करुणया कृपया महिषे मादृशे जने दृक्पातं नेत्रपातं नो करोतीति शेषः तदा तस्य अङ्घ्रि-परीसया तत्पादपद्मप्राप्तीकृत्या-कुलिशकठिनानां वज्रवत् कठोरा-णामपि असूनां प्राणानां वः युष्माकं सहस्रमपि क्षणमिव क्षणात् अङ्गः भट्टिति परित्यज्यामि । शिखरिणीदृष्टम् ।

(त) प्रेमकृति । हे प्रेमन् ! भवते नमः अस्तु, त्वां प्रणमामीत्यर्थः यत् अस्मात् त्वम् अकैतवेन कैतवं विना क्वचन क्वचिदपि न उत्पद्यसे, अकपटं प्रेम क्वचिदपि न दृश्यते इति भावः हा वत इति

तयोर्विशेषप्रणये हितचे-

दवापि तत्सम्भवितुञ्च योग्यम् ॥ (प)

इति सर्वे लक्षणं चिन्तयन्तस्त्रूणो तिष्ठन्ति ।

नेपथ्ये । हन्त भोः ! कष्टम् ।

हा धिक् ! कष्टमहो ! दिनलयसम्भूतास्तोऽपि तैर्न श्रुता ?

ते जीवन्ति नृता न किं ! किमथवा दत्ताश्रया मूर्च्छया ? ।

सन्त्यज्य प्रियमीश्वरं वत विधे ! दृष्टा च तं तादृशं

प्रत्यावृत्तिपरः कथं तु पुरतस्तेषां भविष्याम्यहम् ? ॥ (फ)

तद्दिहेव स्थित्वा शरीरत्याग एव यतनीयम् ।

सर्वे । श्रुतिमभिनीय । अहो ! आचार्यरत्नस्यैव स्वरः

श्रूयते । वाच्यगद्गदतया सम्यङ्मालाञ्चि तन्निपुणमव-

धारयाम । इति सर्वे अवधानं नाटयन्ति ।

हुननेपथ्ये । हन्त हन्त ! किमिति पामरेण (व) मया तत्सङ्गे
न गतम् अथवा ।

सनद्याः । तयोः आचार्यरत्ननित्यानन्दयोः विशेषप्रणयस्य ईहितं
चेष्टितं चेत् अत्रापि विशेषप्रणयेऽपि तत् तीर्थाटनं सम्भवितुं योग्यञ्च ।
अस्माकं सर्वेषां सङ्गेऽपि ताभ्यां विशेषप्रणयिभ्यां सङ्गे तीर्थभ्रमणस्य
सम्भवे कथमस्माकं परित्याग इति भावः ।

(फ) हा धिगिति । हा ! धिक् कष्टम् अहो वत ! इत्येतानि
खेदातिशयसूचकानि । दिनलयम् अभूत् गतमिति शेषः । तैः श्रीवा-
सादिभिः वाक्तां अपि न श्रुता, ते किं जीवन्ति ? न नृताः किम् ?
अथवा मूर्च्छया दत्ताश्रयाः किम् ? भोहं गतास्तिष्ठन्ति किम् ?
हे विधे ! तं तादृशं प्रियम् ईश्वरं सन्त्यज्य अहं प्रत्यावृत्तिपरः प्रत्या-
गतः तेषां श्रीवासादीनां पुरतः अग्रतः कथं तु केन वा प्रकारेण
भविष्यामि स्थास्यामि ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(व) पामरेण मूर्च्छया ।

शिव ! शिव ! इठः कर्तुं शक्यो न हि प्रभुणा समं
निजसभिमनं स्वेषां चित्ते प्रवर्तयति प्रभुः ।
प्रकटयति हि स्वीयं सूर्यः स्वकान्तमणौ मङ्गो
न विषट्चितुं शक्नोत्येष स्वदाहकरश्च तत् ॥ (म)

सर्वे । आकर्ण्य । सत्यमेवायमाचार्यरत्नस्तमन्यामहे
भगवन्तं विमुच्य समागतोऽयम् । यतः “शिव शिव इठः
कर्तुं शक्यो न हि प्रभुणा समम्” इति निगदति । हन्त
भो ! भर्जितमिव दुर्दैवं दह-दहनं ज्वलया (म) कथम-
प्यासादितमाशासवीजम् ।

मुरा । एवं मन्त्रे नित्यानन्ददेवः सङ्गे वर्तते । अयं
कार्यान्तरायात् (य) प्रेषित इव ।

अहं । किं तावदस्यात्र कार्यम् । न तावद्वित्ते
प्रयोजनं यदर्थमयमागमिष्यति । न मातरि च तत्र
समत्वम् । यत्तामेव शान्त्ययितुं प्रहेष्यति । न तादृश-

(म) शिवेति । शिव ! शिव ! इति खेदस्तत्रकमव्ययं इठः सङ्घ-
संकारी अविवेक इत्यर्थः जनः प्रभुणा समं तुल्यं यथा तथा कर्तुं
नहि शक्यः, प्रभुः स्वेष्टां स्वभक्तानां चित्ते निजम् अभिमनं प्रवर्त-
यति प्रकाशयति किन्तु भक्तास्तदनुकूलमाचरितुं न शक्नुवन्तीति भावः ।
हि तथाहि सूर्यः स्वकान्तमणौ सूर्यकान्तमणौ स्वीयं मङ्गः तेजः
प्रकटयति अप्रयति, एषः सूर्यकान्तस्तु स्वदाहकरं तत् मङ्गः विषट्-
यितुम् अपनेतुं न शक्नोति । हरिणीश्च न समुरसजागः षड्भेदै-
र्हयैर्हरिणी मतेति लक्षणात् ।

(म) दुर्दैवेति दुर्दैवमेव दहदहनः वनानलः तस्य ज्वालया शिखया ।

(य) कार्यान्तराय अन्यस्मै कार्याव ।

आदृशां सौभाग्यम् । यदस्मांलालयितुं प्रस्थापयिष्यति ।
तदलमनया विचिकित्स्या । तच्च वेद्मि किमपरं फलं
धृतमस्ति मादृशां दुर्दैवविषभूरुहेष (२) । इति सचिन-
स्तिष्ठति ।

पुनर्नेपथ्ये । हा कष्टं ! पामर एवास्मि । यतः

पश्चात् पश्चात् कथमतुष्टतं नैव हा हन्त । दृष्ट्वा

तादृशं कथमिव दृशौ हन्त ! तापैर्न दग्धे ? ।

याहीलुक्ते सति भगवता जीवितं किं न यातं ?

हा हा विश्वम्भर ! तव तया सायया वक्षितोऽस्मि ॥ (७)

सर्वे । आकर्ण्य । नेपथ्याभिमुखं निरीक्षामहे मातः-

परं विलम्बिताम् । इति तद्दीक्षमाणास्तिष्ठन्ति ।

ततः प्रविशन्त्याचार्यरत्नः ।

आवा ।

क च स्निग्धश्यामः कुटिलकचपाशः ? क स विधिः ?

क च श्रोणीभारः ? क शिव ! शिव ! क्रीपीनमपि तत् ? व)

क्षयं स्थित्वा परास्मृष्ट्य ।

(२) पित्तं धने । तां मातरं, प्रहेष्यति प्रेषयिष्यते । लालयि-
तुम् आश्वासयितुम् । विचिकित्स्या पित्तकेश । दुर्दैवेति दुर्दैवमेव
विषभूरुहः विषहृत्तः तेन ।

(७) पश्चादिति । हा कथं पश्चात् पश्चात् नैव कृतं नैव
गतं, हन्त खेदे, तादृक् रूपं दृष्ट्वा दृशौ नयने कथं तापैः सन्तापैः न
दग्धे पुनरदर्शनेनेति भावः भगवता याहि गच्छ इति उक्ते सति
जीवितं कसेति शेषः किं कथं न यातं न गतं ? हा हा विश्वम्भर !
चैतन्यदेव ! तव सायया वक्षितः प्रतारितः अस्मि । मन्दाक्रान्तास्तम् ।

(३) कीति । स्निग्धचायौ श्यामचेति स्निग्धश्यामः कुटिलकच-

प्रतीतिर्द्रष्टृणां परमियमहो ! वस्तु न हि तत्
समस्तस्याधारात्मनि चिति समस्तं स्फुरति हि ॥ (श)
सर्वे । उपसृत्य सोत्कण्ठम् । आचार्य ! कथय कथय

कासौ भगवान् ।

आचा । हन्त भोः ! किमेष पामरः कथयतु ।

अहै । कथय किं वृत्तम् ।

आचा । कर्षे । एवमेव ।

अहै । हन्त ! कथमयं करेण पिधापनीयोऽर्थः (ष) ।

तत् स्फुटं कथय सर्वे शृण्वन्तु । इति सवाष्पमुहैः ।

तास्ताः कीर्त्तननृत्यकौतुककला हा धिक् ! समाप्तिं गता-
स्तास्ताः प्रेमविलासहासमधुरा वाचः स्तिता नो हृदि ।

सा प्रीतिः करुणा च सा शिव ! शिव ! स्मृत्येकशेषाऽभवत्
सत्यासेन तव प्रभो ! विरचितः सर्वस्वनाशो हि नः ॥ (स)

पाशः भङ्गितृक्षेत्रयः क च, स विधिः विधानम् उत्सवव्यापारश्च
क, स शोणोन्नारः नितम्बभारः क च, राधारूपधारणे इति भावः,
शिव ! शिव ! इति खेदे, तत् कोपीनमपि क ।

(श) प्रतीतिरिति । द्रष्टृणां दृशकानाम् इयं प्रतीतिः, तत् हि
परं वस्तु पदार्थो न, अहो आश्चर्यं समस्तस्य अखिलस्य जगतः आधा-
रात्मनि आश्रयस्वरूपे चिति ज्ञानरूपे तस्मिन् समस्तं सर्वं स्फुरति
हि उन्मथति एव । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ष) पिधापनीयः आच्छादनीयः वातोवायोऽरिक्त्वेरकारजोपः ।

(स) ता इति । हा धिक् ! ताः ताः अर्निर्वचनीयरूपा इति
कीर्त्तननृत्ययोः कौतुककलाः उत्सवव्यापाराः समाप्तिं गताः नाधुना
वर्त्तन्ते इति भावः । ताः ताः प्रेम्णः विलासेन यः हासः तेन
मधुरा मनोहारिण्यः वाचः वचनानि नः अस्माकं हृदि स्थिताः, ताः

सर्वे । आकर्ष्य मोहं नाटयन्ति । प्रपिश्य सत्वरम् ।
गङ्गादासः । आचार्ये । कथय कल्याणिनो देवस्य
कल्याणमित्येषा पृच्छति भगवन्माता । आचार्यो वाष्पवद-
कण्ठस्तिष्ठति ।

अहं । मन्त्रान्ना तां ब्रूहि ।

रामस्य विपिनवासः कणस्य च माधुरं गमनम् ।

अस्य च सन्नासविधिक्षितयं मातृवयस्य सोढयम् ॥ (ङ)

गङ्गा । हंही ! तयाऽप्येतदनुमितमस्ति पुरैव दत्तम् ।

किं गोप्यते भटङ्गः स खलु ज्येष्ठस्य वत्सं शिष्याय ।

सोकोत्तरचरितानां तुल्ये काठिन्यकारण्ये । (च)

अहं । भवत्येवमेवास्मै धैर्यवती कथमन्यथा तादृशः
पुत्रः । क्षणं स्थित्वा विन्यस्य । भवत्येवम् ।

प्रोक्तिः प्रेम, सा च कल्याण शिव शिवेति खेदे, स्वत्येकमेवा स्वरणा-
वसाना व्यसतत् । हे प्रभो ! तव सख्यासेः प्रपञ्चयानः कल्याणं
सर्वस्वनाशः समस्तधनक्षयः विरचितः कृतः हीति स्वधारणार्थम-
ध्ययम् । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ।

(ङ) रामयेति । रामस्य दाशरथेः विपिनवासः वनवासम् ।
कणस्य च माधुरं गमनं मणुदासी प्रख्यातम् यस्य चैतन्यस्य च सन्नास-
विधिः दण्डपहणम् ए-हं विनयं मातृणां कौशल्याधनोदाशचीनां
वयस्य सोढयं सर्वं कर्तव्यम् ।

(च) तया शचीदेव्या । एतत् चैतन्यस्य प्रव्रजनम् । पुरैव पूर्वमेव ।
हं चैतन्यः ज्येष्ठस्य भ्रातुः वत्सं प्रत्यानं सन्नासाद्यमपहणरूपम् ।
सोकोत्तरचरितानाम् कथौनिकमहिमशालिनां काठिन्यकारण्ये निर्दे-
शत्वमदशये ।

संस्थासकच्छमः शान्तिं निष्ठाशान्तिपरायणः ।

इति नामानि देवैरेव यथार्थान्यधुनाऽकरोत् । (क)
अपिच, अस्मिन्नेव हि भगवति । यथार्थं भवन्महावाक्यम् ।
सुखार्थतया हि तया जहदजहत् स्वार्थलज्जया नात्र ॥ (ख)
आचार्यः । आमुलतः कथय ।

आचार्यः । हन्त । एतदर्थमेव जीवितं मया । तदितो
निष्ठाऽवसाने नृत्त्योपरममय एव मत्करमानस्वा कति-
चित्पदानि गच्छन्नेव नित्यानन्ददेवमालीख “त्वमप्ये हि”
इति सङ्के कृत्वा सुरधुनीमुत्तीर्य चलितवान् । मयोक्तम् ।
देव । कथय कथमेकाकिना कुत्र गम्यत इति तदनाक-
ल्यन् तूष्णीमेव चलन्नुपदनावाभ्यामनुगम्यमान एव
काटोऽयानामानं ग्राममासाद्य केशवभारतीयतौन्द्रमुपसे-
दिवान् । तदावाभ्यामात्मगतमेव विविक्षितम् “भगवान्

(क) सख्यस्येति । अयं देवः अमुना उन्व्यासकृत् सख्यासकरः
कर्मः शमयुक्तः यस्य उद्योक्तः, शान्तः शमयुक्तावलंबी तथा निष्ठायां
अलं वा शान्तिः तत्परायणः तदेकमयः इति यथार्थानि कथ्यमान-
गानि नामानि नामकथम् अकरोत् दधारेत्यर्थः ।

(ख) अस्मिन्नेव । भगवति चैन्यदेवे । तया सुखार्थतया कति-
शेधार्थतया । जहदिति जहत् स्वार्थलज्जया अजहत् स्वार्थलज्जया
चेत्यर्थः जहत् स्वार्थलज्जया हि सत्त्वगुणज्जया तदुक्तं हर्मणे । अर्मणं स्वस्य
हाकार्ये परान्वयसिद्धौ । उपलज्जगच्छेत्वात् एषा सत्त्वगुणज्जयेति
इत्यमेव जहत् स्वार्थेति च । अजहत् स्वार्थलज्जया तु उपादानलज्जया
तदुक्तं तस्यैव । सुखार्थे तदाक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धौ । स्वादात्म-
बोध्युदादादिप्रोपादा लज्जयेति इत्यमेव अजहत् स्वार्थलज्जयेति इति ।

तुर्थ्याऽऽश्रमं परिजिष्टुः” इति चिन्तयित्वाऽपि प्रभुतेजसा पराभूताभ्यां न किञ्चिदपि वक्तुमशक्यत । परेद्यवि “आ-
चार्यरत्न ! त्वयैतस्य कर्मणः पूर्वक्रिया क्रियताम्” इत्यु-
क्तेन मया भगवानवादि तत् किं कर्मति । तदनु गदितं
भगवता मयैतत् कर्त्तव्यमिति । समनन्तरं प्रतिपत्तिमू-
ढेन मया मूकवदनुत्तरेण रोदितुमेव प्रवृत्तम् । समनन्त-
रमनायत्यैव विधिवद्विहितं सकलमेव कर्म । ततो यद्वृत्तं
(ग) तद्वाचा वक्तुं न शक्यते ।

सर्वे । आकर्ण्य सविषादम् । हा देव ! कथमिदमध्यवसि-
तम् । अथवा मद्विद्वानामेव दुःखदुःखफल-कालविल-
सितमिदं किमनुयोज्यन्ते प्रभुचरणाः । हन्त हन्त !
स्मरणदशारूढमपि तन्नो मनः क्लन्तति कथमाचार्य्य !
भवता दृष्टम् । इति वैक्लव्यं (घ) नाटयन्ति ।

अद्वै । किं तावत्तदाश्रमसमुचितं नामाङ्गीकृतं
भगवता ।

आचा । कृष्णचैतन्य इति ।

(ग) एतदर्थमेव एतच्चिन्तितमेव । सुरधुनीं गङ्गाम् । अनाकल-
यन् अष्टवन् । तुर्थ्याश्रमं चतुर्थाश्रमं सन्यासमित्यर्थः । परेद्यवि
परस्मिन् दिवसे । एतस्य कर्मणः सन्यासस्य इत्यर्थः प्रतिपत्तिमूढेन
इतिकर्त्तव्यत्वात् न रूढिनेत्यर्थः मूकवत् वर्णासुच्चारको मूकः तद्वत् । अना-
यत्या अश्रयतया । दृष्टं घटितम् ।

(घ) अध्यवसितं प्रक्रान्तम् । अनुयुज्यन्ते तिरस्क्रियन्ते । तत्
प्रेमोपेक्षितमित्यर्थः । क्लन्तति क्लिप्ति क्लेशयतीत्यर्थः । वैक्लव्यं कातर्यम् ।

अहं । सचमकारम् । अहो ! समुचितमेवेतत् ।

कृष्णस्वरूपं चैतन्यं कृष्णचैतन्यसञ्ज्ञितः ।

अत एव महावाक्यस्यार्थो हि फलवानिह । (ङ)

केशवभारती हि श्रुतिरेव तस्याः केशवस्य भारती-
त्वात् । यथा

मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता (च) धर्मो यस्यां मदात्मक इति ।

अतः केशवभारतीप्रतिपादितं श्रुतिप्रतिपाद्यमेवेति
तत्कथयाऽऽचार्य ! कथय ।

किं तत्रास्ति ? किमन्यतः स भगवान् ?

आचा । — तत्कालमेव प्रभु-

धृत्वा मस्करिभूमिकां चलितवान्

अहं । — त्वान्नो किमप्युक्तवान् ? ।

आचा ।

प्रेमान्धः खलितान्धग्निरसुसलिलैर्निर्धौतवत्तः खलः

स्वात्मानञ्च न वेद हन्त ! किमसौ हा हन्त ! मां वक्ष्यति ॥

(छ)

(ङ) कृष्णस्वरूपमिति । यतः असौ विश्वम्भरः कृष्णस्वरूपं चैतन्यं
ततः कृष्णचैतन्यसंज्ञितः कृष्णचैतन्यसंज्ञां प्राप्त इत्यर्थः । अतएव इह
कृष्णचैतन्ये महावाक्यस्य श्रुतेः अर्थः परमात्मरूपः फलवान् हि ।

(च) केशवभारती केशवस्य कृष्णस्य भारती वाणी । ईश्वरवाक्य-
स्यैव श्रुतिव्यादिति भावः । सर्वेति मया आदौ सृष्टेः प्रागित्यर्थः
यस्यां मदात्मकः मदैकपः धर्मः उक्त इति शेषः सा श्रुतिः ब्रह्मणे
प्रोक्ता कथिता ।

(छ) किमिति । स भगवान् तत् केशवभारतीयतीन्द्रसकाशे

अहं । भवान् कथं नानुगतः ? ।

आवा । नित्यानन्दस्त्वकथयदिदं यामि देवस्य पश्चात्
पश्चादेनं पथि पथि परिभ्रास्य तेस्तैरुपायैः ।

अहं तस्यालयमपि नयाभ्येष याहि त्वमेतां

वार्त्तामात्तांनुपहर सुखं प्रापयाहं तमुत्थान् ॥ (ज)

अहं । धन्योऽसि नित्यानन्ददेव ! धन्योऽसि । जितं
भवता निष्कैतवसौहृदेन (भक्त) तदागच्छतां नया वार्त्ताया
भगवतीं शची माखास्य वयमपि समुचितमाचराम । इति
निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

मन्दासपरिग्रही नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

इत्यर्थः किमस्ति ? किम् अन्यतः अन्यत्र अस्ति ? । तत्कालमेव
तदानीमेव मस्करिभूमिकां यतिवेशं धृत्वा चञ्चितवान् प्रस्थितः । त्वं
किमपि न उक्तवान् ? असौ विश्वम्भरः प्रेम्णा भगवत्प्रीत्यतिशयेन
अस्वः ज्ञेयान्तरप्रतीतिरहित इत्यर्थः अतएव स्वलिताङ्घ्रिः पदे पदे
पतन्नित्यर्थः अश्वसलिलैः वाष्पाश्वभिः निर्धौतं जालितं वक्ष्यलं यस्य
तथाविधः सन् स्वात्मानं निजस्वरूपञ्च न वेद, सां किं वक्ष्यति ?
हृन्मदयं हा इति च खेदद्योतकमव्ययम् । शार्दूलविक्रीडितं धृत्म् ।

(ज) नित्यानन्द इति । नित्यानन्दसु इदम् अकथयत् अवोचत्
यथा देवस्य श्रीशृणुचेतन्यस्य पश्चात् यामि गच्छामि, पश्चात् एषः अहं
तैः तैः उपायैः कौशलैः एनं देवं पथि पथि परिभ्रास्य भ्रामयित्वा
अहं तस्य आलयमपि नयामि प्रापयामि, त्वं याहि गच्छ, आत्तान्
दुःखितान् अहं तमुत्थान् अहं तमभ्यर्त्तान् वार्त्तां संवादम् उपहरं नय,
सुखं प्रापय सुखिनः कुरु इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ताष्टम् ।

(भक्त) निष्कैतव सौहृदेन अकपटप्रेम्णा ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति श्रीकृष्णश्चैतन्यः पञ्चाक्षित्यानन्दश्च ।

श्रीकृष्णश्चै । एतां समास्थाय परात्मनिष्ठा-

मध्यासितां पूर्वतमैर्महद्भिः ।

अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं

तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ (क)

इति स्तुतितं नाटयति ।

नित्या । स्वगतम् । अहो ! अद्भुतम् ।

प्रेमाकृतं किल तथाविधमेव किन्तु

निर्वेदखेददहनेन शृतत्वमेव ।

आवर्त्यमानमिव गच्छति पिण्डभावं

कालेऽस्य हृद्व्रण इव व्यथनाय भावि ॥ (ख)

(क) एतामिति । अहं पूर्वतमैः अतिप्राचीनैः महद्भिः नारदादिभिरित्यर्थः । अध्यासिताम् अवलम्बिताम् एतां परात्मनिष्ठां परमात्मविषयिणीमेकाग्रतामित्यर्थः । समास्थाय अवलम्ब्य मुकुन्दस्य कृष्णस्य अङ्घ्रिनिषेवया चरणशुश्रूषयैव दुरन्तपारं दुस्तरमित्यर्थः । तमः अज्ञानरूपं तरिष्यामि पारविष्यामि । उपजातिवृत्तम् ।

(ख) प्रेमाकृतमिति । अख प्रेमाकृतं तथाविधमेव किल, निर्वेदखेददहनेन वैराग्यरूपखेदाग्निना शृतत्वं कथितत्वम् एव प्राप्य आवर्त्यमानमिव आलोक्षमानमिव पिण्डभावं धनीभावं गच्छति, किन्तु काले कालवशादित्यर्थः । हृद्व्रण इव हृदयस्थलमिव व्यथनाय क्षे-

तदेकाकिना मया किं क्रियते भवतु चिन्तयामि ।

इति पुनर्निरूप्य । अहो ! अद्भुतम् ।

नृत्योन्मीकः प्रकटितमहोत्सासहृद्धारघोषः

खेदस्तम्भप्रभृतिविलसद्भावरत्नावलीकः ।

अन्तर्वेगः समजनि विभोः सोऽयमानन्दसिन्धु-

नी जानीमः परिणतिरहो ! भाविनी कौटुम्बस्य ॥ (ग)

अहो ! बलवता वातेन चालितः केशरपरागपुञ्ज इव
चलत्येषो मयाऽपि सत्त्वरेणानुगन्तुं न शक्यते । विरत-
सकलेन्द्रियवृत्तिस्तत इत एव गच्छन्नस्ति न तूद्देश्यपुरः-
सरं (घ) कापि । तथाहि

नाय भावि भवति तादृक् प्रेमातिशयस्य दृश्यभावो हृदयस्य इव
दुःखाकरोतीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ग) नृत्योन्मीक इति । नृत्यानि नर्तनानि कर्मयः तरङ्गा
यस्य तथोक्तः प्रकटितः मङ्गता उन्मासेन हृद्धार एव घोषः कलरवः
यत्न तथाविधः, खेदस्तम्भप्रभृतयः सत्त्वगुणोद्भेदजनिता इति भावः ।
विलसन्तः स्फुरन्तः भावाः कर्मा एव रत्नावल्याः रत्नराशयः यत्न तथा-
दृशः अन्तर्वेगः मनसि जनितरय इत्यर्थः सः अयं विभोः गौराङ्गदेवस्य
आनन्दसिन्धुः समजनि ससत्त्वजः, अहो आश्चर्यम् अस्य कौटुम्ब परि-
णतिः भाविनी, नो जानीमः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(घ) केशरेति केशरेषु किञ्चिन्नेषु किञ्चिन्नेः केशरोऽस्त्वियमित्य-
सरः । सः परागपुञ्जः कौटुम्बरजसां चयः स इव एषः गौराङ्गदेवः ।
विरतेति विरता किष्टतां सकलानाम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्ति-
व्यापारः यस्य तथाभूतः । गच्छन्नस्ति गच्छतीत्यर्थः । उद्देश्यपुरः-
सरम् अभिप्रायपूर्वकम् ।

अपन्याः पन्या वा न भवति दृशोरस्य विषयः

किमुच्चं नीचं वा किमथ सलिलं वा किमु वनम् ।

प्रभिन्नोऽयं वन्यो गज इव चलत्येव न पुनः

पुरो वा पश्चाद्वा कलयति न चात्मानमपि च ॥ (ङ)

भवति हि,

आत्मारामाः किमपि दधते वृत्तिहीनेन्द्रियत्वं

प्रेमारामा अपि भगवतो रूपमात्रैकमग्नाः ।

स्वानन्दस्यो भवति यदि चेदोऽपि क्व भेदो

आं ज्ञातम्,

निष्प्रानन्दो भवति भगवान् जीव आनन्दनिष्ठः ॥ (च)

(ङ) अपन्या इति । अपन्याः पन्याः न, पन्या वा, उच्चं नीचं वा किम् ? सलिलं वा किम् ? अथ वनं वा किम् ? एतत् सर्वमिति शेषः अस्य गौराङ्गदेवस्य दृशोः चक्षुषोः विषयः न भवति । अयं देवः प्रभिन्नः भक्तः वन्यः गज इव चलति एव, दिशिदिग्ज्ञानशून्य इति शेषः । पुरः अपतः वा, पश्चात् पूर्वं वा आत्मानमपि च न कलयति न पश्यति । शिखरिणीकृतम् ।

(च) आत्मारामा इति । आत्मारामाः आत्मानि परमात्मानि रक्षन्ते इति तथोक्ताः प्रेमारामाः भगवत्प्रेमनिरता जनाः किमपि एनिहीनेन्द्रियत्वम् इन्द्रियव्यापारशून्यत्वं दधते धारयन्ति, अपि किन्तु भगवतः कृष्णस्य रूपमात्रे एकमग्नाः केवलनिरताः केवलं कृष्णरूपं पश्यन्तीत्यर्थः ईश्वरोऽपि कृष्णचैतन्योऽपि यदि स्वानन्दस्यः निजस्वरूप-स्वानन्दमेव पश्यतीत्यर्थः तदा क्व भेदः ? को विशेषः जीवब्रह्मणोरिति शेषः । भगवान् देवरः निष्प्रानन्दः आनन्दनिष्ठः आनन्दोपरिस्थ इत्यर्थः जीवः देहो आनन्दनिष्ठः आनन्दस्य यत्र तिष्ठतीत्यर्थः । एता-
वानेयानयोर्भेद इति भावः । सुन्दराकालादृतम् ।

तदिदानीं किं करोमि । इति क्षणं स्थित्वा ।

नाहारोऽद्य दिनत्रयं न च पयः पानं किमन्याः क्रियाः

कौपीनैकपरिच्छदो निजसुखावेशैकमावानुगः ।

गच्छन्नेव दिनं निशामापि विभुर्नो वेत्ति किं कुर्महे

हे गौराङ्ग ! कृपानिधे ! कुरु कृपामार्त्तं मयि प्रीयताम् ॥ (छ)

क्षणं स्थित्वा । एतेन किञ्चिदाश्वस्तमपि (ज) भवति चेतः ।

तद् यथा

आनन्दवैवक्ष्यमिदं महाप्रभो-

वर्भूव नः सम्प्रति जीवनीप्रथम् ।

विभ्रामयन् वक्तुं विवेचनाक्षमं

नेष्टेऽहमद्वैतविभोर्गृहानमुम् ॥ (झ)

(छ) नाहार इति । अद्य दिनत्रयम् आहारः न, पयःपानञ्च जलपानञ्च न, अन्याः क्रियाः शयनासनादयः तासां किं वक्तव्यमिति शेषः । कौपीनमेव एकः परिच्छदः वेशः यस्य तादृशः निजसुखावेशः स्वानन्दानुभव एव एकमात्रः अनुगः अनुचरः यस्य तथाभूतः, एष विभुः गच्छन् एव दिनं निशामपि नो वेत्ति बानुभवति, किं कुर्महे ? हे गौराङ्ग ! कृपानिधे ! कृपामय ! कृपां कुरु, प्रीयतां प्रत्यक्षेन भूयताम् । गार्ह लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) एतेन वक्ष्यमाणाभिसन्धिर्नेत्यर्थः । आशङ्कं सान्त्वितम् ।

(झ) आनन्देति । इदं महाप्रभोः आनन्दवैवक्ष्यम् आनन्दाधीनत्वं सम्प्रति इदानीं नः वक्ष्याकं जीवनीप्रथम् प्रश्नधारणमेवजं वर्भूव यतः अहं विवेचनाक्षमं दिग्विदिगुत्तानवर्जितमसु त्रैकं पन्थानं विस्मृत्य वृक्षयन् अद्वैतविभोः गृहान् नेष्टे प्रापदिव्याम् ।

इति साक्षात्समस्तुगच्छति । नेपथ्ये । हरिं वद हरिं वद ।
इति सम्भूय (ज) कोलाहलः ।

नित्या । पुरोऽवलोक्य । अये ! अद्भुतमिदम् । यदमी
गोरक्षबाला (ट) भगवन्तमालोक्य सकौतुकाऽऽदरभक्ति-
अद्धानन्दचमत्कारं हरिं वद हरिं वद । इति उच्चैर्जल्पन्ति ।

भगवान् । पूर्वाभ्यासेन हरिध्वनिं श्रुत्वा किञ्चिदानन्दमुपलब्धित
इव हरिध्वन्यनुसारिणीं दिशं नयनकमले समुन्मील्यवलोकयति ।

नित्या । निरुध्य । अहो ! उपलभ्यते गोरक्षद्विभूः यद्-
मीषां हरिध्वनिमाकर्ण्य किञ्चित्तरामानन्दनिद्रोत्थित
इवायं महामन्त्राकृष्ट इव कण्ठिदृष्टमेव मन्यानमनु-
सर्पति । (ठ)

भगवान् । उपरुह्य । ब्रूत भो ! ब्रूत हरिम् । इति पुनः
पुनः प्रजल्पति ।

प्रविश्य गोरक्षकाः शिथिलः परितो दण्डवत्पत्न्या करतालिकाभि-
रहरिसङ्कीर्तनं कुर्वन्ति । भगवान् सम्यग्हृत्माकर्णयन् मुहुर्मुहुर् प्रस्थान-
मतो विरमति ।

नित्या । सानन्दम् ।

उन्माद आनन्दकृतो हि नाना-

प्रापन्नकल्पाद्यकल्पमन्दम् ।

(ज) सम्भूय मितित्वा ।

(ट) गोरक्षबालाः गोपशिशवः ।

(ठ) गोरक्षद्विभूः गोपुत्राङ्गकैः प्रीतः पाकौर्भवेदित्यु इत्य-
नरः । कण्ठिदृष्टः सर्पदृष्टः । अहमसर्पति अहमसरति ।

(ड) उन्माद इति । आनन्दकृतः आत्मानन्दजनितः उन्मादः
विषयविकारविशेषः नाना हि विविध एव तथाहि किञ्चित् उन्माद

चापल्यजाह्नोभयक्षत्त कश्चित्

कश्चिद्वहयस्ततया समानः ॥ (ड)

तदिदानीं चरमावस्थ इव (ठ) भगवत आनन्दोन्मादो
जातः । तथाहि

उन्मील्य दृष्टौ पश्यति न किमपि विषयीकरोत्येषः ।

अर्धवधिर इव किञ्चिच्छृणोति न तदर्थमुपयाति ॥ (ण)

भगवान् । पाणिकमलेन तेषां शिरः परान्मुखः । अये ! साधु
कीर्तितं भवद्भिर्भगवन्नाम कृतार्थीकृतस्याहम् । तज्जानीत
वृन्दावनं केन पथा गम्यते ।

नित्या । सहर्षम् । अयमवसरो मम । इति तेषां सध्या-
देकमानीय । तात ! एष मार्गो वृन्दावनस्येति कथय ।

बालकः । जह आणवेदि भयवं (१) । इत्युपसृत्य । भो

(१) यथा आज्ञापयति भगवान् ।

इत्यर्थः अमन्दं निरतिशयं यथा तथा चापल्यकत्वं कश्चित् जाह्नकत्वं
सम्भूतम्, कश्चित् चापल्यजाह्नोभयक्षत्वं चापल्यं जाह्नञ्च उभयं करो-
तीत्यर्थः, कश्चित् ग्रहयस्ततया भूताद्याविष्टतया समानः इत्यर्थः भूता-
द्यावेषवत् विकारं जनयतीति भावः । आनन्दजनितोन्मादेन कोऽपि
इतस्ततः खेच्छं सञ्चरति, कोऽपि निश्चलवत् तिष्ठति, कश्चन कदापि
चापल्यं कदापि वा निश्चलत्वं करोति, कश्चन जहाविष्टवत् व्यवहर-
तीति वर्तुल्यार्थः । इन्द्रवज्राद्युत्तम् ।

(ड) चरमावस्थ इव परां कोटिमधिष्ठति इव ।

(ण) उन्मील्येति । इषः प्रहः दृष्टौ चक्षुषी उन्मील्य पश्यति,
परं किमपि वस्तु न विषयीकरोति साभिनिवेशं न पश्यतीत्यर्थः । अर्ध-
वध इव प्रायशः श्रोत्रेन्द्रियहीन इवेत्यर्थः किञ्चित् शृणोति परं
तदर्थं तस्य वृत्तस्यभिप्रायं न उपयाति नावधारयति ।

भगवन् ! एसी मग्गो बुन्दावणस्स (१) । इति नित्यानन्दोप-
दिष्टमार्गं दर्शयति ।

भगवान् । सातन्दावेणं तमेव मार्गमनुक्रामति ।

शिशवः । प्रणम्य निष्क्रामन्ति ।

नित्या । हन्त ! निस्तीर्णोऽस्मि । सम्पत्ति सम्पत्त्यने मे
मनोरथः । यदनेन पथेनाद्वैतवाटीमासादयितुं शक्यते ।
इति तेन पथा तमनुगच्छन् कियदूरं गत्वा सपरामर्शम् । अहो !
कथमहं न परिचीये परपरिचयदशा किञ्चित्तरामिवाख्य
जाताऽस्ति तत् परीत्ते (त) च निजसीभाग्यम् । इति निकट-
मुपसर्पति ।

भगवान् । “एतां समास्थाय परात्मनिष्ठाम्” ।

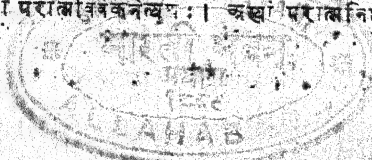
इत्यदि पुनः पठित्वा । अहो ! सम्यगात्तं भिक्षुणा ।

“मुकुन्दसेवयैव तमस्तरिष्यामि न त्वनया परात्मनिष्ठया”
अस्या आस्थामात्रं कार्यं न त्वेषेवोद्देश्या तदुन्दावनं
गत्वा मुकुन्दसेवैव मानसी कर्त्तव्या (य) इति आकाशे
नख्यं बद्धा । हं ही ! कियदूरे वृन्दावनम् ? ।

(१) भो भगवन् । एष मार्गो वृन्दावनस्य ।

(त) निस्तीर्णः निस्तारः प्रपन्नः । सम्पत्त्यने सेत्स्यति । सपराम-
र्शं सवितर्कम् । परिचीये परिचितोऽस्ति प्रभुणेति शेषः । परपरि-
चयदशा परचानुवस्था किञ्चित्तराम इवदित्यर्थः । गोपवाल्मीकानां
वृत्तान्तेनेति भावः । पराजं पश्यामि ।

(य) भिक्षुणा सत्प्रासिना केशवभारतीयतीन्द्रेण इति भावः । अस्या
परात्मनिष्ठया परात्मविभवेनेत्यर्थः । अस्यां परात्मनिष्ठायाम् आस्थाया-



नित्या ! उपसृत्य । देव ! दिवसैकप्राप्यमस्ति वृन्दावनम् ।

भगवान् । स्वप्रजापतोरन्तरालदशमापन्न इव सचमत्कारम् ।

कथमहो ! श्रीपादनित्यानन्दोऽसि ? । (द)

नित्या । देव ! स एवाहम् । इत्यर्हतीति वास्यरुद्धकण्ठस्तिष्ठति ।

भगवान् । श्रीपाद ! कथय कुतो भवन्तः ? ।

नित्या । देवस्य वृन्दावनजिगमिषामाश्रयः मयाऽपि
तद्दिदक्षया (ध) चलता भगवत्सङ्गो गृहीतः ।

भगवान् । भद्रं भो ! भद्रम् । एहि सहैव गच्छावः इति
सानन्दं गच्छति ।

नित्या । भगवन्नितः । इति कियद्दूरं नीत्वा । भगवन् !
इतः कियद्दूरे यमुना भगवती वर्त्तते तदवगाहनं कर्तुं
सुचितम् ।

भगवान् । हन्त ! यमुनाऽयं विलोकितव्या ।

नित्या । अथ किम् ?

भगवान् । हर्षं नाटयित्वा श्रीपाद ! क्व सा ।

नित्या । इत इतः । इति कियद्दूरं नीत्वा गङ्गाभाय ।
भगवन्नियं यमुना ।

भगवान् । सानन्दं प्रणम्य स्तौति ।

त्वम् आप्यहमात्मम् । एषा एव परात्मनिष्ठा एषं उद्देश्या अभिलष-
णीया । मानसीकर्तव्या उद्देश्यविषयीकर्तव्यत्वार्थः ।

(द) श्रीपादेति, श्रियुक्तौ पादौ चरणौ यस्य तन्माविधः तदुपाधि-
को वा नित्यानन्द इति विग्रहः ।

(ध) आश्रय आकार्यं तद्दिदक्षया वृन्दावनदर्शनेच्छया ।

चिदानन्दभानोः सदा नन्दसूनोः

परमैमपात्री द्रवब्रह्मगात्री ।

अधानां लवित्री जगत्त्रैमधात्री

पवित्रीक्रियात्री वपुर्मिवपुत्री ॥ (न)

नित्या । भगवन्नवगाह्यतामियम् ।

भगवान् । यथारुचितम् । इति स्नातमभिनयति ।

नित्या । स्वगतम् । अहो ! निर्वृत्तोऽस्मि महामत्तवन्ध-

कुञ्जरो मन्त्रेणैव वशीकृतः । तत्परिशेषमस्य कर्मणः (प)

किमप्यस्ति तदपि सम्पादयामि । इति परिशोऽवलोक्य कञ्चि-
दाह्वयति ।

प्रविश्य कञ्चित्पुरुषः प्रणमति ।

नित्या । जनान्तिकम् । अये ! इदमनतिदूरे पारेगङ्गं

भगवतोऽहैतस्य पुरम् । त्वमितस्वरितं गत्वा विज्ञापय

“नित्यानन्दः केनचिदन्येन सञ्चाक्षिना सह निकटवर्ती-

भवन्तमपेक्षते तत्स्वरताम्” । (फ)

(न) चिदानन्दभानोरिति । चिदानन्दभानोः ज्ञानानन्दस्वर्यस्य
नन्दसूनोः श्रीकृष्णस्य सदा परमैमपात्री परमप्रेमनिकया द्रवब्रह्म-
गात्री ब्रह्मगात्रद्रवमयीत्यर्थः अधानां पापानां लवित्री छेदिनी जगतां
त्रैमधात्री सङ्कलजतनी मितपुत्री स्वर्यतनया वसुना नः अस्माकं
वपुः शरीरं पवित्रीक्रियात् पवित्वं करोतु । सृजङ्गप्रयातं दृष्टं सृजङ्ग-
प्रयातं चतुर्भिर्वकारैरिति तत्कृच्छ्यात् ।

(प) निर्वृत्तः निर्वृत्तिं प्रीतिं प्राप्नोति । यतः महान् मत्तः बन्धुङ्गुरः
अरण्यगजः गौराङ्गदेव इति भावः सन्त्रेण कौशलेन । अस्य कर्मणः
बन्धुगजवशीकरणस्य इत्यर्थः ।

(फ) पारेगङ्गं गङ्गायाः पारे । अपेक्षते प्रीतिं । स्वरतां
स्वरया अगङ्गकृत इत्यर्थः ।

उरुषः । एषोऽहं तथा करोमि । इति सत्वरं निष्क्रान्तः ।
नित्या । स्वगतम् । अहो ! अथ दिनवयं जातं जल-
स्पर्शोऽपि न जातस्तदहमपि स्नामि । इति तथा करोति ।

नेपथ्ये । आशापाशद्विगुणबलितैस्तद्गुणैरेव बद्धाः

प्राणा नो यद्विरहविधुरा हन्त ! गन्तुं न शक्नुः ।

सम्पत्येतैरुपकृतमहो ! तन्मुखं दर्शयद्भि-

दिष्टे हीष्टे भवति सहसा हन्त ! वामोऽप्यवामः ॥ (ब)

नित्या । दूरादाकर्ण्य । अहो ! आचार्य्य एवायं प्रसीति
तत्सुविहितमेव विधिना अतःपरं समातिभारो लघू-
भूतः (भ) । भगवन्तमालोक्य । अहो ! कष्टम् ।

(ब) आगेति । यस्य गौराङ्गस्य विरहेण विच्छेदेन विधुराः
कातराः नः अस्माकं प्राणाः आशाः तन्माध्यमिलापा एव पाशा रज्जवः
ताभिः द्विगुणं दृढमित्यर्थः बलितैः बद्धैः तस्य भगवतो गुणैः अस्मासु
प्रकटितैर्दयादाक्षिण्यादिभिरेव बद्धाः सन्तः, हन्त ! खेदे गन्तुं न शक्नुः
नागच्छन्नित्यर्थः । तद्विरहे गमनस्य औचित्येऽपि केवलं तद्गुणस्मरणेन
नतुप्राप्त्यावया स्थिता इति भावः । सम्पति एनैः प्राणैः यत्न भग-
वतः सुखं दर्शयद्भिः सद्भिः उपकृतम् उपकारतः कृतः, अहो ! आचार्य्य
दिष्टे दैवे दैवं दिष्टं भागवैयमित्यर्थः इष्टे असुकृते सति सहसा
वामोऽपि प्रतिकूलोऽपि अवामः असुकूलः भवति हि भवत्येव हन्तेति
हृष्टस्तव अव्ययम् । पूर्वं तद्विरहे प्राणधारणं प्रतिकूलभासीत् सम्पति
तदेव तन्मुखदर्शनात् असुकूलं जातमिति दैवानुकूल्येन वामस्यावामत्व-
मिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः ।
तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यं च
कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येतेतरणार्थान्तरन्यासो-
ऽप्यत्र तत इति । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(भ) प्रसीति प्रस्तावं करोति विगर्तीत्यर्थः । लघूभूतः

अश्वः स्रन्दे स्तिमितवपुषं लज्जयाऽभ्यासहानेः

कौपीनाच्छादनमपि न निर्गात्र्य निःसारिताम्बुम् ।

देवं रक्ताम्बुजदलचयैश्चाद्यमानोत्तमाङ्गं

स्नानोत्तीर्णं करिवरमिव स्वर्णगौरं निरीक्षे ॥ (म)

तदा कलयामि कियान् विलम्बोऽद्वैतागमनस्य । इति

पुरोऽवलोकयति ।

ततः प्रविशति उत्कण्ठं नाटयन् परितोऽपरिमितपरिवारोऽद्वैतः ।

अद्वैतः । पुरोऽवलोक्य । अहो ! अथमयं देवः ।

चूडावियोगादरुणेन वाससा

दूरादसौ चेदनसाविवेक्ष्यते ।

तथाऽपि हेमप्रतिमेन तेजसा

लावण्यभूम्नाऽपि स एव भाति नः ॥ (य)

ह्यासमापन्नः आचार्यसाहाय्यप्राप्तिरिति भावः ।

(म) अश्व इति । अश्वसं जलानां स्रन्देः स्रावैः स्तिमितवपुषम् आर्द्रकृतदेहम् अभ्यासहानेः अभ्यासक्षयात् लज्जया अभ्यासक्षयो-
भामूदित्याशयेनेत्यर्थः सङ्ग्रासिनो गात्रेभ्यः कौपीनादिभ्यश्च स्नानादि-
जलं न निष्काशयतीति भावः । कौपीनाच्छादनं कौपीनम् आच्छादन-
ञ्चापि निर्गात्र्य निष्पीड्य न निःसारितानि अम्बूनि येन तथोक्तम्
अतएव रक्ताम्बुजदलानां रक्तपद्मपत्राणां चयैः चाद्यमानम् आत्रिय-
नार्णम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तादृशम् आच्छादनवसनस्य रक्तत्वादिति
भावः स्नानोत्तीर्णं करिवरमिव गजेन्द्रमिव स्वर्णगौरं देवं निरीक्षे
पश्यामि । मन्दाक्रान्तादृशम् उपमादङ्कारश्च ।

(य) चूडावियोगादिति । चूडावियोगात् शिखाकर्त्तृनात् सुण्डो
वा जटिणो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजट इति वचनात् यतीनां सुण्डत्वं

अहो ! प्रतिरम्यम् ।

रक्ताम्बरं कनकपीतमिदं तदेव
देवस्य पश्यत वपुः सदृशीकरोति ।

गौरारुणस्य परिपक्वमहारमस्य
वैराग्यसारसहकारफलस्य लक्ष्मीम् ॥ (२)

इति त्वरमाण उपप्लव्य ध्यानाभीलितनयनस्य भगवतः पुरतो-
ऽवस्थाय सुक्तकण्ठं रोदिति ।

भगवान् । सत्वरमन्त्रिणी समुन्मील्य । कथममी अद्वैता-
चार्यमहानुभावाः ? ।

नित्या । भगवन् ! एवमेतत् ।

भगवान् । गाढं परिष्वज्य कथय कथमिहस्थोऽहं भवद्भि-
रवगतः कथं वा समानुपदमेव भवानपि वृन्दावनमनु-
प्राप्तः । अथवा समैवायं स्वप्नः ।

कहै । सवाप्समात्मगन्तम् । अहो ! देवस्यात्र वृन्दावनप्रती-

जटिलत्वं वा शिखाजटलं विहिन्मन्मन् अथ तु सुखलवावलम्बनात् शिखा-
वियोग इति भावः । अरुणेन रक्तेन वाससा आच्छादनेन विशेष्ये
तृतीयया अमी देवः दूरात् चेत् यदि च जानौ इव अदेव इव ईक्ष्यते,
तथापि तथापि हेमप्रतिमेन काञ्चनमण्डपेन तेजसा लायस्यभूम्ना
प्रभाविशेषातिशयेन अपि सुक्ताफलेषु क्वायायास्तरत्नत्वमिवानरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्भावशयमिहोच्यते इति । स एव गौराङ्ग एव
नः अस्माकं भाति प्रतिभासते ।

(२) रक्ताम्बरमिति । देवस्य तदेव कनकपीतं काञ्चनगौरमिदं
रक्ताम्बरं वपुः गौरारुणस्य परिपक्वमहारमस्य वैराग्यमेव सारो यस्य
तादृशं यत् सदृशकारफलम् आत्मफलं तस्य लक्ष्मीं श्रियं सदृशीकरोति
अनुकरोति पश्यति अवलोकय यूयमिति शेषः । यस्यन्तिलकं वृत्तम् ।

तिरेव जाताऽस्ति प्रकाशं देव ! नायं ते स्वप्नः । अपि तु स
एवाहं पामरः (ल) । इति स्वब्रितं नाटयति ।

देवः । बाहुभ्यामाबिहङ्गोत्थापयन् सवाष्पम् । भवतु भो
अद्वैत ! त्वमेव हृन्दावनं त्वय्यनवरतं भगवत्पादकमल-
संयोगात् । तत् कथय कुत्राऽऽगतोऽस्मि ।

अद्वै । इयं भगवती भागोरथी इदमिदं पारे (व)
मदीयं पुरम् ।

भगवान् । वहिर्दृष्टिं नाटयित्वा । श्रोपाद् ! भवता यमु-
नेयमित्यभाषि । (श)

नित्या । अस्यां यमुना वर्त्तते न देव एव जानातु ।

भगवान् । श्रोपादस्य नाख्ये नैव नाटितोऽस्मि । (ष)

अद्वै । आशापाशेत्यादि यच्छब्दे तच्छब्दे च तच्छब्दं दत्त्वा
पुनः पठति । (स)

नित्या । भो अद्वैत ! अस्य दण्डग्रहणावधि ममेव
दण्डो जातः । दिनत्रयमाहारविरहात् । देवस्य तु

(ल) अत्र प्रदेशे । पामरः मूर्खः ।

(व) इदं पारे अस्याः पारे ।

(श) वहिर्दृष्टिं बाह्येन्द्रियव्यापारम् । अभाषि उक्ता ।

(ष) नाख्येन अभिनयेन नाटितः अभिनीतः । यथा कश्चित्
तिर्यग्भुं वर्त्तयति तद्वत् सां नित्या-न्दो नाटितवानिति भावः ।

(स) यच्छब्दे तच्छब्दे इति आशापाशेति तद्गुणैरिति त्वद्गुणै-
रिति बहिरहविधुरा इति त्वहिरहविधुरा इति तच्छब्दमिति तन्म-
खमिति ।

स्नानन्दभोगेनैव हृमिस्तदलमत्र कथाप्रसङ्गतुङ्गिन्ना । (ह)

अद्वै । परिजनकरात् प्रत्यग्रकौपीनाच्छादने (ज) आनीय पुन-
र्भगवन् स्नापयित्वा ग्राहयति सकृद्विष्णुम् ।

देवोचितञ्च परिधापितमस्ति पूर्वं

भिक्षूचितञ्च वसनं परिधापयामि ।

लक्ष्मीः समा तव समञ्च सुखप्रसादो

हा हन्त ! नो नयनयोर्विषमं तदेतत् ॥ (क)

तदिदमनतिदूरमेव मे भवनं तदलङ्कृतुमर्हन्ति भग-
वच्चरणाः ।

भगवान् । एतदर्थमेव श्रीपादेनाहं (ख) प्रतारितो-
ऽस्मि ।

अद्वै । भगवान् कस्यापि प्रतार्यो न भवति किन्तु ।

(ह) दण्डग्रहणावधिं समग्रायग्रहणमारभ्य । कथाप्रसङ्गतुङ्गिन्ना
कथाप्रसङ्गानां विस्तारेण ।

(ज) प्रत्यग्रकौपीनाच्छादने अभिनवे कौपीनोत्तरीये ।

(क) देवोचितमिति । पूर्वं देवस्य उचितं वसनमिति शेषः परि-
धापितम् अस्ति, साम्प्रतं भिक्षूचितञ्च वसनं कौपीनाच्छादनमित्यर्थः
परिधापयामि । हे भगवन् स्नापयित्वा ग्राहयन् भव लक्ष्मीः श्रीः समा,
सुखप्रसादः समञ्च उत्तमवसने ग्राह्यो श्रीसुखप्रसादश्च कौपीनाच्छाद-
नेऽपि तादृगेवेति भावः । हा हन्त ! इति खेदवचनमव्ययं तदेतत्
पूर्वतनमिदानीन्तनञ्च परिच्छदवैषम्यमित्यर्थः नः आत्माकं नयनयोः
विषमं विरुद्धं कष्टकरमित्यर्थः । प्रसन्नतिलकं दृष्टम् ।

(ख) एतदर्थमेव तव भवनगमनार्थमेव । श्रीपादेन नित्यानन्देन ।

इशोऽपि स्यात् प्रकृतिविधुरः स्वीयया माययैव

स्वच्छन्दोऽपि स्फटिकमणिवत् सन्निवृत्ते न योगात् ।

इत्थं केचिद्वयमिह किल ब्रूमहे बालखेला-

प्रायं लीलाविलसितमहो । सर्वमीशस्य सत्यम् ॥ (ग)

उभययैव न प्रतार्योऽसि । अस्य च नैष दोषः श्री-
पादत्वात् । श्रियं पातौति श्रीपः कृष्णः तमाददातीति
तथैवानेन कृतं तदग्रे भवन्तु (घ) भगवन्तः । अद्य प्राय-
मिकी भिक्षा ममैवालये भवतु भगवतः ।

भगवान् । यथा रुचितं भवते । तदादिश पन्थानम् ।

अहं । इत इतः । इति नावमारोपयति ।

नित्या । अपवार्य । भो अद्वैत ! नवद्वीपे कश्चित्
प्रहितोऽस्ति ।

अहं । अथ किम् । सर्वे समागतप्राया एव ।

(ग) ईश इति । स्वच्छन्दोऽपि स्थायसोऽपि ईशः ईश्वरः सन्नि-
वृत्ते न सन्निहितेन केनचित् यस्तुनेति शेषः योगात् स्फटिकमणिवत्
स्फटिकोपल इव स्वीययैव मायया प्रकृतिविधुरः विभिन्नप्रकृति-
रित्यर्थः स्यात् यथा स्फटिकं वस्त्वन्तरागसंक्रमणात् अन्यदिव वस्तु
प्रतिभाति तथा मायायोगात् ईश्वरोऽपि अन्य इव प्रतिभासते इति
भावः । इह अस्मिन् जगति केचित् वयम् इत्यसु एवमकारम् ईशस्य
सत्यं यथार्थं बालखेलाप्रायं शास्त्रलीलारूपं लीलाविलसितं विलास-
चेष्टितं ब्रूमहे कथयामः किल अहो ! आश्चर्यम् ॥ मन्दाक्रान्ताष्टम् ।

(घ) उभयया द्विप्रकारेण ईश्वरत्वेन श्रीपादकर्तृकेन अत्रानयनेन
चेत्यर्थः । श्रीपादत्वात् श्रीपं लक्ष्मीप्रतिम् आददातीति खानन्दोऽनु-
रूपपाचरणादिति भावः । भवन्तु गच्छन्तु ।

तदधुना जानीम क भगवान् । इति परितः परिक्रामन्ति । अन्यस्यां दिशि ।

अन्ये ।

पूर्वाशमे मधुरिमप्रथिमा य आसी-

दस्थेश्वरस्य स दृशोरतिथिर्न नोऽभूत् ।

अद्यापि चेन्न स विलोक्यत एव तन्नो

धिग् ! जन्म धिक्वपुरहो ! धिगसून् ! धिगच्चि ! ॥ (ट)

अपरे । हन्त ! भो ! आगच्छतागच्छत । भगवानहैत-

पुरं प्रविष्ट इति श्रुतं तत्तन्नैव प्रविशाम । इति सोत्कण्ठ-

मुपसृज्य । अहो ! अमी दौवारिकाः सर्वानेव निवारयन्ति ।

भद्रममौ एवानुनेया दातव्यञ्च किञ्चिदेतेभ्यः । इति निकट-

मुपसर्पन्ति ।

ततः प्रविशन्ति बेलपाणयो द्वारोपान्तनिविष्टा दौवारिकाः ।

दौवा । अरे पुरुषाः ! क्षणं विलम्बन्तां यावत्तुरीयाश्रम-
परिग्रहः (ठ) कृतो भगवता तावदनाहारेणैव स्थीयते ।

(ट) पूर्वाशमे इति । पूर्वाशमे गार्हस्थ्ये अस्य ईश्वरस्य यः मधुरिमप्रथिमा माधुर्यविकाशः आसीत् सः अस्माकं दृशोरतिथिः नो अभूत् न, अपितु अभूदेव अस्माभिः सः प्रत्यक्षीकृत इति भावः चेत् यदि अद्यापि स मधुरिमप्रथिमा नैव विलोक्यते दृश्यते अस्माभिरिति शेषः तत् तदा नः अस्माकं जन्म धिक् वपुः शरीरं धिक् असून् प्राणान् धिक् अस्मि नेतश्च धिक् अहो ! इति खेदमूचकमव्ययम् । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ठ) तुरीयाश्रमपरिग्रह इति । तुरीयस्य चतुर्थस्य आश्रमस्य वस्त्रावाश्रमस्येवार्थः वस्त्राचारी ऋद्धी वानप्रस्थो भिक्षुस्तद्वये आश्रमो-
ऽस्तीत्यमरः । परिग्रहः ग्रहणं दण्डग्रहणमित्यर्थः ।

अद्यैव भिक्षा भविष्यति । तदधुना कोलाहलो न कार्यः ।
उपविश्य स्थीयतां भिक्षोत्तरं भगवानवलोकनीयः ।

नेपथ्ये । भगवन्वित इतः ।

दौवा । निरूपयामि । इति समुच्छ्रितं (ड) स्थलमारुह्य
उद्भोविकमालोक्य च । अये ! कृतभिन्न एव भगवान् । यद्यम्

श्रीखण्डपङ्कपरिक्षिप्ततनुर्नवीन-

शीणाम्बरो धवलमाख्यविराजिवक्षाः ।

हेमद्युतिर्विजयते हिमसाम्ब्यराग-

गङ्गाप्रवाहकचिभागिव रत्नसानुः ॥ (ड)

तदेते समुत्प्लुताः कश्चमम् द्रव्यन्ति । इति पुनर्नि-
भात्य । अहो ! साधु समाहितमईतदेवेन यदनेनायमुच्च-
तरामुपकारिकामध्यारोपितो भगवान् । तदधुना सर्वे
सुखं द्रव्यन्ति स्वनाम च यथायैजनयोपकारिकाया-
ऽकारि (ण) । पुरुषाः सर्वे लोकाण्डं हरिं वदेति सम्भूय
निगदन्ति ।

(ड) समुच्छ्रितं चस्यक् उद्यतम् ।

(ड) श्रीखण्डेति । श्रीखण्डपङ्केन चन्द्ररत्नेन परिणिप्ता व्यु-
त्तिप्ता चर्चिता इत्यर्थः तस्य शरीरं यस्य तयोक्तः, नवीनं नूतनं शोणं
रत्नम् अत्यन्तं वरुणं यस्य तथाविधः । धवलेन माख्येन विराजि शोभ-
नानं वक्षः यत्स्थलं यत्तत्तादृशः तथा हेमद्युतिः काञ्चनप्रभः अतएव
चिमेन साम्ब्यरागेण सन्ध्याकालजनितकौहिल्येन गङ्गाप्रवाहेण च वा
रुचिः दीप्तिः तां भजते इति तथाविधः रत्नसानुरिव रत्नमयः पर्व-
तैकदेश इव विजयते विराजते इत्यर्थः । उपमाद्वयः । वसन्तिष्ठकं
उत्तमम् ।

(ण) समाहितं समाहितं कृतप्रियर्थः । उपकारिकां पटनशङ्क-



ततः प्रपियति यथानिर्दिष्टोपकारिकातलोपनिष्टो भगवान्द्वैतादयम् ।

अद्वै । केयं लीला व्यरवि भवता योऽयमद्वैतभाजा-

मत्यन्तेष्टस्त्वमष्टत भवानाश्रमं यत्तुरीयम् ।

भगवान् विवृणु,

भो अद्वैत ! स्मर किमु वयं हन्त ! नाद्वैतभाजो

भेदस्त्वस्मिन्स्वयं च यदियान् रुरतो लिङ्गतय ॥ (त)

अद्वै । वागीश्वरेण किमुचितं वचनानुवचनम् । (य)

भगवान् । तत्ततोऽवधारयन्तु ।

विना सर्वत्यागं भवति भजनं न ह्यनुपते-

रितित्यागोऽस्माभिः कृत इह किमद्वैत ! कथया ।

अयं दण्डो भूयान् प्रबलतरसो मानसपयो-

रितौवाहं दण्डप्रहणमविशिषादकरवम् ॥ (द)

पम् । यथार्थमिति प्रभुदर्शनदानेनोपकारकरणादिति भावः ।

(त) केयमिति । भवता का इयं लीला व्यरवि विरचिता अद्वै-
तस्थितेत्यर्थः यत् यः अयम् अद्वैतभाजाम् अद्वैतवादिनाम् एकैश्वर-
वादिनामित्यर्थः अस्मिन् एतः अस्मिन्मतः, भवान् तं तुरीयं चतुर्थम्
सम्प्रासादयन् अष्टत अष्टस्थितयान् ? । भो अद्वैत ! स्मर वयं किमु
न अद्वैतभाजः, यत् यतः तस्मिन् अद्वैते परब्रह्मणीत्यर्थः त्वयि च
रूपतः लिङ्गतय इयान् एतावान् भेदः विशेषः, तदद्वैतम् अरूपम्
अलिङ्गम् त्वं रूपवान् सखिङ्गश्चेति भेद इति भावः । तस्मात् वयम्
आश्रययात् तेव सख्येन अद्वैतभाज एवेति फलितम् । मन्दोक्तान्ता-
स्तयम् । शेषालङ्कारः ।

(य) वागीश्वरेण वाक्प्रतिना ईश्वरेणेत्यर्थः वचनानुवचनं भक्ति-
क्रमेण प्रतिवचनमित्यर्थः ।

(द) विवेति । इदं त्यागं विना अनुपतेः प्राणपतेः ईश्वरस्थेत्यर्थः

च । सर्वमिदं प्रतारणमेव किन्तु “सत्यासक्तच्छमः
शान्तो निष्ठाशान्तिपरायण” इत्यादि नाम्नां निरुक्त्य-
र्थमेवेतत् । (ध)

दौदा । उरतः सर्वावबोध्य । अहो ! आश्चर्यम् ।

एतावत्त्वपि दुर्गमे जनघटासङ्गट्टनोच्चावचे
सर्वैरेव यथासुखं प्रभुरसौ पारंपराद्वैर्भुभिः ।
अथग्रैरवकाशलभनमुखावस्थानमुख्यैर्यथा-
कामं लब्धतदीयपूर्णकरुणादृक्पातमुदोच्यते ॥ (न)

न हीदमसंवादि (प) । यतः

भजनम् आराधनं नहि भवति, इति हेतोः अस्माभिः त्यागः सर्वप्रा-
प्तिरिति शेषः कृतः, हे व्यद्वैत ! इह यत्किञ्च विषये कथय आनन्दया
इति शेषः किम् ? अर्थं दण्डः सत्यासदण्डः शान्तपश्योः चित्तदृष्टस्य
लागस्य भूयान् अतिसङ्गान् प्रवक्तारसः दमयितेत्यर्थः इतीव हेतोः
अहम् अविवेधात् सत्यमित्यर्थः दण्डप्रहणम् अकरवम् । सन्दाक्रान्तान्
वृत्तम् ।

(ध) प्रतारणं प्रवृत्तम् अकृत्यः मलद्वेषमिति यावत् । निर-
कार्यं साकल्यार्थमित्यर्थः । एतत् सत्यासदृष्टमित्यर्थः ।

(न) एतावतीति । एतावति एतादृशे दुर्गमे निविडे इत्यर्थः
जनघटानां जनसमूहानां सङ्गट्टनं सम्मेलनं तस्य उच्चावचे नानाविधत्वे
इत्यर्थः भावनशान्तौ निर्वेशः उच्चावचं नैकविधमित्यन्तरः । पारे
पराङ् पराङ्मुख्यतीतैरित्यर्थः सर्वैरेव ऋभिः अवकाशलभनेन अव-
सरप्राप्त्या यत् सुखावस्थानं तेन सुखाः तैः अतएव अवयवैः सङ्गिः
यथाकामं यथासुखं लब्धः प्राप्तः तदीयः ऐवरीय इत्यर्थः पूर्णः करुणा-
दृक्पातः यत्किञ्च तद् यथा तथा कसौ प्रभुः उदीच्यते अहो दृश्यते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) नहीति इदं दर्शनं नहि अर्जुनादि नैव निरुक्तमित्यर्थः ।

उत्तीर्णोऽय भवाब्धिरय पिहितं द्वारं यमस्यापि च
प्राप्तं मानुषजन्मलम्बनफलं तप्तञ्च सर्वं तपः ।

यद्देवः कुरुणाकटाक्षसरसोऽदर्शीति सर्वैरहो !

प्रत्येकं प्रथयद्भिरात्मभूमीभावः समुद्बुध्यते ॥ (फ)

नेमथ्ये परितः कोलाहलः ।

उरुषा । अहो ! अमी भगवज्जन्मस्थलीनिवासिनः (व)
सर्वे समागच्छन्ति तदधुना महता सन्मर्देन भवितव्यं
वयमित इदानीमपसराम । इति सर्वे निष्क्रान्ति ।

ततः प्रविशन्ति सर्वे नवद्वीपवासिनः ।

ते ।

अद्याऽऽन्यं गतमेव नो नयनयोरय प्रसन्ना दिग्गः

शुक्लाश्वाश्च जिजीविषाव्रततयः प्राप्स्योत्पन्न्यङ्गुरान् ।

नष्टेऽन्तःकरणे च केनचिदहो ! चैतन्यप्रप्राहितं

येनास्माकमहो ! वताय भविता चैतन्यचन्द्रोदयः ॥ (भ)

(फ) उत्तीर्ण इति । अद्य भवाब्धिः संसारसागरः उत्तीर्णः,
अद्य यमस्य द्वारमपि पिहितम् आच्छादितम् अद्य मानुषजन्मलम्बन-
फलं प्राप्तम् अद्य सर्वं तपः तप्तं परितप्तं यत् यतः कुरुणाकटाक्ष-
सरसः कृपाक्षिप्रप्रदः इत्यर्थः देवः अदर्शी इष्टः अज्ञाभिरिति मथयद्भिः
प्रकाशयद्भिः वदद्भिरित्यर्थः सर्वैः एतैः चतैः प्रत्येकम् आत्मनः दुर्लभो-
भावः लौभाग्र्यं समुद्बुध्यते समुद्बुध्यते अहो आश्चर्यम् । मार्कण्डे-
विक्रीडितं दृत्तम् ।

(व) भगवज्जन्मस्थलीनिवासिनः नवद्वीपवासिनः ।

(भ) अद्य इति । अद्य नः अस्माकं नयनयोः आनन्दम् अन्त्यं
गतमेव भवितुमेव, चैतन्यं विना स्वयम्भूजाताः, अद्य तु तत्प्राप्या

इति मोक्षखण्डमुपसर्पन्ति ।

अद्वै । आलोक्य ।

अग्रे निधाय भगवज्जननीं समीयुः

श्रीवासपण्डितमुखाः सुहृदस्त एते ।

अन्ये च बालतरुणस्थविराः किमन्य-

द्देशः स एष उदयादि स एष कालः ॥ (म)

भगवान् । सत्वरभवतारं नाटयति ।

दौवारिकाः । सादरं प्रवेशयन्ति ।

भगवान् । मातरं प्रणमति ।

माता । सभयभक्तिवात्सल्यपरितोष शक्यताशुपुलकगह्वरं संकृतेन ।

तदन्वत्वं विनष्टमिति भावः । अद्य दिशः प्रसङ्गाः, चैतन्यं विना अस्माकं दिशः मलिना जाताः, अद्य तु तत्प्रसङ्गत्वमिति भावः । अद्य शुक्लाः चैतन्यं विनेति शेषः जिजीविषाव्रततयः जीवनेच्छा-लताः, अस्माकमिति शेषः अङ्कुरान् प्ररोहान् प्रोन्मीलयन्ति उत्पादयन्ति, अद्य नष्टे अन्तःकरणे केनचित् जनेन चैतन्यम् अपि आहितम् अर्पितं चैतन्यं विना अवेतना वयं पुनः सचेतनाः कृता इति भावः । येन अद्य अस्माकं चैतन्यचन्द्रस्य उदयः प्रकाशः भविता अस्माभिश्चैतन्य-देवो द्रष्टव्य इत्यर्थः अहोदयं वत वेति अव्ययं हर्षसूचकं बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

“(म) अग्रे इति । श्रीवासपण्डितमुखाः श्रीवासादिविद्वत्प्रभृतयः ते एते सुहृदः, अन्ये च बालतरुणस्थविराः शिशुयुवकवृद्धाः भगवतो जननीं शचीदेवीम् अग्रे निधाय कृत्वा समीयुः समाजम्भुः अन्यत् किं वक्तव्यं स एष देशः नवद्वीपप्रदेश इत्यर्थः स एव कालश्च उदयादि उत्पन्नः यत्र देशे यत्र समये च भगवदधिष्ठानमासीदिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

भगवान् । अद्वैत ! अद्वैत ! मैवम् ।

श्यामासुतस्रोतसि पातितं वपु-

स्तस्यैव तुङ्गे न तरङ्गरंहसा ।

यां यां दशमेति शुभाऽशुभाथवा

सा सैव मे प्रेम चरीकरोति ॥ (श)

तदेहि चिरदृष्टैरेभिः सहस्रसा उपविशाम । इति

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

अद्वैतपुरविद्यासो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

सन्ध्यासिरूपमित्यर्थः अतोपस्थ असन्नोपस्थ हेतुः कारणम् । इन्द्र-
वच्चाष्टतम् ।

(श) श्यामासुतेति । श्यामः कृष्ण एव अद्वैतं तस्य स्रोतसि
प्रवाहे पातितं निक्षिप्तं सयेति शेषः वपुः शरीरं तस्यैव स्रोतसः
तुङ्गे न सङ्गता तरङ्गरंहसा जर्मिवेगेन यां यां दशान् एति प्राप्नोति,
सा सा एव दशा शुभाऽशुभा वा मे सप्त प्रेम चरीकरोति पुनः पुन-
रतिशयेन करोति का प्रेमावाप्तये सन्ध्यासिरूपं जतं न ततो निव-
सित्वमिच्छामीति भावः । इन्द्रवंशाष्टतं वदन्ति वंशस्थविलं जतौ
जरौ इति तच्चेन्द्रवंशा प्रेमाचारे पुराविति लक्षणात् ।

(घ) चिरदृष्टेः चित्तात् वद्भ्योः कालात् दृष्टेः एभिः श्रीवासा-
दिभिः । सहस्रसाः समाना एतिमनुभवन्त्य इत्यर्थः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति रत्नाकरः । (क)

रत्नाकरः । अहो ! अयं कथमकस्मात् प्रेयसी सुर-
सरि(ख)हिमनस्केव दृष्टा तदस्या मनोदुःखकारणं प्रष्टव्य-
मस्ति । इति पुरोऽवलोक्य । कथमियं तदवस्थैव दृश्यते देवी
तदुपसृत्य पृच्छामि । इति उपसर्पति ।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा गङ्गा ।

गङ्गा । हृदी हृदी ! जस्स पाअ-सेअ-सलिलत्तेण महं
एदारिसं सोइगं तस्स पडुणो विरअलं अङ्गसङ्को (ग)
लम्भिओ । अदोवरो की मे भाअघेओ । तह तं लम्भिअ
पुणोवि ण लम्भिणिज्जो विअ दोसइ अदोवरं वा किं मे
असुहं । ता किं करेमि मन्दभाइणी (१) । इति चिन्तयती
क्षणं तिष्ठति ।

(१) हा धिक् हा धिक् ! यस्य पाद-सेक-सलिलत्वेन मम एतादृशं
सौभाग्यं तस्य प्रभोचिरकालमङ्गसङ्को लब्धः । अतोऽपरः को मे
भागधेयः । तथा तं लब्ध्वा पुनरपि न लम्बनीय इव दृश्यते । अतः-
परं वा किं मे अशुभम् । तस्मात् किं करोमि मन्दभागिनी ।

(क) रत्नाकरः ससङ्गः ।

(ख) सुरसरित् गङ्गा ।

(ग) पादसेकसलिलत्वेन विष्णुपादोद्भवा गङ्गा अस्य चैतन्यस्य
विष्णुवत् रत्नादिति भावः । प्रभोः चैतन्यदेवस्य चिरकालमङ्गसङ्गः
लब्धकं शरीरसंसर्गः ।

वैराग्यमेव भव किं ? किमु वातुभूतिः ?

भक्तिर्न वा ? किमु रसः परमस्तनूभूत् ?

तात ! स्तन्ययतयैव भवन्तमीवे

लब्धोऽधुनाऽपि न कदाऽपि पुनस्त्यजामि ॥ य)

इति सोत्कण्ठमालिङ्गति ।

श्रीचै ।

भगवति जगन्मात ! माऽतः परं फलमुत्तमं

किमपि फलितुं वात्सल्याख्या लता भवति च मा ।

भवति भवती विश्वस्थैवानुपाधिसुवत्सले-

त्यथ भगवता नूनं चक्रे चमापि शरीरिणी ॥ (र)

इति पुनः पठति ।

माता । पुनरालिङ्ग्य प्रणमति ।

अथै । तामुध्याय स्वयमन्तःपुरे प्रवेशयन्निष्क्रान्तः ।

(य) वैराग्यमिति । हे तात ! त्वम् तनूभूत् मूर्त्तिमत् वैराग्यं
वीतरागजं भव किम् भव वा, किमु अथवा तनूभूत् मूर्त्तिमतो अतु-
भूतिः समाधिः भव, भक्तिः न वा किंवा भव, किमु किंवा परमः
सद्भान् तनूभूत् मूर्त्तिमान् रसः प्रसादपरमात्मा कश्चन ऐशभावः भव,
यः कोऽपि भव वेति वस्तुत्वार्यः, अहं भवन्तं स्तन्ययतयैव स्तन्य-
पायितयैव देये प्रश्यामि त्वं मम स्तन्यपायी शिशुरिति मन्ये इति
भावः अधुना इदानीं लब्धः त्वमिति शेषः, अतः परं कदापि पुनः न
त्यजामि त्वमिति शेषः । वसन्ततिलकं यत्तम् ।

(र) भगवतीति । हे भगवति ! जगन्मातुः ! वात्सल्याख्या
स्नेहनाम्नी लता अतः परम् अस्मात् पुत्रालिङ्गनादिव्यापारादिति भावः
उत्तमं फलं किमपि फलितुं जगन्महिम्ना चमा यन्ता मा भवति न भव-
तीत्यर्थः पुत्रवत्सल्यफलं भवत्या लब्धमिति भावः, भवती त्वमित्यर्थः

भगवान् । अथावयं सर्वानेवालिङ्गन्त्यर्हं नदृश नम्रश्चादिभिरनु-
रक्तयति ।

पुनः सत्वरं प्रविश्य

अद्वैतः । कः कोऽत्र भोः ? सर्वानेवाबालवृद्धतरुणा-
नाद्याण्डालानांश्च यथोपजोषमावासभक्ष्यपेयादिभिरुप-
चरन्तु (ल) भवन्तः ।

प्रविश्यामटीक्षेमेन ।

एकः । अयमयमहं तथा करोमि । इति निष्क्रान्तः ।

अद्वै । भगवन्तमुपसृज्य ।

सोऽहं त एते स भवान् स च षां

प्रेमा तवेवं करुणाऽपि सैव ।

सर्वं तदेवास्ति सुखैकहेतु-

रत्यादृशं रूपमतोषहेतुः ॥ (ख)

विश्वस्य जगतः अनुपाधिसुखत्वात् अकैतवस्त्वेहवती भवति इति अथ
अस्माद्धेतोः भगवता देवरेण शरीरिणी मूर्त्तिमती क्षमापि नूनं
निश्चितं चक्रे, अतो भवत्याख्यागजनितो सदपराधो भवत्या क्षन्त्य
इति भावः । हरिणीष्टत्ते न ससरसलागः पङ्क्तेर्देह्यैर्हरिणी मतेति
क्षमायात् ।

(ल) यथोपजोषं यथाकावम् ।

(ख) सोऽहमिति । सः अहं तवानुपहृपालमिति भावः ते एते
श्रीवासादयः भवत्सुहृद इति भावः, स भवान् अस्माकं परममित्रं
प्रभुञ्जेति भावः, स च एषां भवत्सुहृदराणां प्रेमा त्वयि भक्तिरस
इत्यर्थः सैव तव इदं करुणा कृपा अस्मास्त्विति शेषः । सर्वं तदेवं
सुखस्य एकहेतुः एकस्मात् कारणम् अस्ति, किन्तु अन्यादृशं रूपं भवतः

भगवान् । अद्वैत ! अद्वैत ! मैवम् ।

श्यामासृतस्रोतसि पातितं वपु-

स्तस्यैव तुङ्गेन तरङ्गरहसा ।

यां यां दशामेति शुभाऽशुभाथवा

सा सैव मे प्रेम चरीकरोति ॥ (श)

तदेहि चिरदृष्टैरेभिः सहस्रसा उपविश्याम । इति

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

अद्वैतपुरविलासो नाम मञ्चमोऽङ्कः ।

सन्ध्यासिरूपमित्यर्थः अतोषस्य असन्नोषस्य हेतुः कारणम् । इन्द्र-
वज्रावृत्तम् ।

(श) श्यामासृतेति । श्यामः कृष्ण एव अमृतं तस्य स्रोतसि
प्रवाहे पातितं निक्षिप्तं भवेति शेषः वपुः शरीरं तस्यैव स्रोतसः
तुङ्गेन सहसा तरङ्गरहसा अस्मिन्नेवेन यां यां दशाम् एति प्राप्नोति,
सा सा एव दशा शुभा अशुभा वा मे मम प्रेम चरीकरोति पुनः पुन-
रतिशयेन करोति कृष्णप्रेमावाप्तये सन्ध्यास्यग्रहणं कृतं न ततो निव-
र्त्तितुमिच्छामीति भावः । इन्द्रवंशावृत्तं वदन्ति वंशस्थविलं जतौ
जरौ इति तज्ज्वलं वंशं प्रयमाचरे गुराविति लक्षणात् ।

(श) चिरदृष्टेः चिरात् बहोः कालात् दृष्टेः एभिः श्रीवासा-
दिभिः । सहस्रसाः समानप्रीतिमनुभवन् इत्यर्थः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति रत्नाकरः । (क)

रत्नाकरः । अहो ! अयं कथमकस्मात् प्रियसी सुर-
सरि(ख)हिमनस्केव दृष्टा तदस्या मनोदुःखकारणं प्रष्टव्य-
मस्ति । इति पुरोऽवलोक्य । कथमियं तदवस्थैव दृश्यते देवी
तदुपसृत्य पृच्छामि । इति उपसर्पति ।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा गङ्गा ।

गङ्गा । हद्दी हद्दी ! जस्स पाअ-सेअ-सलिलत्तेण महं
एदारिसं सोइगं तस्स पहुणो विरअलं अङ्गसङ्को (ग)
लम्भिअो । अदोवरो की मे भाअधेअो । तह तं लम्भिअ
पुणोवि ण लम्भिण्जो विअ दोसइ अदोवरं वा किं मे
असुहं । ता किं करेमि मन्दभाइणी (१) । इति चिन्तयती
क्षणं तिष्ठति ।

(१) हा धिक् हा धिक् ! अयं पाद-सेक-सलिलत्वेन मम एतादृशं
सौभाग्यं तस्य प्रभोश्चिरकालमङ्गसङ्को लब्धः । अतोऽपरः को मे
भागधेयः । तथा तं लब्ध्वा पुनरपि न लम्बनीयः इव दृश्यते । अतः-
परं वा किं मे अशुभम् । तस्मात् किं करोमि मन्दभागिनी ।

(क) रत्नाकरः समुद्रः ।

(ख) सुरसरि तु गङ्गा ।

(ग) पादसेकसलिलत्वेन यिष्णुपादोद्भवा गङ्गा अयं चैतन्यस्य
विष्णुवतारत्वादिति भावः । प्रभोः चैतन्यदेवस्य चिरकालमङ्गसङ्कः
वङ्गकालं शरीरसंसर्गः ।

रत्ना । उपहृत्य । भागीरथि ! कथं विमनायसे ?

गङ्गा । अज्ज उत्तो ! अज्ज उत्तो ! किं पच्छसि मन्दभाङ्गिणी
क्खु अहं (१) ।

रत्ना । भागीरथि ! कथमिव ?

गङ्गा । संखतेन ।

यत्पादशौचजलमित्यलमस्मि विश्व-

विख्यातकीर्त्तिरसकौ रसकौतुकीशः ।

नित्यावगाहकलया रसयाञ्चकार

मामद्य स त्यजति हा वत ! तेन दूये ॥ (ब)

रत्ना । प्रां जानामि । स खलु मधुरागमनतः प्रत्या-
वृत्य सम्प्रत्यक्षे तालये समागतोऽस्तीति श्रुतं तत्कथं दूयसे ?

गङ्गा । होइ एवम्वेदं । किन्तु एवम्वेदो आश्रये
सिरिवासपट्टदिणसु बन्धुवग्नेसु अस्मिं दिग्गहे सिरिसई-
देईए पाइअं अस्सं सव्वे हिं अप्पवग्गेहिं सह सरसहास-

(१) आर्यपुत्र ! आर्यपुत्र ! किं पृच्छसि मन्दभागिनी खलु
अहम् ।

(ब) यदिति । यद्य पादशौचजलं चरणप्रक्षालनोदकमिति
हेतोः अलम् अयर्थं त्रिभुविख्याता कीर्त्तिर्यस्याः तथाविधा अस्मि,
असकौ रसकौतुकी प्रेमकौतुकवान् देशः, नित्यावगाहकलया प्रति-
दिनावगाहकलयापारेण रसयाञ्चकार रङ्गवतीसकलार्थोत् सासिति शेषः
यः अद्य मां त्यजति सन्ध्यासायमेव छन्दोवनगमनादिति भावः हा
वतेति-खेदे, तेन तच्छागेन दूये दुःखिता भवामि ।

विलासं भुञ्जिष्य तेहिंज्जेव सङ्गं उपविसिष्य भङ्गवं किम्पि
गदिदुं पउत्तो (१) ।

रत्ना । किं तत् ?

गङ्गा । भो अद्वैतप्रभृतय इदं श्रूयतां यज्जनन्या

युष्माकञ्च प्रणयिसुहृदामाज्ञया न प्रयातम् ।

विघ्नस्तेन व्यजनि मथुरां गन्तुमीशे न तस्मा-

दाज्ञां सर्वे ददतु कृपया हन्त ! यायामिदानीम् ॥ (ङ)

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । ततो अद्वैताचारिण्य गदिदं (२) ।

तव प्रीत्या याहीत्यभिलपति सर्वो यदि जन-

स्तदा सर्वस्यैव त्वदुपगमनात् पूर्वमसवः ।

(१) भवति एवमिदम् । नवद्वीपत आगतेषु श्रीवासप्रभृतिकेषु
बन्धुवर्गेषु अन्यस्मिन् दिवसे श्रीशचीदेव्या पाचितमङ्गं सर्वैरात्मवर्गैः सह
सरसहासविलासं भुङ्क्ता तैरेव सार्द्धम् उपविश्य भगवान् किमपि
गदितुं प्रवृत्तः ।

(२) ततोऽद्वैताचार्येण गदितम् ।

(ङ) भो इति । भो अद्वैतप्रभृतयः ! इदं श्रूयताम् । जनन्या
मातुः युष्माकं प्रणयिनां सुहृदं बन्धूनाञ्च आज्ञया यत् न प्रयातं
न घतं तेन विघ्नः व्यजनि जनितः, तस्मात् मथुरां गन्तुं न ईशे न
प्रभवामि, हन्त इदानीं सर्वे भवन्तः आज्ञां ददतु, अहं यायां गच्छेयं
मथुरासिति शेषः । मन्दाङ्गान्तावृत्तम् ।

(च) तवेति । यदि सर्वो जनः तव प्रीत्या याहीति अभिलपति
वदति, तदा सर्वस्यैव त्वस्य जनस्य कस्मी असवः प्राणाः तव उपगम-

न धिकारान् सोढुं वत भवति नः पाटवमिति
प्रयास्यन्त्येवामी प्रथममनुभूय व्यसनिताम् ॥ (च)

रत्ना । भद्रं भो अहैत ! भद्रम् । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो भगवदा सप्रणयं पुनोवि भणितं (१) ।

भो अहैतप्रभृतयः !

गृहीतोऽयं वेशो यदिह निजदेशस्य सविधे

तदा स्थातुं सार्द्धं प्रणयिभिरिदानीमनुचितम् ।

बुधा यूयं विज्ञा भवति जननी चास्य वपुषः

समाधां कुर्वन्तु स्वयमहह ! किं वच्मि बहुलम् ॥ (छ)

रत्ना । भगवताऽपि समीचीन(ज)मुक्तम् । ततस्ततः ?

(१) ततो भगवता सप्रणयं पुनरपि भणितम् ।

नात् प्रस्थानात् पूर्वं धिकारान् धिक् युष्मान् यदेतादृशप्रियतमविर-
होऽपि युष्माभिर्वज्जकीलायितमिति सर्वेषां कृतनिकारान् सोढुं नः
अस्माकं पाटवं सामर्थ्यं न भवतीति प्रथमं व्यसनितां विप्रदमनुभूय
सम्भाव्य प्रयास्यन्त्येव । शिखरिणीष्टम् ।

(क) गृहीत इति । यत् यतः इह निजदेशस्य सविधे समीपे
अयं वेशः भिक्षुवेशः गृहीतः, तदा इदानीं प्रणयिभिः जम्बुभिः सार्द्धं
स्थातुम् अनुचितमनुक्तम् । यूयं बुधाः विद्वांसः, जननी माता च
विज्ञा विचक्षणा, अतः अस्य वपुषः सन्त्यासिशरीरस्य समाधाम्
इतिकर्तव्यतां स्वयं कुर्वन्तु विवेचयन्तु इत्यर्थः । भवन्त इति शेषः
अहह इति खेदस्त्वक्तव्यं बहुलं किं वच्मि कथयामि बहुलम्
कथनेनाकमित्यर्थः । शिखरिणीष्टम् ।

(ज) समीचीनं समुचितम् ।

गङ्गा । तदो सखेहिं भगवदो वन्धुजनेहिं आचारि-
श्रीजणणीए सईदेईए णिअडं गदुअ मन्तिदं (१) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । अस्मिं अत्थे जदो कस्सवि सम्मदे ण होइ तदो
जणणीए उत्तं । भो भो ! जइ धम्मदोसो होइ तदो अप्पणो
सहकए तस्स खल-अण-किद किम्बदन्ती कथं करणीया ।
अप्पणो जह तह होउ । तदो जप्पणाहच्छेत्तं जीव जं
गच्छदि तं जीव भइं । कदाचि पउत्तीवि (भ) लहीअ-
दित्ति आसा हीइ (२) ।

रत्ना । साधु मातः ! साधु । अतिक्रान्ताऽस्ति भवत्या
देवहृतिः (ज) । ततस्ततः ?

(१) ततः सर्वभगवतो बन्धुजनैराचार्यजनभ्याः शशीदेव्या निकटं
गत्वा मन्त्रितम् ।

(२) अस्मिन्नर्थे यदा कस्यापि सम्पत्तिर्न भवति तदा जनभ्या
उक्तम् । भो भो ! यदि धर्मदोषो भवति तदा आत्मनः सुखकृते तस्य
खल-जनकृता किंवदन्ती कथं करणीया । आत्मनो यथा तथा भवतु ।
ततो जगद्वाथक्षेत्रज्ञेव यद् गच्छति तदेव भद्रम् ! कदाचित् प्रवृत्तिरपि
कथ्यते इति आशा भवति ।

(भ) धर्मदोषः सन्ध्यासमूहणे कृते पुनस्तत्परित्यागात् अर्ध-
वत्यर्थः खलजनकृता दुर्जनकृता किंवदन्ती लोकापवादरूपा कथं केन
प्रकारेण करणीया सज्जनीया नैव सोढुं शक्यते इति भावः । यत्
अदीत्यर्थः । प्रवृत्तिः वार्त्ता ।

(ज) अतिक्रान्ता निर्जिता । पुरा देवहृतिरपि महापुरुषं भग-
वद्दशवन्धून् पुनः कपिलं नेष्टुं कुरुशासितवतीति भावः ।

गङ्गा । तदो सव्वे जीव विवसा हुविअ पुणोवि सद्वि-
दवन्तो (१) । “मातः । कथमिदमुक्तम् । अतः परम-
स्माभिरिदं श्रुतिप्रतिपादितमिव खण्डितुं न शक्यते
भवद्वचः” । (८)

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो तए गदिदं । अम्हाणं जह तह होउ ।
अस्स दोसं नं खलजणो पेक्खिस्सदि तं क्खु दुस्सहं ।
जअस्साहं जइ गच्छदि तदो मज्जे तुम्हे गन्तुं शक्कथ । मए
पउत्ती लहोअदि (२) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो सव्वे भगवदो णिअहं आअदुअ देइए
कधिदं णिअदिदवन्तो (३)

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो भगवं सहरिसअं गदिदवं (४) यथा-
ऽऽज्ञापयति विश्वजननी तदाज्ञापयत गच्छामि ।

(१) तदा, सर्वे एव विवशा भूत्वा पुनरपि गदितवन्तः ।

(२) तदा तथा गदितम् । व्यक्ताकं यथा तथा भवतु । अथ
दोषं यत् खलजनः प्रेषिष्यति तत् खलु दुःसहम् । जगन्नाथं यदि
गच्छति तदा यूयं गन्तुं शक्नुत । मया प्रवृत्तिर्लक्षिता ।

(३) तदा, सर्वे भगवतो निकटभागत्य देव्या कथितं निगदितवन्तः ।

(४) ततो भगवान् सहर्षं गदितवान् ।

(८) श्रुतिपादितमिति यथा श्रुतिप्रतिपादितं न कोऽपि अति-
क्रान्तिं शक्नोति तथा भवत्या वचोऽपीति भावः ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो सर्व्वेहिं गदिदं (१) देव ! किञ्चित्
दिनानि स्थीयतां पश्यामस्ते चरणकमलमिति ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो जणणीए ताणं च पमोअत्थं तिस्स
दिणाणि तत्थ ठाज्जण पूर्व्वं विअ भअवदीए जणणीए
अच्चुदाणन्दजणणीए व पाइदं अस्सं सर्व्वेहिं सह भुञ्जिअ
ताणं अणुरज्जिअ चउत्थे दिअहे गत्तुं पउत्ते सर्व्वेहिं
मन्तिअ णित्वाणन्द-जअदाणन्द-दामोदर-सुउन्दाओ सङ्गे
दिस्साओ । तदो गदेसु णअदीअवासिस्सु तेहिं सह
देवे पत्थिदे अइइआचारिण बडुदरं रोइदं । देवो तं
अणामन्तिअ चलिदो (२) ।

रत्ना । हन्त ! इदानीं गौडाधिपतेर्देवनभूपालस्य
गजपतिना (३) सह विरोधे गमनागमनमेव न वर्त्तते
कथमयं चतुर्भिरेव परिजनैः सह गच्छति ।

(१) ततः सर्व्वेर्गदिदम् ।

(२) ततो जनन्या तेषाञ्च प्रसोदार्थं त्रीणि दिनानि तत्र
स्थित्वा पूर्व्वमिव भगवत्या जनन्या अच्युतानन्दजन्या च पाचितमन्नं
सर्व्वैः सह भुञ्जा तानुरज्य चउत्थे दिवसे गत्तुं प्रउत्ते सर्व्वैर्मन्तिता
नित्यानन्द-जगदानन्द-दामोदर-सुकुन्दाः सङ्गे दत्ताः । ततोऽगतेषु
नवद्वीपवासिषु तैः सार्द्धं देवे प्रस्थिते अद्वैताचार्य्येण बडुतरं रोदि-
तम् । देवस्तननामन्त्य चलितः ।

(३) गजपतिना उन्कळाधिपतिना ।

गङ्गा । संस्कृतमाम्नित्र्य । आर्य्यपुत्र ! नैतदाश्चर्य्यं पश्य पश्य ।

योऽन्तर्यामी भवति जगतां योऽयमव्याजबन्धु-

र्यस्य हे षो न जगति जनः कोऽपि के तं द्विषन्तु ।

हैराज्येऽस्मिन् पटुविकटयोः सेनयोरेव मध्या-

द्विष्यत्यूहं कलय चलितो बन्धुभिः पञ्चषैः सः ॥ (ङ)

अपिच । ग्रामे ग्रामे पटुकपटिनो घट्टपाला य एते

येऽरण्यानीचरगिरिचरा वाटपाटचराश्च ।

शङ्काकाराः पथि विचलतां तं विलोक्यैव साक्षा-

दुद्यद्वाष्पाः स्खलितवपुषः क्षौणिपृष्ठे लुठन्ति ॥ (ढ)

रत्ना । भवति हि, भगवान् सहजाऽऽसुरभाव-भाविता-

(ङ) य इति । यः जगताम् अन्तर्यामी भवति, यः अयम् अव्याजबन्धुः अकपटमितं जगतामिति शेषः, जगति यस्य द्वेषो जनः कोऽपि न अस्तीति शेषः के तं द्विषन्तु ? न कोऽपीत्यर्थः अस्मिन् हैराज्ये गौडोत्कलराज्यद्वयमध्ये इत्यर्थः पटुविकटयोः अतिदारुणयोः सेनयोरेवमयोः मध्यात् सः देवः पञ्चषैः पञ्चषट्परिमितैः बन्धुभिः सह निष्यत्यूहं निर्विघ्नं चलितः कलय पश्य । सन्दाक्रान्ता-वृत्तम् ।

(ढ) ग्रामे इति । ग्रामे ग्रामे प्रतिग्रामं ये एते पटुकपटिनः निपुणाः कपटचारिणः घट्टपालाः जलावतारशुल्कग्रहीतारः, ये अरण्यानीचराः सहारण्यवासिनः गिरिचराः पर्वतीयाश्च, ये च वाट-पाटचराः मार्गतस्कराः पथि विचलतां पान्थानां शङ्काकाराः भय-प्रदाः तिष्ठन्ति, ते तं गौराङ्गं साक्षात् विलोक्यैव दृष्ट्वैव उद्यद्वाष्पाः आनन्दवाष्पवर्षिणः तथा स्खलितवपुषः पतितदेहाः सन्तः क्षौणि-पृष्ठे पृथ्वीतले लुठन्ति दण्डत्रत् प्रणमन्तीत्यर्थः । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

न्तःकरणानिव नानन्दयति तदितरान् परम-पामरानपि
दृक्पातेन पवित्रयति चित्रयति (ण) च भक्तिरसेन ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । ततो निरन्तर-सञ्चरन्त गगनवद्-महासामन्त-
सन्तति-महादन्ताबल-तुङ्गतुरङ्ग-पत्तिसम्पत्ति-दुर्गमं (त)
राश्रपहं उज्जिग्र वणमगांजिव अग्रगाह्वि चलिद्-
वन्तो (१) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । संस्कृतेन । ततः,

आश्चर्यं प्रागहह ! गहनं गाहमाने रघूणां
सत्यौ द्वीपिद्विरदमहिषा गण्डकाश्रण्डकायाः ।

(१) ततो निरन्तर-सञ्चरद्गजपति-महासामन्त-सन्तति-महा-
दन्ताबल-तुङ्गतुरङ्ग-पत्तिसम्पत्तिदुर्गमं राजपथसज्झिता वनमार्गमेव
अवगाह्य चलितवान् ।

(ण) भवति हि भवत्येव इदमिति शेषः । सृजतेति सृजनेन
स्वाभाविकेन आसुरभावेन भावितं चिन्तितम् अन्तःकरणं येषां तान्
असुरानित्यर्थः । तदितरान् तेभ्यः इतरान् व्यतिरिक्तान् परम-
पामरान् अतिनीचान् अतिमूर्खान् वा । पवित्रयति शोधयति ।
चित्रयति चमत्करोति ।

(त) निरन्तरेति निरन्तरं सञ्चरन्ती गच्छन्ती गजपतेः उत्कला-
धिरालस्य महासामन्तानां सन्ततिः समूहः महादन्ताबलानां महा-
गजानां तुङ्गतुरङ्गाणाम् उन्नताश्वानां पत्तीनाञ्च वा सम्पत्तिः सम्पत्तिः
तथा दुर्गमं इः सञ्चरम् ।

(य) आश्चर्यं मिति । आश्चर्यं स अहह इति प्रेमातिशयव्यञ्जकः ।

तत्कोदण्डप्रतिभयहता दुद्रुवुर्ये त एते

तन्माधुर्यद्रवत्वलवभः स्तब्धतामेव दधुः ॥ (थ)

एवं कियन्ति दिशाणि वणे वणे चलन्तो विविह-
तरु-लदा-सोहगमशुगीहन्तो (द) पुणोवि रात्र-पहं
अङ्गीकिदवं (१) ।

रत्ना । कुतः ?

गङ्गा । संकृतेन ।

रेमुणानगरमण्डलमूर्त्तिर्वैशुपाणिभगवत्प्रतिमूर्त्तिः ।

प्राक्तनीति बहुमानत आसीदन्दनार्थमथ राजपथस्थः ॥ (ध)

रत्ना । प्राक्तनीति कोऽर्थः ?

(१) एवं कियन्ति दिनानि वने वने चलन् विविध-तरुलता-सौ-
भाग्यमनुगृह्णन् पुनरपि राजपथम् अङ्गीकृतवान् ।

मन्ययम् । प्राक् पूर्वं रक्षणां पत्यौ रामे वनं गाहमाने प्रविशति सति
ये चण्डकायाः प्रचण्डशरीराः द्वीपिद्विरदमहिषाः व्याघ्रगजकुलापाः
गण्डकाः खड्गिनश्च तस्य रामस्य कोदण्डेन धनुषा प्रतिभयं भयङ्करं
यथा तथा भयङ्करं प्रतिभयमित्यमरः । हताः ताडिताः सन्तः
दुद्रुवुः प्रलायितवन्तः, ते एते तस्य माधुर्यद्रवस्य सधुरिमरसस्य लव-
लभः कथमात्रभाज इत्यर्थः सन्तः स्तब्धतां निश्चलतामेव दधुः धार-
यन्ति स्म, तर्द्धानेन प्रेमपूर्णां विवशास्तिष्ठन्ति स्म इत्यर्थः । मन्दा-
क्रान्ताश्चसन् ।

(२) विविधेति विविधानां तरुलतानां सौभाग्यम् अनुगृह्णन्
तत्तत्फलमुपपद्येन ताः सौभाग्यं नयन्नित्यर्थः ।

(३) रेमुणेति । अथ अनन्तरं रेमुणानगरे मण्डलां वक्तुं
मूर्त्तिर्वैश्याः तादृशी प्राक्तनी अतिप्राचीना वेषुः प्याथौ यस्यास्तथा-

मङ्गा । अयं क्व देवो चउव्भुम्र-रूपदोवि दुम्र-भुम्र-
रूप गोवीणाहंजोव्व भत्ते हिं भम्रणीअंति भणन्ति केवि ।
केवि भणन्ति पुराअणी चउव्भुम्र-मुत्तोज्जेव दीसइ
सव्वत्थलेज्जेव ण क्व, दुम्र-भुम्र-रूपा गोवी-णाह-मुत्तो
पुराअणीत्ति (१) ।

रत्ना । ते भ्रान्ताः (न) कटकादौ साक्षिगोपाला-
दभ्योऽतिप्राचीना एव । ततः ?

गङ्गा । संस्कृतेन ।

दण्डवद्भुवि निपत्य ववन्दे तां स साऽपि तमपूजयदुच्चैः ।
अस्य मूर्द्धि पतताऽलमकस्माच्छेखरेण शिरसः खलितेन ॥ (प)

(१) अयं खलु देवश्चतुर्भुज-रूपतोऽपि द्विभुजरूपो गोपीनाथमेव
भक्तैर्भजनीयमिति भणन्ति केऽपि । केऽपि भणन्ति पुरातनी चतु-
र्भुजमूर्तिरेव दृश्यते सर्वस्थले एव न खलु द्विभुजरूपा गोपीनाथमूर्तिः
पुरातनीति ।

विधा भगवतः कण्ठस्य प्रतिमूर्तिः अस्तीति शेषः इति हेतोः वङ्क-
मानतः वङ्कसम्मानात् वन्दनार्थं तत्पूजनार्थं राजपथस्यः आसीत् ।

(न) भ्रान्ताः अज्ञाः ।

(प) दण्डवदिति । सः चैतन्यदेवः दण्डवत् भुवि निपत्य तां
मूर्तिं ववन्दे प्रणनाम् । सापि मूर्तिः अकस्मात् सहसा अस्य चैत-
न्यस्य मूर्द्धि शिरसि अलं सस्यक् पतता शिरसः खमस्तकात् सङ्क्षि-
तेन शेखरेण शिरोभूषणेन सुकृटेनेत्यर्थः तं चैतन्यदेवम् उच्चैः अति-
शयेन अपूजयत् पूजितवती । स्वागतावृत्तः, स्वागता रथमगैर्पुरुषा
क्षेति तत्तत्त्वचयात् ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । संकृतेन । ततो भगवता सप्रेम किञ्चिदुपस्ती-
कितम् । (फ)

तथाहि । न्यञ्जकफोणिनमदंसमुदञ्चदयं

तिथ्यक्प्रकोष्ठकियदावृतपोनवक्षाः ।

आरज्यमानबलयो मुरलीमुखस्य

शोभां विभावयति कामपि वामबाहुः ॥ (ब)

किञ्च । आकुञ्चनाकुलकफोणितलादिवाधो-

लब्धसुता मधुरिमाऽमृतधारयैव ।

आप्लावयन् चितितलं मुरलीमुखस्य

लक्ष्मीं विलचयति दक्षिणबाहुरेषः ॥ (भ)

(फ) उपलोकितं लोकेन कीर्तितम् ।

(ब) न्यञ्जदिति । न्यञ्जता निम्नं तिष्ठता कफोणिना कूर्परेश
स्यात् कफोणिस्तु कूर्पर इत्यमरः । नमन् अवन्तीभवन् अंसः स्तम्भः
यत् तत् तथा उदञ्चत् उद्गच्छत् अप्यं यत् तत् यथा तथा किरचा
वक्त्रोक्तेन प्रकोष्ठेन मणिकुम्भोपरिभागेन मणिकुम्भं किञ्चित् कावृतम्
आच्छादितं पीठं विद्यालं मलयः वक्षस्यलं ज्ञेन तादृशः, आरज्यमानं
शोभमानं मलयं यत् मयाविष्टं मुरलीमुखस्य गोपीनाथस्य वाम-
बाहुः कामपि स्पर्शितव्यं शोभां विभावयति प्रकटयति । न्यञ्ज-
तिलकं वृत्तम् ।

(भ) आकुञ्चनेति । मुरलीमुखस्य गोपीनाथस्य एषः दक्षिणबाहुः
आकुञ्चनेन आकुलं यत् कफोणितलं तस्मात् मधुः लब्धसुतैव सावि-
तरीव इत्यर्थः मधुरिमा साधुर्यस्य अमृतधारा तयैव चितितलम्
आप्लावयन् लक्ष्मीं शोभां विलचयति विशेषेण विभक्तिं । वक्षस्य-
तिलकं वृत्तम् ।

ततश्चिरेण गजपतिमहाराजेन पुरुषोत्तमदेवेनाय-
मानीय खराजधान्यां (य) स्थापितः ।

गङ्गा । एवमेदं (१) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । ततो तं शालोद्भूतं अय्यणो हिमश्रमादो शिक्क-
मिश्र पुरतो अवद्विदं विष मण्यमाणो पुण्यां वि तस्य सञ्चं
पविसन्तो विष मुहुत्तं आसि (२) । संसृतेन । अथ किञ्चि-
दुपश्लोकितञ्च ।

शोणस्निग्धाङ्गुलिदलकुलं मायदाभीररामा-

बन्धोजानां पुष्टपरचनाभङ्गरिङ्गत्तरागम् ।

विन्माध्वीकं नखमणिमहःपुष्पकिञ्चलकमालं

जङ्गानालं चरणकमलं पातु नः पूतनारः ॥ (३)

(१) एवमिदम् ।

(२) ततस्तमात्रोक्तं आत्मनो हृदयतो निष्कस्य पुरतोऽवस्थित-
मिव मन्यमानः पुनरपि तत् सत्वं प्रविशन्निव मुहुत्तमासीत् ।

(य) खराजधान्यः कर्मको इत्यर्थः ।

(३) शोणोऽतिशयः शोणः रत्नाः स्निग्धाः अङ्गुल्य एव दलकुलानि
पलाशोत्पद्येः यस्य दधोक्तं मायलीनां प्रेयःप्राप्ता प्रहृष्यलीनास्तं
आभीररामाणां गोपनारीणां मे बन्धोजः स्तनाः तेषां पुष्ट्यः
परचनायाः कुङ्कुमरचनायाः मङ्गलं तेषां चरणकमलन्यासादिति भावः
पुष्पं खल्वनु परागं यस्मात् तदाविधं चित् ज्ञानमेव माध्वीकं मधु-
यत् तद्वत् मधु एव मण्यः तेषां महःपुष्पाः तेजोराशय एव
किञ्चलमात्राः क्रियमानाः यस्य तथोक्तं जङ्ग एव नालं मृषालं

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो सखे हिं एवञ्जिव दिङ् (१) ।

रत्ना । कौटुम्भिकमिव ?

गङ्गा । संस्कृतेन ।

वैष्णवादनपरोऽपि स वेणुं स्वाधरात् क्षणमधो विनिधाय ।

तेन सार्धमिव वर्जितशुद्धमौहितकथोऽयमलौकि ॥ (ल)

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो तं दिशं तत्तत्त्वेन ठाऊण अवसरसिं दिशे
सिरिपुण्डरीक-णमणो दह्वोत्ति गुरुईए उक्कण्हाए घोणन्त-
हिप्रमो विअ तुरिअं पत्तिदो (२) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो कमलपुरणामं गामं लम्बिअ किअ-गई-
सिणाणे भणवदि देवउलं पेक्खिदुं अग्गदो गच्छन्तामि देवे

(१) ततः सर्वैरेवमेव दृष्टः ।

(२) ततस्तद्दिनं तन्मैव स्थित्वा अपरस्मिन् दिवसे श्रीपुण्डरीक-
नयनो दृष्टव्य इति शुभां कल्कण्डया पूर्यतद्दृश्य इव त्वरितं
प्रस्थितः ।

यस्य तथादृश्यं पूतनारोः गोपालस्य चरणकमलं नः अस्मान् मातु
रचल । सन्दाक्रान्तास्ततम् ।

(ल) वैष्णवः । वैष्णवादनपरोः, वैष्णवादेनैरतः अपि योऽयं
वर्जितगोपालः क्षणं स्वात् अधरात् वेणुम् अधः विनिधाय स्वाध-
रात् तेन चैतन्यदेवेन सार्धं वर्जितशुद्धमौहितकथोऽयमलौकि
नतु अथ तथा ईहिताः चेष्टिताः कथा येन तत्रोक्त इव आकपञ्चि-
त्यर्थः अलौकि दृष्टः सर्वैरिति शेषः । आगच्छतम् ।

शिञ्ज-करद्विभ्रं देवस्य दण्डं शिञ्जाणन्ददेएण किं एदेएण
अत्राण्डवपुवखण्डेण (व) दण्डेणति भञ्जिअ णई-मज्झमि
णिक्खित्ती (१) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो मुचन्दो भगवदो जहसाहस्स देवउलं
पेक्खिअ भगवन्तं गदिद्वं (२) । देव ! पश्य पश्य ।

उत्क्षिप्तः किमयं भुवा दिनमणेरार्कवर्णार्थं भुजः

पातालात् किमु सत्यलोकमयितुं शेषः समभ्युत्थितः ।

किंवा नागकणामणीन्द्रमहसां राशिर्जिह्वाणो दिवं
दिव्यं देवकुलं प्रभोरिदमिदं भो देव ! विद्योतते ॥ (३)

(१) ततः कमलपुरनामानं प्राप्तं लब्ध्वा कतनदीक्षाने भगवति
देवकुलं प्रेक्षितम् अपतो गच्छति देवे निजकरस्थितं देवस्य दण्डं
नित्यानन्ददेवेन किमेतेन अकाण्डोपप्लवखण्डेन दण्डेनेति भङ्ग्या
नदीमध्ये निक्षिप्तः ।

(२) ततो मुकुन्दो भगवतो जगन्नाथस्य देवकुलं प्रेक्ष्य भगवन्तं
गदितवान् ।

(व) अकाण्डेति अकाण्डो सहसा यः उपप्लवः अस्माकं चैतन्य-
देवकर्तृकत्वात् तत्र खण्डयति विश्वं सयति अस्मद्वन्मुवर्गमनांस्थने-
नेति तथोक्तेन । दण्डमैवमेव वन्मुजनत्यागकारणमिति भावः ।

(३) उत्क्षिप्त इति । भो देव ! प्रभोर्जगन्नाथदेवस्य इदमिदं
दिव्यं देवकुलं मन्दिरमित्यर्थः दिनमणोः सूर्यस्यैव आर्कवर्णार्थं भुवा
श्रवित्वा उत्क्षिप्तः उत्थापितः अयं भुजः बाहुः किम् ? पातालात्
सत्यलोकम् अयितुं गन्तुं समभ्युत्थितः शेषः अनन्तनागः किम् ? वा
अथवा दिवम् अस्माकं स्वर्गं वा जिह्वानः उदुगच्छन् नागानां

रत्ना । देवि ! सर्वमधिगतं कथमत्र विमनायते भवती
मत्सौभाग्ये (घ) सौभाग्यवती भवती । पश्य पश्य ।

यदर्थं बद्धोऽहं शिव ! शिव ! यदर्थं च मथित-
स्तदीयस्तातोऽसाविति न गणितं येन विभुना ।

अहो ! कीदृग् भाग्यं मम हि स हरिस्ताच्च दयितां
परित्याज्यैवास्मत्तटवटकुटुम्बी समभवत् ॥ (च)

तदेहि निकटं गत्वैव पश्चाव ।

गङ्गा । जहरुद्दं अज्जउत्तस्स (१) । इति निष्क्रान्तौ ।

प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति परमाविष्टो (ह) भगवान् परितश्च नित्यानन्दादयः ।

(१) यथारचितमार्यपुत्रस्य ।

भुजङ्गानां ये फणासणीन्द्राः फणास्थितरत्नश्रेष्ठानि तेषां महसां तेजसां
राशिः किम् ? विद्योतते विराजते । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(घ) अधिगतं बुद्धम् । मत्सौभाग्ये इति पतिसुखेनैव नार्थाः
सुखोत्पत्तिर्जायते इति भावः ।

(च) यदर्थमिति । शिवशिवेति खेदे । येन विभुना यदर्थं यस्याः
दयितायाः स्वीतायाः इत्यर्थः कृते इत्यर्थः अहं बद्धः दृष्टपर्वतादिभिः
नियमितः, यदर्थञ्च यस्याः दयितायाः लक्ष्म्याः कृते इत्यर्थः अहं
मथितः देवासुरैरिति शेषः तस्याः लक्ष्म्याः अयं तदीयः ततः पिता
असौ इति न गणितं न विचारितञ्च अहो त्याज्यं मम कीदृक्
भाग्यं, हि यतः अ विभुः हि हिः तां दयितां कान्तां लक्ष्मीं परि-
त्याज्यैव अस्माकं तटे यः वटः वटवटुः तस्य कुटुम्बी परिजनः समभवत्
जगन्नाथरूपेणावस्थित इत्यर्थः । शिखरिणीदृष्टम् ।

(ह) परमाविष्टः परं भगवत्प्रसासक्त इत्यर्थः ।

भगवान् । अम्भलिहोऽपि जगतां हृदयं प्रविष्टः

स्थूलोऽपि लोचनयुगान्तरमभ्युपेतः ।

सिद्धः शिलाभिरपि यो रसवर्षशाली

प्रासाद एष पुरतः स्फुरतीश्वरस्य ॥ (च)

इति श्लोकखण्डं परिक्रामति ।

सर्वे । अहो ! मुहूर्त्तमात्रगम्योऽयं पन्था दीर्घांति-
दीर्घ इव जायते भगवतः किमत्र चिन्तयाम । भगवतो
नीलाचलचन्द्रस्य विलोकनं परिचारकाणामेव सुलभं
नान्येषाम् । विशेषतः पारदेशिकानामस्माकं (क) दुर्लभ-
मेव । विना राजपुरुषसाहाय्येन सुलभं न भवति ।

सुकुन्दः । अस्त्युपायः ।

अन्ये । कस्तावदसौ ?

सुकुन्दः । अस्त्यत्र विशारदस्य जामाता सार्वभौमस्या-

(च) अम्भलिह इति । यः ईश्वरस्य देवस्य जगन्नाथस्य प्रासादः
मन्दिरं प्रासादो देवभूमिजामित्यमरः । अम्भलिहोऽपि गगनस्थशी-
खरोऽपि लोचनयुगयोरन्तरम् अभ्युपेतः । प्राप्तः प्रविष्ट इत्यर्थः
शिलाभिः प्रासादः सिद्धः निर्मितोऽपि रसवर्षशाली प्रेमरसवर्षीत्यर्थः
स एषः पुरतः अग्रतः स्फुरति विराजते । विरोधावह्वारः । तदुक्तं
दर्पणे, स्नातिद्वन्द्वनिर्जालाद्यैर्गुणैश्च युष्मादिभिस्त्रिभिः । क्रिया-
क्रियाद्रव्याभ्यां वा, द्रव्यं द्रव्येण वा चिन्मयः । विरुद्धमिव आसेत-
विरोधोऽसौ दशाक्षतिरिति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(क) जायते प्रतिभाति । नीलाचलचन्द्रस्य जगन्नाथदेवस्य ।
परितारकाणां सेवकानाम् । पारदेशिकानां विदेशिनाम् ।

वुत्तो (ख) भगवतः परमासतमो गोपीनाथाचार्यः । यः
खलु भगवतो नवद्वीपविलासविशेषाभिन्नो युष्मद्विध इव ।

अन्ये । तेन किं स्यात् ?

सुकुन्दः । तेन सार्वभौमद्वारा सर्वमेव कारयितुं
शक्यते ।

सर्वे । हृषीं नाटयित्वा । साधूक्तं तर्हि तन्निलयः प्रथमः
मन्वेष्टुमिष्टः । इति परिक्रामन्ति ।

ततः प्रविशति गोपीनाथाचार्यः ।

आचार्यः । स्वगतम् ।

दक्षिणं स्फुरति मे विलोचनं

सुप्रसादविशदं मनो मम ।

वेद्मि नोऽद्य जगदीशदर्शनं

कीदृशं सुखसुदौरयिष्यति ॥ (ग)

इति जगन्नाथदर्शनार्थं परिक्रामति ।

सुकुन्दः । अयमेष गोपीनाथाचार्यः ।

नित्या । सुकुन्द ! शीघ्रं गच्छ गच्छ यावदसौ सिंह-
द्वारं न प्रविशति ।

(ख) आवुत्तः भगिनीपतिः भगिनीपतिरावुत्त इत्यमरः ।

(ग) दक्षिणमिति । मे-मम दक्षिणं विलोचनं मननं स्फुरति,
मम मनस्य सुप्रसादविशदं सुप्रसन्नदेन अतिविशदं । विशदं निर्मलं
विकस्तरमित्यर्थः । अद्य जगदीशस्य जगन्नाथस्य दर्शनं कीदृशं सुखम्
उदौरयिष्यति जनयिष्यति नो वेद्मि न जानामि । रथोद्धतावृत्तम्
रात्परैर्नरैश्चोद्धतेति बल्यम् ।

सुकुन्दः । तथा करोति ।

गोपी । अग्रतोऽवलोक्य । अये ! कोऽयम् ? अपि कश्चि-
नौडीयो भविष्यति ? निभाल्य । अये नावद्वीपः । पुनर्निभाल्य ।
अये ! भगवतो विश्वेश्वरस्य प्रियसेवको सुकुन्द एव । ततः
फलितं शकुनेन (घ) । उपसृत्य । हंहो ! सुकुन्दोऽसि ।

सुकुन्दः । आचार्य्य ! वन्दे ।

गोपी । अपि कुशलं भगवतः ?

सुकुन्दः । द्रष्टृवागताः प्रभुचरणाः ।

गोपी । सानन्दम् । किं वदसि । त्वं क्व । इति पुनस्तमा-
खिङ्गति ।

सुकुन्दः । तमादाय प्रत्यावर्त्तते ।

गोपी । अग्रतोऽवलोक्य । सुकुन्द ! कोऽयं यतीन्द्रः ?

सुकुन्दः । सर्वं कथयति ।

गोपी । साक्षर्य्यम् ।

यः केवलं प्रेमरसस्तदाऽऽसीत्

स एव वैराग्यरसेन मिश्रः ।

स्वादस्तथाप्येष दृशोस्तथैव

चित्तस्य नोऽयं मधुराम्बररूपः ॥ (ङ)

(४) गौडीयः गौडदेशवासी । नावद्वीपः नवद्वीपवासी । शकु-
नेन शुभसूचकनिमित्तेन ।

(५) य इति । यः तदौ तस्मिन् काले केवलं प्रेमरसः अति-
प्रेमिकः आसीत् स एव वैराग्यरसेन निर्वेदभावेन मिश्रः समागतः ।
तथापि एषः दृशोः नेत्रयोः तथैव स्वादः तादृश एव आनन्दः, एवं
सदृशः दृष्टा पूर्वं यथा मे नयनं प्रफुल्लमासीत् अथ सन्धासिनसाधो-

सुहृन् । उपसृत्य । भो ! देव श्रीजगन्नाथदेवेनैव भग-
वन्तमभ्यागमयितुं प्रतिनिधिरिव प्रहितो गोपीनाथा-
चार्यः ।

भगवान् । वहिर्दृष्टिं नाटयन् (च) । कासौ कासौ ?

गोपी । अयमस्मि । इति चरणयोः पतति ।

भग । आबिङ्गति ।

गोपी । नित्यानन्दं प्रणम्य जगतानन्द-दासोदरौ प्रणमति ।

सुहृ । आचार्य ! कथमबाधं यथाकाममेव भगवतो
जगन्नाथस्य दर्शनं सम्पद्यते ।

गोपी । सार्वभौमस्य तथा सौभाग्योदयश्चेद्
भवति । (छ)

सर्व । तर्हि विज्ञाप्यतां स्वयमेव देवः ।

गोपी । स्वामिन् ! विना सार्वभौमसम्भाषणं श्रीजग-
न्नाथदर्शनं न सुलभमिति मन्यामहे, भगवतो वा
कोटिगिच्छा ?

भग । भवद्दिच्छैव ममेच्छा ।

क्यापि तथैव प्रफुल्लतीति भावः । अयं चित्तस्य मधुराम्बररूपः स्वादः
नो भवतीति शेषः एनं दृष्ट्वा चित्तं पूर्वं यथैव प्रसीदति न तु विकृति-
माप्नुयते इति भावः । उपजातिवृत्तम् ।

(च) वहिर्दृष्टिं बाह्येन्द्रियव्यापारम् । नाटयन् अभिनयन् ।

(छ) सौभाग्योदय इति यदि सार्वभौमः तथा चेष्टते तदैव सम्प-
त्त्यते, सा च चेष्टा तस्य सौभाग्यसंगेद्यते भगवत्साहाय्यं बहुपुण्य-
साध्यमिति भावः ।

गोपी । तर्हि कलितं सार्वभौमस्य सुकृतद्रुमेण (ज) ।

देव । तद्विदुः इतः पदानि धारयन्तु भगवन्तः ।

भग । आदिश मार्गम् ।

गोपी । इत इतः । इति सर्वे परिक्रामन्ति ।

ततः प्रविशति व्याध्यापयन् सशिष्यः सार्वभौमभट्टाचार्यः ।

भट्टाचार्यः । कः कोऽव भी ! जानीत श्रीजयबाधस्य
मध्याह्नधूपः संवृत्तो न वेति ।

गोपी । अयमयं भट्टाचार्यस्याध्यापनोपरमः संवृत्तः ।
सम्प्रत्यभ्यन्तरं यास्यति तत् त्वरितमेवोपसर्पामि । इति
विचार्य । भगवन्निहैव क्षणं विश्रमितुमर्हति यावदहमाग-
च्छामि । इति सत्वरहस्यम् । भट्टाचार्य ! कोऽपि महाबु-
भावः सम्प्राप्तोऽस्ति तदभिगम्य समानीयतामिति ।

सार्व । कियद्दूरेऽसौ ।

गोपी । अभ्यर्थं (भ) एव ।

सार्व । उत्थायाभिगच्छति । शिष्यास्तानुगच्छन्ति ।

नित्या । अहो ! अयमयं भट्टाचार्यः सार्वभौमः ।

यद्यं स्वयमागतस्तर्हि साधोयानेव (ज) भवति ।

भट्टा । उपसृत्य । नमो नारायणाय । इति प्रणमति ।

भग । कृणु रतिः कृणु मतिः ।

(ज) सुकृतद्रुमेण पुण्यतरुणा ।

(भ) अभ्यर्थः सञ्ज्ञितः ।

(ज) साधोयान् अतिसाधुः ।

सर्व । स्रगतम् । अहो ! अपूर्वमिदमाशंसनं (ट)
तर्ज्यं पूर्वाश्रमे वैष्णवी वा भविष्यति ।

शिष्याः स्तयन्ते ।

सर्व । स्वामिन्नितः । इति भगवन्तमादाय यथास्थानमुपवेश्य
स्त्रयसम्पुपविशति । सर्वे उपवेशं नाटयन्ति ।

सर्व । आचार्य्य ! अयं पूर्वाश्रमे (ठ) गौडीयो वा ।

गोपी । भट्टाचार्य्य ! पूर्वाश्रमे नवह्रीपवर्त्तिनो नीला-
म्बरचक्रवर्त्तिनो दौहित्रो जगन्नाथमिश्रपुरन्दरस्य (ड)
तनुजः ।

सर्व । सक्तेहादरम् । अहो ! नीलाम्बरचक्रवर्त्तिनो
हि मत्तातसतीर्थाः (ढ) । मिश्रपुरन्दरश्च मत्तातपादाना-
मतिमान्यः ।

गोपी । श्रीजगन्नाथदर्शनसौलभ्यमेषामुद्देश्यमस्ति ।

सर्व । सर्वथैव तद्भावि । कः कोऽत्र भो आह्वयतां
चन्दनेश्वरः (ण) ।

प्रविश्य सत्वरं चन्दनेश्वरो भगवन्तं प्रणम्य पितरं प्रणमति ।

सर्व । चन्दनेश्वर ! श्रीपादस्यानुपदं (त) गच्छ । यथा-
ऽयं सुखेन प्रत्यहं यथाकामं श्रीमुखं पश्यति तथा सर्वैरेव

(ट) आशंसनं कचनम् ।

(ठ) पूर्वाश्रमे गार्हस्थ्यदशायाम् ।

(ड) जगन्नाथमिश्रपुरन्दरस्य निस्त्रयशेन्द्रस्य जगन्नाथसौत्वर्गः ।

(ढ) मत्तातसतीर्थाः मम पितुः सहाध्यायिनः ।

(ण) चन्दनेश्वरः सर्वभौमस्य-पुत्रः ।

(त) श्रीपादस्य चैतन्यदेवस्य ।

द्विधेयं यथा केनापि बाधा न क्रियते । अयं मदीयो
मान्यतम इति ।

चन्द । यथाऽऽज्ञापयन्ति श्रीचरणाः ।

सर्व । स्वामिन्मुखीयताम् ।

भग । नित्यानन्दादिभिः सह चन्दनेश्वरमादाय निष्क्रान्तः ।

सर्व । आचार्य्य ! स्वीयताम् ।

गोपी । अहं निष्क्रान्त एव संकुन्दं हस्तेनाग्रथ्य प्रत्याष्टय
उपविशति ।

सर्व । आचार्य्य ! अमुमालोक्य स्नेहशोकतारल्यं (थ)
जातम् ।

नीलाम्बरचक्रवर्त्तिसम्बन्धादयमतीव स्नेहास्पदं नः ।

अलीयसि वयसि तुरीयाश्रमो गृहीतः कथमनेन ॥

कस्तावदस्य महावाक्योपदेष्टा । (द)

गोपी । केशवभारती ।

सर्व । हन्त ! कथमयं भारतीसम्प्रदाये प्रवर्त्तित-
वान् वा ।

गोपी । नास्य तथा वाङ्मयेच्छा केवलं त्याग एवा-
दरः । (घ)

(थ) स्नेहशोकेति स्नेहशोकयोः तारल्यं चापल्यं स्नेहः
शोकश्च जायते इत्यर्थः ।

(द) तुरीयाश्रमः चतुर्थाश्रमः सम्बन्ध इत्यर्थः । महावाक्येति
महावाक्यस्य महासन्तस्य ।

(घ) वाङ्मयेच्छा वहिराङ्गवराभिलाषः । त्यागे सर्वस्य इति
शेषः आदरः व्यभिज्ञापः ।

सार्धं । किं त्ववत् वाह्यम् ।

गोपी । सम्प्रदायोक्तर्षादि । (न)

सर्वं । समीचीनं नोच्यते । आश्रमौज्ज्वल्यं न वाह्यम् ।

गोपी । केवलं गौरवायेति (प) वाह्यमेतत् ।

सर्वं । गौरवेण किमपराद्धं तन्मयैवं भण्यते भद्वतर-
साम्प्रदायिकभिन्नोः पुनर्गौणपट्टं ग्राहयित्वा वेदान्तश्रवणे-
मायं संस्करणायः । (फ)

गोपी । साक्षुर्वाचिव । भट्टाचार्य्य ! न ज्ञायतेऽस्य महिमा
भवद्भिः । मया तु यद्यद्दृष्टमस्ति तेनानुमितमयमौखर एव
इति ।

सुजन्द । स्वगतम् । साधु भो आचार्य्य ! साधु । दग्धं मे
जीवितं (ब) निर्वापितमस्ति भवता ।

शिष्याः । केन प्रमाणेन ईश्वरोऽयमिति ज्ञातं भवता ।

गोपी । भगवद्गुणहज्जन्यज्ञानविशेषेण ह्यलौकिकेन
प्रमाणेन । भगवत्तत्त्वं लौकिकेन प्रमाणेन प्रमातुं (भ)
न शक्यते अलौकिकत्वात् ।

(न) सम्प्रदायोक्तर्षादि । येन सम्प्रदायस्य स्वाश्रमस्य उक्तर्षः
साध्यते तदेव करणीयमित्येवं रूपाभिलाषोऽस्य न वर्तते इति भावः ।

(प) गौरवात् आश्रमौज्ज्वल्यमिति शेषः । न तु परमार्थसाधना-
मेति भावः ।

(फ) योगपट्टं योगिधाम्निः पट्टस्त्वविशेषः । अयं चैतन्यदेवः
संस्करणीयः शोधनीयः ।

(ब) दग्धं ज्वाकितं सर्वभौमवचनेनेति शेषः ।

(भ) प्रसातं ज्ञातम् ।

शिष्याः । नायं शास्त्रार्थः । अनुमानेन न कथमीश्वरः
साध्यते ।

गोपी । ईश्वरस्तेन साध्यतां नाम । न खलु तत्तत्त्वं
साधयितुं शक्यते । तत्तु तदनुग्रहजन्यज्ञानेनैव तस्य प्रमा-
करणत्वात् । (म)

शिष्याः । क इष्टं तस्य (य) प्रमाकरणत्वम् ।

गोपी । पुराणवाक्य एव ।

शिष्याः । पठ्यताम् ।

गोपी । अद्यापि ते देव ! पदाम्बुजद्वय-
प्रसादलेशानुगृहीत एव हि ।

जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो-

न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् ॥ (इ)

विचिन्वन् इति शास्त्रादिवर्त्म सु ।

(म) तत्तत्त्वम् ईश्वरतत्त्वम् । तदनुग्रहेति तस्य ईश्वरस्य अनुग्रह-
जन्येन ज्ञानेनैव नान्येनेति भावः तत् ईश्वरतत्त्वं साधयितुं शक्यते
इति शेषः । तस्य तत्त्वस्य प्रमा अध्वानं ज्ञानमेव करणं साधकतमं
यस्य तथात्वात् करणं साधकतममित्यमरः ।

(य) कीति । क कुत्र शास्त्रे इति शेषः तस्य तत्त्वस्य ।

(इ) अर्थेति । हे देव ! अद्यापि यद्यपि ते तव पदाम्बुजद्वयस्य
चरणकमलयुगलस्य प्रसादलेशेन अनुगृहीतः स्याद् जन इति शेषः ।
य एव हि निश्चितं भगवतो महिम्नः साक्षात्त्वस्य तत्त्वं जानाति,
अन्य एकोऽपि कोऽपि चिरं विचिन्वन् शास्त्राख्यालोचयन्नपि न च
जानातीत्यनेन सम्बन्धः । भगवत्प्रसादबलमप्येव तत्तत्त्वज्ञानं नान्यथा
कथमपीति फलितार्थः ।

शिष्याः । तर्हि शास्त्रैः किं तदनुग्रहो न भवति ? ।

गोपी । अथ किम् ? । कथमन्यथा विचिन्वन्नित्युक्तम् ।

शिष्याः । विद्वस्य । तत्कथमेतावन्ति दिनानि हृथैव
भवता पठितम् ।

गोपी । शिल्पविशेष (ल) एव तत् ।

सर्व । विद्वस्य । भवति तदनुग्रहोऽस्ति जात(व)स्तत्त-
त्त्वन्तु भवता ज्ञायत एव किञ्चित् कथ्यताम् ।

गोपी । तत्कथाविषयो (श) न भवति अनुभववेद्यमेव
भवति चेदस्यानुग्रहस्त्वयि तदा भवतैवानुभाव्यम् ।

शिष्याः । स्वगतम् । कथमयमसाध्वसमेवानेन सह व्यधि-
करणं (ष) किञ्चिज्जल्पति अथ वा आदुत्तोऽयमिति
किञ्चित् परिहसतीव ।

गोपी । भट्टाचार्य ! भवता यदेनमीश्वरमुद्दिश्य किञ्चि-
द्वाधिकरणमुक्तं तेनासहिष्णुतया किञ्चिन्मयोक्तं न ताव-
दतिगभीरैर्भवंद्भिरेवमभिलपितुं (स) युज्यते । अथ वा
नेष वो दीपः ।

(ल) शिल्पविशेष इति । तत् शास्त्रं शिल्पविशेषः रचनाचातुर्य-
सात्वमिति भावः ।

(व) भवतीति । भवति त्वयि तदनुग्रहः तस्य भगवतः अनुग्रहः
जातः अस्ति ।

(श) तत् तत्त्वं कथाविषयः वचनीयमित्यर्थः ।

(ष) कथमयमिति । अयं गोपीनाथः असाध्वसं निर्भयम् अनेन
भट्टाचार्येण सार्वभौमेन व्यधिकरणं विरुद्धम् ।

(स) अभिलपितं वक्तुम् ।

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै

विवादसंवादभुवो भवन्ति ।

कुर्वन्ति चेषां मुहुरात्ममोहं

तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ (इ)

सार्व । विहस्य ज्ञातं वैष्णवीऽसि ।

गोपी । सप्रश्रयम् । यद्यस्य कृपा स्यात्तदा त्वमपि (च)
भविष्यसि ।

सार्व । अलं पल्लवेन । भवान् गच्छतु भगवद्दर्शनानन्तरं
माटससुरावासे तवेश्वरः सगणो वास्यतां (क) मन्त्रान्ना
भगवत्प्रसादेन निमन्त्रयितव्यश्च ।

गोपी । यथाऽऽज्ञापयसि ।

सार्व । तदहमपि माध्यन्दिनकर्मणे प्रयासि । इति
सशिष्यो निष्क्रान्तः ।

गोपी । सुकुन्द एह्ये हि । इति परिक्रम्य । भो सुकुन्द !
भट्टाचार्यवाग्वज्रमयापि मे हृदयं क्लन्तति यदि परम-

(इ) यदिति । यस्य भगवतः शक्तयः वदतां जल्पतां वादिनां
विवादसंवादस्य भुवः स्थानानि भवन्ति याः शक्तीरुद्दिश्य वादिनः पर-
स्परं विवदन्ते इति भावः । सुहृदः पुनः पुनः एषां वादिनाम् आत्म-
मोहं स्वमोहजनकं तम इत्यर्थः । कुर्वन्ति जनयन्ति तस्मै अनन्तगुणात्
अशेषगुणशालिने भूम्ने सहिष्णु परमात्मने इति भावः नमः ।

(च) यस्य भगवतः । त्वमपि वैष्णव इति शेषः ।

(क) पल्लवेन विस्तरेण । वास्यताम् अवस्थापयताम् ।

कारुणिकेन भगवता तदुद्ध्रियते तदेव मे मनो
निर्वाति । (ख)

सुक्त । किमशक्यं तस्य भगवतः ।

गोपी । तदेहि श्री जगन्नाथदर्शनार्थं प्रयातं भगवन्त-
मनुसराव । इति निष्क्रामतः । नेपथ्ये । अहो अद्भुतम् ।

तुङ्गभङ्गयुवसङ्गतपुल्लत-

पुण्डरीकवरलोचनलक्ष्मि ।

हिङ्गुलक्षपितशुक्लचतुर्थी-

शीतदीधितिकलाधरविम्बम् ॥

अपिच, चारुकारुणिकमारुचिराङ्गं

ब्रह्मदारुमयमेतदुदेति ।

ग्राहतीऽस्य रुचिकन्दलवृन्दै-

रिन्द्रनीलमणिदर्पणदर्पः ॥ (ग)

(ख) भट्टाचार्येति । भट्टाचार्यस्य सार्वभौमस्य वाग्वज्रं वचन-
कुलिशम् । तत् कुलिशम् । निर्वाति निर्दलितं लभते ।

(ग) तद्वेति । तद्वत् सङ्गती भङ्गयुवभ्यां भ्रमराभ्यामित्यर्थः सङ्ग-
तयोर्युक्तयोः फलसुतोर्विकसतोः पुण्डरीकवरयोः सिताम्बोजश्रेष्ठयोरिव
लोचनयोनयनयोः लक्ष्मीः श्रीः यस्य तादृशं तथा हिङ्गुलेन स्रपिता
अनुलिप्ता या शुक्लचतुर्थीशीतदीधितिकला शुक्लचतुर्थ्यासुदितचन्द्रकला
तद्वत् अधरविम्बम् अधररूपं विम्बफलं यस्य तथाविधं चारु मनोज्ञं
कारुणिकं करुणामयम् आरुचिराणि मनोहराणि अङ्गानि यस्य
तथोक्तम् एतत् दारुमयं काष्ठमयं ब्रह्म परमात्मा उदेति विराजते ।
अस्य दारुमयस्य ब्रह्मणः रुचिकन्दलवृन्दैः प्रभापटलैः इन्द्रमणिदर्पणस्य

गोपी । अये ! श्रीमुखदर्शनं जातमिव यदमी नित्या-
नन्दादयो मिथो निवेश्यन्ति । पुनस्तत्रैव ।

अन्योन्येक्षणरागरञ्जिततया ह्यौ निर्निमेषेक्षणी
राजते जगतः पती उभयतो निस्सन्दर्भाङ्गकौ ।

दारुब्रह्मणि लीयते किम् नरब्रह्मैतदाहो नर-
ब्रह्मण्येव हि लीयते शिव शिव ब्रह्मैव वा दारवम् ॥ (घ)

गोपी । भद्रं भो भद्रम् एक एव भगवानास्वाद्यास्वाद-
कभावेन द्विधाभूत इव (ङ) । पुनस्तत्रैव ।

इन्द्रकान्तरजस्य दर्पः अहङ्कारः आहतः नाशितः । इन्द्रलीलदर्पणतो-
ऽपि अधिकं शोभते इति भावः ।

(घ) अन्योन्येति । उभयतः परस्परवस्तुखतः स्थितावित्यर्थः । ह्यौ
जगतः पती नररूपदाररूपाविति भावः । अन्योन्यस्य परस्परस्य ईक्षणे
अवलोकने यः रागः अनुरागः अभिनिवेश इत्यर्थः तेन रञ्जिततया
आविष्टतया निर्निमेषेक्षणी अनिमिषनवनौ तथा निस्सन्दानि सर्वाङ्गि
अङ्गानि ययोः तथाभूतौ सन्तौ राजते शोभेते । एतत् नरब्रह्म मानवा-
कृतिः परमात्मा चैतन्यदेव इत्यर्थः दारुब्रह्मणि काष्ठमये परमात्मनि
जगन्नाथदेवे इत्यर्थः लीयते किम् ? लीनो भवति किम् ? शिवशिवेति
आनन्दजनकमव्ययम् । आहो अथवा दारवं दारुमयं ब्रह्मैव जगन्नाथ
एव नरब्रह्मणि चैतन्यदेवे लीयते वा लीनो भवति किम् ? शार्दूल-
विक्रीडितं दृत्तम् ।

(ङ) आस्वादोति । आस्वाद्यः आस्वादयिष्यः साभिनिवेशं दर्श-
नीयः, आस्वादकः आस्वादकः आस्वादनकर्ता साभिनिवेशं द्रष्टव्यः
तयोर्भावः तेन नररूपेण भगवता दारुमयो भगवान् आस्वाद्यते
दारुमयेन च भगवता नररूपो भगवानास्वाद्यते इति भावः ।

द्वावेव पूर्य करुणौ जगदुद्दिधीर्षू
द्वावेव लोचनपथं जगतो जिह्वानौ ।

अन्तःस्थनन्दतनयोऽन्तरवर्त्तिदाह-

ब्रह्मेति केवलमियानुभयोर्हि भेदः ॥ (च)

गोपी । साधु भी नित्यानन्ददेव ! साधु तत्त्वज्ञोऽसि
भगवतो गौरचन्द्रस्य । तन्मन्ये भगवद्दर्शनं कृत्वा प्रत्या-
वर्त्तन्ते एव सर्वे । तद्वावामपि भगवन्तं श्रीजगन्नाथं दृष्ट्वा
त्वरितमेव पुनरेतावनुसराव । इति निष्क्रान्तौ ।

ततः प्रविशति पुण्डरीकाक्षदर्शनानन्दनिःसन्दो

भगवान् नित्यानन्दादयश्चन्द्रजेश्वरश्च ।

चन्द । हंहो ! महान्तः ! सम्पन्नं यथासुखमेव भवतां
भगवद्दर्शनम् ।

नित्यानन्दादयः । यथा मनोरथमेव सुसम्पन्नम् ।

चन्द । स्वगतम् अहो ! कथमसौ विलम्बते गोपीनाथा-
चार्यः । किमिदानीमहं करोमि न किमपि निगदितं
तातचरणैः । मन्ये तस्मै एव सर्वं कथितमस्ति तत्कथमय-
मद्यापि नायातः । इति परितोऽवलोकयति ।

ततः प्रविशति त्वरां नाटयन् सुकुन्देन सहाचार्यः ।

(च) द्वावेवेति । द्वावेव चैतन्यजगन्नाथौ पूर्य करुणौ कृपानिधी,
जगताम् उद्दिधीर्षू उद्भूतुमिच्छू । तथा द्वावेव जगतो लोचनपथं
नयनविषयं जिह्वानौ गतावित्यर्थः । उभयोः केवलम्, इयान् भेदः
विशेषः हि निश्चितः यदेकः अन्तःस्थः नन्दतनयः श्रीकृष्णः यस्य
तादृशः, अपरः अन्तरवर्त्तिदाहं दार्वन्तरवर्त्तीत्यर्थः ब्रह्मेति । वस्तु-
तिलकं वृत्तम् ।

आवा । एहि मुकुन्द ! एतेऽमी गच्छन्ति तदुभयमेव
संवृत्तम् । नीलाचलचन्द्रोऽपि दृष्टो हेमाचलगौरीऽपि (छ)
दृश्यते । इति सत्वरमुपखृत्य । चन्दनेश्वर ! त्वमिती गृहं गच्छ
अतः परं मयैव सर्वं समाधास्यते ।

चन्द । यथाह भवान् । इति भगवन्तं प्रणम्य निष्क्रान्तः ।

गोपी । उपखृत्य देवं प्रणमति ।

दासो । भगवन्नयमाचार्यः प्रणमति ।

भगवान् । वह्निर्हृत्तिं नाटयित्वा । एह्येहि । इति तमा-
लिङ्गति ।

गोपी । देव ! भट्टाचार्येण (ज) सानुचर एव निम-
न्वितोऽसि । तदित एवागच्छन्तु । इति पूर्वोद्दिष्टाऽऽवाहं
प्रापय्य भगवतः पादधावनादिकं दन्तधावनावसानं सकलमेव परिचरणं
कृत्वा भिद्योत्तरं सुखनिविष्टे सति तस्मिन् सर्वमनसम् । देव ! भट्टा-
चार्येणान्यदपि निमन्वितमस्ति ।

भग । किं तत् ? ।

गोपी । साम्प्रदायिकसन्न्यासिनः सकाशाद्योगपटं (भ)
ग्राहयित्वा वेदान्तं आवधिष्यति ।

भग । अनुगृहीतोऽस्मि तेन भवत्वेवं करिष्यामि ।

छकु । देव ! आचार्येण तद्वधि तेन वाक्स्मुलिङ्ग-

(छ) नीलाचलचन्द्रः जगन्नाथः । हेमाचलगौरः चैतन्यदेवः ।

(ज) भट्टाचार्येण सार्वभौमेन ।

(भ) साम्प्रदायिकसन्न्यासिनः भवत इत्यर्थः सकाशात् सन्निधिं
लब्ध्वा तं प्राप्येत्यर्थः ।

निकरेण दन्दह्यमानहृदयेन स्वीयते महाप्रसादोऽपि
नाय स्वीकृतोऽस्ति । (ज)

भग । आचार्य्य ! बालकोऽस्मि । यद्यं मां प्रति
स्निह्यति तेनैवेदमवादीत् । कथमत्र दूयसे ?

गोपो । भगवन् ! श्रीचरणैरिदं मे शल्यं हृदयादुद्ध्रियते
चेत्तदा जीवितं धारयिष्ये । इति रोदिति ।

भग । पुण्डरीकाक्षस्ते मनोरथं पूरयिष्यति । दामो-
दर ! भवताऽयं निमन्त्र्यताम् । (ट)

दामो । यथाऽऽज्ञापयसि । इति तमादाय निष्क्रामति ।

भग । जगदानन्द । भगवतः पुण्डरीकाक्षस्य रजनीशेष-
शयनोत्थापनलीला (ठ) यथा दृश्यते तथा यतनीयम् ।
प्रविश्याचार्य्येण सह ।

दामो । भगवन् ! यथाऽऽज्ञम् महाप्रसादेन भोजितो-
ऽयमत्रैव शिशयिषुरस्ति । (ड)

भग । साधु साधु । इति सर्वे प्रियसङ्कुयया सुहृत्तान् गम-
यन्ति नेपथ्ये पाणिशङ्कुध्वनिः । (ढ)

(ज) आचार्य्येण गोपीनाथेन । वाक्स्फुलिङ्गनिकरेण वचना-
ग्निकणचयेन । महाप्रसादः भगवत्प्रसादीकृतमन्नादिद्रव्यम् । स्वीकृतः
गृहीतः ।

(ट) अयं गोपीनाथाचार्य्यः निमन्त्र्यतां भोजनार्थम् आहूयताम् ।

(ठ) रजनीति । रजन्याः शेषे अवसाने शयनाव यत् उत्थापनं
तदेव लीला व्यापारविशेषः ।

(ड) शिशयिषुः शयितुमिच्छः ।

(ढ) पाणिशङ्कुध्वनिः हस्तस्थितशङ्खालङ्कारशब्दः । पाणिस्थितश्च

अपिच, देव ! आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

दीपाभावघनान्धकारगहने गम्भीरगम्भीरिका

कुक्षौ तल्पत उत्थितस्य जयतो लक्ष्मीपतेर्लोचने ।

कालिन्दौसलिलोदरे विजयिनी वातेन घूर्णायिते

प्रोत्सत्तभ्रमरावलीढजठरे सत्पुण्डरीके इव ॥ (ध)

भग । गरुडस्तन्वस्य प्रसादवस्थाय सस्पृहं पश्यति ।

सुत । आचार्य्य ! पश्य पश्य ।

क्षणात् प्रदीपावलयः समस्ता-

द्रगम्भीरिकायाः कुहरे ज्वलन्त्यः ।

विलोचनीक्षारिभिरस्त्रपूरे-

न्यम्भूतभासो लिखिता इवाऽऽसन् ॥ (न)

मृतं जनितम् अलक्षं जाड्यं यस्य तथाभूतो जन इव सुखं व्यादाव
जृम्भारम्भमिव आतनोति विस्तारयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) दीपाभावेति । दीपानाम् अभावेन घनैर्निविडैरन्धकारैः
गहने आच्छन्ने इत्यर्थः गम्भीरा या गम्भीरिका तदाख्यं देवमन्दिरं
तस्याः कुक्षौ अभ्यन्तरे तल्पतः शयनात् उत्थितस्य जयतः सर्वोत्कर्षिणः
लक्ष्मीपतेः जगन्नाथस्य लोचने नयने कालिन्द्याः यमुनायाः सलिलो-
दरे जलमध्ये विजयिनी उत्कर्षशालिनी वातेन घूर्णायिते प्रोत्सत्ताभ्यां
तरलाभ्यां भ्रमराभ्याम् अवलीढम् आक्रान्तं जठरं ययोः तादृशे
सती सुन्दरे पुण्डरीके इव सिताम्भोरुहे इव राजते इति शेषः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) क्षणादिति । क्षणात् क्षणमात्रेण गम्भीरिकायाः देवमन्दि-
रस्य कुहरे मध्ये समस्तात् ज्वलन्त्यः प्रदीपानामावलयः विलोचनाभ्याम्
उत्क्षारिभिः पतङ्गिः क्लृप्तपूरैः आनन्दानुसमूहैः देवस्य चैतन्यस्येति

बोपी । पश्य पश्य ।

अनुवदनप्रचालनमभ्यङ्गस्नानभूषणाद्यभयम् ।

अनु बालभोगलीला हरिवल्लभभोग एष तत्पश्चात् । (प)

दृश्यतामधुना प्रातर्धूपाख्यः पूजाविशेषः ।

भग । आनन्दस्तिमित एव सपुलकात् पश्यत्येव ।

आवा । भो भो ! जगदानन्दादयः ! पश्यत पश्यत ।

प्रातर्धूपस्य प्रसादान्नं कियदञ्जलीं कृत्वा कथित् मायाञ्च

करयोः कृत्वा कथियुगपदेव समागच्छतः । किमेतौ ?

महाप्रभवे श्रीकृष्णचैतन्याय दास्यतः । केन वा प्रेरिता-

वेतौ । अथ वा श्रीजगन्नाथेनैव । प्रविश्य पार्श्वदौ श्रीकृष्णचैतन्य-

समीपसुपसर्पतः ।

भग । उपरुद्धं लूतुर्गन्मवनसयति । एकः मायां प्रयच्छति ।

भग । वह्निर्वांसोऽञ्जलं प्रसारयति ।

अपरः । प्रसादान्नं प्रयच्छति ।

भग । अञ्जले कृत्वा श्रीजगन्नाथं प्रणम्यैव सिङ्घवत्त्वरितगतिर्नि-
क्रान्तः ।

सर्वे । अहो ! किमिदम् । कथमकस्मादेव देवो नि-
क्रान्तः । तदागच्छत कायं गच्छति विलोकयाम् । इति

भावः न्यग्भूताः तिरस्कृताः भासो दासां तथाविधाः सत्यः चिह्निता
इव चित्रिता इव निर्भास इत्यर्थः आसन् । उपजातिवृत्तम् ।

(प) अनुवदनेति । अनुवदनप्रचालनं सुखप्रचालनात् परमित्यर्थः
देवस्येति शेषः । अथ अनन्तरम् अभ्यङ्गस्नानं तैलसर्दनपुरःसरं स्नानं
भूषणाद्यम् अलङ्कारवसनादिपरिधानञ्चेत्यर्थः । अनु पश्चात् बाल-
भोगलीला बालभोजनव्यापारः, तत्पश्चात् एष हरिवल्लभभोगः
तदाख्यः सेवाविशेषः ।

पुराचिह्नस्य कतिचित्पदानि गत्वा पुरनो विलोक्य । अहो ! भगवान् स्वावासवत्सं त्यक्तवान् ।

गोपी । निभास्य । अये ! दामोदरादयः सार्वभौमालयं प्रति देवः प्रस्थितवान् । तत् फलितं भट्टाचार्यस्य सुकृत-
दुमेष । तद्दामोदरजगदानन्दो भगवत्सङ्गे प्रयातं, सुकु-
न्देन सार्द्धमहमासन्नस्थल एव तिष्ठामि ।

उभौ । दयारुचितं भवते । इति निष्क्रान्तौ ।

गोपी । एहि सुकुन्द ! सार्वभौमस्य द्वितीयकक्षायां तिष्ठाव । इति तथा कृत्वा पुरोऽवलोक्य । अये ! एतौ सार्वभौम-
भृत्यौ सविस्मयमितण्डोपसर्पतः । तदपवार्यं तिष्ठाव ।
इति द्वारोपान्ते तिष्ठतः । ततः प्रविशतो भृत्यौ ।

एकः । अले ! एसे सखासी कं पि मोहनमन्तं जाणादि ।
जदो भट्टाचालिए इमिणा गहणल्ये विष किदे (१) ।

अन्यः । अले ! किलिसे किदे (२) ।

प्रथमः । अले ए आणासि सेज्जाए अणुत्थिदेज्जेव भट्टा-
चालिए एसे अग्रम्हादो सग्रणपरदुअले गदे तदो बहुएण
कहिअं । भट्टाचालिअ ! भट्टाचालिअ ! उत्थेहि उत्थेहि से
सखासी आअदोत्ति । तदो वसमसिअ भट्टाचालिए
उत्थिअ इमस्य चलणे पडिए । तदो इमिणा जहखाहस्य
पसाअभत्तं हल्ये-कदुअ भुङ्गति गदिदं । तदो अम्हाणं

(१) अरे ! एष सखासी किमपि मोहनमन्तं जानाति । यतो
भट्टाचार्योऽनेन पृथग्भूत इव कृतः ।

(२) अरे ! कीदृशः कृतः ।

ईसले उन्नते विभ्र अकिभ्र विचाले तक्खणमेत्तेण तं भत्तं
गिलिभ्र वन्ते अकिद-सिणाणेज्जेव अकिभ्र-मुह-पक्खालणे-
ज्जेव । गिलिज्जण उन्नते विभ्र कण्ठइद-सभ्रलङ्गे णभ्रण-
जल लिमिद-वसणे वग्धल-कण्ठसहे अवम्हाल-लोभ-
विवसे (फ) विभ्र भविभ्र महीदले लुण्ठदि किं हुविस्सदि
ण आणेह (१) ।

गोपी । आकरणं । सुकुन्द ! श्रुतम् ।

सुकु । तवानुतापेनैव देवेनेदमध्यवसितम् ।

भट्ठौ । आगच्छ अहे गोपीणाहाचालिअं मग्गेम (२) ।

इति निष्क्रान्तौ ।

गोपी । भद्रं भो ! भद्रम् । यदाभ्यामहं न दृष्टः ।

(१) अरे ! न जानासि शय्यातोऽनुत्थिते एव भट्टाचार्यं सति
एपोऽकस्मात् शयनगृहद्वारे गतस्ततो वटुकेन कथितम् । भट्टाचार्य !
भट्टाचार्य ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ स सन्ध्यासी आगत इति । तदा भस्-
मसितिशब्दं कृत्वा भट्टाचार्यं उत्थाय अस्स चरणे पतितः । ततोऽनेन
जगन्नाथस्य प्रसादभक्तं हस्ते कृत्वा भुङ्क्ष्वेति गदितम् । तदा अस्मा-
कसीश उन्नत इव अकृतविचारस्तत्क्षणमात्रेण तद्भक्तं गिञ्चितवान्
अकृतज्ञान एव अकृतसुखप्रचालन एव । गिञ्चित्वा उन्नत इव कण्ठ-
कृतसर्वाङ्गो नयनजलस्निग्धमितसर्वाङ्गो घर्घर-कण्ठशब्दोऽपस्मार-रोग-
विवश इव भूत्वा महीतले लुण्ठति किं भविष्यति न जानीमः ।

(२) आगच्छ आवां गोपीनाथाचार्यं मार्गयाव ।

(फ) ईशः स्वामी । अपस्मारेति अपगतः स्मारः स्मरणं यस्मात्
तादृशो यो रोगः मृगीति ख्यातः तेन विवश इव विचेतन इव ।

तदितः स्थित्वा दामोदरजगदानन्दो प्रतिपालयाव । इति
तथा कुरुतः ।

ततः प्रविशति विष्णुर्नाटयन् दामोदरः ।

दामो । विना वारीं बहो वनमदकरीन्द्रो भगवता

विना सेकं स्त्रेषां शमित इव हृत्तापदहनः ।

यदृच्छायोगेन व्यरचि यदिदं पण्डितपतेः

कठोरं वज्रादप्यमृतमिव चेतोऽस्य सरसम् ॥ (ब)

गोपी । उपरुह्य । दामोदर ! किन्तु ।

दामो । अस्ति रहस्यं (भ) कथयिष्यामः । किन्तु मया
भवदर्शमित आगतम् । द्वारान्तरेण निष्क्रम्य लब्ध्वाऽऽवासं
भगवन्तमनुसराम । इति त्वयः कतिचित्पदानि परिक्रामन्ति ।

दामो । विना वारीमित्यादि पठित्वा सर्वमेव कथयति ।

गोपी । श्रुतमेव सर्वं मिथः कथयतोस्तदभृत्ययोः
प्रमुखतः ।

(ब) विनेति । भगवता चैतन्यदेवेन वारीं गजबन्धनयन्त्रं वारीं
तु गजबन्धनीत्यमरः । विना वनमदकरीन्द्रः वन्यो सत्तहस्ती वङ्गः,
सेकं जलादिनिक्षेपं विना स्त्रेषां स्त्रवर्गाणाम् अस्त्रद्विधानामित्यर्थः
हृत्तापदहनः हृदयस्य सन्तापान्निः शमित इव निर्व्यापित इव । यत्
यतः यदृच्छायोगेन सहसा स्वस्य पण्डितपतेः सार्वभौमस्य वज्रादपि
कठोरम् इदं चैतः चित्तम् अमृतमिव सरसं सुकोमलं सुसघुरं वा
व्यरचि कृतम् । अत्र सार्वभौममनसः सरसीकरणं वनकरीन्द्रस्य विना
वारीं सम्भनमिवेति विस्वप्रतिविम्बताप्रत्यवसानात् निदर्शनालङ्कारः
तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुतचित् । यत्
विम्बावविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । शिखरिणीष्टत्तम् ।

(भ) रहस्यं गूढम् ।

दामो । तवैव प्रसादादिदं तस्य सौभाग्यं तदेहि शीघ्रं
भगवत्समीपमनुसराम । यद्यं भट्टाचार्योऽपि कृताङ्गिक-
स्तत्तागतप्राय एव इदानीमस्याशयो गम्यः । तदिदानीं
वाक्प्रयोग एव नाभूत् (म) । इति परिक्रामन्ति ।

ततः प्रविशति कृतासनपरिग्रहो भगवान् नित्यानन्दो जगदा-
नन्दश्च ।

भग । जगदानन्द ! कासौ गोपीनाथाचार्यः ।

जगदा । अयमयं दामोदरमुकुन्दाभ्यां त्वरमाणा
आचार्यः ।

गोपी । उपहृत्य । जयति जयति परमकारुणिकः ।

जगदा । अहो ! कथमयमश्रुतपूर्वस्ते व्यवहार-
विलासः । (य)

गोपी । स खलु भवतामेव वेद्यः । इत्युपहृत्य प्रणमति ।
नेपथ्ये । स्वामिन् ! नायं पन्थाः श्रीजगन्नाथालयोपसर्पणाय ।

भगवान् । आकर्ण्य आकर्ण्य । ज्ञायतामाचार्य ! किमेतत् ?

गोपी । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । ज्ञातं ज्ञातं अयमयं
भट्टाचार्यः । श्रीजगन्नाथमदृष्ट्वैव भगवच्चरणोपसर्पणार्थ-
मागच्छति ।

दामो । पुनैव ज्ञातमस्ति । इति सर्वे तन्मुखमीक्षसाक्षात्-
ठन्ति ।

(म) प्रसादात् कृतप्रयोगः । वाक्प्रयोगः कथाप्रयोगः कथोप-
कथनं नाभूत् न बभूव ।

(य) व्यवहारविलासः उक्तिवैचित्र्यम् ।

ततः प्रविशति विस्मयोत्प्लुप्तमनाः सार्वभौमः ।

सार्व । स्वगतम् । अहो ! अवितथमेवाह गोपीनाथा-
चार्यः । अस्माकमपि चेतो यदीदृशमजनि तदयमीश्वर
एव । इति लोकाष्टं परिक्रम्य । अहो ! इदमस्मात्पञ्च-
पुरं तद्यावत् प्रविशामि । इति प्रवेशं नाटयति ।

आचा । उत्थायाभिगच्छति ।

सार्व । अयमेव लोकोक्त्य । आचार्य्य ! किं कुर्वन्ति स्वामिनः ?

आचा । इत इत आगच्छन्तु भवन्तः ।

सार्व । उपसृत्य भगवन्तं दण्डयत्यस्य आज्ञां बद्धा ।

नानालीलारसवशतया कुर्वतो लोकलीलां
साक्षात्कारेऽपि च भगवतो नैव तत्तत्त्वबोधः ।

ज्ञातुं शक्नोत्यहह ! न पुमान् दर्शनात् स्पर्शरत्नं
यावत् स्पर्शाज्जनयतितरां लोहमात्रं न हेम ॥ (र)

अपि च सुजनहृदयसद्भा नाथ ! पद्माधिनाथो

भुवि चरसि यतीन्द्रच्छङ्गना पद्मनाभः ।

कथमिह पशुकल्पास्वामनल्पानुभावं

प्रकटमनुभवामो हन्त ! वामो विधिर्नः ॥ (ल)

(र) नानेति । नानां विविधा या लीलां तस्यां रसः अनुभूयानः
तस्य वशतया अधीनतया लोकलीलां लोकवत् लीलां कुर्वतः भगवतः
साक्षात्कारेऽपि समस्तदर्शनेऽपि तत्त्वबोधः तत्त्वज्ञानं नैव जातः
समेति शेषः । अहह ! आचार्य्य स्पर्शरत्नं यावत् स्पर्शात् स्पर्शमात्रेण
लोहं हेम न जनयतितरां यावत् इमान् दर्शनात् दर्शनमात्रेण स्पर्श-
रत्नं ज्ञातुं न शक्नोति । मन्दाक्रान्तादृशम् । दृष्टान्ताखण्डारः ।

(ल) सुजनेति । हे, आचा ! सुजनानां भक्तानां हृदयमेव सर्वं

भगवान् । कर्णो विधाय । भट्टाचार्य ! भवद्वात्सल्यपात्र-
मेवास्मि तत्किमिदमुच्यते । स्वगतम् । अहो ! इदानीम-
स्याशयः परीक्षणीयः ।

प्रकाशम् । हंहो महाशय ! निरुच्यतां (व) कस्तावत्
शास्त्रार्थः ।

भट्टा । अञ्जलिं दध्वा । भगवन् !

शास्त्रं नानामतमपि तथा कल्पितं स्वस्वरूपा
नाचेत्तेषां कथमिव मिथः खण्डने पण्डितत्वम् ।

तत्रोद्देशं किमपि परमं भक्तियोगो मुरारे-

निष्कामो यः स हि भगवतोऽनुग्रहेणैव लभ्यः ॥ (प्र)

आख्यो यस्य तत्रोक्तः पद्माया लब्ध्वा अधिनाथः प्रतिः पद्मं नामौ
यस्य तथाभूतः नारायण इत्यर्थः त्वं यतीन्द्रच्छद्मना सन्ध्यासिन्धवेन
सवि चरसि, इह जगति पशुकल्पाः पशुवत् अत्रा इत्यर्थः वयम् अन-
ल्लासुभावं महाप्रभावं त्वां कथं प्रकटम् आविर्भूतम् अनुभवामः,
हन्त खेदे नः अस्माकं विधिः देवं वामः प्रतिकूलः । चतुर्थपादस्रो-
तरभागस्य हेतुत्वेन कीर्तनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ।

(व) निरुच्यतां निरुच्यतां निःशेषेण प्रकाशयतामित्यर्थः ।

(प्र) शास्त्रमिति । शास्त्रं तथा स्वस्वरूपा निजनिजाशयालु-
कारेण कल्पितं रचितम् अतः नानामतमपि त्रिभिन्नमतम् अपिरत्वा-
वधारणार्थः । नो चेत् तेषां मिथः परस्परं खण्डने कथं पण्डितत्वं
पाण्डित्यं स्वावते इति शेषः । तत्र तेषु शास्त्रेषु किमपि अनिर्वचनीयं
वा दुर्ज्ञेयं परमम् उद्देश्यम् अस्तीति शेषः, परं मुरारेः नारायणस्य
तः निष्कामो भक्तियोगः, स हि भगवतः नारायणस्य अनुग्रहेणैव
लभ्यः प्राप्यः । न खलु स कोनापि शास्त्रेण अभ्यन्तरीकरणीय
इति भावः । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

अपिच, वेदाः पुराणानि च भारतञ्च
 तन्त्राणि मन्त्रा अपि सर्व एव ।
 ब्रह्मैव वस्तु प्रतिपादयन्ति
 तत्त्वेऽस्य विभ्राम्यति सर्व एव ॥ (ष)
 यतः । यस्मिन् ब्रह्मत्वादयत्तं ह्यणत्वा-
 न्मुख्यार्थवत्त्वे सविशेषतायाम् ।
 ये निर्विशेषत्वमुदीरयन्ति
 तेनैव तत्साधयितुं समर्थाः ॥ (स)
 तथाहि, ह्ययशीर्षपञ्चरात्रम् ।
 या या श्रुतिर्जल्पति निर्विशेषं
 सा साऽभिधत्ते सविशेषमेव ।

(ष) वेदा इति । वेदाः स्तुतयः ऋग्यजुः सामाथर्वाख्याः, पुरा-
 णानि ब्राह्मणादीनि भारतं सहाभारतं भारतस्य पुराणान्तर्गतत्वेऽपि
 प्राधान्येन गोवलीवर्दन्यायेन निर्देशः तन्त्राणि शैवानि तथा सर्व एव
 मन्त्राः ब्रह्मैव वस्तु प्रतिपादयन्ति कीर्तयन्ति, किन्तु सर्व एव अस्मिन्
 ब्रह्मणः तत्त्वे विभ्राम्यति एव विशेषेण भ्रान्तिवृत्तिरिति । इन्द्रवज्रा-
 दत्तम् ।

(स) यस्मिन्निति । यस्मिन् ब्रह्मणि ब्रह्मत्वात् महत्त्वात् अथ
 किंवा वृहत्त्वात् शब्दमयत्वात् दृष्टिशब्दे इत्यन्तात् सन् प्रत्ययेन ब्रह्म-
 शब्दनिष्पत्तिरिति बोध्यम् । मुख्यार्थवत्त्वे ओमादिविशिष्टत्वे सति सवि-
 शेषतां सम्बन्धावगाहितायामिति भावः सत्याम् अपिरलाध्याहार्यः
 ते शास्त्रकारा इति शेषः निर्विशेषत्वम् उदासीनत्वमित्यर्थः ब्रह्मण इति
 शेषः उदीरयन्ति कीर्तयन्ति, ते तत् निर्विशेषत्वं साधयितुं प्रतिपाद-
 यितुं नैव समर्थाः नैव शक्नुवन्तीत्यर्थः । इन्द्रवज्रादत्तम् ।

विचारयोगे सति हन्त ! तासां

प्रायो बलीयः सविशेषमेव ॥ (ह)

तथाहि । “आनन्दाद्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते
आनन्देनैव जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्ति अभिसंवि-
शन्ति” इत्यादिकया श्रुत्या अपादानकरणकर्मादिकारक-
त्वेन विशेषवत्त्वापत्तेः । एवं “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” इत्यादिकया “स ऐक्षत” इत्यादौ सोऽकामयत
इत्यादौ च ईक्षणं पर्यालोचनं कामः सङ्कल्पः । इत्याभ्यामपि
विशेषवत्त्वान्न तावन्निर्विशेषत्वमुपपन्नं भवति । आयाते च
विशेषे रूपस्यापि विशेषादायातत्वं न तु तद्रूपं प्राकृतं
ज्योतिश्चरणाभिधानादिति । ज्योतिषोऽप्राकृतत्वं यथा
साध्यते तथा तस्य रूपस्यापीति । केवलनिर्विशेषत्वे
शून्यवादावसरः प्रसज्येत । तेन ब्रह्मशब्दो मुख्य एव मुख्य-
त्वेन भगवान् ब्रह्मेत्यवशिष्टम् । तथा च “ब्रह्मेति परमा-
त्मैति भगवानिति शब्दप्रतः” । स्वपञ्चरक्षणशङ्किलासु
मुख्यार्थाभावाभावेऽपि लक्षणा निरूपयितुमशक्यमपि
निर्विशेषत्वं (च) ये प्रतिपादयन्ति तेषां दुराग्रहमात्म-
वस्तुतस्तु ।

(ह) वेति । या या श्रुतिः निर्विशेषम् उदासीनं ब्रह्मेति शेषः
जल्पति कथयति, सा सा एव सविशेषं सम्बन्धावगाहि अभिषक्त-
वदति श्रुतिषु ब्रह्मणः निर्विशेषत्वं सविशेषत्वञ्च कथयति भावः ।
हन्त तासां श्रुतीनां विचारयोगे सति विशेषविवेचनायां सत्यां सवि-
शेषमेव प्रायः बाहुल्येन बलीयः प्रबलं भवति । उपजातिवृत्तम् ।

(च) आनन्दादिति । आनन्दात् आनन्दसयात् ब्रह्मण इति भावः

आनन्दो द्विविधः प्रोक्तो मूर्त्तामूर्त्तप्रभेदतः ।

अमूर्त्तस्याश्रयो मूर्त्तौ मूर्त्तानन्दोऽच्युतो मतः ॥ कं

भूतानि प्राणिनः । प्रयन्ति लभन्ते । अभिसंविशन्ति आनन्दे एव लीला-
भवन्तीत्यर्थः । अपादानेति आनन्दादित्यपादानम् । आदन्देनेति कर-
णम् । आनन्दमिति कर्म । आदिपदेन अभिसंविशन्तीत्यस्य आनन्दे
इति अधिकरणं लभ्यते । विशेषवत्त्वापत्तेः सविशेषत्वप्रतिपादनादि-
त्यर्थः । न हि उदासीनात् किमपि कार्यमुत्पद्यते इति भावः । यत
इति यतः यस्मात् ब्रह्मणः । स ऐश्वर्य इति स परमात्मा ऐश्वर्य अप-
श्यत् । सः अकामयत इषेय । निर्विशेषत्वम् असम्बन्धावगाहित्वं ब्रह्मण
इति शेषः उपपन्नं सिद्धम् । आयाते सिद्धिं गते । रूपस्य आकार-
स्यापि । तद्रूपं तस्य ब्रह्मणः रूपम् । प्राकृतं लौकिकम् । ज्योति-
शरेणाभिधानात् ज्योतिषां तैजसां यशस्वरणः शाखाविशेषः तत्ताभि-
धानात् कथनात् यथा ज्योतिषः अप्राकृतत्वम् अलौकिकत्वं रूपस्येति
शेषः तथा तस्य ब्रह्मणः रूपस्य अलौकिकत्वमित्यर्थः । नैवतु निर्विशेषत्वे
सम्यक् निरवच्छिन्नत्वे ब्रह्मण इति शेषः सून्यवादस्य ब्रह्मसून्यं तस्य
वादः नास्तीति वाद इत्यर्थः तस्य अवसरः अवकाशः प्रसज्येत प्रसक्तो
भवति । तेनेति । तेन हेतुना ब्रह्मण्डः सृज्य एव अभिधेयः अभिधे-
यार्थस्य दृढत्वदृढत्वधर्मावच्छिन्नस्य प्रतिपादनात् । सृज्यत्वेन उक्त-
रूपसम्बन्धावगाहिरूपार्थवत्त्वेन भगवान् अणिमादिषडैश्वर्यमान् ब्रह्म
इति अवशिष्टं प्रतिपन्नम् । ब्रह्मेति शब्दात्ते कीर्त्त्यते । स्वपक्षेति
स्वस्य पक्षः सिद्धान्तः तस्य रक्षणे यः ग्रहः आपहः तद्रूपहिताः
तदाविष्टाः सुखार्थस्य अभिधेयार्थस्य अभावः विरहः तस्य अभावेऽपि
सुखार्थसत्त्वेऽपीत्यर्थः लक्षणाया सुखार्थबोधविशयिण्या दृष्ट्या तदुक्तं
दपेक्षकारेण । सुखार्थवाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते । रूढेः
प्रयोजनाद्वापि लक्षणा शक्तिरपि तेति । निर्विशेषत्वं निरवच्छिन्नत्वम् ।

(क) आनन्द इति । मूर्त्तामूर्त्तप्रभेदतः आनन्दः द्विविधः प्रोक्तः

अमूर्तः परमात्मा च ज्ञानरूपश्च निगुणः ।

स्वरूपश्च कूटस्थो ब्रह्म चेति सतां मतम् ॥ (ख)

अमूर्तमूर्तयोर्भेदो नास्ति तत्त्वविचारतः ।

भेदस्तु कल्पितो वेदैर्मणितत्तेजसोरिव ॥ (ग)

इति ह्ययमौषधपञ्चरावम् । तथा कपिलपञ्चरात्रेऽपि
अगस्त्यं प्रति कपिलवाक्यम् ।

हे ब्रह्मणी तु विज्ञेये मूर्तञ्चामूर्तमेव च ।

मूर्तामूर्तस्वभावोऽयं ध्येयो नारायणो विभुः ॥ (घ)

इति पाञ्चरात्रिकमतमेव निर्मलरम् । केवलनिर्विशे-

षब्रह्मवादिनस्तु अमूर्तानन्दमेव ब्रह्मेति निरूपयन्तः
स्वात्मनापारुष्यमेव प्रकटयन्ति नतु ते निर्विशेषत्वं स्थाप-
यितुं शक्नुवन्ति । पाञ्चरात्रिकमतस्वीकारे तु “आनन्द”

कथितः मूर्तः अमूर्तश्चेति द्विप्रकार आनन्द इत्यर्थः । मूर्तः आनन्दः
अमूर्तस्य आनन्दस्य आश्रयः, अच्युतस्तु मूर्तानन्दः मूर्तिमान् आनन्दो
मतः कथितः ।

(ख) अमूर्त इति । अमूर्तादिसप्रकम् एक एव पदार्थ इति सतां
विदुषां मतम् ।

(ग) अमूर्तेति । तत्त्वविचारतः तत्त्वस्य विचारे सतीत्यर्थः
अमूर्तमूर्तयोः ब्रह्मणः अमूर्तत्वमूर्तत्वयोरित्यर्थः भेदः विशेषः नास्ति ।
भेदस्तु वेदैः श्रुतिभिः मणितत्तेजसोरिव रत्न तत्त्वभयोरिव । कल्पितः
रचितः । यथा मणितत्तेजसोर्भिन्नत्वं तथा आध्यात्मधारभावेनेति
भावः तथा मूर्तानन्दासमूर्तानन्दयोरिति तात्पर्यम् ।

(घ) हे इति । हे ब्रह्मणी विज्ञेये, मूर्तम् अमूर्तञ्च । अयं मूर्त-
मूर्तस्वरूपः विभु परमात्मा नारायणः ध्येयः चिन्तनीयः ।

वैराग्यविद्यानिजभक्तियोग-

शिक्षार्थमेकः पुरुषः पुराणः ।

श्रीकृष्णचैतन्यशरीरधारी

कृपास्युधिर्यस्तमहं प्रपद्ये ॥

कालात्रष्टं भक्तियोगं निजं यः

प्रादुष्कर्तुं कृष्णचैतन्यनामा ।

आविर्भूतस्तस्य पादारविन्दे

गाढं गाढं लीयतां चित्तमृङ्गः ॥ (ज)

इति वाचयित्वा भित्तौ विलिख्य देवहस्ते ददाति ।

भगवान् । आलोक्य विदारयति ।

गोपी । देव ! मध्याह्ने जातस्तदुत्तरकरणीयाय
सज्जीभवन्तु श्रीचरणाः ।

सर्वे । एवमेव । इति निष्क्रान्ताः ।

सार्वभौमासुयज्ञो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

(ज) वैराग्येति । यः एकः अद्वितीयः पुराणः पुरुषः परमात्मै-
त्यर्थः वैराग्यस्य विद्याया निजभक्तियोगस्य च शिक्षार्थं लोकानासुप-
देशार्थं कृपानिधिः श्रीकृष्णचैतन्यरूपधारी गौराङ्गदेहं प्राप्तवान् अहं
तं प्रपद्ये शरणं प्रजामीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

(झ) यः कालात् कालकृमात् शेषं विलुप्तं निजं भक्तियोगं
प्रादुष्कर्तुं प्रकटयितुं कृष्णचैतन्यनामा गौराङ्गमूर्तिः आविर्भूतः तस्य
चैतन्यदेवस्य पादारविन्दवरणकमले चित्तमृङ्गः भवेति शेषः गाढं
गाढम् अत्यर्थमित्यर्थः लीयतां तिष्ठतु । वातोर्भीष्टं वातोर्भीथं
नदितस्मिन् बगौ ग इति लक्षणात् ।

सप्तमोऽङ्कः ।

— ०० —

ततः प्रविशति सार्वभौमः ।

सार्व । अहो ! कथमद्यासमय एव गजपतिना समा-
हृतोऽस्मि तदुचितमुपसर्पितुम् । इत्युपसर्पति ।

ततः प्रविशति राजा अभितक्ष परीवाराः ।

राजा । कः कोऽत्र भोः ! समाह्वयतां भट्टाचार्यः ।

उपस्थल । भट्टा । एषोऽहमनाह्वानेनैवागतः ।

राजा । प्रणम्य । इदमासनमास्यताम् ।

भट्टा । आशिषं प्रयुज्वासनसध्यास्ते ।

राजा । भट्टाचार्य ! श्रुतं मया कोऽपि महाप्रभावः
परमका रुणिको यतीन्द्रः सम्प्रति गौड़ादागतोऽस्ति ।

भट्टा । अथ किम् ?

राजा । कथं ? मया तस्य चरणवन्दनं क्रियते ।

भट्टा । इदं त्वतिदुर्घटम् । विरलप्रचाराणां तेषां निष्कि-
ञ्चनेनैव (क) दर्शनं लभ्यते । तच्चापि दिनकतिपयान्यथ
दक्षिणस्यां दिशि चलिताः सन्ति ।

राजा । किमिति ? जगन्नाथमहाप्रभोः समीपं
विहाय चलितवन्तः ।

(क) विरलेति । विरलः अल्पः प्रचारो येषां तादृशानां प्रायश-
स्तेषां प्रचारो न दृश्यते इति भावः । निष्किञ्चनेन किञ्चनरहितेन
विरागिण्यैवेत्यर्थः ।

A 9.

शकालकृत
प्रवर्तते ।

रा स्मृताः

ादिका स्मृत

निर्णयः ॥

चान्द्रमासे

मा वा । त

र्म कृत्वा स्

नाधीयीत

युर्ध्वं न दोष

तषी श्रावणी

वोक्तः । रोहि

। अनयोः प

तांश्चतुरो मा

मुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्रा

ध्ययनम् । पु

तमेतद्दृष्टे ॥

न गम्यत एषि

गमेष्यधीयीत

ति गम्यते । श

सितं स्वीकृतं

तेयं स प्रदेश

षनम् G.U. 1)

भट्टा । “तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभ्युता”
इति सामान्यानामेव महतामयं निसर्गः (ख) । अयन्तु
भगवानेव स्वयम् ।

राजा । सविस्मयम् । भट्टाचार्य्य ! भवन्तश्चेदिदं श्रुवन्ति
तत्सत्यमेवैतत् । तदा किमिति ? यत्नपुरस्सरं भवताऽत्र
नारक्षि ।

भट्टा । महाराज !

ब्रह्मादयो लोकपाला यदभूभङ्गतरङ्गिणः ।

विना स्वकरुणादेवीं पारतन्त्र्यं न सोऽर्हति ॥ (ग)

तथापि, कति न विहितं स्तोत्रं काकुः कतीह न कल्पिता

कति न रचितं प्राणत्यागादिकं भयदर्शनम् ।

कति न रुदितं धृत्वा पादौ तथाऽपि स जग्मिवान्

प्रकृतिमहतां तुल्यौ स्यातामनुग्रहनिग्रहौ ॥ (घ)

(ख) तीर्थीकुर्वन्तीति । स्वान्तस्थेन अन्तःकरणवर्तिना गदाभ्युता
नारायणेन विशेषणं हृतीया येषाम् अन्तरात्मनि गदाधरस्तिष्ठति ते
तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि तीर्थीकुर्वन्ति पुण्यतरीकुर्वन्तीत्यर्थः । निसर्गः
स्वभावः ।

(ग) ब्रह्मादय इति । ब्रह्मादयः लोकपालाः यस्य भूभङ्गेन तर-
ङ्गिणः चमलाः कम्पमाना इत्यर्थः । भवन्ति सः स्वस्य करुणादेवीं विना
पारतन्त्र्यं परायत्ततां न अर्हति न कस्यापि वशे तिष्ठतीत्यर्थः ।

(घ) कतीति । कति स्तोत्रं न विहितं न कृतम् ? इह
अस्मिन् जगन्नाथक्षेत्रे कति काकुः कातरोक्तिविशेषः न कल्पिता न
कृता ? प्राणत्यागादिकं कति भयदर्शनं भयप्रदर्शनं न रचितं न
कृतम् ? यदि भगवान् अस्मान् त्यक्त्वा यास्यति तदा वयं प्राणान्

राजा । सोऽकण्ठम् पुनरत्राऽऽगमिष्यन्ति ।

भट्टा । अथ किम् ? सङ्गिनस्त्वत्र वर्तन्ते ।

राजा । कथमेकाकी चलितः ? ।

भट्टा । तादृशः कथमेकाकी ? । तथापि मया समी-
चीना विप्राः सङ्गे नियुक्ता सन्ति ।

राजा । कियद्दूरं तावत् ।

भट्टा । गोदावरीं यावत् ते यास्यन्ति भगवांसु सेतु-
बन्धपर्यन्तं गमिष्यतीत्यनुमीयते ।

राजा । ब्राह्मणास्तावद्दूरं किमु न प्रेषिताः ? ।

भट्टा । तस्याननुमतेः । गोदावरीपर्यन्तं रामानन्दा-
नुरोधान्ते प्रां सङ्गोऽङ्गीकृतः ।

राजा । कस्तावत्तस्यानुरोधः ।

भट्टा । गन्तव्यमिति निश्चये कृते मयोक्तं गोदावरीतीरे
रामानन्दो वर्तते सोऽवश्यमेवानुग्राह्यः ।

राजा । कथं तस्येदं सौभाग्यम् ।

भट्टा । महाराज ! स खलु सहजवैष्णवो भवति ।
पूर्वमयमस्याकमुपहासपात्रमासीत् सम्प्रति भगवदनुग्रहे
जाते तत्त्वहिमञ्जता नो जाता ।

राजा । श्रुतोऽस्ति मया त्वयि तादृशस्तस्यानुग्रहो जातः ।

त्यक्त्याम इति पुनः पुनः कथितमित्यर्थः, प्रादौ कृत्वा कति न रुदि-
तम् ? तथापि स भगवान् जगिष्वान् प्रस्थितः । प्रकृतिमहतां भट्टा-
प्रकृतीनाम् अनुग्रहनिग्रहौ प्रसादाद्यन्तोपौ तत्त्वो ज्ञातां न खलु ते
कस्यचिदुद्ध्यन्ते इति भावः ।

भट्टा । भगवत्प्रभावो हि स्वतः प्रकाशौ ।

प्रविश्य । दौवारिकः । भट्टाचार्य्य ! भवत्प्रेषिता विप्रा
गोदावरीतो निवर्त्तिता भवन्तं प्रतीक्षन्ते ।

भट्टा । उत्कण्ठते राजा प्रवेश्यन्तामिहैव ।

दौषा । यथाऽऽन्नापयसि । इति पुनस्तानादाय प्रविशति ।

भट्टा । अहो ! आगच्छतागच्छत ।

विप्राः । उपसृत्य राजानमाशीभिर्भ्यर्च्य सार्वभौमं प्रणमन्ति ।

राजा । उपविश्यामूलं कथयत । सर्वे उपविशन्ति ।

भट्टा । एकतम एव कथयतु ।

एकः । इतस्तावदालाननायदेवमवलोक्य सुखा महाम-
त्तकरीन्द्रवदनङ्कुश-कुशलगतिकुशलस्वरया रथातिशयैर-
प्यस्मानिरनुगन्तुं दुःशकः शकलमिव सुमेरीदीप्तेन
प्रवलतरमरुता विभज्य चलितं निरवधि भगवन्नामसङ्की-
र्त्तनविकस्वर-स्वरपरभागाधरीकृत-धाराधर-धोरणि-धोर-
धनिरध्वनि वतैकमनोऽभिवीक्ष्यमायो जनैर्लघीयसा (छ)
कालिनैव कूर्मचेवमुत्तीर्णवन् ।

(छ) आलानेति । आलाननायो नाम आलानदेशाधिष्ठितेश्वर-
विग्रहः तं देवम् । अनङ्कुशेति अनङ्कुशा निर्बाधा कुशला या गतिः
तत्र कुशलः निपुणः । दुःशकः अशक्यः । शकलमिव खण्डमिव कूर्म-
चेतमित्यस्य विशेषणम् । औदीप्तेन उत्तरदिग्भवेन प्रवलमरुता महा-
वात्या विभज्य विशेषेण भङ्क्त्वा चलितं स्थानान्तरं गतम् । निरव-
धिना निरन्तरेण भगवतो हरेः नामसङ्कीर्त्तनेन विकस्वरः विकासं मतः
यः स्वरपरभागः स्वरौल्लसः तेन अधरीकृतः तिरस्त्रतः धाराधराणां
सेवानां धोरणेः प्रस्फुरायाः समूहस्येत्यर्थः धोरध्वनिर्येन तादृशः

सार्धं । एतदभ्यन्तरे भिक्षा नाभूत् ।

विप्रः । नाभूदेव ।

भट्टा । भवद्भिः किं कृतम् ? ।

विप्रः । अस्माभिसु यथालाभं किञ्चिदशित्वा (च)
दृश्यमान एवायमनुगम्यते । ततस्तत्रैव कूर्मचेत्ते कूर्मदेवं
प्रणम्य सुत्वा कूर्मनाम्नो दिजवरस्य गृहमुत्तीर्णवान् ।
समनन्तरं तेनैव निमग्नितः कृतभिक्षश्च यदन्वत् कृतवान्
तदप्यङ्गुतम् ।

भट्टा । किं तत् ? ।

विप्रः । तत्रैव कश्चित् वासुदेवनामा विप्रो गलत्कुष्ठः
कुष्ठकामिनिकर-करस्मित-बहुल-रुधिर-वसापूयक्लित्सर्वाङ्गः
कदाचित् पत्नीपत्यमानान् कमीनुत्याप्य तत्रैव निवेश्य-
चतुर्दिग्गो भगवन्मनमना इव केनाप्यकथितोऽपि स्वयमेव
भगवताऽप्रापि । अनन्तरमविलम्बेनैव चिरकाललक्ष्यपर-
मसुहृदिव गाढतरमायताभ्यां भुजाभ्यामयं तथाविध एव
पर्य्यरन्धि समनन्तरं तेन विग्रहेण । (छ)

अतिगम्भीरस्वन इत्यर्थः अश्वनि प्रथि, घत विस्मयस्तत्रकमव्ययमेतत् ।
एकमनसा ऐकाग्र्येणेत्यर्थः जनैः अभिवीक्ष्यमाणः अवलोक्यमानः ।
लघीयसा अतिलघुना ।

(च) अशित्वा खत्वा ।

(छ) कुष्ठेति । कुष्ठकामिनिकरेण कुष्ठक्षतजलकुष्ठकीटनिचयेन कर-
स्मितैः आक्रान्तैः बहुलैः रुधिरैः वसाभिः मेदोभिः पूयैश्च क्लितं
व्याप्तं सर्वम् अङ्गं यस्य तादृशः । पत्नीपत्यमानान् पुनः पुनः पततः ।
तत्रैव क्षतदेशेषु । भगवदिजि भगवन्नि हरौ मग्नं मनो यस्य तथाभूत

देशकालकृत

प्रवर्तते ।

दश स्मृताः

वादिका स्मृत

निर्णयः ॥

चान्द्रमासे

मा वा । त

कर्म कृत्वा स्व

नाधीयीत

यूध्वं न दोष

तैषी श्रावणी

वोक्तः । रोहि

। अनयोः प

तांश्चतुरो मा

मुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्रा

ध्ययनम् । पुन

तमेतद्द्वे ॥

न गम्यत एषि

गमेप्यधीयीत

ते गम्यते । श

सेतं स्वीकृतं

यं स प्रदेश

(ज) काहं दरिद्रः पापीयान् क क्षणः श्रीनिकेतनः ।

ब्रह्मबन्धुरितिसाहं बाहुभ्यां परिरन्धितः ॥

इति पठन्नेव सद्योऽतिद्योतिप्रकृतसुन्दराङ्गः सम-
जनि (भू) । तदनु पुनस्तेनोक्तम् ।

भगवन् ! कथमयमीदृशो मे निग्रहः कृतः । तथा-
विधेन मया आमयाविना विना दुःखं निरुद्धे गेन स्थितं
सम्पत्ति सम्पत्तिपद्यमान-मानतया सर्वा एव मनोवृत्तय (ज)
उत्तिष्ठेयुः । भगवतोक्तम् । ब्रह्मन्पुनस्ते भगवदनुस्मरण-
मन्तरेण मनसो बाह्यव्यापारा भविष्यन्ति तदनुसुद्धेगे-
नेति ।

राजा । भट्टाचार्य ! सत्यमेवायमीश्वरः । अन्यथा ईदृ-
क्षरणा जीवस्य न घटते । कुष्ठहारित्वन्तु योगीन्द्रस्यापि
सङ्गच्छते ।

इव । परिरन्धितः परिरन्धितः आलिङ्गित इत्यर्थः । विग्रहेण देहेन
गलतु कुष्ठमेत्यर्थः ।

(ज) केति । पापीयान् अतिपापात्मा दरिद्रः अहं क ? श्री-
निकेतनः श्रीनिवासः क्षणः क ? अहं ब्रह्मबन्धुः ब्राह्मणाधम इति
हेतोः अहं बाहुभ्यां परिरन्धितः आलिङ्गितः केति अव्ययं पाद-
पूरणार्थं बोध्यम् ।

(भू) सद्य इति । सद्यः तत्क्षणम् अतिद्योति अतिशोभमानं
प्रकृतं सुन्दरम् अङ्गं यस्य तादृशः । समजनि सम्भूतः ।

(ज) आमयाविना रोगिणा । सम्पत्ति इदानीं नैरुज्ये इत्यर्थः
सम्पत्तिपद्यमानः सम्यक् उद्यन् मानो गर्वः यस्य तत्तथा । मनोवृत्तयः
मानसव्यापाराः ।

सार्धं । ततस्ततः ? ।

विप्रः । ततश्च नृसिंहचेत्रमुपगम्यागम्यानुभावो (ठ)

भगवन्तं नृसिंहं दृष्ट्वा सुत्वा प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रतस्थे ।

काञ्चनाचलमरीचिवीचिभि-

गौरयन् किमपि दक्षिणां दिशम् ।

दर्शनेन करुणातरङ्गिणा

द्रावयन् जनमनांसि सर्वतः ॥

अपिच, कृष्ण कृष्ण जय कृष्ण कृष्ण हे

कृष्ण कृष्ण जय कृष्ण कृष्ण हे ।

कृष्ण कृष्ण जय कृष्ण कृष्ण हे

कृष्ण कृष्ण जय कृष्ण पाहि नः ॥

इत्यमम्बुदविकस्वरस्वर-

स्निग्धमुग्धवचनामृतद्रवैः ।

ह्लादयन् श्रुतिमतां श्रुतिद्वयं

चित्तमप्यपहरन् स जग्मिवान् ॥ (ठ)

(ठ) अगम्यानुभावः दूरवबोधमहिमा ।

(उ) त्रिभिर्दक्षिणां दिशं प्रति देवस्य गमनं वर्णयति, काञ्चनेत्यादि ।
काञ्चनाचलः सुमेरुः तस्यैव याः मरीचयः स्वस्य देहप्रभाः तासां
वीचिभिः तरङ्गैः किमपि अतिवचनीजं यथा, तथा दक्षिणां दिशं
गौरयन् सुवर्णप्रभां कुर्वन् । तथा करुणातरङ्गिणा कृपातरलेन दर्श-
नेन सर्वतः समन्तात् जनानां मनांसि द्रावयन् द्रवीकुर्वन् । कृष्णेत्यादि
सम्बोधनं नः अस्मान् पाहि रक्ष । इत्यम्बु एवं प्रकारेण अम्बुदस्य
मेघस्यैव विकस्वरः यः स्वरः तेन स्निग्धानि सौम्यानि मुग्धानि मनो-
ह्रानि यानि वचनान्येव अमृतानि तेषां द्रवैः श्रुतिमतां श्रोत्रेन्द्रिय-

Â 9.

देशकालकृत
प्रवर्तते ।

दश स्मृताः ।

वादिका स्मृत

निर्णयः ॥

चान्द्रमासे

मा वा । त

कर्म कृत्वा स्व

नाधीयीत

प्यूर्ध्वं न दोष

तेषां श्रावणी

वोक्तः । रोहि

। अनयोः प

तांश्चतुरो मास

मुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्रा

ध्ययनम् । पुन

तमेतद्दृष्टे ॥

न गम्यत एषि

गमेप्यधीयीत

ति गम्यते । श

सेतं स्वीकृतं म

यं स प्रदेश

तम् G.U. 1)

सर्व । सत्यमेवात्य तस्यैवमेव प्रकृतिः ।

विप्रः । ततो गोदावरीतीरमासाद्य विहितविश्रामे
जगज्जनमनोभिरामे निरुपमकृपाभिरामे प्रेमसौभगवति
भगवति कनक-केतकोपवन इव परिमलाऽऽमोदितदि-
ग्वलये सकलगुणानिलये स्वयम्भकाशिकया तत्प्रथया कोऽयं
कोऽयमिति कृतसमूहः समूहः क्षौणिसुराणां तत्र मिलि-
तवान् । निमन्त्रितश्च केनापि । समनन्तरमनन्तरहस्ये
सर्वतः सञ्चरति जनचयश्रवणकान्ते तदुदन्ते मन्त्राकष्ट
इव ग्रहग्रहीत इव विस्मयचमत्कार-विकारदिसंछुल
इव (७) रामानन्दरायः समुपेयिवान् ।

राजा । रामानन्द ! धन्योऽसि धन्योऽसि । यस्य ते
नयनविषयीभूतास्ते श्रीचरणाः ।

वतां श्रुतिद्वयं कर्णयुगलं ह्लादयन् तर्पयन् तथा चित्तमपि हरन् सन्
स भगवान् जगन्निवान् प्रस्थितः ।

(७) विहितविश्रामे कृतश्चमनिष्ठतौ । जगज्जनानां मनोभिरामे
मनोमोहने प्रेमसौभगवति प्रेमसौभाग्यशालिनि । कनककेतकानां
काञ्चनकेतकतरुणाम् उपवने इव आरामे इव परिमलेन सौरभेण
आमोदितं दिग्वलयं दिक्कण्डलं येन तादृशे । स्वयं प्रकाशते इति
स्वयं प्रकाशिकः तथा तत्प्रथया तदागमनख्यात्या कृतसमूहः कृत-
यितर्कः जातकौटुहल इत्यर्थः । क्षौणिसुराणां भूदेवानां ब्राह्मणाना-
मित्यर्थः । अनन्तरहस्ये अवन्तम् अशेषं रहस्यं गोप्यं वस्तु यस्मिन्
तादृशे सर्वतः समन्तात् सञ्चरति प्रचरति । जनचयानां लोकसमूहानां
श्रवणकान्ते श्रुतिमुखप्रदे तदुदन्ते तस्य वृत्तान्ते । विस्मयेति विस्मयः
आश्चर्यबुद्धिः चमत्कारः चित्तविकाशः तयोर्विकारेण उद्भवेति
विसंछुल इव विवश इव ।

विप्रः । समनन्तरमागत्वे चरणकमलपरिसरे सररीय-
माणां निपतति आ स्वयमेव । अये ! त्वमेव रामानन्दो-
ऽसीति भगवता सानुग्रहमुक्ते अथ किमिति च प्रत्यूचे ।
तदनु भगवताऽपि सार्वभौमानुरोधेन भवदालोकनमभीष्टं
ममेति मयाऽत्र क्षणमवस्थितं तत् सुविहितमेव विहितं
भवता यत् स्वयमेव समुपसेदे तदुच्यतां किञ्चिदित्यभाणि ।
ततो यद्यपि रामानन्दो हि कोऽयं किन्नामा किं मद्दिमा
किमाश्रयः किं तत्त्व इति किमपि भगवद्विषयकज्ञान-
विशेषानभिज्ञस्तथापि चिरकालकलित-सतत-सख्यमुख-
सुभगम्भावुक इव निःसाध्वस (ढ) एव किमपि पठितु-
मुपचक्रमे ।

मनो यदि न निर्जितं किममुना तपस्यादिना
कथं स मनसो जयो यदि न चिन्त्यते माधवः ।
किमस्य च विचिन्तनं यदि न हन्त चेतोद्भवः
स वा कथमहो भवेद्यदि न वासनाचालनम् ॥ (ए)

(ढ) सररीयमाणां पुनः पुनः सरत् अशु यत्न तद् यथा वृथा ।
समुपसेदे समुपस्थितः । चिरकालेति चिरकालं कलितेन सञ्चितेन सत-
तेन अविच्छिन्नेन सख्यमुखेन सैवमेवसरसेन सुभगम्भावुक इव अति-
प्रेयानिव निःसाध्वसः निर्भीकः ।

(ए) मन इति । यदि मनः न निर्जितं वशीकृतं तदा त्वमुना
तपस्यादिना किम् ? विफलं तपस्यादिकमित्यर्थः । स मनसः चित्तस्य
जयः वशीकरणं कथं कीदृश इत्यर्थः यदि माधवः हरिः न चिन्त्यते
न कथ्यते हरिकारणं विना चित्तजयो दृष्टेत्यर्थः । अस्य हरेर्विचिन्तनं
विशेषेण ध्यानं किं यदि चेतसः चित्तस्य इवः आर्द्रीभावः न भवतीति

देशकालकृत-
प्रवर्तते ।

दश स्मृताः ।

वादिका स्मृत

निर्णयः ॥

चान्द्रमासे

मा वा । तर

कर्म कृत्वा स्व

नाधीयीत

प्यूर्ध्वं न दोष

विषी श्रावणी

वोक्तः । रोहि

। अनयोः प

तांश्चतुरो मास

मुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्राव

ध्ययनम् । पुन

तमेतद्दृष्टे ॥

न गम्यत एषि

गमेप्यधीयीत

ति गम्यते । श

सितं स्वीकृतं भ

येयं स प्रदेश

भगवान् । वाह्यमेतत् । का विद्या—

रामा । हरिभक्तिरेव न पुनर्वेदादिनिष्णातता, (त)

भग । कीर्त्तिः का—

रामा । भगवत्परोऽयमिति या ख्यातिर्न दाना-
दिजा । (थ)

भग । का श्रीः—

रामा । तत्प्रियता न धनजनशामादिभूविष्ठता, (द)

भग । किं दुःखं—

रामा । भगवत्प्रियस्य विरहो नो हृद्ब्रणादिव्यथा ॥ (ध)

भग । भद्रम् । के सुक्ताः । (न)

रामा । प्रत्यासत्तिर्हरिचरणयोः सानुरागे न रागे
प्रीतिः प्रेमातिशयिनि हरेर्भक्तियोगे न योगे ।

शेषः चित्तद्रव्यं विना हरिचिन्तनं दृष्टव्यर्थः हन्तेति स्नेहसूचकमव्ययम् ।
स वा चित्तद्रवः कथं भवेत् यदि वासनायाः संस्कारस्य चालनं प्रोधनं
न स्यादिति शेषः संस्कारशुद्धिं विना चित्तद्रवो न स्यादिति भावः ।
पृथ्वीवत् जसौ जमयन्ता वस्तुवद्भवति स पृथ्वी गुरुरिति तल्लक्षणम् ।

(त) वेदादीति । वेदादिषु निष्णातता अभिज्ञता ।

(थ) भगवत्पद इति । अयं भगवत्पदः हरिपरायणः । दात्र-
दिजा आदिपदेन व्यञ्जनयोजनादीनां यज्ञस्यम् ।

(द) तत्प्रियता हरिप्रेम इत्यर्थः धनजनादीति ऐश्वर्यं वाञ्छन्
न श्रीरित्यर्थः ।

(ध) भगवत्प्रियस्य हरिभक्तस्य विरहः विच्छेदः ।

(न) सुक्ताः लक्ष्मणोवा इत्यर्थः ।

(प्र) प्रत्यासत्तिरिति । येषां हरिचरणयोः प्रत्यासत्तिः हरि-
चरणसेवायाम् अव्युत्तिरित्यर्थः सानुरागवति रागे विषयवासनायां

आस्था तस्य प्रणयरभसस्योपदेहे न देहे

येषां ते हि प्रकृतिसरसा हन्त ! मुक्ता न मुक्ताः । (प)

भग । भवतु । किं गेयं—

रामा ।—व्रजकेलिकर्म—(फ)

भग ।—किमिह श्रेयः—

रामा ।—सतां सङ्कतिः,

भग ।—किं सत्तव्यं—

रामा ।—अवारिनाम—(ब)

भग ।—किमनुध्येयं—

रामा ।—सुरारिः पदम् ।

भग । क्व स्थेयं—

रामा ।—व्रज एव—(भ)

न प्रत्यासत्तिरिति शेषः तथा प्रेमातिशयिनि अत्यन्तप्रेमवति हरे-
भक्तियोगे प्रीतिः आनन्दः, योगे अन्यस्मिन् उपाये योगः सच्चिदानन्दोपा-
यध्यानसङ्गतियुक्तिस्त्वित्तरः । न प्रीतिरिति शेषः तथा तस्य हरेः
प्रणयरभसस्य प्रसन्नजनितहर्षस्य रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । उपदेहे
आस्थाद्वे आस्था यत्नः, देहे शरीरे न आस्थेति शेषः ते प्रकृतिसरसा
स्वभावप्रसिकाः मुक्ता हि जलमोला एव, न मुक्ताः मुक्तिपथोपदेशक-
प्रसन्नानुसारिणः । मुक्तिं प्राप्ता इत्यर्थः । अत्र प्रसन्नपूर्वककथितात्
वस्तुनः तादृशान्यव्यपरोहनात् एकावल्लङ्घ्यारः । वृद्धत्वं दृष्टे ।
प्रसन्नप्रसन्नतो वापि कथिताद् वस्तुनो भवेत् । तादृशान्यव्यपरोहत्वे
स्यादेकावली द्विधेति । अन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(फ) व्रजकेलिकर्म भवतु व्रजलीलाव्यापारः ।

(ब) अवारिनाम अवारिहन्तुः वा पापारेः हरेर्नाम ।

(भ) व्रजे एव धृन्दावजे एव ।

देशकालकृतः

प्रवर्तते ।

दश स्मृताः ।

वादिका स्मृता

निर्णयः ॥

त चान्द्रमासे

मा वा । तस्

कर्म कृत्वा स्व

नाधीयीत

प्यूर्ध्वं न दोषः

तेषां श्रावणीत

वोक्तः । रोहिण

। अनयोः पद

तांश्चतुरो मास

मुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्राव

ध्ययनम् । पुन

तमेतद्ब्रह्मे ॥

न गम्यत एष्टि

गमेप्यधीयीत ।

ति गम्यते । श

सितं स्वीकृतं भ

तेयं स प्रदेश

भग ।—किं श्रवणयोरानुन्दि

रामा ।—वृन्दावन-क्रीडैका

भग ।—किमुपास्यमत्र—

रामा ।—महसौ (म) श्रीकृष्णराधाभिधे ॥

भग । भद्रम् । उच्यतामुच्यताम् ।

रामा । स्वगतम् । इतः परं किं वक्तव्यं प्रश्नानुरूपमुदित-
मेव श्रुता यदुक्तं तेनास्य सुखं भवति न वेति न
जानामि ।

इति चक्षुसमिचिन्त्य प्रकाशम् ।

निर्वाणनिस्त्वफलमेव रसानभिज्ञा-

सूष्यन्तु नाम रसतत्त्वविदो वयन्तु ।

श्यामासृतं मदनमन्यरगोपरासा-

नेत्राञ्जलीचुलुकितावसितं पिबामः ॥ (य)

भगवान् । पुनरन्यदुच्यतां समानार्थकमेतत् ।

रामा । इतः परं प्रतिपाद्यमेव (र) नास्ति किमन्य-
दुक्तव्यम् ।

(म) महसौ तेजसौ ।

(य) निर्वाणिति । रसानभिज्ञा भगवत्प्रेमरहिता इत्यर्थः जनाः
निर्वाणं सुक्तिः तदेव निस्त्वफलम् अतितक्तमिति भावः सूष्यन्तु नाम,
स किन्तु रसतत्त्वविदः भगवत्प्रेमतत्त्वाभिज्ञाः वधं मदनमन्यराणां
कामाक्षानां गोपरासाणां गोपाङ्गनानां नेत्राञ्जलीभिः चुलुकितात्
पीत्वात् अवसितम् अवशिष्टं श्यामासृतं कृष्णरूपमसृतं पिबामः ।
वसन्तलिखकं वसम् ।

(र) प्रतिपाद्यं वाच्यम् ।

इति मनसि विचार्य । प्रकाशम् ।

नीचानिव पथश्चकोरयुवतीयूथेन याः कुर्वते

सद्यः स्फाटिकयान्ति रत्नघटितां याः पादपीठावलीम् ।

याः प्रक्षालितमृष्टयोर्जललवप्रस्यन्दशङ्काकृत-

स्ताः कृष्णस्य पदाब्जयोर्नखमणिज्योत्स्नाशिरं पान्तु नः ॥ (ल)

भगवान् । काव्यमेवैतत् पुनरुच्यताम् ।

रामा । क्षणं विचिन्त्य ।

श्रीवत्सस्य च कौस्तुभस्य च रमादेव्याश्च गर्हाङ्करो

राधापादसरोजयावकरसो वक्षःस्थलस्थो हरेः ।

बालार्कद्युतिमण्डलीव तिमिरैश्छन्देन वन्द्यकृता

कालिन्ध्याः पयसीव पीवविकचं शोणोत्पलं पातु नः ॥ (व)

(ल) नीचानेवेति । याः चकोरयुवतीनां चकोरीणां यूथेन छन्देन सह स्त्रीत्वनिर्देशो सुगन्धत्वातिशयद्योतनार्थः । नीचान् निम्नगतानेव पथः मार्गान् कुर्वते, नखकिरणानां निम्नगामित्वादिति भावः याः रत्नघटितां मणिमयीमित्यर्थः पादपीठावलीं सद्यः स्फाटिकयान्ति स्फाटिकमयीमिव कुर्वन्ति, याः जललवानां जलविन्दूनां प्रस्यन्दस्य प्रक्षरणस्य शङ्कां कुर्वन्तीति तथोक्ताः ताः प्रक्षालिते मृष्टे च परिष्कृते च तयोः कृष्णस्य पदाब्जयोः चरणकमलयोः नखा एव मणयः तेषां ज्योत्स्नाः प्रभा इत्यर्थः नः अस्मान् चिरं पान्तु पालयन्तु इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(व) श्रीवत्सस्येति । श्रीवत्सस्य हरिवत्सस्यलविष्कृतिशेषस्य च कौस्तुभस्य रत्नविशेषस्य च रमादेव्याः लज्जाश्च गर्हाङ्करः निन्दास्यदमित्यर्थः हरेः कृष्णस्य वक्षस्थलस्य राधायाः पादसरोजस्य चरणकमलस्य यावकरसः अलङ्कृतकद्रवः तिमिरैः तमोभिः छन्देन कौशलेन वन्द्यकृता आक्रान्ता बालार्कस्य नवोदितसूर्यस्य द्युतिमण्डलीव प्रभामण्डलमिव

देशकालकृतः
प्रवर्तते ।

दश स्मृताः ।

वादिका स्मृत

निर्णयः ॥

ते चान्द्रमासे

मा वा । तर

कर्म कृत्वा स्व

नाधीयीत

प्यूर्ध्वं न दोष

तैषी श्रावणी

वोक्तः । रोहि

। अनयोः पद

काश्चतुरो मास

मुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्राव

ध्ययनम् । पुन

तमेतद्दृष्टे ॥

न गम्यत एषि

गमेप्यधीयीत

ति गम्यते । श

सितं स्वीकृतं भ

तेयं स प्रदेश

भगवान् । इदमपि तथा । (प्र)

रामा । चरणी धृत्वा ।

सखि ! न स रमणी नाहं रमणीति भिदावयोरास्ते ।
 प्रेमरसेनोभयमन इव मदनी निष्पिपेष बलात् ॥ (प्र)
 अथवा । अहं कान्ता कान्तस्त्वमिति न तदानीं मतिरभू-
 त् अनोवृत्तिर्लुप्ता त्वमहमिति नौ धीरपि हता ।
 भवान् भर्ता भार्याऽहमिति यदिदानीं व्यवसिति-
 स्तथापि प्राणानां स्थितिरिति विचित्रं किमपरम् । (स)
 सर्व । ततो भगवता किसुदितम् ।

तथा कालिन्ध्याः यमुनायाः पयसि सलिले प्रीवयिष्यन् स्तूयन्तु फुल्लञ्च
 शोणोत्पलमिव रक्तोत्पलमिव नः अस्मान् पातु । उपमालङ्कारः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प्र) तथा काव्यसेवैत्यर्थः ।

(प्र) सखीति । हे सखि ! आवयोः राधाकृष्णयोरिति भावः
 मध्ये यः कृष्णः रमणः कान्त इति भिदा भेदो न आस्ते, अहं रमणी
 इति च भिदा न आस्ते । मदनेः कामः प्रेमरसेन उभयोः आवयोः
 मनः बलात् निष्पिपेष इव ।

(स) अहमिति । अहं कान्ता त्वं कान्त इति तदानीम् अवि-
 रूढे इत्यर्थः मतिः बोधः नौ आवयोः न अभूत्, त्वम् अहम् इति
 मनोवृत्तिः लुप्ता विनष्टा, धीरपि बुद्धिरपि हता नष्टा । किन्तु
 इदानीं भवान् भर्ता अहं भार्या इति यत् व्यवसितिः पर्थवसानं बोध
 इत्यर्थः आसीत्, तथापि प्राणानां स्थितिः प्राणधारणं क्रियते इति
 शेषः इति अस्मात् अपरं किं विचित्रम् आश्चर्यं तादृगभिज्ञत्वेऽपि
 यदिदानीं भेदबुद्धिः तेन प्राणधारणं न युज्यते इति भावः । कृष्ण-
 विरहिण्या राधाया उक्तिरियमिति बोध्यम् ।

विप्रः । तदा यदवलोकितं तदाकलय । (छ)

धृतफण इव भोगी गारुडीयस्य गानं
तदुदितमतिरत्याकर्णयन् सावधानम् ।

व्यधिकरणतया वाऽऽनन्दवैवश्रुतो वा
प्रभुरथ करपद्मेनास्यमस्याप्यधत्त ॥ (च)

राजा । भट्टाचार्य्य ! कोऽयं सन्दर्भः । (क)

भट्टा । महाराज ! निरूपधि हि प्रेम कथञ्चिदप्युपधिं
न सहते इति पूर्वाङ्गे भगवतोः कृष्णराधयोरनुपधिं प्रेम
श्रुत्वा तदेव पुरुषार्थोक्तं भगवता सुखपिधानञ्चास्य तद्-
हस्यत्वप्रकाशकम् । (ख)

(छ) आकलय अवधारय ।

(च) धृतफण इति । अथ प्रभुः श्रीकृष्णचैतन्यः गारुडीयस्य
गरुडमन्त्रस्य गानमाकर्णयन्निति शेषः धृतफणः फणधारी भोगीव
भुजङ्ग इव उद्विगता उपस्थिता मतिः राधाप्रेमविषयिणीति भावः
यस्य तथोक्तः तत् पूर्वोक्तं वाक्यं सावधानं यथा तथा आकर्णयन्
शृण्वन् व्यधिकरणतया भिन्नदेशवर्तिन्यया यत् राधा वर्तते तत्
स्वस्थानुपस्थितयेति यावत् वा आनन्दवैवश्रुतः तत्स्मरणजनितानन्द-
वशीभूततया वा करपद्मेन अस्य रामानन्दस्यापि आस्य सुखस्य अधत्त
धृतवान् इति अर्थः । भाषिणीवृत्तम् । उपमावङ्कारः ।

(क) सन्दर्भः । रामानन्दयाक्यचैतन्यकर्तृकसुखपिधानवाक्यपर्यन्तः
प्रबन्धः कोऽयं किमभिप्रायोऽयमित्यर्थः ।

(ख) निरूपधि अक्षपटं येनाभिन्नत्वबुद्धिरिति भावः । उपधिं कृत्
विभेदबुद्धिमित्यर्थः राधायाः कृष्णविरहेन तस्या जातत्वादिति भावः ।
तदेव निरूपधि प्रमेव पुरुषार्थोक्तं पुरुषप्रयोजनतया स्वीकृतमित्यर्थः ।
सुखपिधानं सुखाच्छादनम् अस्य रामानन्दस्य । तद्दृश्येति तस्य प्रेरणः

देशकालकृतध
प्रवर्तते ।

दश स्मृताः ।

वादिका स्मृता

निर्णयः ॥

ते चान्द्रमासे य

मा वा । तस्

कर्म कृत्वा स्वा

नाधीयीत य

प्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

वोक्तः । रोहिण

। अनयोः पक्ष

कांश्चतुरो मास

मुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्राक्

ध्ययनम् । पुन

तमेतद्दृष्टे ॥

न गम्यत एषि

गमेप्यधीयीत ।

ति गम्यते । श

सितं स्वीकृतं भ

तेयं स प्रदेश इ

विप्रः । तदा चिकुरकलापं (ग) द्विधा कृत्वा तेनैव
तत्तत्करणयुगं वेष्टयित्वा निपत्य गदितम् ।

महारसिकशेखरः सरसनायलौलामुरुः

स एव हृदयेश्वरस्त्वमसि मे किमु त्वां स्तुमः ।

तवैतदपि साहजं विविधभूमिकास्वीकृति-

नं तेन यतिभूमिका भवति नोऽतिविस्मापनी ॥ (घ)

इति चिरं चरणकमलं धृत्वा रुदन्नासीत् मध्ये मध्ये किञ्चिद्भदति च ।

आकस्मिको नु विधिना निधिरस्थनायि

भग्नः किमिन्दुरमृतस्य यदेष पातः ।

आनन्दभूरुहफलं सुचिराच्च पक्वं

दृष्टं यदेव तव देव ! पदारविन्दम् ॥ (ङ)

रहस्यत्वस्य अतिगूढत्वस्य प्रकाशकं सूचकं स्वस्य राधाया निरुपमं प्रे-
मवशक्तित्वं सा प्रकटीभवत्वित्यभिप्रायकमिति यावत् ।

(ग) चिकुरकलापं केशचयन् ।

(घ) महारसिकेति । महारसिकानां शेखरः चूडामणिः तथा
सरसं यत् नायकम् अभिनेयकाव्यं तस्य लौलायां प्रणयने गुरुः उप-
देष्टा त्वं मे मम स एव हृदयेश्वरः जीवनाराध्य इति भावः अस्ति, त्वां
किमु स्तुमः गुणकीर्तनेन किं सन्तोषयामः ? विविधानां विचित्राणां
भूमिकां वेशानां स्वीकृतिः धारणम् एतत् तव साहजं स्वाभाविकम् ।
तेन हेलना यतिभूमिका सन्धासिवेशः इत्यमिति शेषः नः अस्माकम्
अतिविस्मापनी अतिविस्मयजननी न भवति । पृथ्वीदत्तम् ।

(ङ) आकस्मिक इति । विधिना देवेन आकस्मिकः अतर्कितः
अभ्युपगम्य नु आनीतः किम् ? इन्दुः चन्द्रः भग्नः किम् ? यत् यतः
एषः अमृतस्य पातः प्रसवणं भवतीति शेषः, तथा आनन्दभूरुहफलम्

भगवन् ! यथैवाद्य मया स्वप्ने दृष्टं तथैव साक्षादपि ।
इति पुनरपि पादौ धृत्वा रोदिति ।

भगवान् गाढं परिष्वजते । अतः परं निमन्त्रयित्वा (च)
विप्रवरेण समागत्य देवापराह्णो जात इत्युक्तो भगवान्
माध्यन्दिनकर्मणे चक्षितवान् वयमपि तच्चरणाविन्दं प्रणम्य
तदहरेव प्रत्याजिगमिष्वः स्मः ।

सर्वे । तद्धुना विश्राम्यतां भवद्भिः ।

विप्राः । यथाऽऽज्ञापयति भवान् ।

राजा । पारितोषिकं ददाति ।

विप्राः । सादरमादाय निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशति दौवारिकः ।

दौवारिकः । देव ! कर्णाटपतिना महाराजेन प्रेषित-
मुपायनमादाय तदमात्यो मल्लभट्टनाम पण्डितराजो द्वार-
मध्यास्ते ।

सर्वे । ज्ञायतेऽसौ महापण्डितो भवति ।

राजा । प्रविश्यताम् ।

दोवा । यथाऽऽज्ञापयति देवः । इति निष्क्रम्य तमादाय
प्रविशति ।

सर्वे । आगच्छन्तु भट्टाः । इत्युत्थानं नाटयति ।

मल्लभट्टः । राजानमाशीर्भिरभ्यर्च्य । भट्टाचार्य्य ! किमिदं
क्रियते नाहं तवाभ्युत्थानीयः । अथवा

आनन्दतर्फलं सुचिरात् प्रकाञ्च किम् ? हे देव ! यदेव यत् एव तव
पक्षारविन्दं दृष्टं मयेति शेषः । वसन्ततिलकं दृत्तम् ।

(च) निमन्त्रयित्वा निमन्त्रणकारिणा ।

देशकालकृतः
प्रवर्तते ।

दश स्मृताः ।

वादिक्ता स्मृता

निर्णयः ॥

ति चान्द्रमासे

तु मा वा । तस्

कर्म कृत्वा स्व

नाधीयीत

प्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

वोक्तः । रोहिण

। अनयोः पक्ष

कांश्चतुरो मास

मुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्राक्

ध्ययनम् । पुन

व्रतमेतद्बुद्धे ॥

नेन गम्यत एषि

गमेध्यधीयीत ।

ति गम्यते । श

सितं स्वीकृतं भ

तेयं स प्रदेश इ

सदैव तुङ्गः किल काञ्चनाचलः

सदैव गम्भीरतमाः पयोधराः ।

सदैव धीरा विनयैकभूषणा

लक्ष्मीः प्रकृत्यैव जनैः समीयते ॥ (छ)

राजा । इदमासनम् ।

मल्ल । यथाऽऽज्ञमुपविशामि । इत्युपविशति ।

राजा । अपि कुशलं कर्णाटपतेः ।

मल्ल । यस्य भवद्विधाः सुहृदस्तस्य सततमेव तत् ।

किन्तु साम्प्रतमधिकमपि । (ज)

राजा । कीदृशं तत् ।

मल्ल । महाराज ! एतस्माज्जनपदतः सत्तीर्थयात्राव्याजेन
द्रुतकनकद्युतिर्यतीन्द्रः कोऽप्येको यदवधि हन्त दक्षि-
णाशां सम्प्राप्तस्तदवधि सोऽपि निर्वृतात्मा । (झ)

(छ) सदैवेति । काञ्चनाचलः सुमेरुः सदैव सततमेव तुङ्गः किल
उन्नत एव । पयोधराः मेघाः सदैव गम्भीरतमाः अतिगम्भीराः ।
धीराः विद्वांसः सदैव विनय एकम् अद्वितीयं भूषणं यैषां तादृशाः ।
जनैः लोकैः लक्ष्मीः श्रीः प्रकृत्यैव स्वभावेनैव समीयते श्रियते ।
विदुषां विनीतस्वभावत्वात् भवता सां प्रति शिष्टाचारः प्रदर्श्यते इति
न चित्तमिति भावः ।

(ज) अधिकमपि कुशलमिति शेषः ।

(झ) सत्तीर्थयात्रेति । सताम् उत्कृष्टानां तीर्थानां यात्रा एव
व्याजः कलं तेन । द्रुतेति । द्रुतस्य अग्निसन्नापेन गलितस्य कनकस्य
द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तथोक्तः ज्वलतुक्काञ्चनप्रभः इत्यर्थः । सोऽपि राजा
निर्वृतात्मा सुखितचित्तः ।

सर्व । सोत्कण्ठम् । भट्टाः । कथयन्तु कथयन्तु ।

राजा । कथमिव ।

मल्ल । यथोत्तरमेव दक्षिणस्थां दिशि कियन्तः कर्म-
निष्ठाः कतिचिदेव ज्ञाननिष्ठा विरला एव सात्वताः प्रचुर-
तराः पाशुपताः प्रचुरतमाः पाषण्डिनः । तेन तेषामन्यो-
न्यवादविसंश्लानामुच्चावचनिर्वचनचातुर्यधुर्याणां स्वस्व-
मताचार्यवर्थाणां । (ज) प्रसङ्गेन प्रायशी बहुलोद्देश-
एव नो महीपालः ।

राजा । ततः ।

मल्ल । तत आकस्मिकप्रवेशमात्रेणैव तस्य यतिपतेर्दिशि
विदिशि सानन्दचमत्कारं समूहेषु आवालवृद्धतरुणेषु
लोकेषु दिदृक्षयोपनतेषु पण्डितमण्डलेष्वपि परमनयनसु-
भगया वपुर्लक्ष्म्यैव प्रकटीकृतं महिमानमनुभूय विनोप-
देशेनापि कर्त्तव्यं स्याम इति तत्कालसमुदितरवासना-
विशेषेण जातपुलकास्त्रवः सर्व एव स्वस्वमतप्रचावेन तत्प्रथ-
मविष्टा बभूवुः । तस्य परम्पराश्रवणेन लब्धपरमानन्दोऽ-

(ज) यथोत्तरमेव यथाप्रधानमेव कर्मनिष्ठाः यज्ञादिकर्मपराः
यज्ञादिकर्मैव पुरुषार्थसाधनमिति मन्यमाना इत्यर्थः, ज्ञाननिष्ठाः ज्ञाने-
नैव ईश्वरपरा इत्यर्थः । सात्वता अविगीतशिष्टाचारवर्तिनस्तु विरलाः
अत्याः । प्रचुरतरा अतिबहुवः पाशुपताः शैवाः । प्रचुरतमाः ततो-
ऽप्यधिकतमाः पाषण्डिनः नास्तिका इत्यर्थः । अन्योन्यं परस्परं वादे
तर्के वितण्डायां वा विसंश्लुताः व्याप्ताः तेषाम् । उच्चावचेति उच्चावचं
वद्वविधं यत् निर्वचनं विचारः तस्य चातुर्यं नैपुण्यं धुर्याः अपण्यः
तेषाम् । स्व स्व मतं तत आचार्यवर्थाणाम् उपदेष्टृवराणाम् ।

देशकालकृतध

प्रवर्तते ।

दश स्मृताः ।

त्रादिका स्मृता

निर्णयः ॥

ति चान्द्रमासे य

तु मा वा । तस्

कर्म कृत्वा स्व

गे नाधीयीत य

प्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

अनयोः पक्ष

कांश्चतुरो मास

मुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्राक्

ध्ययनम् । पुन

व्रतमेतद्ब्रह्मे ॥

न गम्यत एष्वि

तगमेप्यधीयीत ।

ति गम्यते । श

सितं स्वीकृतं भ

तियं स प्रदेश इ

स्मरलोकपालस्तद्विशेषचरितमवगन्तुं गूढवेशेन ब्राह्म-
णान् प्रहित्य यावत् सेतुबन्धं ततः प्रत्यागमनावधि च
तस्यालौकिकचमत्कारं तत्तन्मुखादनुभवन् भव-द्व-दहन-
ज्वालाभिव (८) विस्मृतवान् ।

राजा । अमात्य ! धन्योऽसौ युष्मदीयो महीपालः ।

सर्व । किं किं श्रुतं किञ्चित् कथ्यताम् ।

राजा । अमात्य ! कथ्यताम् ।

मन्त्र । एकस्मिन्नहनि निजसुखावेशेन विगलदिलोचन-
जलसकल धौत कलधौतशरीरं रोमाञ्चसञ्चयेन सुकुलाऽऽ-
कुलायमान-कदम्बभूरुहाकरं भगवन्नामसङ्कीर्तन-सगद्गद्-
स्वरं स्वरंहसा स्नानन्दवैवञ्चनेन वर्त्मपरिचयाभावतोऽपि
यथावर्त्मैव चलन्तं भगवन्तमालोक्य पाषण्डिनो दैष्यवोऽयं
भवति भिक्षुर्भगवत्-प्रसादनाम्नैवेदं ग्रहीष्यति तदेतदन्नमेन-
माश्रयाम इति श्वभोजनयोग्य (८) मशुचितरान्नं स्थाप्यां

(८) समुद्वेष्टुं संवहन्तु । उपनतेषु उपस्थितेषु । परमनयन-
सुभगतया व्यत्यन्तनेत्रप्रीतिकरत्वेन वपुषः शरीरस्य लक्ष्म्या कान्त्या
एव । विनोपदेशेन स्वत एवेति भावः कर्हि कदा एवं हरिपरायणा
इति भावः स्वामः भवामः । तत्काले तस्मिन् काले समुदित्वरेण सम्य-
गुद्यच्छता वासनाविशेषेण अभिलाषेण जातानि निःसृतानि पुलका-
श्रूणि रोमाञ्चनयनजलानि येषां तथाभूताः । स्वस्वमेतति निजं
निजं मतं परिहृत्यैवेत्यर्थः । तत्पथप्रविष्टाः भगवन्मार्गवर्तिनः ।
परस्मराश्रवणेन परस्मरया आकर्षणेन । भवेति भवः संसार एव द्व-
दहनः दाषाग्निः तस्य ज्वालां श्लेशम् ।

(९) विगलदिति । विगलता दिलोचनजलेन सकलं सम्यक् धौतं

निधाय पुरी गत्वा स्वामिन् भगवत्प्रसादमिमं गृह्णाणेति
श्रावयित्वा समुचिरे चिरेण ।

भगवान् । सर्वत्रोऽपि भगवत्प्रसादनाम्ना तत्त्यागमसह-
मान एव पाणौ गृहीत्वा तत्सहितमेव पाणिमुद्यम्य चलित-
वान् । समनन्तरमेव महता केनापि विहगेन (ङ) चञ्चु-
पुटे हात्वा तद्वत् भगवत्कारतलतः समादाय समुड्डीनम् ।

सार्व । अहो ! मोहस्य महिमैषां ।

यन्मायया मूढधियो भ्रमन्ति भुवनेश्वराः ।

तमपोह भ्रमयितुं क्षुद्राणामयमद्यमः ॥ (ङ)

मह । अन्येद्युरन्यत्र कुत्रापि ब्राह्मणगृहे यदृच्छयोपग-
तस्तं ब्राह्मणं केवलं रामरामेति नाममात्रजपपरायणं दृष्ट्वा
गतवान् । प्रत्यागमनसमये पुनस्तमालोकयितुं तत्रैव समु-
त्तीर्णः । तमेव कृष्ण कृष्ण कृष्णेत्येवं जपन्तं दृष्ट्वा पृष्ट-

जाचितं कलुषैतं काञ्चनं तद्विव शरीरं यस्य तथोक्तम् । मुकुणेति
मुकुलैः आकुलायमान आष्टत इत्यर्थः यः कदम्बभूरुहः तस्य आकार
इव आकारो यस्य तादृशम् । भगवदिति । भगवतो हरेर्नामसङ्कीर्तनेन
सगङ्गदः खरो यस्य तथाभूतम् । खरं हसा निजवेगेन खानन्दवैश्वेनेन
निजानन्दानुभवजनितविवशतया । कर्त्तनः पथः परिचयाभावतोऽपि
ज्ञानाभावादपि । यथावत्कं यथाकार्गं मार्गानुसारेणैवेत्यर्थः । आश्र-
याम भोजयाम श्रभोजनयोग्यं कुक्कुराहारोचितम् ।

(ङ) विहगेन पक्षिणा ।

(ङ) यदिति । भुवनेश्वराः लोकपालाः यस्य मायया मूढा धी-
र्देषां तपोज्ञाः सन्तः भ्रमन्ति तमपि परमात्मानमपि भ्रमयितुं भ्रान्तं
कर्त्तुं क्षुद्राणां पावण्डिणाम् अयम् उद्यमः आश्रयः ।

देशकालकृतः
प्रवर्तते ।
दश स्मृताः ।
त्रादिका स्मृता
निर्णयः ॥
ते चान्द्रमासे य
तु मा वा । तस्
कार्क कृत्वा स्व
गे नाधीयीत य
वप्यूर्ध्वं न दोषः
तैषी श्रावणीव
एवोक्तः । रोहिण
। अनयोः पक्ष
कांश्चतुरो मास
मुपाकरणम् ।
श्रावण्याः प्राक्
ध्ययनम् । पुन
व्रतमेतद्दृष्टे ॥
नेन गम्यत एषि
गमेप्यधीयीत ।
ति गम्यते । शम
सितं स्वीकृतं भ
तेयं स प्रदेश इ

वान् । ब्राह्मण ! कथं गमनसमये राम राम रामेत्येवं जपन्
भवनानालोकि । अधुना कृष्ण कृष्ण कृष्णेत्येव जपन्ना-
लोक्यते तत्कथयास्य तत्त्वमिति । तदा स ऊचे । भगवन् !
तवैव प्रभावोऽयं यतः शैशवावधि रामनाममात्रजपपरा-
यणोऽहं भवद्दर्शनमात्रेण कृष्ण कृष्ण कृष्णेत्येव मे वदना-
दिः सरति । बलादप्यहमेतन्निवर्त्तयितुं न शक्नामीति
तवैव दर्शनदोषोऽयं न ममेति ।

राजा । भट्टाचार्य ! कोऽव सन्दर्भः ।

भट्टा । महाराज ! यद्यपि समानार्थमुभयमेव ।

रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दचिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ (ग)

यथा । कृषिभूवाचकः शब्दो णश्च निवृत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ (त)

इति परब्रह्मार्थत्वे समानमेव तथाऽपि रतिमतं राम

व्युत्पत्तेरधुनायस्कृत्तिः कृष्ण इत्युक्ते ब्रजराजकुमारस्कृत्ति-
रिति । श्रीकृष्णचैतन्यदेवस्य कृष्णात्मकत्वात्तद्दर्शने कृष्ण-
स्कृत्तिरेव स्फुरतीति रहस्यम् । (ध)

(ग) रमन्ते इति । योगिनः सत्यानन्दचिदात्मनि सच्चिदानन्द-
रूपे अनन्ते रमन्ते विहरन्ति इति व्युत्पत्तिशाब्दिना इति भावः वास-
पदेन असौ रामः परं ब्रह्म अभिधीयते प्रतिपाद्यते ।

(त) कृषिरिति । कृषिः शब्दः भूवाचकः पृथिव्यर्थः णश्च निवृत्ति-
वाचकः सुखार्थः । तयोः कृषिणयोः ऐक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इति अभि-
धीयते प्रतिपाद्यते ।

(ध) रतिमन्त्रां अहाराणिनाम् । रहस्यं निगूढम् ।

अपिच, सहस्रनामभिसुखं रामनाम वरानने ! ।

सहस्रनाम्नां पुण्यानां तिरावृत्त्या तु यत् फलम् ।

एकावृत्त्या तु कृष्णस्य नामैकं तत् प्रयच्छति । (द)

इति रामनामतः कृष्णनाम त्रयेयः ।

मन्त्र । सत्यमेतत् पश्चाभिरपि भूपालस्य सदसीदमेव
निरणायि (ध) । एवं दक्षिणस्यां दिशि ये ये विष्णुभ-
क्तास्ते किल रघुनाथभक्तिद्वारैव वनवासे पञ्चव्यादिषु
रघुनाथचरितचारुस्थलदर्शनात्तत्रैवानुरक्तिस्तेषां स्वाभा-
विकी सम्प्रति यतीन्द्रमेनमालोक्य कृष्णपक्षपाता एव
बभूवुः । एवं कचन स्थले कमपि ब्राह्मणमतिमूर्खतया
शब्दार्थवबोधविरहेण शुद्धिर्वर्जितं भगवद्गीतां पठन्तं
प्रायशः सर्वैरेव विहस्यमानमथ च यावत् पाठं तावदेव
पुलकान्शुविवशं विलोक्य अहो ! अयमुक्तमोऽधिकारीति
भगवान् तमवादीत् । ब्रह्मन् ! यत् पठ्यते तस्य कोऽर्थ इति
न प्रत्युच्ये । स्वामिन्वाहमर्थं किमपि वेद्मि अपि तु पार्थ-
रथस्थं तोत्रपाणिं (न) तन्मालश्यामं श्रीकृष्णं यावत्
पठामि तावदेव विजोक्तयामीति । तदा भगवतोक्तम् ।

(द) सहस्रेति । पार्वती प्रतिहरत्योक्तिः । हे वरानने ! त्वसि ।
रामनाम सहस्रनामभिः पुण्या रिति शेषः । तस्यैकं रामनाम सहस्र-
पुण्यानामसदृशमित्यर्थः । पुण्यानां सहस्रनाम्नां तिरावृत्त्या तैः पुण्या-
निरास्येत्यर्थः । यत्तु पाठं कृष्णस्य एकं नाम एकावृत्त्या तु तत्फलं
प्रयच्छति ।

(ध) सदसि सभायां निरणायि निर्णीतम् ।

(न) पार्थरथस्थम् अर्जुनसारथिं तोत्रपाणिं कथामुजम् ।

देशकालकृतम्
ः प्रवर्तते ।

ादश स्मृताः ।

त्रादिका स्मृता

निर्णयः ॥

ते चान्द्रमासे

तु मा वा । तस्य

ाकर्म कृत्वा स्व

गे नाधीयीत

वप्यूर्ध्वं न दोष

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

। अनयोः पक्ष

कांश्चतुरो मास

ामुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्राक्

ाध्ययनम् । पुन

व्रतमेतद्द्वयो ॥

नन गम्यत एति

नगमेप्यधीयीत

ति गम्यते । श

सितं स्वीकृतं भ

तेयं स प्रदेश

पनम् G.U. 1)

उत्तमोऽधिकारी भवान् गीतापाठस्येति तमालिलिङ्ग ।
तदनु स खलु गीतापाठजादानन्दादपि प्रचुरतरमाबन्ध-
मासाद्य स्वामिन् ! स एव त्वमिति भूमौ निपत्य प्रणमन्न-
तिशयविह्वलो बभूव ।

सर्व । उचितमेवास्य तथा ज्ञानं निरन्तरभगवत्स्फूर्ति-
निर्मलहृदयत्वेन यथार्थस्फूर्तिरेव भवति ।

मल्ल । एवमेवास्य सदसि विचारितमस्ति । एवमन-
न्तैव विचित्रा कथा तैस्तैर्गूढपुरुषैः कथिता कति कथ-
नीया भवति ।

सर्व । एवमेतत् ।

राजा । लोकाण्डम् हन्त ! कदा भगवान् वीक्षितव्यः ।
नेपथ्ये । हन्त ! वीक्षणसमयोऽयं तदलं विलम्बेन

राजा । सहर्षम् । भट्टाचार्य्य ! यथाऽयं यथा प्रस्तावमेव
जगन्नाथदर्शनसमयं प्रस्तौति तथा मन्त्र्ये । श्रोत्रेण चैत न्यो-
ऽप्यागतप्रायः ।

भट्टा । भट्टारक ! एवमेव ।

राजा । भट्टाचार्य्य ! अयं पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तमत्वेनैव
बीजभूतं किमपि भविष्यति । प्रस्मात् किल बहव एवा-
नन्दाङ्कुरा जायेरन् । नीलाचलचन्द्रस्य सेवा सौभाग्य-
विशेषोऽपि भविष्यति ।

सर्व । सत्यमेतत् पुण्यात्मानो हि नरदेवा देवांश्चभूताः (प)

(प) नरदेवाः राजानः देवांश्चभूताः इन्द्रादित्यमाकाशात्मन्श्च
वरुणस्य च । चन्द्रविश्वेश्वरौ चैव माता निर्हृत्वा शाश्वतीरिति मनु-
वचनात् ।

एव तेन भवतां मनसि यदुन्मीलति तदेव सत्यम् ।

नेपथ्ये हन्त ! भोः ! सत्यं सत्यम् ।

राजा । सहर्षम् । अद्यापि तद्यैव वाक् शकुनम् तत्पश्य
ज्ञायतां कीड्यम् ।

भट्टा । तैर्थिकस्तैर्थिकान्तरेण सह जगन्नाथदर्शनोत्कण्ठां
प्रपञ्चयति (फ) ।

प्रविश्य दौवारिकः । देव ! अतिसत्वरं धावमानाः
कतिचित्पुरुषाः समायान्ति ।

राजा । ज्ञायतां निरस्त्राः सास्त्रा (ब) वा तेऽमी ।

दौवा । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च । देव ! निरस्त्रा एव सर्वे
सर्व । नूनं प्रत्यावर्त्तते स एव देवः ।

पुनर्नेपथ्ये । सम्भूय हरिं वद हरिं वदेति कोलाहलः ।

सर्व । अवितथमेव भगवान् प्रत्यावर्त्ततः ।

नेपथ्ये । तीर्थेष्वमीषु सकलेषु तथा न हस्ति-

जाताऽस्य सत्वरमतः पुरुषोत्तमे सः ।

प्रत्यावययौ कलय जङ्गमरत्नसानू -

रत्नाकरस्य सविधे सुसुखो विधिर्नः ॥ (म)

(फ) तैर्थिकः तीर्थवासी तीर्थपर्यटको वा । प्रपञ्चयति प्रक-
टयति ।

(ब) निरस्त्राः अस्त्ररहिताः । सास्त्राः अस्त्रधारिणः ।

(म) तीर्थेष्विति । सकलेषु अमीषु तीर्थेषु सेतुबन्वादिषु अस्य
देवस्य तथा तादृशी हस्तिः न जाता, अतः अस्त्रात् हेतोः सः जङ्गम-
रत्नसानुः जङ्गमः गतिमान् रत्नसानुः रत्नमयाचलरूप इत्यर्थः प्रभुः
श्रीहृष्णचैतन्यः रत्नाकरस्य सुसुखस्य सविधे समीपवर्त्तिनीत्यर्थः पुरुषोत्तमे

सार्व । महाराज ! यदयं गोपीनाथाचार्यः सहर्ष-
मालपति तदयमागत एव भगवान् तद्दहमुपसर्पामि ।

राजा । त्वरतां त्वरताम् मत्तभट्ट ! त्वमप्यधुना विश्वामं
कुरु । वयमपि कार्यविशेषाय गच्छाम । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

तीर्थाटनो नाम सप्तमोऽङ्कः ।

अष्टमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति सार्वभौमादिभिर्दामोदर-जगदानन्दादिभिश्चाहु-
गस्यमानः श्रीकृष्णचैतन्यः ।

श्रीकृष्ण । सार्वभौम ! एतावद्दूरं पर्यटितं भवत् सदृशः
कोऽपि न दृष्टः केवलमेव रामानन्दरायः । स त्वलौकिक
एव भवति ।

सार्व । देव ! अतएव निवेदितं सोऽवश्यमेव दृष्टव्य इति ।

श्रीकृष्ण । कियन्त एव वैष्णवा दृष्टास्तेऽपि नारायणो-
पासका एव । अपरे तत्त्ववादिनस्ते तथाविधा एव ।

अस्मिन् चोत्ते सत्वरं मन्त्राययौ प्रत्यावृत्तः । कलय पश्य नः अस्माकं
विधिः देवः सुसुखः कुरुकुरु । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

अष्टमोऽङ्कः ।

३०५

निरवद्य' (क) न भवति तेषां मतम् । अपरे तु शैवा
एव बहवः । पाषण्डास्तु महाप्रबलभूयांस एव । किन्तु
भट्टाचार्य ! रामानन्दमतमेव मे रुचितम् ।

सर्व ! भवन्मत एव प्रविष्टोऽसौ न तस्य मतक-
र्तृता (ख) । स्वामिन्नतः परमस्माकमप्येतदेव मतं बहु-
मतं सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यञ्चैतदिति ।

गोपीनाथाचार्य ! भट्टाचार्य ! भगवतोऽवस्थानस्थानं
चिन्तितमस्ति ।

भट्टा । अपवार्य ! राज्ञैव चिन्तितम् ।

गोपी । जनान्तिकम् (ग) । कीदृशं तत् ।

भट्टा । काशीमिश्रस्थालयः ।

गोपी । साधु साधु सिंहद्वारनिकटवर्ती भवति । यतः
सकाशात् सुखेनैव जगन्नाथदर्शनं भविष्यति । इति सहस्र-
बाह् पुरुषोत्तमग्रामं विगच्छति ।

ततः प्रविशन्ति भगवज्जगन्नाथप्रसादमालापाणयो जगन्नाथदेवप-
शुपालकाः काशीमिश्रः परीक्षाहपातञ्च (घ) ।

सर्व ! अयमयं श्रीकृष्णचैतन्यः स्वामी । इति बोक्कण्ट-
सुपसर्पन्ति ।

सर्व ! भगवन् ! एते भगवतः पशुपालाः । एष काशी-

(क) निरवद्यम् अनिन्द्यम् ।

(ख) मतकर्तृका स्वयं मतप्रवर्तको नासां निवर्त्यः ।

(ग) जनान्तिकम् । त्रिपताककरेणान्योन्यपवात्यन्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्तरं यत् स्वाज्जनान्ते तज्जनान्तिकमित्युल्लेखणम् ।

(घ) परीक्षाहपातः परीक्षायां बद्धद्विचारेः महामन्त्रीत्यर्थः ।

प्रदेशकालकृतध
ः प्रवर्तते ।
शदश स्मृताः ।
वैवादिका स्मृता
ने निर्णयः ॥
ते चान्द्रमासे य
तु मा वा । तस्
ाकर्म कृत्वा स्वा
गे नाधीयीत प्र
वप्यूर्ध्वं न दोषः
तैषी श्रावणीव
एवोक्तः । रोहिण
। अनयोः पक्ष
कांश्चतुरो मास
ामुपाकरणम् ।
श्रावण्याः प्राक्
ाध्ययनम् । पुन
व्रतमेतद्गृह्ये ॥
नेन गम्यत एष्वि
नगमेप्यधीयीत ।
ति गम्यते । शम
सितं स्वीकृतं भ
तेयं स प्रदेश इ

मिश्रनामा । एष सर्वाधिकारी प्राङ्निवाको (ङ) भगवतः ।
काशीमिश्रपरीक्षामहापात्रे । उपसृत्य दण्डवत्प्रणम्यतः ।

पशुपालकाः । मालां कण्ठे दत्वा प्रणमन्ति ।

भगवान् । अहो ! किमेतत् भगवत्पार्षदा भवन्ती
मदाराध्या एव कथमयोग्यमेतत् क्रियते । इति सर्वान्
प्रणम्यालिङ्गति ।

पशुपालाः । सार्वभौम ! भगवतो दिवास्वप्नसमयः सम्प्रति-
जातः किमिदानीं तत्रैव गत्वा स्वामिना स्यातव्यं किं
वा विश्वस्य स्नानादि कृत्वा समागन्तव्यम् ।

सर्व । स्नात्वा देवदर्शनं कर्तव्यम् ।

काशीमिश्रः । तदित एवागच्छन्तु । इति स्वावबुधपसा-
रयति ।

सर्व । भगवन्निदं खलु अस्यैव मिश्रस्य पुरं श्रीचर-
णानां कृते शोधयित्वा स्थापितमस्ति तदत्रैव प्रविशन्तु
भगवन्तः । इति प्रवेशं नाटयन्ति । पशुपालादयः प्रणम्य निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशन्ति बहव एवोक्तलवासिनो महाशयाः । केचित् ।

तदानीमस्माकं समजनि न तादृक् सुभगता

गतास्तेनास्माकं परमकरुणा नेक्ष्यपथम् ।

इदानीं नो भाग्यं समघटत यज्जन्ममिमं

स्वयं नीलाद्रीशं वत नयूनपातैर्विचिनुमः ॥ (च)

इत्युपसर्पन्ति ।

(ङ) पशुपालाः गोरक्षका इत्यर्थः । प्राङ्निवाकः विचारपतिः ।

(च) तदानीमिति । तदानीं भगवतः प्रथमोपस्थितावित्यर्थः
अस्माकं तादृक् सुभगता सौभाग्यं न यजनि न जातं, तेन हितं

सर्वं । भगवन् ! अयं भगवतोऽनवरकालाङ्गसेवको-
 ऽन्तरङ्गो जनार्दननामा । अयं स्वर्णवैद्यधारी पार्षदः कृष्ण-
 दासनामा । अयं लेखनाधिकारी शिखिमाहाती भ्रातरौ
 चाप्येते । अयं दासमहासोधारनामा महानसाधिकारी ।
 एते निसर्गभक्ताः श्रीजगन्नाथस्य । इमे चन्दनेश्वरमुरारि-
 सिंहेश्वरा ब्राह्मणोत्तमा राजमहापात्राणि स्वभाववैष्णवाः ।
 अयं प्रहरराजमहापात्रं (छ) परमो भगवद्भक्तः । अयं
 प्रद्युम्नमिश्रः । अयं विष्णुदासः । इमे रामानन्दरायसहो-
 दराः । तन्मध्ये अयं वाणीनाथपट्टनायकः । अयं तस्य
 जनका भवानन्दरायः । इमे चान्ये गौडोल्ललवासिनः
 सर्वे त्वच्चित्तास्त्वद्गतप्राणा दण्डवत् प्रणमन्ति । एताना-
 म्कीयत्वेना नुग्रहौतुमर्हन्ति ।

भगवान् । आत्मान एवामी कथमेषामात्मीयत्वं (ज)
 विशेषतो जगन्नाथसेवकाः ।

परमकरुणाः परमकृपानिधयः भगवन् इत्यर्थः अस्माकम् ईक्षणपथं
 दृष्टिगोचरं न गताः वयं न भगवन् दृष्टिमित्यर्थः । इदानीं नः
 अस्माकं भाग्यं समवटत सज्जातं, यत् यतः स्वयं साक्षात् इमं जङ्गमं
 लीलाद्रीशं लीलाचलेश्वरं जगन्नाथं नयनपातैः विचित्रुमः प्रश्यामः
 वतेति हर्षसूचकमव्ययम् । शिखरिणीदत्तम् ।

(छ) अनवरकालाङ्गसेवकः सततदेहपरिवारक इत्यर्थः अन्त-
 रङ्गः प्रियः । राजमहापात्राणि राज्ञो महामन्त्रिणः । प्रहरराज-
 महापात्रं राज्ञः प्रहरमहामन्त्री ।

(ज) आत्मीयत्वम् आत्मानं अमी इति आत्मीयाः तेषां भावः
 तन्मत् आत्मायत्मीयोर्भिन्नत्वादिति भावः ।

प्रदेशकालकृतध-
 ः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

वैवादिका स्मृता

ते निर्णयः ॥

स्ते चान्द्रमासे य

तु मा वा । तस्

ाकर्म कृत्वा स्व

गे नाधीयीत य

वप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

। अनयोः पक्ष

कांश्चतुरो मास

ामुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्राक्

ाध्ययनम् । पुन

क्षतमेतद्द्रष्टे ॥

मिन गम्यत एषिव

नगमेप्यधीयीत ।

गति गम्यते । शम्

सितं स्वीकृतं भ

तेयं स प्रदेश इ

सर्व । भगवान् । जगन्नाथस्य भवतश्च कृष्णचैतन्यत्वम-
विशिष्टमेव तथाप्यस्ति कश्चिद्भेदः । असौ दारुवद्भ भवान्
नरवद्भ ।

भगवान् । कर्णौ पिपाय ।

अत्युक्तिरिषा तव सार्वभौम ।

तनोति कामं श्रवसोः कटुत्वम् ।

तीक्ष्णो हि गौडस्य रसस्य पाक-

स्तिक्तत्वमायाति न चैति बद्धम् ॥ (भ)

सार्व । भगवान् । गौडदेशस्य रसस्य पाकः सुरस एव
यत्राविरासीद्भगवान् ।

श्रीकृष्णचै विरम विरम भूतः परं श्रीपुण्डरीकाक्षदर्श-
नस्य समयो जातः ।

सार्व । एवमेव तदुपसर्पन्तु भगवन्तः । इति भगवन्तस्य
हत्वा परिक्रामन्ति । नेपथ्ये ।

अयमेव दृश्योः रसायनं परमानन्दपुरीश्वरः पुरस्तात् ।

हमनार्थस्यौवकारिणां धृतदण्डः समवे सञ्जिहीते (ज)

(भ) अत्युक्तिरिति । हे सार्वभौम । तव एषा अत्युक्तिः आरो-
पितव्याहारः श्रवसोः कर्णयोः कटुत्वं कामं तनोति विस्तारयति न
खलु श्रोतृसुखमिति भावः । हि तथाहि गौडस्य गुडस्यस्त्वन्निरो
रसस्य तीक्ष्णः पाकः तिक्तत्वम् आह्लाति भ्राजोति, न च बद्धम् एति
सारतां न प्रतिपद्यते इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

(ज) अयमिति । अयम् एषः दृश्योः रसायनम् आसे-
वनकमित्यर्थः परमानन्दपुरीश्वरः अथौवकारिणां पाथनिवहकारिणां

सर्वं । आकर्ण्य । अहो ! अवसरः संवत्त एव देवस्य
यदयं प्रसूति ।

श्रीकृष्णचैतन्यः । सगतम् । अहो ! परमानन्दपुरीश्वर-
स्तावन् मुनीन्द्रमाधवपुरीश्वरस्य शिष्यः । यत्र खलु अग्र-
जस्य (ठ) विश्वरूपस्य समग्रमैश्वरं तेजः प्रविष्टं स एव
वा समागतः । भवतु देवं विलोक्य तत्त्वमस्य ज्ञेयम् ।

सर्वं । इयं पुरी भगवतः परमानन्दपुरी तदेनां प्रवि-
शन्त ।

इति सर्वे भगवता सह श्रीजगन्नाथदर्शनार्थं निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशति परमानन्दपुरी ।

पुरी । सोढुकण्डम् ।

कदाऽसौ द्रष्टव्यः स खलु भगवान् भक्ततनुमा-
निति प्रौढोत्कण्ठाविलुलितमहो मानसमिदम् ।

चिरादय प्राप्तः स खलु फलकालो मम पुन-
नं जाने कीदृशं जनयति फलं भाग्यविटपी ॥ (ठ)

दसनार्थं समये दृष्टदण्डः दण्डधर इत्यर्थः पुरस्तात् अगतः सहज्जीहिते
सहदेवि । पुष्पितायादृष्टम् ।

(ठ) यत्र परमानन्दपुरीश्वरे । अग्रजस्य सज्जेष्टभातः ।

(ठ) कदेति । असौ भक्ततनुमात् भक्तशरीरधारी स खलु भगवान्
कदा द्रष्टव्यः साक्षात् करणीयः इति इत्यं प्रौढया महत्या उत्-
कण्ठया विलुलितं विलोडितम् इदं मानसं जनेति शेषः । अद्य
चिरात् मम पुनः स फलकालः सङ्गोरथपूर्तिर्भवेयः प्राप्तः उपस्थितः ।
न जाने न वेद्मि, भाग्यविटपी, अदृष्टव्यः कीदृशं कीदृशं फलं जन-
यति उत्पादयति । शिखरिणीदृष्टम् ।

प्रदेशकालकृतध
ः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

वैत्रादिका स्मृता

ते निर्णयः ॥

स्ते चान्द्रमासे य

तु मा वा । तस्

ाकर्म कृत्वा स्व

गे नाधीयीत य

वप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

। अनयोः पक्ष

कांश्चतुरो मास

ामुपाकरणम् ।

श्रावण्याः प्राक्

अध्ययनम् । पुन

क्षतमेतद्दृष्टे ॥

मिन गम्यत एष्वि

नगमेप्यधीयीत ।

ति गम्यते । शम

सितं स्वीकृतं भ

तेयं स प्रदेश इ

ये केऽपि याः काञ्चन सप्रवाहा

नदाश्च नद्यश्च भवन्ति भूमौ ।

कस्यापि रत्नाकरमन्तरेण

कुत्रापि नास्या न च सन्निवेशः ॥ (द)

नेपथ्ये । अहो ! रसकलावतो भगवतो रसाचार्यकं

ग्रहीतृमिव मूर्त्ततां व्यधित भिक्षुवेशं वपुः ।

अदेतद्वनीतले सकल एव दामोदर-

स्वरूपमिति भाषते तदृष्टयुक्तया प्रेमतः ॥ (ध)

सर्व । अहो ! लोकानामत्र भगवति नैसर्गिकी

(द) ये इति । ये केऽपि याः काञ्चन सप्रवाहाः प्रवाहसहिताः नदा नद्यश्च भूमौ सन्ति वर्तन्ते, कस्यापि जलप्रवाहस्थैर्त्यर्थः रत्नाकरमन्तरेण सागरं विना कुत्रापि न आस्या न आप्रहः, न च सन्निवेशः नापि स्थितिरित्यर्थः । ये केऽपि महात्मानः सन्तु भगवन्तमन्तरेण कस्यापि स्थितिर्न विद्यते अति भावः । अत्राप्रस्तुतात् रत्नाकरात् प्रस्तुतस्य भगवतः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ सम्यक् समम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं चेत् गम्यते प्रवृद्धा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ध) अहो इति । आश्चर्यं रसकलावतः रसमयस्य भगवतः भिक्षुवेशं सन्ध्यासिवेशं वपुः शरीरं रसाचार्यकं प्रेसरसोपपदेष्टृत्वं ग्रहीतृमिव मूर्त्ततां मूर्त्तिसत्त्वं व्यधित दधार । यत् एतत् वपुः अद्वनीतले प्रेमतः प्रेम्णा तदृष्टयुक्तया तदभिज्ञतया भगवदभिज्ञत्वेन सकलः सर्व एव जनः दामोदरस्य स्वरूपमिति भाषते कथयति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

रतिः । (न) यदिदं परोक्षेऽपि सर्वे भगवत्तामेवास्व (प)
गायन्ति ।

श्रीचै । श्रुतिमभिनीय । अहो ! दामोदरस्वरूपमिति
नामाकर्णितं कञ्चिदयमपि । (फ) समागमिष्यतीव लज्जते ।

सर्व । स्वामिन् ! प्रायशो भवद्वतारे केचित् पूर्वं केचित्
पश्चाच्च भवद्दीया (व) एव सर्वे अवतरेकः । समये सर्वैरेव
मिलितैर्भावितव्यम् । अत एव सप्रवाहा इत्युक्तम् ।

ततः प्रविशति दामोदरस्वरूपः ।

दामोदरस्वरूपः । आकाशे लज्जं वद्धा ।

हेलोद्भूतलतखेदया विषदया प्रोक्तालदामोदया
शाम्यच्छास्त्रविवादया रसदया चित्तार्पितोन्मादया ।

शखझक्तिविनोदया समदया माधुर्यमय्यादया

श्रीचैतन्य ! दयानिधे ! तव दया भूयादमन्दोदया ॥ (भ)

(न) नैसर्गिकी स्वाभाविकी । रतिः अहुरागः ।

(प) यदिदमिति । यत् यस्मात् इदमपरोक्षेऽपि अस्व असञ्चि-
मानेऽपि । भगवत्ताम् ईश्वरत्वम् ।

(फ) अयमपि दामोदरोऽपि ।

(व) भवद्दीयाः भवत्पार्षदा इत्यर्थः ।

(भ) हेलेति । हे दयानिधे ! श्रीचैतन्य ! तव दया हेतुया
अवलीलया उद्भूतितः नाशितः खेदो यया तादृश्यां दुःखहारिण्या
इत्यर्थः विषदया निर्मलया प्रोक्तालन् उद्वेगच्छन् आनन्दो यस्याः
तथाभूतया शाम्यन् निवर्तमानः शास्त्राणां विवादो यया तथोक्तया
रसदया प्रीतिदायिन्या, चित्ते अवतवि अर्पितः जनितः उन्मादः
चित्तविकारविशेषः यया तादृश्या यन्त्रत् सततः भक्तिविनोदः प्रो-
क्ता-

थ देशकालकृतध
र्तिः प्रवर्तते ।
द्वादश स्मृताः ॥
चैत्रादिका स्मृता
ति निर्णयः ॥
न्ते चान्द्रमासे य
तु मा वा । तस्
प्राकर्म कृत्वा स्वा
गे नाधीयीत ग्र
वप्यूर्ध्वं न दोषः
तैषी श्रावणीव
एवोक्तः । रोहिण
त् । अनयोः पक्ष
यकांश्चतुरो मासा
ग्रामुपाकरणम् । ३
ते श्रावण्याः प्राक्
साध्ययनम् । पुनः
क्षतमेतद्दृष्टे ॥
मेन गम्यत एविव
निगमेप्यधीयीत ॥
गति गम्यते । शम्
वसितं स्वीकृतं भ
यतेयं स प्रदेश इ

इत्युपसर्पति ।

गोपो । पुरोऽवलोक्य स्वगतम् । अये ! श्रुतं मया चैतन्या-
नन्दशिष्यः परमविरक्तो भगवद्भक्तोऽतिविद्वान् कश्चिदामो-
दरस्वरूपो नाम । यः खलु गुरुणा बहुतरमभ्यर्थितोऽपि
वेदान्तमधीत्याध्यापयेति न च तच्च (म) कृतवान् ।

अपि तु

समस्तज्ञानाय तुरीयमाश्रमं

जग्राह वैराग्यवशेन केवलम् ।

श्रीकृष्णपादाब्जपरागरागत-

सुच्छीचकारैनमहो ! बह्वक्षपि ॥ (य)

स एवायं तद्भगवते निवेदयामि । इत्युपसृत्य । भगवन्-
यमयं श्रुतचरो (र) दामोदरस्वरूपः ।

ज्ञातः यस्यां तथोक्तया समदया हर्षदायिन्या माधुर्यमन्यादया
मोहिन्या स्थित्या अमन्दः सहान् उदयो यस्मात्सवामूता भूयात् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) बहुतरमिति बहुतरं पुनः पुनः वेदान्तम् अधीत्य पठित्वा
अध्यापय शिष्यामिति शेषः इति अभ्यर्थितः अनुब्रूयः । तच्च गुरु-
वाक्यञ्च ।

(य) समस्तेति । समस्तज्ञानाय सर्वज्ञागाय केवलं वैराग्यवशेन
वीतरागत्वेन हेतुना तुरीयं चतुर्थमाश्रमं जग्राह । अहो ! आश्चर्यं य
इत्यध्याहार्यं बह्वक्षपि जीवक्षपि जीवता गुरुवाक्यं नातिक्रमणीयम्
अनेन तदपि कृतमिति भावः श्रीकृष्णस्य यत् पादाब्जं चरणकमलं
बन्धु परागे रजसि रागतः सत्परागात् एनं शुद्धं सुच्छीचकार न गण-
यामासेत्यर्थः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(र) श्रुतचरः श्रुतपूर्वः चरद्भूतपूर्वं इति चरद्भूतव्ययः ।

भगवान् । कः स ? कः सः ? । इति सोत्कण्ठमुपसर्पति ।

स्वरूपं । उपरुह्य पादयोः प्रणमति ।

श्रीचै । बाहुभ्यामुत्थाप्यालिङ्गति ।

नेपथ्ये । ईश्वरपुरीनिषेवणरतः स्वतः कृष्णभक्तश्च ।

अयमेति विशदहृदयो विरक्तिमान् सकलविषयेषु ॥ (ब)

सार्व । आकर्ण्य । अये ! भगवत्पुर-परिचारकः कोऽपि
समायाति । कस्तावदसौ ? । परीक्षामहापात्रस्य प्रति-
निधिर्वा । नासौ तथा विरक्तः ।

श्रीचै । अहो ! पुरीश्वरस्य सकाशात् कश्चिदायातीव ।

सार्व । अवलोक्य । जानीम । इति निरूपयति ।

ततः प्रविशति गोविन्दानन्दनामा कश्चित् ।

गोविन्दः । स्वगतम् । प्रहृष्टोऽस्मीश्वरपुर्या महाप्रभोः
सुविध एव याहीति । उपसन्नं तदिदमथो न वेद्मि निज-
भाग्यमहिमानम् (ब) । इत्युपरुह्य प्रणम्य बाहुजलिं
नङ्गा । स्वामिन् ! ।

दृष्टं मया प्रथममस्य यदेवरूपं

तेनैव निर्हृतिरहो ! मम नान्यवेषम् ।

(श) ईश्वरेति । ईश्वरपुर्या निषेवणे सेवायां रतः स्वतः स्वभावात्
कृष्णभक्तः विशदं निर्मलं हृदयं यस्य तथाभूतः तथा सकलविषयेषु
सर्वेषु बाहुवस्तुषु विरक्तिमान् विरक्तः अयं जनः एति आगच्छति ।

(ब) उपसन्नं सन्निहितं तत् सुविधम् । न वेद्मि इति निजभाग्ये न
महाप्रभुदर्शनं घटते, न इति इति न जानामीति भावः ।

(श) दृष्टमिति । मया प्रथमम् अस्य श्रीचैतन्यस्य यत् एव रूपं
दृष्टं साक्षात्कृतम्, अहो ! आश्चर्यं तेनैव रूपेण मम निर्हृतिः प्रीतिः

थ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ।।

न्ते चान्द्रमासे य

तु मा वा । तस्

पाकर्म कृत्वा स्वा

गि नाधीयीत प्र

वप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

प्रकांश्चतुरो मासा

ग्रामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

नाध्ययनम् । पुनः

चितमेतद्दृष्टे ॥

मेन गम्यत एष्वि

निगमेष्यधीयीत ।।

गति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इ

पश्यामि तं त्वमुपयाहि तमित्यहं ते

सम्प्रेषितचरणसौमि पुरीश्वरेण ॥ (ग)

श्रीचै । अस्मि तथैव मयि तेषामखण्डमेव वात्स-
ल्यम् । (घ)

सार्व । त्वं तस्य परिचारकः ।

गोपो । अथ किम् ? ।

सार्व । स्वामिन् ! कथमसौ ब्राह्मणेतरं परिचारकत्वेना-
नुगृहीतवान् ।

श्रीचै । भट्टाचार्य ! मैवं वादीः ।

हरेः स्वतन्त्रस्य कृपाऽपि तद्-

वृत्ते न सा जातिकुलाद्यपेक्षाम् ।

सुयोधनस्यान्नमपोह्य हर्षा-

ज्जग्राह देवो विदुरान्नमेव ॥ (स)

सार्व । एवमेव ।

श्रीचै । भवतु यद्यपि पूज्यानां परिचारकेण स्वपरि-

ग्रहणम् अन्येषां सन्ध्यासिवेशमिति भावः तं न पश्यामि, न मया तस्य
सन्ध्यासिवेषो दृष्ट इति भावः, त्वं तं सन्ध्यासिवेशम् उपवाहि इति
पुरीश्वरेण ते तव चरणसौमि चरणसमीपे अहं प्रेषितः । वसन्त-
तिलकं दृष्टम् ।

(ग) तथैव पूर्ववदेव । अखण्डम् अविच्छिन्नं वात्सल्यं स्नेहः ।

(घ) हरैरिति । स्वतन्त्रस्य स्वाधीनस्य हरेः कृपापि सा तद्वत्
जातिकुलादीनाम् अपेक्षां न वृत्ते न करोति, तवाहि देवः कृष्णः
सुयोधनस्य अन्नम् अपोह्य तृणा हर्षात् आनन्द्यात् विदुरस्य अन्नमेव
जग्राह । उपजातिः इति ।

अष्टमोऽङ्कः ।

२१७

चर्या कारयितुं न युज्यते तथाऽपि तदात्रया तथैव
कर्तव्यम् । इति तत्तुष्ट्याति ।

प्रविश्य सत्वरम् । सुकुन्दः । स्वामिन् ! ब्रह्मानन्दभारती
भवन्तं दिदृक्षमाण आगतोऽस्ति । यद्याज्ञापयसि तदिहै-
वानयाम् ।

ओचै । शान्तं ! मान्याः खलु भवन्त्यमी तन्यैव गन्त-
व्यम् ।

सर्वे । अलौकिकानामपि लौकिकत्व-

मलौकिकत्वप्रथनाय नूनम् ।

भुवः प्रयाणं किल विष्णुपद्या

दिवं नयत्येव शरीरभाजः ॥ (ह)

इति भगवन्तमथो कृत्वा परिक्रामन्ति । ततः प्रविशति
चमांश्चरो ब्रह्मानन्दः ।

ब्रह्मा । पुरोऽवलोक्य । अयमेव श्रीकृष्णचैतन्यः ।

तथाहि, कनकपरिषद्दीर्घदीर्घबाहुः

स्फुटतरकाञ्चनकेतकीदलाभः ।

नवदमनकमाव्यलाव्यमान-

द्युतिरतिचारुगतिः समुज्जिहीते ॥ (च)

(ह) अलौकिकानामिति । अलौकिकानां लोकातीतचरितानाम्
अपि लौकिकत्वं नूनम् अलौकिकत्वप्रथनाय अलौकिकत्वं प्रथयितु-
मित्यर्थः भवतीति शेषः । विष्णुपद्यां गङ्गायां प्रयाणं शरीरभाजः
देहिनः भुवः पृथिव्याः दिवं स्वर्गं नयति प्रापयत्येव । उपेन्द्रवज्रा-
वृत्तम् ।

(च) कनकेति । कनकपरिषद्वत् काञ्चनागंघ्रवत् दीर्घदीर्घौ अस्ति-

थ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

न्ते चान्द्रमासे य

तु मा वा । तस्

पाकर्म कृत्वा स्वा

गि नाधीयीत प्र

वप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

प्रकांश्चतुरो मासा

ग्रामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ध्ययनम् । पुनः

चितमेतद्दृष्टे ॥

मेन गम्यत एष्वि

निगमेप्यधीयीत ।

गति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

तापनम् G.U. 2)

गौरवज्ञता नामैकदेशवर्त्ति ब्रह्मशब्दत्वाच्च । (छ)

ब्रह्मा । व्याप्यव्यापकभावत्वेनैव (ज) तदनुमीयते ।

व्याप्यत्वञ्च चर्मत्यागेनैव ज्ञायताम् ।

सर्व । सम्यगाहुः श्रीपादाः ।

ब्रह्मा । सार्वभौम । पश्य पश्य ।

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।

इति नामान्यनेनैव सान्वयत्वं प्रपेदिरे ॥ (झ)

चन्दनाङ्गदित्वं स्वप्रसादचन्दनाक्तडोरेणैव भगवद्भिः

श्रीजगन्नाथदेवैरेव क्रियमाणमस्ति । पश्य पश्य भगवद्रूप-
मात्रस्य परमानन्दप्रदत्वं किं पुनः स्वयं भगवतः श्रीकृष्णस्य ।
अहो ! चित्रम् ।

आनन्दानुभवेकसाधनमहो ! रूपं घनानन्दचि-

दाज्ञान्तःकश्चोर्मिष्ठान्तविरहस्यापादकं पश्यताम् ।

(छ) सम्यतिशब्दस्य वर्त्तमानत्वात् वर्त्तमानत्वबोधकत्वादित्यर्थः प्रयो-
गाद्वा । अचिरागते साम्प्रतमागते भवति त्वयि एव गौरवज्ञता गौर-
वज्ञात्वं वर्त्तते इति शेषः नामेति नाम्नः ब्रह्मानन्द इत्याख्याया एक-
देशे वर्त्तते इति तथाभूतः यः ब्रह्मशब्दः यस्य तथात्वादित्यर्थः ।

(ज) व्याप्येति । व्याप्यः ब्रह्मानन्दः व्यापकः श्रीचैतन्य इति भावः ।

(झ) सुवर्णवर्ण इति । शोभनो वर्णः प्रभा यस्य तादृशः वर्णः
पीतगुणः यस्य तथाभूतः हेमाङ्गः काञ्चनप्रतिमशरीरः वराङ्गः
श्रेष्ठाङ्गः चन्दनाक्तम् अङ्गदं केयूरं विद्यते यस्य तथाभूतः । इति नामानि
नामचतुष्टयमित्यर्थः अनेनैव श्रीचैतन्येन सान्वयत्वम् अन्वयत्वं प्रपेदिरे
प्रायुः ।

(ज) आनन्देति । अहो ! आश्चर्यम् आनन्दानुभव एव एकं
साधनं ज्ञानोपायो यस्य तादृशं घनानन्दचिद् घना चान्दा आनन्दचिद्

हितानन्दशुलब्धये हृदि निराकारन्तु येचिन्त्यते
मन्ये तान् अमयत्वहो भगवती सा काऽपि दुर्वासना ॥ (ज)
अपिच. अमूर्त्तत्वं तत्त्वं यदि भगवतस्तत्त्वमहो !

मदासूयादीनामपि न भगवत्तत्त्वगणना ।

न मूर्त्तामूर्त्तत्वे भवति नियमः किन्तु परमो

य आनन्दो यस्मादपि स च स ईशो मम मतम् ॥ (ट)

सर्वं । स्वामिन्नेवमेव । आनन्दमयोऽस्यासादित्यत्र

व्याख्यातञ्चैतत् । स्वयमानन्दः परानप्यानन्दयति । यथा

आनन्दानुभवः यस्मात् तथोक्तं तथा पश्यतां जनानां वाङ्मकरणां
वहिरिन्द्रियाणाम् उर्जयस्तरङ्गा इव उक्तयः व्यापाराः तासां विरहस्य
आपादकं जनकं वाङ्मोन्द्रियव्यापारनिराकारकं रूपम् एतत् चैतन्य-
रूपमित्यर्थः । हित्वा तद्व्यापारं यैः जनैः आनन्दशुलब्धये आनन्दलाभाय
हृदि निराकारम् अरूपं ब्रह्मेति शेषः चिन्त्यते, मन्ये जाने, भगवती
सर्वशक्तिमती सा प्रसिद्धा कापि दुर्वासना कुसंस्कार इत्यर्थः तान्
निराकारब्रह्मचिन्तकान् भ्रमयति, अहो ! इति खेदजनकमव्ययम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) अमूर्त्तत्वमिति । अमूर्त्तत्वम् अरूपत्वं यदि भगवतः तत्त्वं
तत् तदा मदासूयादीनामपि कथं भगवत्तत्त्वगणना न मदासूयादयो-
ऽपि भगवतः तत्त्वानि भवन्तु, अहो ! आश्चर्यं यस्य मूर्त्तिर्नास्ति तस्य
सद्गुणशालित्वे यथा प्रमाणं नास्ति तथा मदासूयाद्यसद्गुणशालित्वे-
ऽपि प्रमाणाभावो नास्तीति भावः । तस्मात् मूर्त्तामूर्त्तत्वे भगवत
इति शेषः न नियमो भवति भगवान् मूर्त्तः वा अमूर्त्त इति निर्धारणं
न विद्यते इति भावः किन्तु परमः महान् य आनन्दः, यस्मादपि
स च आनन्दः सम्भवतीति शेषः स एव ईशः भगवान् इति मम
मतम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

यथदेशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तन्ते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

इन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्मिन्

पाकर्म कृत्वा स्वा

गो नाधीयीत य

वप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

चितमेतद्ब्रह्मे ॥

मिनेन गम्यत एष्वि

निगमेप्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

प्रचुरधनः परेभ्योऽपि धनं ददाति इति प्राचुर्यार्थं भगवदिति
किन्तु तत् कृपा चेद्भवति तदा निराकारभावनातोऽपि
धुनः श्रीविग्रहमाधुर्यं एव निपतति । उक्तञ्चाभियुक्तैः (ठ) ।

अद्वैतवीथीपथिकैरुपास्याः

स्वानन्दसिंहासनलब्धदीक्षाः ।

शठेन केनापि वयं हठेन

दासीकृता गोपबधूविटेन ॥ इति (ड)

दासो । ब्रह्मानन्दं प्रति शोपादा मया निमन्त्रिताः
स्य तदिदानीमनन्तरकरणीयाय गच्छन्तु ।

श्रीचै । स्वामिन् ! एवमेव युज्यते ।

ब्रह्मा । यदभिरुचितं भवते । इति दासोदरादिभिः कतिभिः
सह निष्क्रान्तः ।

श्रीचै । सार्वभौम ! त्वमपि गन्तुमर्हसि ।

सार्व । देव ! किञ्चिन्निवेदनीयमस्ति ।

(ठ) आनन्दमय इति । इत्यत्र अथ व्याख्याने इत्यर्थः ।
निराकारेति । निराकारस्य भगवतः भावनातः चिन्तनादपि श्रीविग्र-
हस्य मूर्तस्य भगवतः माधुर्यं मधुरिम्नि । अभियुक्तैः सान्यवरैः
विद्वद्भिर्निर्णयः ।

(ड) अद्वैतेति । अद्वैतवीथी एकेश्वरवादः सा एव पन्थाः तद्-
गणैः जनैः सः आनन्द एव सिंहासनं तत्र लब्ध्वा दीक्षा स्थितिः यैः
तथाविधाः स्वानन्दस्थिता नतः आनन्दमया इति भावः भगवन्तः
उपास्याः आराध्याः बहुवचनं गौरवार्थं यद्युक्तम् । वयन्तु केनापि
शठेन धूर्त्तन गोपबधूनां विटेन भुजङ्गेन हठेन बलात्कारेण दासी-
कृताः अधीनीकृताः । उपजातिवृत्तम् ।

श्रीचै । किं तत् ? ।

सार्व । स्वामिन् ! अभयश्चे होयते तदा निवेद्यते ।

श्रीचै । प्रसाध्वसमेव कथ्यताम् ।

सार्व । भूपालः श्रीचरणवलोकनाय समुत्कण्ठते ।

यद्यनुमन्यसे तदा तमानयाम ।

श्रीचै । कर्णौ पिपाय । सार्वभौम ! भवताऽपीदमुच्यते ।

निष्किञ्चनस्य भगवद्भजनोन्मुखस्य

पारं परं जिगमिषोर्भवसागरस्य ।

सन्दर्शन विषयिणामथ योषिताञ्च

हा ! हन्त ! हन्त ! विषमक्षणतोऽप्यसाधु ॥ (ढ)

सार्व । स्वामिन् ! सत्यमेवैतत् किन्त्वसौ श्रीजगन्नाथ-

सेवकः ।

श्रीचै । आकारादपि भेतव्यं स्त्रीणां विषयिणामपि ।

यथाऽहेर्मनुषः क्षोभस्तथा तस्याकृतेरपि ॥ (ए)

(ढ) निष्किञ्चनस्येति । निष्किञ्चनस्य विध्वंसस्य घनाशवर्जित-
स्योत्थः भगवतः देवस्य भजनोन्मुखस्य सेवापरस्य भवसागरस्य संसार-
सिन्धोः परं पारं जिगमिषोः गन्तुमिच्छोः जनस्य विषयिणां धनि-
नाम् अथ वा योषितां नारीणां सन्दर्शनं विषमक्षणतः अपि असाधु
सन्दर्शनं हा ! हन्त ! हन्त ! इति त्वयं खेदसूचकमव्ययम् । वसन्त-
तिषकं वृत्तम् ।

(ए) आकारादपीति । स्त्रीणां विषयिणामपि आकारादपि
प्रतिकृतिदर्शनादपि तात्त्विकं दूरे अपास्तामिति भावः । भेतव्यम् ।
अहेः भुजङ्गात् यथा मनसः क्षोभः भीतिरिति भावः तथा तस्य
अहेः आकारात् प्रतिकृपादपि मनसः क्षोभ इति शेषः ।

यथ देशकालकृतध

र्शः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

हन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पाकर्म कृत्वा स्वा

गि नाधीयीत य

वप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धकांश्चतुरो मासा

यामुपाकरणम् ।

ति श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

मेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ।

गति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

यद्येवं पुनरुच्यते तदाऽत्र न पुनरहं द्रष्टव्यः ।

सर्व । तूष्णीं तिष्ठति ।

श्रीचै । भट्टाचार्य्य ! अतिकालो (त) बभूव ।

सर्व । यथारुचितं स्वामिने । इति निष्क्रान्तः ।

श्रीचै । सुकुन्द ! मयि दक्षिणस्यां दिशि गते सति

श्रीपादनित्यानन्देन क्व गतम् ।

सुकु । गौडि । उक्तञ्चेदं भगवदागमनसमयमनुमाय

पुनः सर्वैरहं तत्प्रमुखैः सह मयात्रागन्तव्यमिति ।

गोपी । सम्प्रति द्वैराज्यादिकर्मणि नास्ति । पन्थाश्च

सुगमः गुण्डिचायात्रा च नेदीयसी । तदागमनसामग्री

सर्वैवास्ति । किन्तु स्वामिनां प्रत्यागमनवार्त्ता तावद्दूर-

गामिनी चेद्भवति अथवा कृतं सन्देहेन । (थ)

ध्वान्तं विधूय किरणैरुदितस्य भानो-

श्चन्द्रस्य वा जगति के कथयन्ति वार्त्ताम् ।

लोकोत्तरस्य किल वस्तुन एव सेयं

श्रेणी स्वयं स्वमभितः प्रकटो करोति ॥ (द)

(त) अतिकालः कालातिक्रमः दैनिकव्यापारस्वेति भावः ।

(थ) द्वैराज्यादिकं द्वयोरान्नोरिदं द्वैराज्यं तदादिकं राज्ञोर्द्वयो-
र्गौडोत्कलाधिपयोः विवादोऽपगत इति भावः । गुण्डिचायात्रा
अथवात्रा । नेदीयसी निकटवर्त्तिनी । तदागमनेति तेषां नित्यानन्दा-
दीनाम् आगमनसामग्री आगमनकारिण्यवय इत्यर्थः । कृतं सन्देहेन
सन्देहो न करणीय इत्यर्थः भगवत्प्रत्यागमनवार्त्ता अवश्यमेव दूरं
मतेति भावः ।

(द) ध्वान्तमिति । के जनाः किरणैः सख्यैः ध्वान्तं तिमिरं

यथ देशकालकृत-
र्शः प्रवर्तते ।
द्वादश स्मृताः ।
चैत्रादिका स्मृता-
ति निर्णयः ॥
इन्ते चान्द्रमासे य-
वतु मा वा । तस्-
पाकर्म कृत्वा स्व-
गणे नाधीयीत य-
वप्यूर्ध्वं न दोषः
तैषी श्रावणीव-
एवोक्तः । रोहिण-
त् । अनयोः पक्ष-
धिकांश्चतुरो मास-
यामुपाकरणम् ।
ति श्रावण्याः प्राक्
ज्ञाध्ययनम् । पुन-
चितमेतद्ब्रूहे ॥
मेन गम्यत एषि-
निगमेष्यधीयीत ।
गिति गम्यते । शम्-
वसितं स्वीकृतं भ-
यतेयं स प्रदेश इ-

तत् स्वामिन् ! जगन्नाथदेवस्य सायाङ्गधूपसमयो (ध)
जातः । यद्यनुमन्यसे । इत्यङ्गोक्ते साध्वरं नाटयति ।

श्रीचै । आचार्य्य ! गम्यतां धूपावलोकनाय ब्रह्ममणि
पुरीश्वरस्वरूपाभ्यां सह सङ्गुथनाय (न) गच्छामि ।
इति भगवान् निष्क्रान्तः ।

गोपी । अहो ! निष्क्रान्त एव भगवान् तद्ब्रह्ममणि
धूपं दृष्ट्वा पुनस्तत्रैव मिलिष्यामि । इति कतिचित्पदान्वाद्भाति ।

नेपथ्ये । आसन्नो रथविजयेऽखिलेश्वरस्य

प्राप्तोऽयं धरणिपतिः प्रतापरुद्रः ।

भूयोऽयं यतिवृषभस्य गौरमूर्तेः

प्रत्यक्षीकरणकृते प्रयत्नकृत् स्यात् ॥ (प)

गोपी । अहो ! अयं भट्टाचार्य्यसालापः श्रूयते तन्मही-

विधूय निराकृत्य उदितस्य भानोच्चन्द्रस्य वा वासर्गा जगति कथयन्ति
न केऽपीत्यर्थः लोकोत्तरस्य अलौकिकस्य वस्तुनः सा इयं शैली रीतिः
यत् स्वयं अं निजस्वरूपम् अभितः समन्तात् प्रकटीकरोति प्रकाशयति
लोकोत्तरं वस्तु न केनापि प्रकाशयते, स्वयमेव प्रकाशते इति भावः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(भ) सायाङ्गधूपसमयः सायंकाळीयपूजाविशेषकालः ।

(न) सङ्गुथनाय समालपनाय ।

(प) आसन्नो इति । अखिलेश्वरस्य जगन्नाथस्य रथविजये रथ-
यात्रायाम् आसन्नो उपस्थिते सति अयं धरणिपतिः राजा प्रतरु-
रुद्रः प्राप्तः उपस्थितः । अयं राजा भूयः पुनः । गौरमूर्तेः यति-
वृषभस्य योगीन्द्रस्य प्रत्यक्षीकरणकृते साक्षात्काराय प्रयत्नकृत् स्यात्
प्रयत्नं करिष्यतीत्यर्थः । प्रहर्षशीलं त्वयाभाभिर्गनजरगाः प्रहर्ष-
णीयमिति तल्लक्षणात् ।

पालेन गजपतिना समागतमिव । भवत्यपि अस्थ-
सीऽयं (फ) रथमहोत्सवस्तदहं श्रीजगन्नाथमालोक्य
यावदागच्छामि । इति निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति भट्टाचार्यः ।

भट्टाचार्यः । आगमनसमकालमेव यदहमाहृतोऽस्मि
गजपतिना तेनोद्धीतं श्रीकृष्णचैतन्यदर्शनार्थमयमुत्कण्ठते ।
इति परिक्रम्यावलोक्य च । अहो ! अयमयमवनीपतिः ।
यावदुपसर्पामि इत्युपसर्पति ।

ततः प्रविशन्नासन्नस्त्रो राजा महापाताय च ।

राजा । सोत्कण्ठमात्मगतम् ।

अभूद्य चेष्टा मम राज्यचेष्टा

सुखस्य भोगस्य बभूव रोगः ।

अतःपरं चेत् स न वीक्षते मां

न धारयिष्ये वत जीवनञ्च । (व)

सर्वे । अन्तः सचिन्तितं इव लक्ष्यते महाराजः । यदु-
पनतमपि मां न गोचरीकरोति (भ) तत् स्वयमेव परि-
चीये । जयति जयति महाराजः ।

(फ) अभ्यर्थः सञ्ज्ञितः ।

(व) अभूदिति । मम राज्यचेष्टा न च इष्टा अभूत् न भया
राज्यभ्रमिष्यते इत्यर्थः, सुखस्य भोगस्य रोगः पीडा बभूव, चेत् यदि
अतःपरं स योगान्द्र इति शेषः मां न वीक्षते न पश्यति, वत स्वेदे-
तदाहं जीवनञ्च प्राप्नोमि वा कथान्येषां वाञ्छितं नामिति भावः न
धारयिष्ये त्यज्यामीति भावः । उमेन्द्रकृष्णवृत्तम् ।

(भ) उपनतम् उपस्थितम् । गोचरीकरोति पश्यति ।

राजा । अवधानं नाटयित्वा । कथम् । भट्टाचार्योऽसि
एहि एहि । इति प्रवृत्तः ।

सार्व । आशीर्भिरभिवन्द्योपविशति ।

राजा । भट्टाचार्य ! निवेदितं भवता भगवते श्रीकृष्ण-
चैतन्याय ।

सार्व । अथ किम् ? ।

राजा । किमाज्ञप्तम् ।

सार्व । किं कथयामि ।

राजा । सविषादम् । तदैव मया ज्ञातमस्ति यद्भवता
स्वयमुपेत्य सहस्रौल्लासं न कथितम् । हा ! धिक्

अदर्शनीयानपि नीचजातीन्

स वीक्षते चारु तथाऽपि नो माम् ।

मदेकवर्जं क्षपयिष्यतीति

निर्णयं किं सोऽवततार देवः ? ॥ (म)

क्षयं विचिन्त्य । अये ! श्रूयताम् ।

ज्ञातेव तस्य किल सत्यगिरः प्रतिज्ञा

सम्प्रत्यहो ! क्रियत एष मयाऽपि पक्षः ।

(म) अदर्शनीयानिति । स भगवान् अदर्शनीयान् दर्शनायोग्या-
नपि नीचजातीन् चाखण्डावादीन् चारु सम्यक् यथा तथा वीक्षते
पश्यति, तथापि मां नो पश्यतीति शेषः । स देवः अहमेव एकः
केवलो वर्जः त्याज्यः यस्मिन् तद् यथा तथा सर्वं जनं क्षपयिष्यति
इत्यभिप्रेयते इति निर्णयं अवधार्य किम् अवततार ? उपजाति-
वृत्तम् ।

(य) ज्ञातेवेति । सत्यगिरः सत्यवादिनः तस्य प्रतिज्ञा किल

यथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

हन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पाकर्म कृत्वा स्व

गागे नाधीयीत य

वप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मास

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुन

क्षितमेतद्दृष्टे ॥

यमेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भा

यतेयं स प्रदेश इ

प्राणांस्थजामि किमु वा किमु वा करोमि
तत्पादपङ्कजयुगं नयनाध्वनीनम् ॥ (य)

इति सवाष्पस्तिष्ठति ।

साव^१ । स्वगतम् । अतिभूमिं गतोऽयमस्यानुरागपर-
भागः (र) किं करोमि ।

पुनर्गत्वा ब्रूयामहह ! तदिदं नैव घटते

स निर्वन्धस्तस्य दृढिमगरिमद्राघिमघनः ।

सुदुर्वारोऽप्यस्य प्रथिमपटिमप्रौढिमवहो

महारागः कश्चित् कमपि न विजेतुं प्रभवति ॥ (ल)

तदधुना युक्तिः क्रियते । प्रकाशम् । महाराज ! समा-

निश्चितं ज्ञातैव, अहो इति खेदस्फुरकमव्ययं सम्प्रति मयापि एषः
पञ्चः प्रतिज्ञा क्रियते, किमु वा प्राणान् त्यजामि, किमु वा तस्य
भगवतः पादपङ्कजयुगं चरणकमलयुगलं नयनाध्वनीनं नेत्रपथिकं
करोमि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(र) अनुरागपरभागः भक्तुप्रवृत्तः ।

(ल) पुनरिति । पुनः गत्वा ब्रूयां भगवन्तं राजवात्सर्गमिति शेषः
अहह ! इति खेदस्फुरकमव्ययम् । तत् इदं पुनर्गत्वा वचनं नैव घटते
न खलु युज्यते । तस्य भगवतः दृढिम्बा दृढत्वेन गरिमया गुरुत्वेन
द्राघिम्बा दीर्घत्वेन च घनः निर्विडः पूर्ण इत्यर्थः स निर्वन्धः विघ-
विषां स्त्रीणाञ्च संसर्गपरिहारविषयिणी प्रतिज्ञेत्यर्थः, अस्यापि राक्षः
प्रथिमानं पृथुत्वं पटिमानं पटुत्वं प्रौढिमानं प्रौढत्वञ्च वहतीति तथा-
भूतः महारागः महान् रागः भगवति अनुरागातिशय इत्यर्थः सुदु-
वारः दुर्निवारः दुरपनेय इत्यर्थः । कश्चित् एतयोरुभयोर्निर्वन्धरागतयो-
र्मध्ये कोऽपि निर्वन्धो वा अनुरागोवेत्यर्थः कमपि निर्वन्धो वा अनुरागं
वा विजेतुं न प्रभवति न शक्नोति । शिखरिणीवृत्तम् ।

असिहि समाससिहि अस्युपायः कोऽपि भवन्ननोरथतरोः
फलप्रसवाय ।

राजा । जानासि चेदुच्यताम् ।

सर्व । यद्यपि भवतोऽयमनुरागदूत एव तत्तद्वृत्तम्
कारयिता तथाप्यस्मादुक्तिर्वर्त्तनी (व) जीवनोपायौ भवि-
तुमर्हति ।

राजा । उच्यतां का युक्तिः ।

सर्व । जनानिकम् । केवलमनुरागमेव दूतं कृत्वाऽद्वितीय
एव राजवेगं विहाय केनाप्यविदित एव भगवतो जगन्नाथ-
देवस्य रथोत्सववासरे नृत्यविनोदश्चममपनेतुं विजनमा-
राममवगाहमानमानन्दास्मादविरतवर्द्धवृत्तिक (श)
मकस्मादुपेत्य विलोकयन्तु भगवन्तं भवन्त इति इतोऽन्यथा
न तद्वदते ।

राजा । साक्षात्समपवार्थ । एवमेव किन्तु यथेदं भवन्तं
विना कोऽपि न जानाति तथा विधेयम् ।

भट्टा । एवमेव । प्रविश्य दौवारिकः ।

दौवा । देव । राजधानीतः कस्मिदेकः सत्वरमुपसन्नो (प्र)
ऽस्ति प्रणिधिः ।

(व) वर्त्तनी वर्त्तनी इति । वर्त्तनी उपस्थितेति ।

(श) विजनं जनसूत्यम् कारणम् उपवनम् स्ववगाहमानं सेव-
मानम् । आनन्दास्मादेव विरता निवृत्ता मर्द्धवृत्तिः वाह्यापारः
यस्य तथोक्तम् ।

(प्र) उपसन्नः उपस्थितः । प्रणिधिः गुरुपुरुषः ।

यथदेशकालकृत-
र्गः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पाकर्म कृत्वा स्व

ागे नाधीयीत य

ावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मास

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

मेन गम्यत एष्वि

निगमेष्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भा

यतेयं स प्रदेश इ

राजा । प्रवेक्ष्यताम् ।

दौवा । सत्वरं निष्क्रान्त्य तमादाय प्रविश्य च । देव ! अयम-
यम् ।

राजा । प्रणिधे ! कथय सन्ध्रमस्य (स) कारणम् ।

प्रणि । देव ।

परस्महस्ताः सहसैव पारे

चिन्तोत्पलं ये मनुजाः समूहाः ।

किं तैर्धिकास्ते परचक्रजाः किं

श्रुत्वेव कोलाहलमागतोऽस्मि ॥ (ह)

सर्व । तैर्धिका एव अन्यथा पुरैव वार्त्ताऽभविष्यत्
तदनुमीयते गोड़ीया एवैते भगवतः श्रीकृष्णचैतन्यस्य
प्रियपार्शदाः । भवतु महत्येवासौ मधुरगोष्ठौ गरिष्ठानां (च)
भविष्यति भगवता सह काऽपि गोष्ठौ ।

नेपथ्ये । कलकलः ।

सर्व । महाराज ! सत्यमेवामी नरेन्द्रसरस्तीरं समा-
याता यद्यमानन्दकोलाहलः श्रूयते ।

(स) सन्ध्रमस्य आवेगश्चेति ।

(ह) परःसहस्ता इति । परःसहस्ताः सहस्राधिकाः ये मनुजाः
पारे चिन्तोत्पलं चिन्तोत्पलस्य तदाख्यस्य नरेन्द्रसरसः इति भावः पारे
सप्तपस्थिताः, ते किं तैर्धिकाः तीर्थदर्शनार्थिनः । किंवा परचक्रजाः
परराज्यवासिनः शत्रुमण्ड्य इत्यर्थः । अहं कोलाहलं श्रुत्वेव आगतः
अस्मि । उपजातिवृत्तम् ।

(च) अन्यथा विपक्षागमने इत्यर्थः पुरैव पूर्वमेव । मधुरा मनो-
हारिणी गोष्ठौ समाजः । गरिष्ठानां गौरवस्थानिनामित्यर्थः ।

राजा । सत्यमेवैतत् ।

सार्व । महाराज ! यदि रोचते तदा वड्भी- (क)
मारुह्य पश्यन्तु कौतुकम् ।

राजा । यथारुचितं भवते । इति वड्भीमारुह्य पन्थानमव-
लोक्य च । सार्वभौम ! क एष भगवन्निर्मात्य-मालामादाय
त्वरमाणस्तैर्यिकानामभिमुखं धावति ।

सार्व । अयं दामोदरो भगवच्चैतन्यस्य प्रियपार्षदः ।
भगवता अद्वैतार्दिप्रियसुहृदामागमनं श्रुत्वा भगवत्पत्न्या-
मालया पुरस्कृत्य तानेव समानेतुमयं प्रेषित इव लक्ष्यते ।

राजा । एवमस्ति । कोऽपि तत्र (ख) भगवच्चैतन्यानु-
ग्रहपात्रम् ।

सार्व । अथ किम् । अन्यथा कथमेवं स्यात् । तदा-
ज्ञापय गोपीनायाचर्याह्वनाय । तेनैव सर्वे परिचीयन्ते ।

प्रविश्यापटीक्षेपेण । आचार्यः । एषोऽहमस्मि तदाज्ञापयतु
देवः किं विधेयमिति ।

राजा । सार्वभौम ! आदिश ।

सार्व । भवताऽसौ सर्वे परिचीयन्ते तदज्ञानपि
प्रत्येकं परिचाय्यन्ताम् ।

गोपी । बाढम् । इत्युपविशति । नेपथ्ये हरिसङ्कोचं नञ्चनिः ।

सार्व । आकर्ण्य ।

(क) वड्भीं प्रसादचूडाढहर्मिण्यर्थः ।

(ख) तत्र उपस्थितेषु जनसंज्ञार्जेषु इत्यर्थः ।

यथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

इन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पाकर्म कृत्वा स्व

गागे नाधीयीत य

वाप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मास

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुन

ञ्चितमेतद्ब्रूहे ॥

प्रमेन गम्यत एष्वि

निगमेप्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शस्

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

सङ्कीर्तनध्वनिरयं पुरतो विभक्त-
शब्दार्थ एव समभूच्छ्रवणप्रमोदी ।

शब्दशब्देण तदनन्तरमन्यरूपो

लब्धार्थ एव पुनरन्यविधो बभूव ॥ (ग)

राजा । निरूप्य । ईदृशं कौत्तनकौशलं कापि न दृष्टम् ।

सार्व । इयमियं भगवच्चैतन्यसृष्टिः ।

राजा । आचार्य्य । यस्मै भगवन्नालामयमर्पितवानयं कः ? ।

गोपी । कथयामि प्रत्येकम् । अयमद्वैतः । अयं नित्या-
नन्दः ।

सार्व । अयं परिचीयते ।

राजा । कश्चमसौ कतिचिज्जनैः सह पृथगायाति ।

सार्व । सर्वादृतत्वादन्यसङ्गं नेहते । (घ)

गोपी । अयं श्रीवासः । अयमयं वक्त्रे खरः । अयमा-

चार्य्यरत्नः । अयमयं विद्यानिधिः ।

सार्व । बाल्ये मया दृष्टावेतौ ।

गोपी । अयं हरिदासः । अयमयं गदाधरः । अयं

सुरारिः । इमे श्रीवासस्य सहोदराः । अयं गङ्गादासः ।

(ग) सङ्कीर्तनेति । पुरतः अयं सङ्कीर्तनध्वनिः अविभक्तः अविभज्य
सङ्कीर्तः शब्दः अर्थश्च यस्य तादृशः श्रवणयोः प्रमोदी सुख-
प्रदः समभूत् । तदनन्तरं शब्दार्थाविभागप्रवृत्तानन्तरं शब्दशब्देण
शब्दज्ञानेन अन्यरूपः अन्यप्रकारः, ततो लब्धार्थ एव अर्थज्ञानेनेत्यर्थः
पुनः अन्यविधः अन्यप्रकारः बभूव । वसन्ततिलकं दत्तम् ।

(घ) अन्यसङ्गम् अपरसङ्गम् । देहते चेदते बाह्यतीत्यर्थः ।

अष्टमोऽङ्कः ।

३३३

अयं नृसिंहाचार्यः । इमे चान्ये नवद्वीपवासिनः । एते
ममाप्यपूर्वाः । आज्ञा चेद्भवति तदा ज्ञात्वाऽऽगच्छामि ।

राजा । तथैव क्रियताम् ।

गोपी । यथावचितं देवाय । इति सत्वरं परिक्रम्य नेपथ्यस्थो
भूत्वा त्वरितं पुनः प्रविश्य च । सार्वभौम ! एष आचार्यपुर-
न्दरः । एष हरिभट्टः । एष राघवः । एष नारायणः । एष
कमलानन्दः । एष काशीश्वरः । एष वासुदेवो मुकुन्दस्य
ज्यायान् । अयं शिवानन्दः । एष च नारायणः । एष
बल्लभः । एष श्रीकान्तः । किं बहुना सर्वं एवामी श्रीचैत-
न्यपार्षदाः नैकोऽप्यत्र तैर्थिकः ।

राजा । कथममी जगन्नाथालयं पृष्ठतः कृत्वा अत्रत-
स्तन्यकुण्डालयमेव प्रविशन्ति ।

सार्व । एष एव नैसर्गिकस्य प्रेम्णो महिमा ।

राजा । पुनरन्यतोऽवलोक्य । अये ! कथमयं वाणीनाथो
रामानन्दानुजः सत्वरः प्रचुरतरैर्महाप्रसादान्नादिभिरुप-
सरति ।

सार्व । हृदयञ्चोऽयं श्रीचैतन्यभगवतः तदनुक्त एव
महाप्रसादैरुपचरितुमेतानुपसर्पति ।

राजा । भट्टाचार्य !

“मुकुन्दञ्चोपवासश्च सर्वतैर्थेष्वयं विधिरिति”

वचनमुल्लङ्घ्यामी अद्य महाप्रसादसुरीकरिष्यन्ति ।

सार्व । भट्टारक ! स खल्वन्यः पन्थाः । सा तु भगवतः

(ङ) मुकुन्दनिरिति । सर्वेषु तीर्थेषु अग्रतः मुकुन्दम् उपवास्य

अथ देशकालकृत-
र्शः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

द्वन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पिाकर्म कृत्वा स्व

गागे नाधीयीत य

वावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मास

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

हाध्ययनम् । पुन

चितमेतद्दृष्टे ॥

मेन गम्यत एष्वि

निगमेप्यधीयीत ।

गति गम्यते । शम

वसितं स्वीकृतं भ

तेयं रा प्रदेश इ

तापनम् (U. 1)

पारोक्षिकी द्वाभ्या इयन्तु साक्षात्कारिणी तत्रापि भगवता
सहस्रेण प्रसादीक्रियमाणं जगन्नाथप्रसादानम् । अत्र
का विप्रतिपत्तिः (छ) । तथाच

यदा यस्मानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।

स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥ इति । (च)

अपि च । तत्कर्म हरितोषं यदित्युक्ते रस्य (छ) तोष
एवैषामुद्देशो न तीर्थयात्रा फलम् ।

राजा । एवमेव । किन्तु कथय रथयात्रा कदेति ।
तदुपदिष्टो मन्त्र एव मे हृदि लब्धः । तद्वत् निमिष-
मात्रोऽपि कालः कल्पायते (ज) इव मे ।

सर्व । परंश्वः ।

राजा । कः कोऽत्र । भोः आह्वयतां परीक्षामहापात्रं
काशीमित्यथ ।

अयं विधिः शास्त्रार्थः । उरीकरिष्यन्ति यद्दीप्यन्ति । सा त्विति सा
सुखभादिकरणविषयिणीत्यर्थः पारोक्षिकी पारस्परिकी । शास्त्र-
काराणां मनसि भगवदात्म्यं उद्दिष्टं ते तदनुसृत्य शास्त्रं रचयामासु-
रिति तदात्म्यं साक्षात् भगवदात्म्यं नेति भावः । विप्रतिपत्तिः विरु-
दादिनी प्रवृत्तिः ।

(च) यदेति । भगवान् आत्मभावितः आत्मभावेन प्रवर्तितः न तु
अन्येन केनापि स प्रवर्तयितुं शक्यते इति भावः । सन् यदा यस्य
अनुगृह्णाति प्रसीदन्ति, स लोके लोकाचारे वेदे च धर्मशास्त्रे च परि-
निष्ठितां लोकवेदानुसारिणीमित्यर्थः मतिं बुद्धिं जहाति त्यजति ।

(छ) तत्कर्मैति । हरिस्तुष्यते येन तत् हरितोषं यत्, तत् कर्म ।

(ज) निमिषमात्रः अत्यल्पमात्रः । कल्पायते ब्रह्मपरिभाषेण
एकं दिनं कल्पः तद्दशचरतीत्यर्थः ।

प्रविश्य कश्चित्प्रणम्य । देव ! यथाऽऽज्ञापयसि । इति
निष्क्रम्य तावादाय पुनः प्रविश्य च । देव ! सम्भाषायेतौ ।

राजा । महापात्र ! जगन्नाथदेवस्य यात्राविधौ भगव-
च्चैतन्यहृदयज्ञेनामुना काशोभिश्च यद्यदादिश्यते तदेव
मदादेश इति ज्ञात्वा व्यवहर्त्तव्यम् ।

महापा । यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

राजा । मित्र ! त्वयाऽपि भगवच्चैतन्यचित्तानुवृत्तिरह-
रहरेव कार्या ।

मित्रः । मदीयमभीष्टमेवेतत् ।

राजा । अपिच येऽमौ यावन्तौ गौडाः समायाताः
सन्ति तेषामपि यथा स्नाच्छन्येन भगवद्दर्शनं भवति तथा
च विधेयम् ।

उभौ । यथाऽऽज्ञा देवस्य । इति निष्क्रान्तौ ।

राजा । महाचार्य ! उपसृत्य विलोकयेदमन्योन्य-
सम्भाषणकौतूहलम् । सति तादृशेऽधिकारे मयेव तादृश-
परमानन्दभोगावच्छितेन कथं भवितव्यम् । अहमपि भवि-
ष्यद्रथविजयकार्यकार्यपरिकलनायावहितो (॥) भवामि ।
इति निष्क्रान्तः ।

शर्व । ममाभीष्टमेव ज्ञरपतिरादिष्टवान् । तदधुना

(॥) सतीति । तादृशे अधिकारे भगवद्दर्शनाधिकारे सन्ति तवेति
शेषः । वञ्चितेन त्वयेति शेषः । भविष्यदिति भविष्यतः भाविनः रथ-
विजयस्य रथयात्रायाः कार्याकार्ययोः परिकलनाय प्रयत्नोचनाय

अथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

द्वन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पाकर्म कृत्वा स्व

गागे नाधीयीत य

वप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मास

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुन

चित्तमेतद्ब्रह्मे ॥

मेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ।

गति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भ

पतेयं स प्रदेश इ

तापनम् G.U. १)

तथैव करोमि । इति गोपीनाथाचार्येण कतिचित्पदानि गत्वा ।
अहो ! पुरतः ।

आनन्ददुङ्कारगभीरघोषो हर्षानिलोक्तासितताण्डवोर्मिः ।
लावण्यवाही हरिभक्तिसिन्धुचलः स्थिरं सिन्धुमधः करोति ॥ (ज)
तदुपसर्पाव । इत्युपसर्पतः ।

ततः प्रविशन्ति उक्तप्रकाराः सर्वे अद्वैतप्रसङ्गाः ।

अहै । पुरोऽवलोक्य । दामोदर ! पुनर्मानान्तरं गृहीत्वा
कोऽयमायाति ।

दामो । अयं भगवत्पार्श्ववर्त्तो गोविन्दः । प्रविश्य सत्वरं
गोविन्दो मालामर्पयति ।

अहै । सादरं गृह्णाति ।

दामो । इदमिदं काशीमिश्राश्रमपदं (ट) तत् । अद्वैता-
दयः प्रवेशं नाटयन्ति ।

सर्व । अहो ! आश्चर्यम् ।

युगान्तेऽन्तःकुचेरिव परिसरे पल्लवलघो-
रमी सर्वे ब्रह्माण्डकसमुदयादेव वपुषः ।

(ज) आनन्देति । आनन्ददुङ्कार एव गभीरघोषः गभीर-
अनिर्यस्य तादृशः हर्ष एव अनिष्टः वायुः तेन उक्तासितानि ताण्ड-
वान्येव नृत्यान्येव जर्मयः यत्र तथाविधः लावण्यवाही गौराङ्गप्रभा-
रूपलवण्यलघुवाही चलः जङ्गमः हरिभक्तिसिन्धुः भगवद्भक्तिसागरः
स्थिरं निश्चलं सिन्धुं सङ्गृह्य अधःकरोति तिरस्करोति । उप-
जातिवृत्तम् ।

(ट) काशीमिश्राश्रमपदं काशीमिश्रस्य निकेतनम् ।

(ठ) युगान्ते इति । युगान्ते कल्याणसङ्कटे देववपुषः भगवच्छरी-

अष्टमोऽङ्कः ।

३३७

यथास्थानं लब्ध्वाऽवसरमिह माति स्र शतशः

सहस्रं लोकानां वत ! लघुनि मिश्राश्रमपदे ॥

पुरोऽवलोक्य । अये ! अयमसौ । (ठ)

अहै तेन्दोरुदयजनि तोह्लाससी मातिशायी

श्रीचैतन्यामृतजलनिधीरिङ्गतीवोत्तरङ्गः ।

पूर्णानन्दोऽप्ययमविकृतः शश्वदुच्चैरखण्डः

खण्डानन्दैरपि कथमहो ! भूयसीं पुष्टिमेति ॥ (ड)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः श्रीचैतन्यः पुरीश्वरखरुपादयच्च ।

श्रीचै । उपखण्डं नित्यानन्दं प्रणस्याद्वैतं परिष्वजते ।

अहै । प्रतिपरिष्वजते ।

सायं । निरुध्य ।

प्रेमारण्यकरोन्द्रयोरिव मिथः प्रेम्णा महोक्तिक्तयो-

रन्योन्यं करघटनाचटुलयोस्तारखरं गर्जतोः ।

रख पल्लवलवोः पल्लवस्येव चुट्टस्य अन्तःकुक्षेः जठराभ्यन्तरस्य परितरे
 असी सर्वे मङ्गाखण्डकुसुमद्वयाः यथास्थानं शतशः शतं शतम् अवसरं
 लब्ध्वा लोकानां सहस्रम् इह लघुनि चुट्टे मिश्राश्रमपदे माति स्र
 वतेति विस्मयसूचकमव्ययम् । शिखरिणीष्टम् ।

(ड) अहै तेन्दोरिति । श्रीचैतन्य एव कश्चिजलनिधिः रसस्मिन्नुः
 अहैत एव इन्दुश्चन्द्रः तस्य उदयजनितः उपस्थितिजनितः य उल्लासः
 तस्य सीमामतिशये इति तथाभूतः अतएव उत्तरङ्ग इव उद्देल इव
 रिङ्गति प्रवर्तते । अयम् अपि कृतः विकाररहितः शश्वत् नित्यः
 उच्चैर्महान् अखण्डः समग्रोऽपि पूर्णानन्दः श्रीचैतन्यः खण्डानन्दैरपि
 देहशैः स्वभक्तसमागमजनितैरिति भावः कथं भूयसीं महतीं पुष्टिं
 वृद्धिम् एति प्राप्नोति, अहो ! आश्चर्यं पूर्णपोषणमिति भावः ।
 सन्दाक्रान्ताष्टम् ।

(ड) प्रेमेति । प्रेम एव अरण्यं वनं तस्य करोन्द्रयोरिव महा-

अथ देशकालकृतध

र्शः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।।

चैत्रादिका स्मृता

मिति निर्णयः ।।

द्रन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पोकर्म कृत्वा स्वा

तागे नाधीयीत प्र

वावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

यामुपाकरणम् । ३

ति श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

चितमेतद्दृष्टे ॥

मेन गम्यत एष्वि

निगमेध्यधीयीत ।।

गति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

अन्योन्यं गलदशुदानपयसा संसिक्तयोरितयो-

रन्योन्यं परिरम्भ एष जयतादहै तचेतन्ययोः ॥ (ढ)

सर्वे । इतस्ततो भुवि दण्डवत्प्रमन्ति ।

भगवान् । सर्वानेवालिङ्गनसम्भाषणदर्शनादिभिरनुगृह्णाति ।

अहै । अदृष्टपूर्वान् परिचाययति ।

श्रीचै । अदृष्टपूर्वानपि तान् स्वयमेव नामग्राहं सम्बोधयति ।

गोपी । अहो ! अतिचिद्वम् ।

क्षेमं ते ? राघव ! ननु शिवं ? वासुदेव ! प्रियं ते ?

हंहो नारायण ! ननु शिवानन्द ! कल्याणमाप्सि ? ।

भयं ? हे शङ्कर ! तु कमलानन्दकाशीश्वरौ ! वां

भद्रं ? श्रीकान्त ! तव कुशलं स्वस्ति नारायणस्य ॥ (ण)

अपिच, इति प्रियोक्त्या मधुरार्द्राया शनै-

रदृष्टपूर्वानपि दृष्टवत् प्रभुः ।

गजयोरिव प्रेम्णा मिथः अन्योन्यं मदोत्सिक्तयोः हर्षोन्मत्तयोः
अन्यत्र मदोद्धतयोः, अन्योन्यं करघट्टनायां करघर्षणे चटुलयोः तरलयोः
तारस्वरम् अलुङ्घ्यैः गर्जतोः अन्योन्यं गलत् चरत् अशु एव दानपयः
मदल्लवं तेन संसिक्तयोः स्त्रवद्वाष्पयोरित्यर्थः एतयोः अहै तचेतन्ययोः
एषः अन्योन्यं परस्परं परिरम्भः आलिङ्गनं जयतात् सर्वोत्कर्षेण
वर्जिताम् । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(ण) क्षेममिति । हे राघव ! ते तव क्षेमं कुशलम् ? ननु भो
वासुदेव ! ते शिवं मङ्गलम् ? हंहो नारायण ! ते तव प्रियम् ?
ननु शिवानन्द ! त्वं कल्याणं यथा तथा आप्सी तिष्ठसि ? हे शङ्कर !
ते भयं कल्याणम् ? तु भो कमलानन्दकाशीश्वरौ ! वां युवयोः
भद्रम् ? हे श्रीकान्त ! तव कुशलं नारायणस्य स्वस्ति । मन्दोक्त्या
वृत्तम् ।

(त) इतीति । 'एष प्रभुः इति इत्यं मधुरार्द्राया प्रियोक्त्या

सखोधयत्येष किमीशताऽथवा

प्रेमेव वा प्राक्तन एष सर्ववित् ॥ (त)

श्रीचै । अद्यायं मे समजनि महानुत्सवः खः परखो

वान्यो नीलाचलशशधरस्योत्सवो गुण्डिचाख्यः ।

तुल्यो यद्यप्यहह । हृदयानन्दनिखन्दहेतू

यचाहैतप्रकटनमसावत्सवो मे प्रमोदी ॥ (थ)

इति प्रत्येकमहैतादीन् भगवज्जगन्नाथप्रसादभालाचन्दनाभ्यां भूष-
यित्वा श्रीहस्तेन प्रसादान्नं किञ्चित् किञ्चिद्दाति ।

सार्व । न मयेदानीमुपसत्तव्यम् । मामवलोक्य रसा-
न्तरं (द) भवितुमर्हति । गतप्रायमेवैतद्दिनद्वयं यात्रायाः
सामग्रीसमवधानाय राज्ञा नियुक्तोऽस्मि । तदधुना तच्चैव

प्रियवचनेन अष्टष्टपूर्वाङ्गि जनान् दृष्टवत् दृष्टानिव यतः क्रमेण सम्बो-
धयति सम्भाषते, ईशता ईश्वरत्वं किम् ? प्राक्तनः पूर्वजन्मोपार्जितः
प्रेमा एव वा, अथवा एष श्रीचैतन्यः सर्ववित् सर्वज्ञः । नास्य परि-
चयापरिचयवश्यतेति भावः । वंशस्यविलंष्टम् । अलोत्तराङ्गीया-
शस्य हेतुत्वेन निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, हेतो-
र्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गसदाहृतमिति ।

(थ) अद्येति । अद्य मे अद्यं महान् उत्सवः समजनि संजातः
खः परखो वा नीलाचलशशधरस्य श्रीजगन्नाथस्य अन्यो गुण्डिचाख्यः
गुण्डिचानामा सहोत्सवः भावीति शेषः यद्यपि एतौ सहोत्सवौ
तुल्यौ हृदयानन्दनिखन्दहेतुः सन्तः आनन्दप्रदानकारणे, अहह !
इति हर्षातिशयसूचकमव्ययम् । तथापि यत्न अहैतस्य अहैताचार्यस्य
अद्वितीयस्य श्रीजगन्नाथस्य च प्रकटनं प्रकाशः असौ उत्सवः मे मम
प्रमोदी प्रकटानन्दप्रद इत्यर्थः । सन्दाक्रान्ताष्टम् ।

(द) रसान्तरं भावान्तरम् ।

अथ देशकालकृतध-

र्शः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

गति निर्णयः ॥

द्वन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पोकर्म कृत्वा स्वा

भागे नाधीयीत अ

वावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

चितमेतद्दृष्टे ॥

मेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ।

गति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भा

यतेयं स प्रदेश इ

गच्छामि । आचार्य्य ! त्वमत्रैव तिष्ठ । इति निष्क्रान्तः ।

गोपी । उपसृत्य । जयति जयति महाप्रभुः ।

श्रीचै । कथमाचार्य्योऽसि एहि प्रणमाद्वैतम् ।

गोपी । तथा करोति ।

अद्वै । आलिङ्ग्य । जानामि भवन्तं विशारदस्य जामा-
तरम् ।

श्रीचै । स्वत एव महत्तरोऽयम् ।

आचा । वाणीनाथेन सह युक्त्या सर्वेषामवस्थानं
कल्पयताम् ।

गोपी । यथाऽऽज्ञापयति भगवान् । इति निष्क्रान्तः ।

श्रीचै । वासुदेव ! यद्यपि मुकुन्दो मे प्राक्सहचरस्तथा-
ऽपि त्वमद्य दृष्टोऽपि अतिप्राक्प्रियतमोऽसि । (ध)

वाह । सदैवम् । भगवन् ! क्वाहं वराको मुकुन्दसु तवा-
नुगृहीत एव चिरं तेन ईश्वरानुग्रहकालस्य प्राग् जन्म-
तया (न) कनीयानप्यसौ मम ज्यायानेव ।

श्रीचै । शिवानन्द ! त्वमप्यतीव मय्यनुरक्तोऽसीति
जानामि ।

शिवा । निमज्जतोऽनन्तभवाणं वान्त-

श्विराय मे कूलमिवासि लब्धः ।

(ध) अतिप्राक् पूर्वातिशयोक्त्यर्थः ।

(न) ईश्वरानुग्रहकालस्य प्राग्जन्मतया पूर्वमस्मिन् ईश्वरानुग्रहस्य
जातत्वादित्यर्थः ।

(प्र) निमज्जत इति । अनन्तभवाणं वान्तः अभ्यन्तरे निज-

त्वयाऽपि लब्धं भगवन्निदानी-

मनुत्तमं पात्रमिदं दयायाः ॥ (प)

इति भूमौ निपतति ।

श्रीचै । राघव ! त्वमतिप्रेमपात्रमसि मे ।

राघ । अनुत्तरेणैव प्रत्युत्तरयन् प्रणिपतति ।

श्रीचै । स्वरूप ! यद्यप्ययं शङ्करो दामोदरानुजस्तथा-

ऽपि मे । इत्यङ्गीकृतो दामोदरं निरीक्षते ।

दामो । नाथ ! ममेदमतिस्त्रीभाग्यमेतत् । अयं समा-
प्यतां वाक्शेषः ।

श्रीचै । दामोदरे सादरः स्नेहः । अत्र तु निरव-
कारं (फ) प्रेम । तद्यमत्रैव भवत्समीपे तिष्ठतु ।
गोविन्द ! त्वयाप्यानुकूल्यं विधेयम् ।

उभौ । यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

प्रविश्य सत्वरम् गोपीनाथः । स्वामिन् ! यथाऽऽज्ञमेव सर्वं
सुसम्पादितं विशेषतो गदाधरस्य यमेश्वरस्य समीपे
समीचीनमेव स्थलं सार्वकामिकं (ब) जातमस्ति ।

श्रीचै । अद्वैत ! अयं द्वितीयो मुनीन्द्र इव पुरीश्वरः ।

बः किल तव गुरोः प्रियशिष्यः ॥ तदेनं प्रणम ।

ज्ञतः निपततः स चिराय कूलसिख लज्जोऽपि, हे भगवन् ! त्वयापि
इदानीम् अनुत्तमम् अत्युत्कृष्टं दयाया इदं पात्रं मद्गुणमिति भावः
प्राप्तं तत्त्वतो दयापात्रमहं भगवतो दयामभिकामये इति भावः ।
अपेन्द्रवज्राष्टमम् । अपेन्द्रवज्रा प्रथमाक्षरे लघाविति तल्लक्षणात् ।

(फ) अत्र तु शङ्करे । निरवकारं निर्मलम् ।

(ब) समीचीनं सर्वोत्कृष्टम् । सार्वकामिकं सर्वसुखदमित्यर्थः ।

अथ देशकालकृतध-
र्शः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पोकर्म कृत्वा स्वा

गागे नाधीयीत प्र

वावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुन

चित्तमेतद्दृष्टे ॥

मनेन गम्यत एव

निगमेप्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भा

यतेयं स प्रदेश इ

अहं । तथा करोति । सर्वे तथैव प्रणमन्ति ।

श्रीचै । आचार्याहैत एवमयं स्वरूपः । स्वं रूपमस्मा-
स्तीति निरुक्ते(म)रविकृत एवायं मन हृदयमेवावमिति
जानीयाः ।

अहं । एवमेव । इति प्रणमति । सर्वे प्रणमन्ति ।

गोपी । भगवन्नाज्ञाप्यतामसीषां विद्यामाय ।

श्रीचै । आचार्य ! स्वयमेवोच्यतां याहीति मया कथं
वक्तव्यम् ।

अहं तादयः । इक्षितं बुद्ध्या निष्क्रान्ताः ।

श्रीचै । स्वामिन् ! पुरीश्वर ! प्रणयिन् स्वरूप ! अद्याहं
पूषोऽस्मि ।

स्वरु । स्वामिन् ! ।

ईश्वरः स्वेन पूषोऽपि पार्श्वदैरेव पूर्यते ।

पूषोऽपि रजनीनाथो रित्त एवांशुभिर्विना ॥ (म)

तदागच्छन्तु सायाह्नी जातः भवन्मन्तरेण पुरीश-
रोऽप्यर्कतमिच्च एव ।

श्रीचै । एवमेव । इति निष्क्रान्ताः ।

नेपथ्ये । शतघृतिरपि घृतिहीनः स हृत्तनयनोऽपि परमात्मः ।

नीलगिरीन्दुसुन्दनयात्रासन्दर्शनौत्कण्ठ्यात् ॥ (य)

(म) निरुक्तेः व्युत्पत्तेः ।

(म) ईश्वर इति । ईश्वरः भगवान् स्वेन आत्मना पूषोऽपि
पार्श्वदैः पार्श्वचरैरेव पूर्यते पूर्यतां आपद्यते । पूर्यः सम्पूर्णकलोऽस्मि ।
रजनीनाथः चन्द्रः अंशुभिर्विना रित्तः शून्य एव ।

(य) शतघृतिरिति । नीलगिरीन्दोः जगन्नाथस्य सुन्दनयात्रायाः

अष्टमोऽङ्कः ।

३४३

गोपी । आकर्ण्य । अहो ! मुहूर्त्तमिव (र) गतं दिन-
हयम् । यद्यं रथयात्राप्रसङ्गो भट्टाचार्येण प्रस्तूयते तन्नि-
भालयामि । इति कियद्दूरं गत्वा । अहो चित्रम् ! ।

मूर्त्तास्त्रय इव वेदाः शम्भोस्त्रीणीव नयनानि ।

तिस्र इवामरसरितो धाराः पुरतो रथत्रयी स्फुरति ॥ (ल)

पुनर्नेपथ्ये ।

आयातोऽद्य रथोत्सवस्य दिवसो देवस्य नीलाचला-

धीशस्याद्य पुरो नटिष्यति निजानन्देन गौरो हरिः ।

विश्रान्तिं नटनावसानसमये कर्त्ताद्य जातीवने

हस्ताद्यैव मनोरथः सफलतां यास्यत्ययं मादृशः ॥ (व)

गोपी । अहो ! गजपतेर्महाराजस्यालाप इव श्रूयते
तदवधातव्यमवश्यमिदम् । इति निरूप्य । सत्यमेवायं भट्टा-

रथयात्राया दर्शने यदौत्कण्ठ्यं औत्सुक्यं तस्मात् शतश्रुतिः ब्रह्मापि
श्रुतिहीनः धैर्यं व्युत्तः तथा सहस्रनयनः इन्द्रोऽपि परमान्नः दिग्-
विदिग्ज्ञानशून्य इत्यर्थः । आख्यातम् ।

(र) मुहूर्त्तमिव अल्पसमय इव ।

(ल) मूर्त्ता इति । मूर्त्ता मूर्त्तिमन्तः तयो वेदाः कर्मयजुःसामाख्या-
इव, शम्भोः त्रीणि नयनानीव, अमरसरितः तिस्रः धारा इव पुरतः
अग्रतः रथत्रयी तयो रथाः स्फुरति राजते ।

(व) आयात इति । अद्य देवस्य नीलाचलाधीशस्य जगन्नाथस्य
रथोत्सवस्य दिवसः आयातः उपस्थितः । अद्य गौरो हरिः श्रीचै-
तन्यः पुरः जगन्नाथस्येति शेषः निजानन्देन नटिष्यति नर्त्तिष्यति ।
अद्य नटनावसानसमये नट्यावसाने विश्रान्तिं विश्रामं कर्त्ता करिष्यति
च, हस्ताद्यैव अद्यैव मादृशः मदीयः इत्यर्थः अयं मनोरथः कामः
सफलतां साफल्यं यास्यति प्राप्स्यति । शाङ्ख्यविक्लीडितं छलम् ।

धिकांश्चतुरो मासा

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

चित्तमेतद्बुद्धे ॥

यमेन गम्यत एष्वि

निगमेष्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शम्भो

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

चार्येण सह सङ्गथयन्नुत्कण्ठते महाराजः । पश्यामि की-
विलम्बी जगन्नाथरथारोहणस्य । इति पश्यति । नेपथ्ये कोहला-
दिनिर्घोषः ।

गोपी । निरूप्य । अहो ! !

हृदयमिव महः समाधिभाजा-

मुदयगिरेरिव शीर्षमुष्णरश्मिः ।

अयमखिलदृशां रसायनश्री-

रथमधिरोहति नीलगैलनाथः ॥ (३)

पुनर्निरूप्य ।

अद्वैताद्यैरखिलसुहृदां मण्डलैर्मण्डमानो

गायद्भिस्तैः कतिभिरपरैः श्रीस्वरूपप्रधानैः ।

श्रीमदक्रेश्वरमुखसुखाविष्टभूयिष्ठबन्धुः

सिन्धुः प्रेम्णामयमिह नरीनत्ति गौरो यतीन्द्रः ॥ (४)

नेपथ्ये कलकलः ।

गोपी । सहर्षम् ।

(३) हृदयमिति । महः परमानन्दः ऐश्वर्यं तेजो वा समाधि-
भ्यङ्गां योगिनं हृदयमित्युक्तं । उष्णरश्मिः सूर्यः । उदयगिरेः शीर्षं
शिखरमिव अखिलदृशां कुञ्जलोकां रसायनश्रीः आसेचनक इत्यर्थः
अयं नीलगैलनाथः जगन्नाथः । रथम् अधिरोहति । पुष्पिताम्बा-
वृत्तम् ।

(४) अद्वैताद्यैरिति । अद्वैताद्यैः अद्वैतप्रमुखैः अखिलसुहृदां
समस्तबन्धूनां मण्डलैः गायद्भिः गानं कुर्वद्भिः तैः अपरैः श्रीस्वरूपः
प्रधानो येषां तैः कतिभिः कतिपयैः सहचरैश्च मण्डमानः अलङ्कृत-
भाङ्गः तथा श्रीमन्तः । अक्रेश्वरसुखाः अक्रेश्वरप्रभृतयः सुखाविष्टाः

गौड़ाख्यै रथ कर्षिभिर्जनचवैरादाय वामे करे
हेलोत्तासितपीनरज्जुपटली सङ्कर्षणव्याजतः ।
स्थायं स्थायमहो क्वचिद्द्रुततरं धावत्यमन्दं क्वचि-
द्भावं धावमहो स्थितः स्थिरतरं स्वेच्छावशः स्यन्दनः ॥ (स)
पुनर्ने पथ्ये सङ्कीर्तनकोलाहलः ।
गोपी । आलोक्य सकौलकम् ।
प्रचलति जगन्नाथे गौरोऽपसर्पति सन्मुखात्
स्थितवति जगन्नाथे गौरः प्रसर्पति तत्पुनः ।
अतिक्रुतकिनावेवं देवौ परस्परमुत्सुकौ
कलयत इव क्रीडां नीलाचलेन्द्रमुनीश्वरौ ॥ (ह)

आनन्दमग्ना भूयिष्ठाः बन्धवः यस्य तथाभूतः प्रेम्णां सिन्धुः अथ
गौरो यतीन्द्रः नरोनर्त्ति पुनः पुनरतिशयेन नृत्यति ।

(स) गौड़ाख्यैरिति । अथ अनन्तरं गौड़ाख्यैः गौड़नामकैः
कर्षिभिर्जनचयैः कृषीवलैरित्यर्थः वामकरे आदाय गृहीत्वा हेलया
अनायासेन उल्लासिता उल्लापिता पीना वा रज्जुपटली रज्जुसमूहः
तस्याः सङ्कर्षणमेव व्याजः तस्मात् स्वेच्छावशः स्वाधीनः स्यन्दनः
क्वचित् स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थित्वा द्रुतं क्वचित् असन्दं ब्रध्वविधं
यथा तत्रा धावति, क्वचिद् भावं भावं धावित्वा धावित्वा स्थिरतरं
वृद्धं यथा तथा स्थितः । अहो इयमाश्चर्यं द्योतकमव्ययम् । शब्द-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ह) प्रचलतीति । जगन्नाथे प्रचलति सति गौरः श्रीचैतन्यः
सन्मुखात् अपसर्पति अपसरति, जगन्नाथे स्थितवति सति गौरः तत्-
पुनः तस्यापतः प्रसर्पति तिष्ठति । एवम् अतिक्रुतकिनौ अतिकौतू-
हलाविष्टौ नीलाचलेन्द्रमुनीश्वरौ जगन्नाथगौरचन्द्रौ देवौ परस्परं
अन्योन्यम् उत्सुकौ सन्तौ क्रीडां कलयत कुरुत इव । हरिणीवृत्तम् ।

मथ देशकालकृतध-
र्शः प्रवर्तते ।
द्वादश स्मृताः ॥
चैत्रादिका स्मृता
ति निर्णयः ॥
दन्ते चान्द्रमासे य
वतु मा वा । तस्म
पिाकर्म कृत्वा स्वा
गगे नाधीयीत प्र
भावप्यूर्ध्वं न दोषः
तैषी श्रावणीव
एवोक्तः । रोहिण
त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा
द्यामुपाकरणम् । त
ते श्रावण्याः प्राक्
ज्ञाध्ययनम् । पुनः
ञ्चितमेतद्बुद्धे ॥

मेन गम्यत एष्वि
निगमेप्यधीयीत ।
गति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

पुनर्निमाल्य । अहो ! ।

स्थितवति बलगण्डीमण्डपस्योपकरणं

भगवति जगदीशे शान्तवृत्त्यो यतीन्द्रः ।

उपवनमनुगच्छन् पार्श्वदेः प्रेमवद्भिः

सहजयति नितान्तश्रान्तितो विश्रमाय ॥ (ज)

तदधुना नरपतिनाऽपि गूढवेषेण तत्राभिसर्त्तव्यमिति
भट्टाचार्यस्त्रेङ्गितेन ज्ञातमस्ति तदहमपि सत्वरमुपस-
र्षामि । इत्युपसर्षति ।

ततः प्रविशति नृत्यानन्दासुभवनिस्पन्दो निमीलितनयनो नयना-
भिराम उपवनमण्डपमध्यास्य प्रसार्यमाणलोलचरणकमलनालदण्ड-
युगलो गलङ्गीचनजलधौतवक्षाः साक्षादिव प्रेमानन्दः श्रोत्रेणचैतन्यः
प्रतितरुमूलमेकैकसुप्रविष्टास्तूष्णीकाः (क) पार्श्वदाश्च ।

भगवान् । अथात आनन्ददुषं पदाम्बुजं

हंसाः श्येरेन्नरविन्दलोचन ! । (ख)

(ज) स्थितवतीति । भगवति जगदीशे बलगण्डीमण्डपस्य
गुण्डिचाम्दहस्य उपकरणम् अन्तिकं स्थितवतीति सति यतीन्द्रो गौरः
शान्तवृत्त्यः सन् प्रेमवद्भिः प्रेमिकैः पार्श्वदेः सहचरैः सह नितान्त-
श्रान्तितः अतिमदनश्रमात् हेतोः विश्रमाय शान्तिस्त्राभाय उपवनम्
अनुगच्छन् चलन् जयति विराजते इति भावः ।

(क) नयनाभिरामः सुदर्शन इत्यर्थः । प्रसार्यमाणेति प्रसार्य-
माणं लोलत् चरण एव कमलनालदण्डयुगलं यस्य तथाभूतः । गल-
दिति गलङ्गिर्निष्पतद्भिः लोचनजलैः वाष्पैः धौतं क्षालितं वक्षो यस्य
तथाभूतः । तूष्णीकाः मौनावलम्बिनः ।

(ख) अथेति । अथ अत इति पदद्वयं निम्ने व्याख्यातम् ।
हे नरविन्दलोचन ! पद्मनेत्र ! हंसाः सारासारविशेकिन इति व्यावत्

इति लोकार्द्धमेव भूयो भूयः प्रसीदितनयन एव पठति ।

गोपी । आलोक्य । अहो ! प्रेमानन्दास्वादमहिमा
देवस्य । अनुभूतस्य नृत्तकालीनभगवत्क्षणसाक्षात्कारा-
नन्दस्य ब्रह्मानन्दतोऽपि चमत्कारकारणत्वं चर्वणयासाद-
यति । अथेति उच्चावचशास्त्रसकलप्रतिपाद्यावबोधपरि-
समाप्तौ अत इति ब्रह्मानन्दादपि चमत्कारकारकत्वात् ।
हंसाः सारासारविवेचकचतुराः पादाम्बुजं अयेरन् ।
कुतः आनन्ददुग्धमिति स्वानुभूतानन्दमाहात्म्यसूचन-
मिदम् । परितोऽवलोक्य । अहो इत एव सर्वे परमभाग-
वताः । तथाहि

निःस्पन्दमुज्ज्वलरुचः सुशिखाः सुपूर्ण-

स्नेहास्तमःक्षयकृतः प्रतिशाखिमूलन् ।

आभान्ति शोभनदशास्त्र इमे महान्तो

निर्वातमङ्गलमहोत्सवदीपकल्पाः ॥ (ग)

आनन्ददुग्धम् आनन्ददुग्धमिति पदाम्बुजं पादपद्मं ते इति शेषः । अयेरन्
आश्रयेयुः । परमभागवताः परमभगवद्भक्ताः ।

(ग) निःस्पन्दमिति । निःस्पन्दं यथा तथा उज्ज्वला रुक् प्रभा
येषां तथोक्ताः उभयत्र समानम् । सुष्ठु शिखा चूडा अन्यत्र अप्यभागो
येषां तथाविधाः सुपूर्णः प्रचुर इत्यर्थः स्नेहः प्रेम तैलं वा येषां
तथाभूताः । तमसां मोहानां तिमिराणां वा क्षयं कुर्वन्तीति
तथोक्ताः । शोभना दशा अवस्था वृत्तिर्वा येषां तादृशाः ते इमे
महान्तः प्रतिशाखिमूलं प्रतितरुमूलं निर्वाताः वायुशून्याः मङ्गल-
महोत्सवस्य दीपकल्पा दीपसदृशाः आभान्ति शोभन्ते । वसन्ततिष्ठकं
वृत्तम् ।

अथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पिपार्कर्म कृत्वा स्व

भागे नाधीयीत य

वावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मास

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुन

चित्तमेतद्ब्रूहे ॥

प्रमेन गम्यत एष्वि

निगमेप्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शम

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स

ज्ञापन

भवतु अत्रैव कापि निभृतमुपविश्य राज्ञः प्रवेशं
प्रतिपालयामि । इति तथा करोति ।

ततः प्रविशति व्यक्तराजवेशः परिहृतधीतवसनयुगलो राजा ।
राजा । सोत्कण्ठम् ।

उत्कण्ठा भयतर्कयोर्बलवतोराच्छादनं कुर्वती
मामुच्चैस्तरलीकरोति चरणौ हा धिक् ! कथं स्तम्भुतः ।
हंहो देव ! परीक्षयाद्य भवतः प्रायः परीक्षा मम
प्राणानामपि भाविनी नहि मम प्राणेषु कोऽपि ग्रहः ॥ (घ)

इति शनैः शनैः परिक्रामति ।

शोपी । राजानं निर्वर्ण्य । अहो ! चित्रम् ।

प्रभावमात्रैकनृदेवचिह्नो

वीरो रसः सुप्त इवायमग्रे ॥

आनन्दशङ्काभयतर्कमिश्रः

कच्छ्रेण विन्यस्यति पादपद्मम् ॥ (ङ)

(घ) उत्कण्ठेति । बलवतोः भयतर्कयोः वाच्छादनं कुर्वती उत्-
कण्ठा देवदर्शनीत्युक्तं माम् उच्चैरतिशयेन तरलीकरोति चपल्यति
अधीरयति, हा धिक् कथं चरणौ मे इति शेषः स्तम्भुतः स्तम्भी-
भवतः हंहो देव ! अद्य भवतः परीक्षया प्रायः वाङ्मलेन मम
प्राणानामपि परीक्षा भाविनी भविष्यतीत्यर्थः मम प्राणेषु न हि
कोऽपि ग्रहः आदरः । अवदर्शनं विना प्राणान् न धीरयिष्या-
मीति भावः ।

(ङ) प्रभावेति । प्रभावमात्रमेव नृदेवचिह्नं राजचिह्नं यस्य
तादर्थ्यः राजवर्गविरहित इति भावः । मित्रिलो वीरो रस इव व्ययं
राजा इति शेषः आनन्देन शङ्काया भयेन तर्केण च मिश्रः संवेक्षितः

अष्टमोऽङ्कः ।

३४८

परितः सर्वे आत्मगतम् । अहो ! मङ्गलसूचमुद्रितकरोऽयं
राजा प्रतापवृद्धः कथमयं गृहीततपस्त्रिविवेषोऽस्मा-
दुपसर्षति स्वामिना(च)मुद्देगो भावी । तदवलोकयाम
किमयं करोति इति ।

राजा शनैरितस्ततोऽवलोकयन् सहस्रैवोपसृत्य दोषायमानं
भगवत्पञ्चकमुल्लयुगं परिषदीर्षाभ्यां दोर्षां दृढतरमाबिज्ञति ।

सर्वे । आलोक्य । अहो ! महानयमनर्थः (छ) । निमी-
लस्रयनकमलेन स्वानन्दावेशविवर्धनेन भगवताऽयमलक्षित
एव । यद्भगवच्चरणौ दधार तदस्य न विद्मः किं भावि ।

भगवान् । स्वानन्दस्य एव निमोक्षिताच्च एवानिभालनेनैव (ज)
मादं परिवृज्य ।

को नु राजन्निन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाब्जम् ।

न भजेत्सर्वतोमुख्यरूपास्यममरोत्तमैः ॥ (झ)

यन् कम्पे दुरतः कच्छेष कटेन पादपद्मं विन्यस्तुतिं निक्षिपति ।
उपजातिवृत्तम् ।

(च) सङ्कल्पेति । मङ्गलेन कालेण कोरेण वृद्धितः चिह्नितः करो-
यस्य तथाभूतः । स्वामिनो भगवतां श्रीचैतन्यानां गौरवातिशयद्योतकं
बलवचनम् ।

(छ) अनर्थः क्षुण्णपास्तः ।

(ज) निमोक्षनेन चर्चनेन ।

(झ) क इति । राजन्निन्द्रियं कस्यति कस्यापि सम्बोधनोक्तिर्वा
राजन् विराजन् जीवन्निवर्त्यः क इत्यस्य विशेषणमेतत् । इन्द्रियवान्
सहृदय इत्यर्थः सर्वज्ञः सर्वप्रकारेण कर्तुर्यस्य सः स्वयम्भूतस्य धर्मा
इत्यर्थः को जनः समरोत्तमैः देववरैर्वाद्यादिभिरुपास्यम् काराभ्यं
मुकुन्दचरणाब्जं न भजेत् ? सर्व एव भजेदित्यर्थः ।

अथ देशकालकृत-
र्शः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे

वतु मा वा । तस्

पाकर्म कृत्वा स्वा

मागे नाधीयीत य

वाप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

द्यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

जितमेतद्दृष्टे ॥

यमेन गम्यत एष्वि

निगमेप्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भा

यतेयं स प्रदेश इ

इति पुनः पुनः पठति ।

गोपी । अहो ! कौतुकम् ।

साहसं क्व च गुणाय कल्पते

क्वापि दूषणतया च सिध्यति ।

साहसेन यदकारि भूभुजा

तत्तपोभिरखिलैश्च नाऽऽप्यते ॥ (ज)

पुनर्निर्मात्य ।

महामल्लैरेष्य प्रकटभुजवचःस्थलतटी-

विनिष्प्रेषोद्गन्नास्थिभिरिव विदध्रे विकलता ।

स एवायं माद्यत्करिवरकराक्रान्तकदली-

तस्तस्याकारो भवति भगवद्वाहुदलितः ॥ (ट)

नेपथ्ये कलकलः ।

(ज) साहसमिति । साहसं सहसाकारित्वं क्व च कुत्रापि गुणाय कल्पते उपकरोतीत्यर्थः क्वापि च दूषणतया सिध्यति दोषो भवतीत्यर्थः । भूभुजा राज्ञा प्रतापरुद्रेणेति शेषः साहसेन यत् अकारि कृतम्, अखिलैः समग्रैः तपोभिरान्द्रावणादिभिरपि तत् न व्याप्यते न अभ्यते । उद्धतावृत्तं रात्र्यैर्नैरलक्षैरघोद्धतेति तल्लक्षणात् ।

(ट) महामल्लैरिति । महामल्लैः महावीरैः यस्य प्रतापरुद्रेण प्रकटया सुदृढया भुजवचःस्थलतट्या वाहुवचःप्रदेशेन यः विनिष्प्रेषः विशेषेण निपोडनं तेन उद्गन्तानि अस्थीनि येषां तथाभूतैरिव विकलता व्याकुलता विदध्रे विधृता, स एव कथं राजा भगवतः श्रीचैतन्यस्य बाहुभ्यां दलितः गादमाविहित इति भावः सन् माद्यता भस्मेन करिवरेण गजेन्द्रेण करेण युष्मन् व्याक्रान्तः यः कदलीतस्तम्भः तस्य आकार इव आकारो यस्य तथाभूतः भवति । शिखरिणीवृत्तम् ।

सर्वमोऽङ्कः ।

३५१

भगवान् । राजानं परित्यज्य तत्कलकलाकलितरथप्रस्थान-
सत्वरः (ठ) पुनर्जगन्नाथदिदृक्षया तथाविधसानन्दस्य एव निष्क्रामति ।

सर्वे । यथायथं तमनु निष्क्रामन्ति ।

गोपी । उपरुद्ध । महाराज ! जगन्नाथदर्शनार्थं गतो
देवः । सम्प्रति भवन्तोऽपि चलितुमर्हन्ति । इत्यानन्दतन्द्रितं
राजानमदाय निष्क्रान्तः । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

प्रतापब्रह्महृत्पद्मो नामाष्टमोऽङ्कः ।

अथ नवमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति किन्नरमिथुनम् ।

पुरुषः । प्रिये ! गतागतेभ्योऽपि संवत्सरेभ्यः खलु
जगन्नाथस्य गुण्डीचोक्षवः (क) परमरमणीयो दृष्टः ।
स्त्री । कथंविध (१) ।

(१) कथंविध ।

(ठ) लहिति । तेषां रथयात्रिकाश्रमिति भावः कलकलेन
कोकलहनेन आकलितम् अनुमितं यत् रथस्य प्रस्थानं तत्र सत्वरः
लरावन्तु तद्दर्शनोत्सुक इति भक्तः ।

(ड) आनन्दतन्द्रितम् आनन्दालसम् ।

(क) गतागतेभ्य इति । गतागतेभ्यः पूर्वपूर्वेभ्य इत्यर्थः ।
गुण्डीचोक्षवः रथयात्राचोक्षवः ।

अथ देशकालकृत-
दर्शः प्रवर्तते ।
द्वादश स्मृताः ।
चैत्रादिका स्मृताः ।
पेति निर्णयः ॥
दन्ते चान्द्रमासे य-
वतु मा वा । तस्-
पिपाकर्म कृत्वा स्व-
मागे नाधीयीत य-
वाप्यूर्ध्वं न दोषः
तैषी श्रावणीव-
एवोक्तः । रोहिण-
त् । अनयोः पक्ष-
धिकांश्चतुरो मास-
यामुपाकरणम् ।
ते श्रावण्याः प्राक्
ज्ञाध्ययनम् । पुन-
चितमेतद्ब्रूहे ॥
मेन गम्यत एष्वि-
निगमेप्यधीयीत ।
गति गम्यते । शम्-
वसितं स्वीकृतं भ-
तेयं स प्रदेश इ-

५२ । अस्मिन्नब्दे तु मूर्त्तिमतानन्दे नैव कनकगिरि-
गौरेण यतौन्द्रवैषधारिणा भक्तावतारेण श्रीकृष्णचैतन्येन
महोत्सवोऽयं (ख) सुरसत्वेन परस्परमणयो विहितः ।

स्त्री । हव्यौ ! हव्यौ ! अहं कथं सङ्गे ण णीदा । मए
दहुं ण पारिदं (१) ।

५३ । प्रिये ! आगामिन्यब्दे दर्शनीयो भवत्या ।

स्त्री । आगामिणि अब्दे जइ एव्वं होइ (२)

५४ । इतः प्रभृति तेनात्रैव (ग) स्थातव्यम् ।

स्त्री । एत्थ को णिप्रसो (३) । (घ)

५५ । जानामि तत्त्वम् ।

स्त्री । कथं जाणोदं (४) ।

५६ । परस्परं कथयतां तज्जनानां तज्जनानाञ्चित-
चरित्रविदां (ङ) कथयैव ।

(१) हा धिक् ! हा धिक् ! कहां कथं सङ्गे न नीता । मया
द्रष्टुं न प्राप्तम् ।

(२) आगामिनि अब्दे यदि एवं भवति ।

(३) अत्र को नियमः ?

(४) कथं ज्ञातम् ?

(घ) अब्दे वर्षे । कनकगिरिगौरेण काञ्चनाचञ्जवत् गौरमूर्त्तिना
भक्तावतारेण भक्तः सन् अवतरतीति भक्तावतारः तेन स्वयं भगवतापि
भगवद्भक्तत्वेनावतीर्णनेत्यर्थः । अयं शुण्डिचौखवः रथयात्रोत्सवः ।

(ग) तेन श्रीकृष्णचैतन्येन । अत्र जगन्नाथक्षेत्रे ।

(घ) कः नियमः ? का स्थिरता ? ।

(ङ) तज्जनानां तत्पार्षदानाम् । तज्जेति तज्जं श्रीकृष्णचैतन्यं

स्त्री । केरिसी सा कडा (१) ।

उरु । प्रिये ! श्रूयताम् अस्म्य (च) त्रिविध एव लोका-
नुग्रहप्रकारः ।

स्त्री । केरिसो तिस्रश्चिहो (२) ।

उरु । एकः साक्षात्कारी । द्वितीयः परहृदयप्रवेश-
लक्षणः । तृतीयश्चिन्तनमात्राभिर्भाव रूपः ।

स्त्री । विवेक्ष्य कहेहि (३) । (छ)

उरु । ये खलु पुरुषोत्तमचेवागमनसमर्थास्तेषां साक्षा-
त्कारी । तथा हि प्रतिसंवत्सरं सरंहसी (ज) नाना-
देशतः सर्वे जगन्नाथदर्शनतोऽपि तद्दर्शनबहोक्लृप्ता अदृष्ट-
पूर्वा अश्रुतपूर्वाः परस्मद्वस्त्राः प्राणिन उपतिष्ठन्ति ।

स्त्री । तदो तदो (४) ।

उरु । ततस्तेषु गौडीयाः प्रिया गौडीयानां मध्ये
येऽतिप्रियाः शतशो दृष्टवन्तस्तेऽप्यदृष्टवन्तोऽपि शुभादृष्ट-

(१) कीदृशी सा कथा ?

(२) कीदृशश्चिहो विधः ।

(३) विष्टल्य कथय ।

(४) ततस्ततः ?

भवे नाना विविधम् अङ्कितं पूजितं प्रशंसितमित्यर्थः यत् चरितं
तद्विदां तदभिधानाम् ।

(च) अस्य श्रीकृष्णचैतन्यस्य ।

(छ) विष्टल्य व्याख्याय विस्तरतः प्रकाशयेत्यर्थः ।

(ज) पुरुषोत्तमचेवेति । पुरुषोत्तमचेवेत्येव व्याख्यानं तत्र
समर्थाः श्रेष्ठाः । सरंहसाः सवेगाः सोतुलका इत्यर्थः ।

मथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे य

वितु मा वा । तस्

गोपाकर्म कृत्वा स्वा

नागे नाधीयीत अ

वाप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

व्यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुन

चित्तमेतद्बुद्धे ॥

यमेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

नज्ञापन

(१)

वन्तो यथा अमी । नरहरिरघुनन्दनप्रधानाः कति च न
खण्डभुवोऽप्यखण्डभाग्याः प्रथममिममदृष्टवन्त एते प्रति-
शरदं पुरुषोत्तमं लभन्ते । (भ)

कुलीनग्रामीणा अपि च गुणराजान्वयभुवो
जना रामानन्दप्रभृतय इमे देवसुहृदः ।
तथान्यायाचार्यादय उपचितप्रेमसरसा
महाविद्वांसोऽमी प्रतिशरदमात्रोपगमिनः ॥ (ज)
भगवन्नाम न्यायाचार्यसु पुरुषोत्तम एव भगवच्चैतन्य-
दर्शनाकाङ्क्षी यावज्जीवं स्थितः । एवमेषां साक्षादनुग्रहः ।
आगमनासमर्थानान्तु परहृदयमारुह्यानुग्रहः (ट)

(भ) तेषु आगमनसमर्थेषु । गौड़ीया गौड़ीदेशवासिनः । दृष्ट-
वन्त इति दृष्टं दर्शनं विद्यते येषां ते दृष्टवन्तः दृष्टा इत्यर्थः । अदृष्ट-
वन्तः अदृष्टं विद्यते येषां तथोक्ता अपि शुभादृष्टवन्तः सौभाग्यवन्तः ।
कतिचनखण्डभुव इति कतिचनखण्डे कुलापि भूपदेशे भवन्तीति
तथोक्ता अपि अखण्डभाग्याः समग्रभाग्यशालिनः । प्रतिशरदं प्रति-
वर्षम् । पुरुषोत्तमं जगन्नाथं लभन्ते पश्यन्ति ।

(ज) कुलीनेति । कुलीनाः कुलिते कर्मणि लीनाः ग्रामीणा
ग्राम्याः अपि च गुणराजान्वयभुवः महागुणवशसम्भूता इति
विरोधः कुलीनाः महाकुलप्रभृता ग्रामीणाश्चेति तत्परिहारो
बोध्यव्यः । इमे रामानन्दप्रभृतयः जनाः देवस्य श्रीकृष्णचैतन्यस्य
सुहृदः मित्राणि । तथा उपचितः परिपुष्टः प्रेमरसो येषां तथाभूता
महाविद्वांसः अमी न्यायाचार्यादयः प्रतिशरदमात्रम् उपगमिनः
प्रतिवर्षमात्रं जगन्नाथक्षेत्रे आगमिष्यन्तीत्यर्थः । शिखरिणीष्टम् ।

(ट) आगमनासमर्थानां वे खलु अत्रागमने अशक्तास्तेषामित्यर्थः ।
परहृदयम् आरुह्य आविश्य ।

क्रियते । हृदयारोहयोग्यास्तु अद्वैतनकुलब्रह्मचार्यादयः ।

स्त्री । किञ्चि (४) कथेहि (१)

पुरु । अद्वैतारोहवार्त्ता तु प्रथीयसी (४) तत्कथनं
बहुकालसाध्यम् । नकुलब्रह्मचारिहृदयारोहः श्रूयताम् ।

स्त्री । कथेहि अर्वाहर्दान् (२) ।

पुरु । अस्ति कश्चित् अश्वधामे परमवैष्णव आनन्द-
ब्रह्मचारी नकुलो नाम । तस्यैकस्मिन् दिवसे ग्रहग्रस्तस्यैव
कस्यामपि दशायामुत्पन्नायां आनन्दाश्रुपुलकनिर्भरस्य
दर्शनमात्रेणैव सर्वेषां हृदयकुहरे श्रीचैतन्यावेशोऽय-
मस्य (४) जात इति प्रत्ययमुत्पादयत एव कतिचिद्दो-
रात्रा गताः ।

स्त्री । तदो तदो (३) ।

पुरु । तदनु ।

गौरत्विषा कपिशयन् कुकुभः समन्ता-
दानन्दभोगपरिलोपितवाह्यवृत्तिः ।

(१) किञ्चित्कथय ।

(२) कथय अवहिता जि ।

(३) ततस्ततः ?

(४) किञ्चिदिति । हृदयारोहप्रकारः कीदृशस्तद्विषयं किञ्चिदिति
भावः ।

(४) अद्वैतेति । अद्वैतस्य आरोहः हृदयप्रवेश इत्यर्थः तस्य
वार्त्ता कथा प्रथीयसी अतिविस्तारिणी ।

(४) तस्येत्यादि । तस्य नकुलस्य । ग्रहग्रस्तस्यैव भूताविष्टस्यैव ।
दशायाम् अवस्थायाम् । हृदयकुहरे हृन्मध्ये । अस्य नकुलस्य ।

यथदेशकालकृत

र्गः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

रन्ते चान्द्रमासे

वतु मा वा । तस्य

पाकर्म कृत्वा स्व

ागे नाधीयीत

ावप्यूर्ध्वं न दोष

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मास

यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुन

चितमेतद्ब्रह्मे ॥

मनेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ।

गिति गम्यते । श

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

आवालयवृद्धतरुणैरथ लक्षसङ्घै-

लोकैरभूत् प्रणयिभिः परिपूज्यमानः ॥ (ण)

स्त्री । तदी तदी (२)

५२ । ततो दैवात्तस्मिन् काले तत्रागतेन भगवच्चैतन्य-
पार्षदेन शिवानन्देन तमुदन्तमत्यन्तसन्दिग्धमानतयात्
दिदृक्षुणा मनसि कृतं ब्रह्म ! किमेतस्य दर्शनेन साक्षा-
देव मया दृष्टोऽस्ति भगवान् । तदा लोकसुखसदृशं
किमस्य दर्शनेन भविष्यति सुखं नैवेति निवर्त्तमानेन पुन-
र्मनसि कृतम् ब्रह्म ! यद्ययं सर्वलोकवर्हिर्वर्त्तमानं मां
स्वयमेवाह्वय स्वसमीपं नीत्वा मामकमिष्टमन्त्रं प्रख्यापयति
तदा सत्यमेवात्र तस्यावेशो जात इति चिन्तयित्वा प्रसा-
रिणो जनसमूहस्य वह्निः स्थितवति शिवानन्दे यावदा-
वेशं तूष्णीं स्थितोऽप्यसौ कः कोऽत्र भो ! दूरे वर्त्तमानः
शिवानन्द आह्वयतामिति निदेशमात्रेण धावद्भिरेव

(२) ततस्ततः ?

(ण) गौरेति । अथ स इत्यध्याहार्यं गौरत्विषा काञ्चनकान्त्या
समन्तात् सर्वा इत्यर्थः कञ्चनः दिशः कपिशयन् पिशङ्गीकुर्वन् व्यानन्द-
भोगेन आनन्दातुभवेन परिणोपिता ज्यं नीता बाह्यवृत्तिः वह्निरि-
न्द्रियव्यापारः यस्य तथाभूतः तथा आवालयवृद्धतरुणैः लक्षसंख्यैः
वल्गुभिरिति भावः प्रणयिभिः अनुरागिभिः लोकैः परिपूज्यमानः
अभूत् । वसन्ततिथिकं वृत्तम् ।

(त) उदन्तं वृत्तान्तम् । एतत् आगत्य । लोकसुखसदृशम् अदृष्टभगवतां
लोकानां सुखसदृशम् । सर्वलोकेति ब्रह्मैव लोकेश्वरः वह्निः वर्त्तमानं
तिष्ठन्तम् । मामकं मदीयम् इष्टमन्त्रं प्रख्यापयति प्रकाशयति । तस्य

कतिभिरितस्ततो नामयाहं विचन्वद्भिरतिदूरे स्थितं तमा-
दाय तन्निकटमाययौ । अनन्तरञ्च तेन शिवानन्द ! भवतः
मनसि विचारितं यत् तदाकर्ण्यतां भवदीय इष्टमन्त्रश्चतु-
रक्षरो गौरगोपालदेवताकः । इत्याकलय्य । तेन निर्णीतं
सत्यैवेयं प्रथेति । (त)

स्त्री । अज्जउत्त ! तीत्तओ केरिसो (१) ।

पुरु । तृतीयसु चिन्तनमात्राविर्भावो यः सोऽपि श्रूय-
ताम् । एकदा तस्यैव शिवानन्दस्य भागिनेयः श्रीकान्त
एकक एव प्रथमं श्रीपुरुषोत्तममागत्य भगवच्चैतन्यचरणौ
ददृशं । अस्मिन्नेव समये कौतुकवशात् पुरीश्वरस्वरूपादि-
समक्षं भगवता किञ्चिज्जगदे जगदेकबन्धुना श्रीकान्त !
अस्मिन्नन्दे अहं तादृशो द्योदुरा वक्तव्यास्ते यथा नायान्ति
मयैव तत्र गन्तव्यमिति । अपि च शिवानन्दोऽपि भव-
न्मातुलो वक्तव्यः पौषे माषि तत्रोपसन्नेन मया भवित-
व्यम् । तत्र जगदानन्दोऽस्ति तत्रैव भिक्षा कर्त्तव्येति
निवृत्तेन श्रीकान्तेन भगवत्सन्देशे कथिते सति सर्वेऽहं-
तादृशबलनोद्यमाच्छिथिलीबभूवुः । शिवानन्दसु भग-
वदागमनमभिलषिष्युर्भगवद्भिचायामिदं लक्षिष्यतीति

(१) आर्य्यं पुत्र । तृतीयः कीदृशः ?

श्रीकृष्णचैतन्यस्य । प्रसारिणः विस्तारिणः । यावदावेशं भगवदावेश-
मनुबुद्धय इत्यर्थः । तेन नकुलेन । व्याकलय्य विजिज्य तेन शिवा-
नन्देन । प्रथा स्थापिति ।

थ देशकालकृत-
र्गः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

हन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्

पाकर्म कृत्वा स्व

ागे नाधीयीत य

वप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मास

द्यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुन

चितमेतद्ब्रूये ॥

मेन गम्यत एषि

निगम्यधीयीत ।

गिति गम्यते । श

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

स्थापन

कृत्वा भगवन्नियत्वेन वास्तुकवासुकदलीगर्भोत्थाकनिशा-
दिसामग्रीसमवधानाय (थ) स्थितवान् ।

स्त्री । तदो तदो (१) ।

पुरु । ततो देवाद् गोदावरीतः समायातेन रामानन्द-
रायेशोपबोधितो भगवान् न गन्तुमीष्टे । (६)

स्त्री । तदो तदो (२)

पुरु । ततोऽसौ शिवानन्दः श्रीनृसिंहानन्दब्रह्मचारीति
प्रथितं परमयोगीन्द्रं साक्षाद्वृसिंहमिव प्रद्युम्नब्रह्मचारि-
त्वेन पूर्वख्यातावपि भगवतैव नृसिंहोपासनासिद्धत्वेन
नृसिंहानन्द इति कारितस्रजं समये समुवाच । स्वामिन् !
आयास्वामीति कृत्वा भगवाच्चायातः । वास्तुकशाक (ध) -
मवलोक्य मनोदुःखमेव जायते ।

(१) ततस्ततः ?

(२) तदस्ततः ?

(थ) अस्मिन्नित्यादि । अस्मिन् अर्द्धे वर्षे द्योद्भुराः सद्याः ।
उपसन्नेन उपस्थितेन । अभिलिखिषुः अभिलिखितमिच्छुः । ललि-
ष्वति उपवीगि भविष्यतीत्यर्थः । वास्तुकादीति तत्तदव्यसंयहायेत्यर्थः ।

(६) गोदावरीत इत्यादि । गोदावर्याः समायातेन आगतेन ।
उपबोधितः आगृहीत इत्यर्थः । ईष्टे प्रभवति शक्नोतीत्यर्थः शिवान-
न्दसमीपमिति शेषः ।

(ध) प्रथितं विख्याततम् । नृसिंहमिव नरहरिमिव । पूर्व-
ख्यातावपि पूर्वप्रसिद्धावपि । भगवतैव श्रीकृष्णचैतन्येनैव । वास्तुक-
शाकं भगवद्विचार्य संगृहीतमिति भावः ।

स्त्री । तदो तदो (३) ।

पृष्ठ । ततस्ते नोक्तम् । मयैवानेतन्यो दिनद्वयमपेक्षता-
मिति तद्यभावज्ञोऽसौ तथैव श्रुत्वा । स च नृसिंहानन्दो
नृसिंहानन्दोऽपि तं समयमारभ्य समाधिस्थो दिनद्वया-
न्तरे शिवानन्दमाह्वय श्रुत्वा । भगवच्चैतन्यो राघवालयै
समानौतोऽस्ति । प्रातरवागमिष्यति मयैव पक्ष्यं भिक्षा
च दातव्येति श्रुत्वा तस्मिन्नपि तथोद्युक्ते सति स्वयमुषसि
कृतस्नानः शुचितरा भूत्वा पात्रे प्रवृत्तः स्नेच्छापूर्वं यथे-
ष्टमेव पेक्षितवान् । अनन्तरं तस्मिन्नेव समये श्रीचैतन्यस्य
जगन्नाथस्य नृसिंहस्य च पृथक् तयो भोगा विभज्य निष्पा-
दिताः । अनन्तरं तत्तन्नाम्ना समयं वह्निभूय निमोलित-
चक्षुरान्तरेण चक्षुषा पश्यति त्रीनेव भोगानेक एव भगवान्
भुङ्क्ते । अनन्तरं सञ्जातमहानन्दा गलदशुधारः सारः
वसुधैः प्रणयामर्षकताक्षेपमिव भद्रं भो ! भद्रं जगन्नाथेन
सह तवैक्यमतो जगन्नाथस्य भोगो भुञ्जतां नाम मम
नृसिंहस्य भोगः कथं भुञ्जते नृसिंहोऽयं मयाऽयमुपोषित
इत्युच्चैराक्रन्दन् (न) शिवानन्दे नोक्तःस्वामिन् ! कथमाक्रु-
श्यते इति ।

(२) ततस्ततः ?

(न) ततस्ते नोक्तमित्यादि । तेन नृसिंहानन्देन । तत्प्रभावज्ञः
तस्य नृसिंहानन्दस्य प्रभावज्ञः स्वसौ शिवानन्दः । श्रुत्वा विज्ञात्वा ।
नृसिंहानन्दः नृसिंहानां नरत्रेष्ठानां स्वधूनामित्यर्थः श्वानन्दः श्वानन्द-
जननः इत्यर्थः नृसिंहानन्दः तदास्त्वया प्रसिद्ध इत्यर्थः । समाधिस्थः

अथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तन्ते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता-

ति निर्णयः ॥

रन्ते चान्द्रमासे य-

स्तु मा वा । तस्-

पाकर्म कृत्वा स्वा-

गो नाधीयीत प्र-

वप्यूर्ध्वं न दोषः-

तैषी श्रावणीव-

एवोक्तः । रोहिण-

त् । अनयोः पक्ष-

धिकांश्चतुरो मासा-

द्यामुपाकरणम् ।

ते श्रावण्याः प्राक्-

ज्ञाध्ययनम् । पुनः-

ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

मेन गम्यत एष्वि-

निगमेप्यधीयीत ।

गिति गम्यते । शम्-

वसितं स्वीकृतं भा-

यतेयं स प्रदेश इ-

ज्ञापन

स्त्री । तदो तदो (१) ।

पु० । ततस्ते नोक्तम् । तव गास्वामिना चैतन्येन भोगवयमेव भुक्तं नृसिंहस्थोपवासो जात इति ।

स्त्री । तदो तदो (२) ।

पु० । ततः शिवानन्दे नोक्तम् । स्वामिन् ! नृसिंहार्थ-
मन्या भोगसामग्री कर्तव्येति । तथाकृते स्वस्थो बभूवेति
स्थिते शिवानन्दस्य संशयो जातः । किमनेनावेशवशा-
देवोक्तमथवा सत्यमेवेति मनसि कृत्वा पुनरन्यस्मिन्
संवक्षरे पुरुषोत्तममासाद्य भगवच्चैतन्यसविधे गतः ।
प्रसङ्गतो नृसिंहानन्दस्य तन्महिमकथनेऽवान्तरभूता पाक-
क्रिया तस्यातिसमीचीनित्यपि वदति भगवति सर्वेषु
सन्दिहानेषु मया गते संवक्षरे प्रौढे मासि तस्य भिक्षा
कृता । तत्र तस्य पाककौशलं ज्ञातमित्युक्ते पुनः सर्वे
सन्दिग्धा एव स्थिताः । शिवानन्दसु निःसन्देहो बभूवेति
व्याख्यातस्ते (प) विविधोऽनुग्रहप्रकारः ।

(१) ततस्ततः ?

(२) ततस्ततः ?

योगनिष्ठः । पक्वव्यं पाकः कर्तव्यः । तस्मिन् तथोद्युक्ते स्वाभिप्राया-
नुसारिणोत्तरार्थः । उपसि प्रभाते । प्रेषितवान् प्राकं चकार नृसिंहा-
नन्द इति शेषः । निष्पादिताः कृत्यताः । समर्थं निवेद्य । सारवं
समन्दम् । प्रणयानुपेक्षं प्रणयेष्वया कृतानुपेक्षिव कतिरिच्छारमिव ।
व्याक्रन्दन् वदन् ।

(प) तथा कृते इति । तथा कृते नृसिंहार्थमन्यस्मिन् भोगे
कृते इत्यर्थः स्वस्थः प्रकृतस्थः बभूव नृसिंहानन्द इति शेषः । भग-

स्त्री । अचरित्रं अचरित्रं । ता एदं पि कथेहि रामाय-
न्दे य कहे तथ गन्दुं णिसेहो किदो (१) ।

पुरु । प्रिये ! स तावद्भगवतोऽतिप्रणयी तद्विच्छेदं न
सहते । तेन तदुपरोधान्मथुरां जिगमिषुरपि वर्षद्वयमद्यम्ब
इति कृत्वा विलम्बितो भगवान् ।

स्त्री । अदो वरं एत्यज्जेव वट्टिस्सदि अहवा मडुरां
गमिस्सदि (२) ।

पुरु । प्रिये ! अधुना तु चिरमनुनीय तमेव रामानन्दं
तेनानुमतो गौडवर्त्मन्येव गन्तुमुद्यतोऽस्ति ।

स्त्री । अज्जउत्त ! पुणो एत्य आश्रमिस्सदि (३)

पुरु । अथ किम् ? ।

स्त्री । एत्य अत्थि सन्देहो । जदो मडुरा खलु एदस्स
पिअट्ठाणं (४) ।

पुरु । यद्यप्येवं तथापि ।

(१) आचार्यमाश्रय्यम् । तदिदमपि कैप्रथम् । रामानन्देन कथं
तत्तल गन्तुं निषेधः कृतः ।

(२) अतः परमवैयं स्थास्यति अथवा मथुरां गमिष्यति ।

(३) आर्यपुत्र ! पुनरत्रागमिष्यति ।

(४) अत्र अस्ति सन्देहः । यतो मथुरा खलु अस्ति प्रियस्थानम् ।

वच्चैतन्मसविधे भगवतः चैतन्मस विविधे समीपे । प्रसङ्गतः प्रस्ताव-
क्रमेण तद्विहितकथने तस्य पूर्वोक्तस्य महिम्नः कथने सतीत्यर्थः ।
अत्रान्तरभूताः प्रासङ्गिकी । तस्य नृसिंहानन्दस्य । अतिसमीचीना
अत्युत्कृष्टा । सन्दिहानेषु संशयानेषु । व्याख्यातः कथितः ।

यथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता
ति निर्णयः ॥

इन्ते चान्द्रमासे य
वितु मा वा । तस्य

पाकर्म कृत्वा स्वा
गमे नाधीयीत ग्र

वाप्यूर्ध्वं न दोषः
तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य
त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा
द्यामुपाकरणम् । इ

ति श्रावण्याः प्राक्
ज्ञाध्ययनम् । पुनः

ञ्चितमेतद्ब्रूहे ॥

प्रमेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इ

आपामरं प्राणिन उद्दिधीर्षो-

नीलाचलेन्दोरतिभारमेतम् ।

लघूकरिष्यन् पुरुषोत्तमस्यो

भूयोऽपि भावी पुरुषोत्तमोऽयम् ॥ (फ)

सो । आं होइ एवं होइ (१)

नेपथ्ये । भट्टाचार्य कथं रामानन्देनास्मिन् कर्मणि कृताऽऽवृत्तिः ।

पुरु । प्रिये ! श्रुतमिदं वदमिहितं मया तदेवाधुना
तद्विच्छेदविधुरो गजपतिरपि सार्वभौमेन सह सङ्ग्रह-
वासी । तदावामपि भगवन्तं नीलाचलचन्द्रं गानेनोप-
स्थातुं गच्छाव । इति निष्क्रान्तौ ।

प्रवेशकः । ततः प्रविशत्यासनस्यो राजा सार्वभौमश्च ।

राजा । भट्टाचार्य ! रामानन्दस्याग्रहपाशग्रन्थिशैथिल्ये-
नेव (व) भगवान् प्रस्थितः ।

सार्व । ईश्वरेण सार्धं किमधिको हठः (भ) कर्तुं

(१) आं भवति एवं भवति ।

(फ) आपामरमिति । अयं पुरुषोत्तमः श्रीचैतन्यः आपामरम्
आलयकालमित्यर्थः प्राणिनः जीवान् उद्दिधीर्षोः उद्धर्तुमिच्छोः
परित्राहकानस्येत्यर्थः नीलाचलेन्दोः जगन्नाथस्य अतिभारम् एतम्
आपामरप्राणिपरित्राणव्यापारमिति भावः लघूकरिष्यन् स्वमाहा-
त्म्येन खर्वयन्नित्यर्थः भूयः पुनरपि पुरुषोत्तमे अस्मिन् क्षेत्रे तिष्ठतीति
सघोक्तो भावी भविष्यतीत्यर्थः । उपजातिष्ठसम् ।

(व) आपह्येति । आपहः निर्वन्धः स एव पाशः तस्य पन्थि-
शैथिल्येन पन्थिशिथिलतया ह्रासेनेत्यर्थः ।

(भ) हठः बलप्रयोगः ।

नवमोऽङ्कः ।

३६३

शक्नते । तथापि वर्षद्वयमेव विलम्बितः ।

राजा । भट्टाचार्य ! रामानन्देन मे महानिषेधकारः
कृतः । तथाहि ।

आनीतो राजधान्याः पथि पुरुषकरणः कारितं चेक्ष्यं मे
स्पर्शः पादाम्बुजस्य व्यधित मम दुरापोऽपि सस्यक् सुखापः ।
वाक्पीयूषञ्च सानुग्रहमतिमधुरं पायितं श्रोत्रपेयं
यन्नाभूद्भूरियत्रैस्तदजनि सहसा शून्यमन्तस्तथापि ॥ (म)

सर्व । महाराज ! रामानन्दो हि भागवतोत्तम
एव । तथाहि ।

प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मः

स भवति भागवतप्रधान उक्तः । (य)

(म) आनीत इति । पुरुषं कृती करुणा यस्य तथाभूतः अथौ
भगवान् राजधान्याः पथि आनीतः मे मम चेक्ष्यं दर्शनं कारितञ्च,
मम दुरापः दुर्लभोऽपि सस्यक् सुखापः सुखप्रदः पादाम्बुजस्य चरण-
कमलस्य स्पर्शः व्यधित कृतः, अतिमधुरं श्रोत्रपेयं कर्णाभ्यां प्राप्त-
महं वाक्पीयूषं वचनान्तं सानुग्रहं यथा तथा पायितञ्च रामा-
नन्देनेति सर्वतः कर्तृपदमध्याहार्यम् । भूरियत्रैः वल्लभिः प्रबलैः
यत् न अभूत्, तत् अजनि सञ्जातं भगवद्दर्शनादिकमिति भावः,
तथापि सहसा अन्तः अन्तःकरणं शून्यम्, इदानीं भगवद्दिरङ्गादिति
भावः । स्वधरादन्तं अन्तर्ग्राणां त्वयेष तिसृणि यतिबुता स्वधरा
कीर्त्तिं तेयमिति तल्लज्जयात् ।

(य) प्रणयेति । प्रणयरसनया प्रेमजिह्वया प्रेमभवचनेनेति
भावः धृतम् अङ्घ्रिपद्मं करुणकमलं मेन तादृशः सः रामानन्दः
भागवतेषु भगवद्भक्तोऽथ प्रधानः अङ्कः उक्तः भवति कथ्यते इत्यर्थः ।

यदेशकालकृतध
र्शः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

इन्ते चान्द्रमासे या

वितु मा वा । तस्य

पाकर्म कृत्वा स्वा

गागे नाधीयीत प्रा

वावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

व्यामुपाकरणम् । इ

ति श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

चित्तमेतद्गृह्ये ॥

प्रमेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्

प्रवसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इति

तेनास्य भगवान् वश एव अतस्तदुपरोधेन भगवता
अथ्ये तादृशोऽनुग्रहः कृतः ।

राजा । रामानन्देन कियद्दूरमनुव्रजितव्यम् । (२)

भट्टा । भद्रकपर्थ्यन्तमिति श्रुतम् ।

राजा । स्वामिनः सङ्गे कियन्तश्चलिताः ।

सर्व । पुरीश्वर दामोदर-जगदानन्द-गोपीनाथ-गोवि-
न्दाद्याः पञ्चषा एव ।

राजा । हन्त ।

यदिपि जगदधीशो नीलशैलस्य नाथः ।

प्रकटपरमतेजा भाति सिंहासनस्यः ।

तदपि च भगवच्छ्रीकृष्णचैतन्यदेवे

चलति पुनरुदीचीं हन्त शून्या त्रिलोकी ॥ (ल)

सर्व । राजन् ! निरुपधिप्रेम्णो ह्रीदृशः प्रकाशः । (व)

राजा । अस्मदीयः कोऽपि न गतः प्रभोरनुपदम् । (श)

सर्व । राजन् ! प्रेम्णैवेदमुच्यते क तस्य त्वदीयजना-

(२) अनुव्रजितव्यम् अनुगन्तव्यम् ।

(ल) यहिति । यदिपि यद्यपि नीलशैलस्य नाथः प्रकटं विस्तृतं
परमं तेजो यस्य तस्याभूतं जगदीशः जगन्नाथः सिंहासनस्यः सन्
भाति राजते, तदपि तथापि च भगवच्छ्रीकृष्णचैतन्यदेवे पुनः
उदीचीं उत्तरां दिशं चलति गच्छति सति हन्त खेदे त्रिलोकी शून्या
जाता ममेति शेषः । मालिनोदत्तम् ।

(व) निरुपधीति निरुपधिप्रेम्णः अकृत्यप्रणयस्य । ह्रीदृशः
प्रकाशः प्रियतमविरहे सर्वशून्यत्वभासनमित्यर्थः ।

(श) अनुपदं मृत्पात्रम् ।

वेत्ता । तथापि तवाधिकारं यावत् तव लेखमादाय
पूर्वमेव कश्चिद्गतोऽस्ति करिष्यति च स एव सर्वसमाधानम् ।

प्रतिवसति नवीना वासमग्रे विधाय

प्रतिगृहमुपचारैर्भूरिभिः पूरयित्वा ।

कृतसुरचनमुच्चैस्तत्र तत्राभियुक्तैः

पदविहरणखेदं धुन्वते ते विप्रन्तः ॥ (ष)

भगवांस्तु रामानन्दस्य कतिरिर्यामित्येव जानाति ।

प्रविश्य । दौवारिकः । देव ! रामानन्दरायो द्वारमधि-
तिष्ठति ।।

राजा । त्वरितमानीयताम् ।

दौवा । यथाज्ञापयति । इति निष्कास्य तमादाय प्रविशति ।

राजा । उपसृत्य प्रणमति । रामानन्दं सादरमुपवेश्य । कथय
कियद्दूरं भवाननुगतो देवम् ।

राजा । इत इतो निवर्त्तस्वेति प्रतिपदमुक्तोऽपि भद्र-
कपथ्यन्तमनुगतवानस्मि । महासोज ! दुस्वजो हि व्यव-
हारमार्गः (स) । यतः

(ष) प्रतिवसतीति । स च तत्र तत्र अभियुक्तैः यत्नवज्जिः
श्रुतैः उच्चैः आतिशयेन कृतं कृत्यपि सा सुरङ्गना शोभना रचना संवि-
धानं यस्मिन् तदाविधं नवीनावाप्तं नूतनसावासम् अपि विधाय
कृत्वा प्रतिगृहं भूरिभिः उपचारैः परिवर्द्धैः पूरयित्वा
प्रतिवसति । यत्नेन व्याख्यायंते ते भयवच्छ्रीचैतन्यप्रभृतयः विप्रन्तः
प्रविशन्तः सन्तः पदविहरणखेदम् अध्वगमनमभिमित्यर्थः धुन्वते वाप-
नयन्ति । माखिनीछन्दः ॥

(स) व्यवहारमार्गः आचारपद्धतिः । अस्मिन् परिहरणोपायभूतं
सन्निधानमित्यर्थः ।

यथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे य

वतु मा वा । तस्य

पाकर्म कृत्वा स्वा

गमे नाधीयीत अ

वाप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

द्यामुपाकरणम् । इ

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

चितमेतद्गृह्ये ॥

प्रमेन गम्यत एव

निगमेष्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्

प्रवसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इति

गतापनम् (G. U.)

तमपि परमदीनोद्धारिकारुण्यसिन्धुं
 शिव शिव परिहाय त्वङ्गियैवागतोऽहम् ।
 कथमहह न जातस्तत्र मे देहपातः
 कुलिशकठिनमूर्त्तेर्ह्ययतोऽहं निवृत्तः ॥ (ह)

इत्यश्रूणि सञ्चति ।

सर्व । रामानन्द ! त्वमतिधीरोऽसि कथमेवमुक्ताभ्यसि
 द्वेष्टरो हि तथाविधलोल एव । व्रजवासिनो विहाय
 मथुरां गतः पुनस्ततोऽपि द्वारवत्यां पुनस्ततोऽपि काचित्
 काचित् । तत्रत्याः कथं सहन्तेस्म तदिरहम् । यद्यपि
 दुःसह एव भगवदिरहस्तथाऽपि स एव तं साहयते (ज)
 तदलमनुशोचनेन । राजानमधुना सान्त्वयितुमर्हसि न
 पुनः खेदप्रकटनेन खेदयितुम् ।

राजा । कथय ।

रामा । भवदधिकारं यावद्भवदीया एव गच्छन्ति
 तदूर्ध्वं मदीयाः पथि प्रज्ञा (क) एव गौडराष्ट्रं यावद्या-

(ह) तमिति । शिवशिवेति खेदस्तत्रकमव्ययम् । परमदीनोद्धारि-
 यत् कारुण्यं कृपा तस्य सिन्धुः सागरः तं श्रीचैतन्यमपि परिहाय
 त्वदुभयैव त्वत्तः भयादेव त्वं राजा, त्वया भद्रकर्मण्यन्तं भगवाननु-
 गमन्य इति आदिष्टं तदकरणे राजाज्ञालङ्घनमिति भवादिति भावः
 अहम् आगतः । हा अहह इति खेदस्तत्रकमव्ययम् । कुलिशस्त-
 वज्रस्यैव कठिना मूर्त्तिर्यस्य तादृशस्य मे मम तत्र कथं देहपातः
 शरीरनाशः कथं न जातः ? यतः अहं निवृत्तः । सालिनीवृत्तम् ।

(ज) स एव भगवानेव साहयते सञ्ज्ञं कारयति ।

(क) प्रज्ञाः प्रकटज्ञानशालिनः ।

स्यन्ति केचित्तेषां कियद्दूरं एवागमिष्यन्ति केचित्
दूरतरं यास्यन्ति ।

प्रविश्य । दौवारिकः । देव ! महाप्रभुमनुव्रजन्तो ये
रायस्य (ख) मनुजाश्चलिताः सन्ति तेषां कियन्तः
समायाताः ।

राजा । प्रविश्यन्तामविचारेणैव ।

दौवा । तथा करोति ।

प्रविश्य । पुरुषाः । जयति देवः ।

रामा । कथयत रे ! कियद्दूरं भगवन्तो गताः ।

पुरु । कुलिशायामं यावत् ।

राजा । सार्वभौमसुखं निरोक्षते ।

सार्व । देव ! नवद्वीपपारे पारेगङ्गं कश्चन तन्नामा (ग)
ग्रामोऽस्ति ।

राजा । ग्रामूलं कथय ।

पुरु । देव ! इतो देवाधिकारं यावत्तावत्तव प्रभावे-
णैव निर्वाहितवर्कसौकर्या अचङ्क्रमणेनैव सर्वे गतवन्तः ।
गौडसीम्नि प्रवेष्टुं त्रयः पत्न्याः । इयं रुद्रं एकस्तु जल-
दुर्गः तमेवोद्दिश्य चलिते सति तत्क्षीमाधिकारी तुरुष्को-
ऽरुष्कोषकार इव सर्वेषां मर्महा महामद्यपो दुर्हत्तचक्र-
चूडामणिः । इतो देमादु ये गच्छन्ति तेषां दुर्गन्तिः
क्रियते इति श्रुत्वा सर्वेषामेव भयमुत्पन्नं महाप्रभवे कोऽपि

(ख) रायस्य रामानन्दरायस्येत्यर्थः ।

(ग) पारेगङ्गं गङ्गावाः पारे । कुलिशायामनामा ।

मथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे य

वितु मा वा । तस्य

पाकर्म कृत्वा स्वा

रागे नाधीयीत ग्र

वावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

द्यामुपाकरणम् । इ

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

प्रमेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इति

न श्रावयति । अस्मत्सौमाधिकारिणोक्तम् । अत्र क्रियान्
विलम्बः क्रियतां यावन्मयाऽनेन (व) सन्धिः सन्धीयते
इत्येतावत् कथनसमकालमेव तस्यैव कश्चित् अस्मत्सौमा-
धिकारिणः समीपमागतः ।

राजा । ततस्ततः ।

पुरु । आगत्य कथितम् । यदि त्वमनुमन्यसे तदा भव-
द्देवादागच्छन्तं श्रीकृष्णचैतन्यदेवमहं विलोकये । (छ)

राजा । ततस्ततः ।

पुरु । ततोऽनेनोक्तम् । विचतुरैश्चेदायाति तदायातु
नामेति श्रुत्वा तथैवागतो भगवत्पादसमीपभूमौ निप-
तितश्चिरं प्रणनाम । ततः सर्वैरुक्तम् । भगवन्नस्य साहा-
य्येनैव सुखेन गन्तुं शक्यते । एनं प्रति कृपावलोकः क्रिय-
तामिति तदनुरोधेन तं प्रति कृतदृक्पाते भगवति स
यवनः पुलकाशुगद्गदस्वरो भवन् ग्रहयस्त इव जातः ।

*(घ) निर्वाहतेति । निर्वाहितं सम्पादितं वर्त्मनः पथः सौकर्यं
यैः तथाविधाः । अचङ्क्यमयेन अगमनेनैव तमेव जलदुर्गमेव ।
तत् सीमाधिकारी तत् सीमाध्यक्षः तदुक्तः तदास्वजातीयः कश्चित् ।
अस्मत्सौमाधिकार इव अस्मत्सु इव सर्वेषां पथिकानामित्यर्थः सर्वेहा
सर्वेपीडकः । महामद्यपः अतिमद्यपानमत्तः । दुष्टं चानां दुर्जनानां
चक्रं मण्डलं तस्य चूडामणिः शिरोरत्नम् । महामगने श्रीकृष्ण-
चैतन्याय । अनेन तदुक्तजातीयेन सीमाध्यक्षेण इत्यर्थः ।

(छ) विलोकये पश्यामि । अनेन अस्मत्सौमाधिकारिणा ।
विचतुरैः त्रिभिश्चतुर्भि वा ग्रहयस्तेः ग्रहेत्यर्थः ।

ततो गोपीनाथाचार्येणोक्तम् । अये ! महाप्रभुरयं सुखेन
कथं चलति ।

राजा । ततस्ततः ।

पुरु । ततस्तेनोक्तं (च) कियद्दूरं भवद्भिर्गन्तव्यम् ।
तदनु गोपीनाथेनोक्तम् । गन्तव्यं तावत् पाणीयहाटीपर्य-
न्तमिदानीम् ।

राजा । ततस्ततः ।

पुरु । ततः ।

प्रफुल्लरोमा गलदशुधारः

सगद्गदं किञ्चिदसौ जगाद ।

अहो मदीयं महदेव भाग्यं

देवस्य साहाय्यविधौ भवेयमिति ॥ (छ)

सकलसज्जननाविकैर्वाञ्छमाना नवीना तरणिर्मध्य-
गृहशालिनी पुनः प्रक्षालिता क्षणेनाधिनदि समाना-
यिता । अनन्तरं नौकान्तरं स्वयमप्यारुह्य भगवन्त एना-
मधिरोहन्त्विति निगदिते देवेन सह सर्वे तामारुरुहः ।
अथ स एव जलचरदस्युभयनिवारणाय स्वयमग्रेसरो
भूत्वा सन्देशरमुत्तीर्य पिच्छनदायासपर्यन्तमागतवान् ।

(च) तेन यस्मिन् ।

(छ) प्रफुल्लेति । अतौ यजनं प्रफुल्लरोमा लोमाञ्चितकलेवरः
तथा गलन्ती अशुधारः यस्य तफविधः सन् सगद्गदं यथा तथा
किञ्चित् उवाच अहो देवस्य साहाय्यविधौ साहाय्यविधाने भवेयं
यत्नवानिति शेषः इति महदेव मदीयं भाग्यम् । उपजातिष्ठतम् ।

यथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे य

वितु मा वा । तस्य

पाकर्म कृत्वा स्वा

रागे नाधीयीत प्र

वावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

द्यामुपाकरणम् । इ

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

ञ्चितमेतद्गृह्ये ॥

यमेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इ

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इ

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इ

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इ

वसितं स्वीकृतं भव

निवृत्तिसमये भगवता जगन्नाथ प्रसाद-मनोहराख्यमो-
दकाः प्रसादीकृताः । तानवाप्य हरिं वदेत्वाविष्टो भूत्वा
महाभागवतदशमापन्नः । (ज)

राजा । विस्मयं नाटयति ।

सर्व । एवमेवेश्वरस्य लीला । तथा हि
अस्थानेऽपि प्रथयति कृपामीश्वरोऽसौ स्वतन्त्रः
स्थानेऽप्युच्चैर्जनयतितरां नूनमौदास्यमेव ।
रामो देवः स गुह्यमकरोदात्मनीनं सखायं
क्षणः स्तोत्रैः प्रथमति विधौ हन्त मौनी बभूव ॥ (भक्त)

(ज) सकलेति । सकलैः सर्वैः सज्जनैः नाविकैः कर्षधारैः कर्ष-
धारस्तु नाविक इत्यमरः । नवीना न तु पुरातनीति भावः । मध्य-
गृहेति मध्येन मध्यस्थितेन गृहेण शालते शोभते इति । तथाविधा ।
तरणिः नौका स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः । प्रचालिता धौता ।
अधिनदि नद्यां विभक्तार्थे अव्ययीभावः । नौकान्तरम् अन्यां नौकाम् ।
जगन्नाथेति जगन्नाथस्य प्रसादाः मनोहराख्याः मनोहरनामानः
मोदकाः सिद्धान्ति । प्रसादीकृता प्रसन्नतया प्रदत्ताः । तान् मोद-
कान् अवाप्य प्राप्य । आविष्टः आवेशवान् । महाभागवतदशं भग-
वदुभक्तश्रेष्ठदशम् आपन्नः प्राप्तः ।

(भक्त) अस्थाने इति । असौ स्वतन्त्रः स्वाधीनः देश्वरः अस्थाने-
ऽपि अत्रोदयदेशेऽपि कृपां दद्यां प्रथयति प्रकटयति । स्थानेऽपि
योग्ये देशेऽपि नूनम् निश्चितम् औदास्यमेव ताच्छील्यमेव जनयति-
तराम् अतिशयेन जनयतीत्यर्थः । रामो देवः गुह्यं चण्डालम् आत्म-
नीनम् आत्मने हितं सखायम् अकरोत् । क्षणः विधौ ब्रह्मणि स्तोत्रैः
प्रथमति कृपि हन्त किमाश्चर्यं मौनीबभूव न तस्मै सन्तुतोषेति
भावः । मन्दाक्रान्तादृष्टम् ।

ततः ।

३६ । तदाज्ञया भगवत्कौर्त्सनं कुर्वन्तस्ते नाविका-
स्तथा तरणिमवाहयन्त (ज) यथैकेनाङ्गा पाणौ-
यहाटौग्रामे समुत्तीर्णाः स्मः ।

राजा । तत्र को वर्त्तते ।

शर्व । राघवपण्डितः ।

३७ । ततो यदभूत्तदास्यम् ।

राजा । कथमिव ।

शु । देव । ।

यावद्देवो न सुरसरितस्तो रसीमानमाप्त-

स्वावत् सर्वं जनमयमभूदन्त किं तद् ब्रवीमि ।

किं तत्रासन्नहह ! धरणीधूलयो लोकरूपाः

किं तारा वा मनुजवपुषः पेतुष्व्यां नभस्तः ॥ (ट)

एवं गङ्गातटतः कष्टेनैव तहाटौमस्याययौ देवः ।

राजा । ततस्ततः ।

(ज) तदाज्ञया तस्य यवनस्य आज्ञया । अवाहयन्त वाहितयन्तः ।

(ट) यावदिति । देवः यावत् सुरसरितः गङ्गायाः तीरसीमानं
न आप्तः न प्राप्तः तावत् सर्वं तीरमिति शेषः जनमयं लोकसारथ्य-
मिति यावत् अभूत् हन्त किमाश्चर्यं तत् किं ब्रवीमि, अहह इति
विस्मयजनकमव्ययं तत्र तीरभूसौ धरणीधूलयः भूरेणवः किं लोक-
रूपाः जनरूपधारिणः आसन् ? किं वा ताराः नक्षत्राणि मनुज-
वपुषः मनुष्यदेहधारिण्यः सन्तः नभस्तः आकाशात् उर्व्यां पृथिव्यां
मेतः पतन्ति क्व ? महती जनतासोदिति भावः । मन्दाक्रान्ताद्यन्तम्

यथ देशकालकृतध-
र्माः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे या

वितु मा वा । तस्य

पाकर्म कृत्वा स्वा

गागे नाधीयीत ग्र

वावप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

द्यामुपाकरणम् । श

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

ञ्चितमेतद्ब्रूहे ॥

यमेन गम्यत एषि

निगमेष्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्

वासितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इ

उ३ । ततस्तां रजनीं तत्रैव गमयित्वा परेष्वपि नौ-
बर्धनैव चलितवान् ।

अथो अविच्छिन्नशुभप्रवाहा
निरन्तराया चपलोर्भिहस्ता ।
निरन्तरं विष्णुपदावतारा
गङ्गेव दीर्घा जनपङ्क्तिरासीत् ॥ (ठ)

ततः कुमारदृष्टे श्रीवासपण्डितवाटोमभ्याययौ । तत्र
च गङ्गातीराद्वाटीपर्यन्तगमने यत्र यत्र पद्मर्षयतीशस्तत्र
पादरजसां ग्रहणाय प्राणि-पाणिपतनेन स पत्न्या हन्त
गर्त्तमय एव बभूव । तत्रोत्तीर्ण एव भगवति जगदानन्दः
शिवानन्दालये भगवद्गोचर एव (छ) गतवान् । तत्र तेन
चिरमेव स्थितमिति तदाशक्त्या भगवानुचानेतव्य इति
रचनावैशिष्ट्यमपि कृतवान् ।

(ठ) अथो इति । अथो अविच्छिन्नम् अविच्छिन्नम् विच्छेदमप्राप्तः
पुनः शोभनः प्रवाहः सञ्चारः स्रोतश्च यस्यान्तर्वाटी निरन्तराया
निर्वाधा उभयत्र समानमेतत् । चपला जर्मयस्तरङ्गा इव हस्ता
जर्मय एव हस्ता यस्यास्तथोक्ता विष्णुपदा च विष्णुवतार-
श्रीचैतन्यपददर्शनार्थमिति भावः अवतरति उपतिष्ठते इति तथाविधा
अव्यक्त विष्णोः पदात् अवतीर्णत्वार्थः दीर्घा विस्तारिणी उभयत्र
समानमेतत् जनपङ्क्तिः लोकसमूहः गङ्गेव निरन्तरम् अविरतम्
आसीत् सञ्चारेत्यर्थः । चपलाङ्गारः । उदजातिष्ठत् ।

(छ) वाटीपर्यन्तगमने श्रीवासयेति शेषः । पादरजसां पद-
धूनीनाम् । प्राणिनां देहिनां पाणिपतनेन हस्तनिक्षेपेण हन्तेति
आश्रयसूचकमव्ययम् । तत्र श्रीवासवाक्याम् उत्तीर्ण एव उपस्थित
एव । भगवद्गोचर एव भगवता अवदित एव ।

अथ

प्राचीरस्योपरि विटपिनां सर्वशाखासु भूमौ
रथ्यां रथ्यामनु पथि पथि प्राणिषु प्राप्तवन्तु ।
उच्चैरुच्चैर्वद हरिमिति प्रौढघोषेषु देवो
रात्रौशेषे तरिमधि शिवानन्दनौतः प्रतस्थे ॥ (८)

ततो जगदानन्देनोभयोः पार्श्वयोः कदलीस्तम्भपूर्य-
कुम्भमुकुलदोषावलिभिः सुरचनाविशेषेण शिवानन्दवाटी-
पथ्यन्तमभिमण्डितं वर्त्मरूढः क्षितसुमधुरवदनो जगदा-
नन्दकृतमिति मन्यमानो वामे वासुदेववाटीपथमपि तथा-
विधमालोक्य किमितोऽग्रे गन्तव्यं किमिति इति सन्दि-
ह्यतो वासुदेवेनोच्यते । भगवन्नग्रतः शिवानन्दवाटीमेवाल-
ङ्घुर्वति तथा कुर्वाणो जगदानन्देन धारितचरणाम्बुज-
स्तदीयभगवद्गृहं प्रविष्टः । अनन्तरं तच्चरणोदकं गृहपट-
लोपरि किञ्चिद्विकीर्य विजयदत्तपुरे परिलनेभ्यो जगदा-
नन्देनोच्यते । अनन्तरं मुहूर्तं स्थित्वा वासुदेववाटी-
मागत्य क्षणमवस्थाप्य पुनस्तारिणीमारुह्य चलितवति
भगवति चरणजलग्रहणार्थमाकण्डमग्नां

(८) प्राचीरस्येति । प्राचीरस्य उपरि विटपिनां उच्चोपरि
सर्वेषु शाखासु भूमौ रथ्यां रथ्याम् अन्तु मतिरथ्यं तथा पथि पथि
प्रतिपथं प्राणिषु प्राप्तवन्तु उपतिष्ठन्तु तथा उच्चैः उच्चैः हरिं वद
इति प्रौढः सहजान् घोषो जिनादः नेपां वादेषु सत्सु देवः श्रीवैतन्यः
रात्रौशेषे रजन्यवसाने तरिमधि वरपौ शिवानन्दनौतः सन् प्रतस्थे
श्रीवत्सगृहादिति शेषः । सन्दाक्रान्ताष्टकम् ।

अथ देशकालकृतध-
र्शः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता-
ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे या

वितु मा वा । तस्य

पाकर्म कृत्वा स्वा

गागे नाधीयीत प्रा

वाप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मासा

व्यामुपाकरणम् । श

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

क्षितमेतद्गृह्ये ॥

पमेन गम्यत एष्वि

निगमेप्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्भ

वासितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इति

यद्वैयग्रं (ण) जातं तदवलोक्य भगवतस्तथा करुणा जाता
 यथा सर्वैरेव चरणजलं प्राप्तमासीत् । ततस्तटवर्त्मनैव
 सर्वलोकाश्चलिता न केऽपि निवृत्तिरे ।

राजा । ततस्ततः ।

५५ । ततोऽहैतवाटीमध्येत्य हरिदासेनाभिवन्दित-
 स्तथैव तरणिवर्त्मना नवद्वीपस्य पारं कुलियानामग्रामे
 माधवदासवाच्यामुत्तीर्णवान् । नवद्वीपलोकानुग्रहहेतोः
 समदिनानि तत्र स्थितवान् । तत्र च नवद्वीपात् पार-
 गमने ।

य आतरः काकिणिकैकमात्र

आसीत् प्रतिव्यक्ति चिरं क्रमेण ।

वन्द्यसीष्वप्यथ नौषु सोऽभूत्

कार्पाण्यानामधिकाधिकोऽपि ॥ (त)

(ण) अभिमण्डितं सुशोभितम् । वर्त्म पन्थानम् । तदीयभग-
 वद्गुह्यं जगदानन्दस्य देवगृहं गृहपटबोपरि गृहस्य कादोपरि ।
 विकीर्य निभाय । वैयम्बं व्यपता ।

(त) य इति । यः आतरः तरपण्यम् आतरस्तरपण्यं स्यादि-
 क्रमः ॥ प्रतिव्यक्ति प्रतिजलं काकिणिकैकमात्रः एकमात्रा काकिणी
 वटाटकानां विंशतिरित्यर्थः वटाटकानां दशकद्वयं बन्धु सा काकिणीति
 बोधायती । चिरम् आसीत्, स तु आतरः वन्द्यसीषु बहुतरासु
 अपि नौषु क्रमेण उत्तरोत्तरमित्यर्थः कार्पाण्यानाम् अधिकाधिकः
 अपि कार्पाण्यां पणानां षोडशकं तदपेक्षयापि वसधिक इत्यर्थः
 अभूत् । भगवद्गुह्यार्थिनां जनानां बाहुल्यात् व्यपत्ताञ्चेति भावः ।

अपिच, दुर्गं वध्नाति वंशैर्दृढतरविपुलैर्माधवो यन्निशायां
तस्मात्तच्छूर्णभावं व्रजति जनघटाघटनेन क्रमेण ।
समाह्वान्येवमेव व्यजनि जनिमतां दर्शनौत्कण्ठभावां
सङ्गृह्यो यत्र देवः स्वयममरधुनीं स्नातुमीशोऽपि नैवः ॥ (थ)
एवं सप्तदिनानि तत्र स्थित्वा पुनस्तटवर्त्मनैव
चलितवान् ।

स यत्र यत्रोपसार देवो

वृत्तान्ततः प्राक् तत एव लोकाः ।

ततस्ततो भूरपि भूरिभुग्ना

विशिष्य विस्मापयते फणीन्द्रम् ॥ (द)

श्रुतञ्च गौडेश्वरस्य राजधान्याः पारे गङ्गं चलतो
भगवतः पश्चादुभयोः पार्श्वयोश्चलन्तीं लोकघटामालोक्य

(थ) दुर्गमिति । माधवः निशायां रजन्यां दृढतरविपुलैः कति-
दृष्टैः दीर्घैश्चेत्यर्थः । वंशैर् यत् दुर्गं वध्नाति तत् दुर्गं प्रातः जनघटानां
लोकसङ्घानां घटनेन सङ्घर्षणेन क्रमेण चूर्णभावं व्रजति चूर्णीभवती-
त्यर्थः । एवमेव समाह्वानि सप्तदिनानि व्याप्येत्यर्थः । दर्शनौत्कण्ठभावां
भगवद्दर्शनेच्छुकानां जनिमतां प्राणिनां सङ्गृह्यः सञ्चारः व्यजनि
सञ्जातः, यत्र सङ्गृह्ये सति स्वयम् देवोऽपि देवः सरधुनीं गङ्गां स्नातुं
न देशः न शक्नोत्यर्थः । सङ्घरादुत्तम् ।

(द) स इति । स देवः यत्र यत्र उपससार उपतिष्ठते स तत
एव तत्र तत्रैवेत्यर्थः । वृत्तान्ततः देवगमनवृत्तान्तादित्यर्थः । प्राक् लोकाः
उपसस्युरिति शेषः । ततस्ततः तत्र तत्र भूः पृथिवी अपि भूरिभुग्ना
अतिमात्रं निमोडितेत्यर्थः । विशिष्य विशेषणेत्यर्थः । फणीन्द्रं मूधरं
नागराजमित्यर्थः । विस्मापयते किमिदमिति चमत्कारयतीत्यर्थः ।
उपजातिदत्तम् ।

मथ देशकालकृतधर्माः प्रवर्तन्ते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे या

वितु मा वा । तस्य

लोपाकर्म कृत्वा स्वा

भागे नाधीयीत प्र

वाप्यूर्ध्वं न दोषः

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्षय

धिकांश्चतुरो मासान

यामुपाकरणम् । श

ति श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

चित्तमेतद्बुद्धे ॥

प्रमेन गम्यत एष्विति

निगमेप्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्य

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इति

गौडेश्वरो गङ्गातटघटमानोपकारिकामारुढो (ध) विस्मितः
 किमिदमिति यदा पृष्ठवान् तदा केशववसुनाम्ना तद-
 मात्येन कथितम् । शूरवाण ! (न) श्रीकृष्णचैतन्यो नाम
 कोऽपि महापुरुषः पुरुषोत्तमान्मथुरां प्रयाति तद्दिदृक्षया
 अमी कौकाः सञ्चरन्ति इति । ततस्तेनाप्युक्तम् । अयमौ-
 श्वरो भवति यस्यैवंविधं लोकाकर्षणमिति । अतः परञ्च
 श्रुतम् (प) । ततः कियद्दूरं गत्वा पुनः प्रत्यावृत्तो न
 तेन पथा मथुरां गमिष्यति अपि तु पुरुषोत्तममागत्य
 वनपथेनैवेति न जानीनः सत्यमसत्यंवेति ।

नेपथ्ये । सत्वं भोः सत्यम् ।

आगतश्च सहसा स एकको

नीलशैलतिलकं विलोक्य च ।

लोकसङ्कुलभिया वनाध्वना

निर्झुतः स मथुरां जगाम च ॥ (फ)

राजा । सविस्मयम् । काशीमिश्रस्य स्वर इव श्रूयते
 तदाह्वयताम् ।

(ध) गङ्गातटेति । गङ्गातटे घटमाना प्रसूता या उपकारिका
 प्रसूतमण्डपं तासु ।

(न) शूरवाण ! शूरान् वीरान् लायते रक्षतीति तदुच्यते ।

(प) तेन गौडेश्वरेणेत्यर्थः । श्रुतं तेनेति शेषः ।

(फ) आगतमिति । सः श्रीचैतन्यः एककः एकाकी सहसा आग-
 तश्च नीलशैलतिलकं जगन्नाथदेवं विलोक्य च लोकसङ्कुलभिया
 जनताभ्याम् निर्झुतः युगभावसामञ्जः सन् वनाध्वना स्वरस्यसारस्य
 मथुरां जगाम च । इन्द्रवज्राद्यतम् ।

प्रविश्य सत्वरम् । काशीमिश्रः । देव ! अयमयमनाहत
एवागतः ।

राजा । कथय किं तत्त्वमिदम् ।

काशी । सत्यमेव लोकभिया ततोऽपि निवृत्तः । ततो-
ऽपि केनाप्यविदित एव चलितवान् ।

राजा । सार्वभौम ! अस्माकन्तु समः पत्न्याः विच्छेद-
दुःखस्य तुल्यफलत्वात् । एकाकिनस्तस्य निर्वाहः कथं
भवतु ।

काशी । भिक्षायोग्याः कियन्तो विप्राः प्रेषिताः सन्ति
भगवता तु तत्र ज्ञायते ।

राजा । साधु मिश्र ! साधु किमप्युक्ता गतम् ।

काशी । आगतप्रायोऽहमिति ।

राजा । तत्किं दिनं भविष्यति ।

भट्टाचार्यः । जङ्घाजीविनः कियन्तो (व) गच्छन्तु
यथा भगवतो वार्त्ता प्रापयन्ति ।

सर्व । उचितमेवेतत् ।

राजा । काशीमिश्रमहापात्रं चन्दनेश्वरं मदाश्रया
समादिश यथैवं करोति ।

काशी । देव ! परीक्षामहापात्रं निवेद्य सर्वैव तस्या-
कारितमस्ति कतिचिदागतप्राया एव ।

(व) जङ्घाजीविनः जङ्घावृत्तयः पद्मजीविन इत्यर्थः । कियन्तुः
कतिपये ।

मथ देशकालकृतधर्म-
र्थाः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे या

वतु मा वा । तस्य

गोपाकर्म कृत्वा स्वा

गागे नाधीयीत ग्रह

वाप्यूर्ध्वं न दोषः ।

तैषी श्रावणीवत्

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्षय

धिकांश्चतुरो मासान

यामुपाकरणम् । रा

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

पमेन गम्यत एष्विति

निगमेप्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्य

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इति

प्रविश्य दौवारिकः । देव ! महाप्रभो वार्त्ताहारिखो
हारि वत्तन्ते ।

राजा । प्रवेक्ष्यन्ताम् ।

दौवा । तथा करोति ।

प्रविश्य वार्त्ताहारिणः । जयति जयति देवः ।

राजा । कथयत किं जानीथ ।

वार्त्ताहार । सर्वमेव जानौमः ।

प्रत्यावृत्तः स मधुपुरतो दृष्टवन्दावनश्रीः

कुञ्जे कुञ्जे तरणितनयाकूलतः क्लृप्तकेलिः ।

गत्वा गोवर्द्धनगिरिवरं कानने कानने च

भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा दिनकतिपयं वर्त्मनीशो व्यलोकि ॥ (म)

राजा । श्रे ! इन्दावने किं किं कृतं भगवता तज्ज्ञा-
नासि ।

वार्त्ताहार । पथ किम् । तत्तच्छ्रे समागतानां केषाञ्चि-
द्भाग्यभाजां (म) सुखतः श्रुतम् ।

राजा । कथ्यताम् ।

(म) प्रत्यावृत्त इति । स देशः मधुपुरतः मधुरायाः प्रत्यावृत्तः दृष्टा
इन्दावनख श्रीः येन तथाविधः इन्दावनश्रियं पश्यन्नित्यर्थः कुञ्जे कुञ्जे
प्रतिकुञ्जे तरणितनयाया वसुन्मायाः कूलतः कूले क्लृप्ता विरचिता
केलिर्येन तथाविधः क्लृप्तकूल इत्यर्थः ततो गोवर्द्धनगिरिवरं गत्वा
कानने कानने च प्रतिकाननमित्यर्थः भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा वर्त्मनि पथि
दिनकतिपयं व्याप्येत्यर्थः व्यलोकि दृष्टः अस्माभिरिति शेषः । इन्दा-
वनावृत्तम् ।

(म) भाग्यभाजां वीभाग्यशाजिनाम् ।

वाक्तांश्च । आविर्भावादवधि स निजानन्दवृन्दे ककन्दो

यद्यप्युच्चैः प्रथयतितरां तद्विकारप्रकारान् ।

वृन्दारण्योपगमसमये हन्त ते ते तरङ्गा

वृद्धिं प्राप्नुयदुपरि वचश्चित्तयोर्नी निवेशः ॥ (य)

तथाहि, कचन च यमुनावनान्तलक्ष्मी-

मवकलयन्नुरक्तिमुक्तकण्ठम् ।

विलपति परिरम्य लोभ्यबाहुः

प्रतिलतिकं प्रतिशाख सोऽखिलेशः ॥ (र)

अपिच, नैचिकीनिचयवीक्षणमोदा-

दुन्ददः खलितवान् गलदस्रः ।

(य) आविर्भावादिति । निजानाम् आनन्दवृन्दानाम् एकः अद्वि-
तीयः कन्दः मूलभूतः सः देवः आविर्भावात् जन्मान अवधि कारभ्य
यद्यपि उच्चैः सङ्गतः तस्य कन्दस्य विकारप्ररोहान् आनन्दाङ्कुरा-
नित्यर्थः प्रथयतितराम् अतिशयेन प्रकटयति खल्वध्याहार्यम् ।
तथापि वृन्दारण्यस्य उपगमसमये उपस्थितिकाले हन्तेति विषय-
द्योतकमव्ययं ते ते तरङ्गाः आनन्दविकारविशेषा इति भावः वृद्धिं
प्राप्नुः, यदुपरि येषामानन्दतरङ्गाणामुपरि वचश्चित्तयोः निवेशः नो
भवतीति शेषः काङ्क्षनसंयोरमोचरास्ते इति भावः । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

(र) कचनेति । अखिलानां जगतामीशः च देवः कचन च
कुतापि प्रदेशे यमुनाया वनान्तस्य वनसीम्नस्य लक्ष्मीं श्रियम् अवकल-
यन् प्रपन्नं प्रतिलतिकं लतासु लतरासु प्रतिशाखं शाखासु शाखासु
परिरम्य अखिलजने लोभ्यौ लालसौ बाहू यस्य त्रयाभूतः सन् बाहु-
रक्तया अचुराणेण सक्तः कण्ठो यस्मिन् तस्मै उच्चैरिष्यते यथा तपो
विलपति । प्रसितामावृत्तम् ।

मथ देशकालकृतधर्माः प्रवर्तन्ते ।

द्वादश स्मृताः ॥

चैत्रादिका स्मृता

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे या

वतु मा वा । तस्य

पाकर्म कृत्वा स्वा

गागे नाधीयीत प्र

वावप्यूर्ध्वं न दोषः ।

तैषी श्रावणीव

एवोक्तः । रोहिण्य

त् । अनयोः पक्षय

धिकांश्चतुरो मासान्

द्यामुपाकरणम् । श

ते श्रावण्याः प्राक्

ज्ञाध्ययनम् । पुनः

ञ्चितमेतद्ब्रूये ॥

पमेन गम्यत एष्विति

निगमेप्यधीयीत ॥

गिति गम्यते । शम्य

वसितं स्वीकृतं भव

यतेयं स प्रदेश इति

स्यन्दमानसुरसिन्धुरिवासी-

दातभग्न इए मेरुतटान्तः ॥ (ल)

राजा । ततः ।

वार्त्ताहारः । ततस्तैः (व) कथितम् ।

मदमुदितमयूरकसठकान्त-

द्युतिमभिवीक्ष्य कुतश्चिदप्यकस्मात् ।

स्वलति लुठति वेपते विरौति

द्रवति विषीदति हन्त मूर्च्छंतीशः ॥ (श)

अपिच, कापि वल्लकुलमुच्चलपुच्छं

धावमानमनुवीक्ष्य वनान्तः ।

(ल) नैचिकीति । नैचिकीनां लताविशेषाणां निचवस्य छन्दस्य
वीक्षणं दर्शने यः मोदः आनन्दः तस्मात् छन्दः उद्भूतविकारविशेषः
गलदस्य विगलितानुधार इत्यर्थः तथा स्वलितवान् प्रतनुं सन् स्यन्द-
मानसुरसिन्धुः स्ववन्ती गङ्गेव तथा वातेन भग्नः सेरोः तटान्तः तट-
प्रदेश इव आसीत् । स्वागताष्टकं स्वागता रथभगैर्गुरुरथर चेति
तस्मिन्नुच्यते ।

(व) तैः देवसङ्गिभिर्भाग्यवद्भिरित्यर्थः ।

(श) मदेति । हन्तेति विस्मये । ईशः देवः देवः अकस्मात्
कुतश्चिदपि प्रदेशादिति शेषः मदेन मुदितः प्रहृष्टः यः मयूरः तस्य
कण्ठस्य कान्ता या द्युतिः, ताम् अभिवीक्ष्य निरीक्ष्य स्वलति प्रतति
लुठति वेपते कम्पते विरौति विलपति द्रवति विषीदति विषयो
भवति मूर्च्छति च । दीपकालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । अप्रसूतप्रसूतयो-
र्दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं सादनेकासु क्रियासु चेदिति ।
प्रणितायाश्चतस्रः ।

(अ) कापीति । ईशः देवः वनान्तः काननमध्ये कापि कुलापि

कण्टकावल्लिनि वर्त्मनि सद्यो

विचिताङ्गमभितः खलतीयः ॥ (ष)

राजा । ततः ।

वार्त्ताहारः ।

कुञ्जसीमनि कदाऽपि यदृच्छा-

मूर्च्छया निपतितस्य धरण्याम् ।

आलिहन्ति हरिणा मुखफेणा

नापिबन्ति शकुना नयनाम्भः ॥ (स)

कदापि, पतयालुरसावुपत्यकाया-

मपि गोवर्द्धनभूधरस्य देवः ।

अनुरागसुधाब्धिभ्रमज्जो

नहि भग्नोऽपि वह्निर्यथा विवेद ॥ (इ)

प्रदेशे उच्चपुच्छम् उच्चतलाङ्गुलं धावमानं वत्सकुलं गोशावकशृन्दम्
अनुवीक्ष्य निरीक्ष्य सद्यः तत्क्षणं कण्टकावल्लिनि कण्टकाकोर्णे इत्यर्थः
वर्त्मनि पथि अभितः सर्वतः विचितानि अङ्गानि यस्मिन् तद् यथा
तथा खलति निपतति । स्वागताङ्गत्तम् ।

(ष) कुञ्जेति । कदापि कुञ्जसीमनि निजकुञ्जभूमौ यदृच्छया अक-
स्मात् या मूर्च्छां तया धरण्यां भुवि निपतितस्य देवस्य हरिणा मुख-
फेणान् आलिहन्ति आखादयन्ति, शकुनाः पक्षिणश्च नयनाम्भः अशु-
जलम् आपिबन्ति । स्वागताङ्गत्तम् ।

(इ) पतयालुरिति । असौ देवः गोवर्द्धनभूधरस्य गोवर्द्धनगिरेः
उपत्यकायाम् आसन्नभूमौ अपि उपत्यकाद्रेरासन्ना भूनिर्झरमधि-
त्यक्त्यमरः । अनुराग एव सुधाब्धिः अमृतसिन्धुः तस्य मध्ये भग्नः
निरतिशयावेशवशवद् इत्यर्थः पतयालुः पतन् अतएव वह्निः भग्नो-

मथदेशकालकृत
र्शः प्रवर्तते ।

द्वादश स्मृताः ।

चैत्रादिका स्मृत

ति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे

वितु मा वा । तर

पाकर्म कृत्वा स्व

गागे नाधीयीत

वाप्यूर्ध्वं न दोष

तैषी श्रावणी

एवोक्तः । रोहि

त् । अनयोः पद

धिकांश्चतुरो मास

द्यामुपाकरणम् ।

ति श्रावण्याः प्राव

ज्ञाध्ययनम् । पुन

चितमेतद्दृष्टे ॥

पमेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत

गिति गम्यते । श

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश

प G.U. 1)

अनुवनमनुकुञ्जमीक्षमाणे

रुदति विभावनुरक्तिमुक्तकण्ठम् ।

रुदुरिव लताश्च शाखिनश्च

द्विजसृगराजिरभ्राज मूर्च्छयैव ॥ (च)

अपिच, विलपति करुणस्वरेण देवे

जलधरधोरगभीरनिस्त्रनेऽपि ।

चिरमनुविलपन्ति वास्यकण्ठाः

कचन च लास्यमपास्य नीलकण्ठाः ॥ (क)

एवमत्यनुरागवैकल्यादीश्वरत्वेनैव धार्यमाणदेहं तमा-
लोकयद्भिः पुण्यवद्भिर्वलभद्रभट्टाचार्यादिभिरहो अनर्थो
ऽयमापतित इति चिन्तयद्भिर्वलादिव वृन्दावनाभिष्का-

ऽपि चूर्णितवाद्याङ्गोऽपि व्यथां क्लेशं न विवेद न ज्ञातवान् ।
हरिण्यलुताष्टतम् अयुजि प्रथमेन विवर्जिता द्रुतविचलित्विता हरिण्य-
भुतेति तद्वक्ष्यात् ।

(च) अनुवनमिति । अनुवनं वने वने अनुकुञ्जं प्रतिकुञ्जम् देव-
माणे पश्यति विभौ देशेऽतएव अतुरक्ताया अनुरागेण मुक्तकण्ठम्
उच्चैः रुदति विलपति सति लताश्च शाखिनः तरुवश्च रुदुरिव ।
द्विजानां पक्षिणां सृगाणाञ्च राजिः वृन्दं मूर्च्छया अभाजीव आक्रा-
न्तेव । दुष्प्रियापाष्टतम् ।

(क) विलपतीति । कचन च कुत्रापि प्रदेशे जलधरस्त्वेव धोरः
स्वनः गभीरः निस्त्रनो यस्य तादृशोऽपि आनन्दसुप्तादयत्नधीति भावः
देवे करुणस्वरेण दीनस्वरेण विलपति सति नीलकण्ठा नयूराः लास्य-
मपास्य त्वक्ता यास्यकण्ठाः निरुद्धकण्ठा इति भावः चिरं वृ-
क्ष्यम् अनुविलपन्ति रुदन्तीत्यर्थः । दुष्प्रियापाष्टतम् ।

मन्मथोऽङ्कः ।

३८३

चितो भगवानिति न विरकालावस्थितिस्तत्र (ख)
तस्येति । ततश्च ।

यः प्रागेव प्रियगुणगणैर्गाढबद्धोऽपि मुक्तो
गेहाध्यासाद्भव इव परो भूत एवाप्यभूतः ॥

प्रेमालापैर्दृढतरपरिष्कृतैः प्रयागे
तं श्रीरूपं सममनुपमेनानुजग्राह देवः ॥ (ग)

राजा । सार्वभौम ! अतिप्रेष्ठहृन्दावनीऽपि (घ) कथ-
मसौ खलमेव कालं तत्रावतस्ये ।

सर्व । जगन्नाथेन तद्विरहमसहमानेन समाकृष्ट इव ।

अपिच, प्रियस्वरूपे दयितस्वरूपे

प्रेमस्वरूपे सहजाभिरूपे ।

(ख) अत्यन्तुरागवैकल्यात् अत्यन्तानुरागावेशादित्यर्थः । ईश्वरत्वेन
एवेति ईश्वरादन्यः तथाविकृतौ नैव देहं धर्तुं शक्नोतीति भावः ।
तत्र हृन्दावने तस्य विरकालावस्थितिः बद्धकालावस्थानं न जातेति
शेषः ।

(ग) य इति । यः प्रागेव पूर्वमेव प्रियाणां प्रेमास्पर्शानां वस्तूनां
गुणगणैः गाढबद्धोऽपि नितरां निगडितोऽपि गेहाध्यासात् गृहा-
यस्थानात् मुक्तः विरहितः त्यक्तगृहस्थितिरित्यर्थः परः श्रेष्ठः रसः
अनुराग इव तथा भूत एव भूर्त्तिमानेवापि अभूतः अशरीर इवेत्यर्थः
देवः प्रयागे तदाख्यतीर्थे तं सभं काञ्चनपुरीषयोस्तुल्यदृष्टिमिति भावः
श्रीरूपं तदाख्यं गोखामिनिं प्रेमाभापैः सप्रणयभाषणैः तथा दृढतर-
परिष्कृतैः गाढाबिह्वनविहासैः अनुपमेन अत्यन्तमित्यर्थः अनु-
जग्राह अनुमृहीतवान् । मन्दाक्रान्तादृक्तम् ।

(घ) अतिप्रेष्ठेति । अतिप्रेष्ठम् अतिप्रियं हृन्दावनं यत्न
तथाविधः ।

अथ देशकालकृत
दर्शः प्रवर्तते ।

ग द्वादश स्मृताः
ग चैत्रादिका स्मृत
येति निर्णयः ॥

इदन्ते चान्द्रमासे
भवतु मा वा । त
गोपाकर्म कृत्वा स्
भागे नाधीयीत

त्रावप्यूर्ध्वं न दोष
गि तैषी श्रावणी
प्र एवोक्तः । रोहि
मेत् । अनयोः प

धिकांश्चतुरो मास
द्यामुपाकरणम् ।

कृते श्रावण्याः प्राव
ज्ञाध्ययनम् । पुन
ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

यमेन गम्यत एषि

निगमेष्यधीयीत
गिति गम्यते । श

पवसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

निजानुरूपे प्रभुरेकरूपे

ततान रूपे खविलासरूपे ॥ (ङ)

राजा । ततस्ततः ।

वार्ताहारः । ततश्च वाराणस्याम् ।

चन्द्रशेखर इति प्रथितस्य

छासुरस्य भवने भुवनेशः ।

प्राक्तनैः सुकतराशिभिरस्य

प्रत्यपद्यत तदा स यतीन्द्रः ॥ (च)

राजा । ततस्ततः ।

वार्ताहारः । तदानीन्तु ।

तमेव पश्येत्पुनरागपूर्वं

विश्वेश्वरो विश्वमिव न्ययुङ्क्त ।

कुतोऽन्यथा तावति तुल्यकाले

तुल्यक्रियः सर्वजनो बभूव ॥ (छ)

(ङ) प्रिवेति । प्रभुर्जगन्नाथः प्रियं स्वरूपं लक्षणं ययोः प्रिवेति, दयितम् अभिमतं स्वं रूपं स्वरूपं ययोः तदाविधे, प्रेमस्वरूपे प्रेमपूर्णं इत्यर्थः । चन्द्रशेखररूपे सनातनचन्द्रे, निजानुरूपे स्वयोग्ये एकरूपे अद्वित्ययोग्ये शास्त्रिनौ इत्यर्थः । खविलासरूपे सक्तीडानुरूपे इत्यर्थः । रूपे रूपद्वयमित्यर्थः । सस्य श्रीचैतन्यस्य चेति शेषः ततान विस्तारित-
वान् प्रकटयामास्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

(च) चन्द्रशेखर इति । भुवनेशः यतीन्द्रः तदा चन्द्रशेखर इति प्रथितस्य प्रसिद्धस्य छासुरस्य विप्रस्य भवने अस्य विप्रस्य प्राक्तनैः पूर्व-
जन्मार्जितैः सुकतराशिभिः पुण्यपरम्पराभिः हेतुभिः प्रत्यपद्यत
उपतप्तौ । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(छ) तमेति । विश्वेश्वरः शिवः एव व्यागत्य तं यतीन्द्रं पश्य

नवमोऽङ्कः ।

३८५

अपिच, ब्रह्मचारिण्यहिभित्तुवनस्था

याज्ञिका व्रतपराश्च तमौयुः ।

मत्सरैः कतिपयैर्यतिमुख्यै-

रेव तत्र न गतं न स दृष्टः ॥ (ज)

राजा । सार्वभौम ! किमिति तथाविधानामपि (झ)

तादृशं मात्सर्यम् ।

सर्व । महाराज ! यावन्मनोजयो न भवति तावदेव
भगवती मत्सरलेता न कश्चिदपि मुञ्चति ।

राजा । ततस्ततः ।

वाचाचारः । ततश्च ।

अवलोक्य इति विश्वं सर्वं जनम् अतुरागपूर्वं न्ययुङ्क्तेव निबुक्त-
वानिव । अन्यथा नो चेत् तावति तत्परिमिते खल्वे इत्यर्थः । तत्काले
समकाले सर्वजनः तत्क्रिया दर्शनादिव्यापारः सद्य तादृशः कृतः
कस्मात् इत्यर्थः । तत्तत्त्वाः सर्वे जनाः विश्वेश्वराभ्युदिता इव तं
भीन्दुम् अश्वर्ज्वासासुरिति भावः । उपजातिष्ठत्तम् ।

(ज) ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारिणः गुरुकुलस्था वेदाध्ययनरताः
गृहस्थः गृहस्थाः भिक्षवः योगिनः वनस्थाः तापसाः याज्ञिकाः
यज्ञालुष्टानरताः व्रतपराः नियमवन्तश्च जनाः तं यतीन्द्रः ईशुः प्रायुः
अश्वर्ज्वासासुरित्यर्थः । मत्सरैः विद्वेषिभिः कतिपयैः यतिमुख्यैः
योगिवरैरेव तत्र यतीन्द्रसकाशे इत्यर्थः न गतं नोपस्थितं न च सः
यतीन्द्रः दृष्टः । इन्द्रयज्ञाष्टत्तम् ।

(झ) तथाविधानां योगिनामित्यर्थः । मात्सर्यं विद्वेषः ।
मनोजयः सायः दुःखम् । भगवती सर्वशक्तिमती ईश्वरेऽपि विरुद्ध-
मतिदायिनीति भावः मत्सरलेता मत्सरित्वम् । कश्चिदपि जनं योगि-
नं करणीयत्वर्थः । मुञ्चति त्यजति ।

अथ देशकालकृत
दर्शः प्रवर्तते ।

॥ द्वादश स्मृताः

॥ चैत्रादिका स्मृत

येति निर्णयः ॥

॥ दन्ते चान्द्रमासे

भवतु मा वा । त

नोपाकर्म कृत्वा स्व

भागे नाधीयीत

त्रावप्यूर्ध्वं न दोष

गी तैषी श्रावणी

प्र एवोक्तः । रोहि

मेत् । अनयोः पद

धिकांश्चतुरो मास

द्यामुपाकरणम् ।

कृते श्रावण्याः प्राव

ज्ञाध्ययनम् । पुन

ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

यमेन गम्यत एषि

निगमेप्यधीयीत

गिति गम्यते । श

प्रवसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश

गौडेन्द्रस्य सभाविभूषणमणिस्थिता य ऋदां त्रियं
रूपस्याग्रज एष एव तरुणीं वैराग्यलक्ष्मीं दधे ।

अन्तर्भक्तिरसेन पूर्णहृदयो वाह्येऽवधूताकृतिः

शैवालैः पिहितं महासर इव प्रीतिप्रदस्तद्विदाम् ॥ (ज)

राजा । ततस्ततः ।

वाक्तांहारः । तं सनातनमुपागतमच्छो-

दृष्टिमात्रमतिमात्रदयार्द्रः ।

आलिलिङ्ग परिघायतदोभ्यां

सानुकम्पमथ चम्पकगौरः ॥ (ट)

राजा । कथमिव । तस्य (ठ) दर्शनं जातम् ।

वाक्तांहारः । श्रुतमिदं तन्मुखादेव । (ड)

(ज) गौडेन्द्रस्येति । गौडेन्द्रस्य गौडाधिपतेः सभाविभूषण-
मणिः समोज्ज्वलकररत्नम् अन्तर्भक्तिरसेन आभ्यन्तरभक्तिभावेन पूर्णं
हृदयं यस्य तथाभूतः वाह्ये अवधूतस्य तिरस्कृतस्य वा सन्ध्यामिन
आकृतिरिव आकृतिर्यस्य तथोक्तः अतएव शैवालैः पिहितम् आश्रितं
महासर इव तद्विदं तदभिज्ञानमित्यर्थः प्रीतिप्रदः सन्तोषदः य
स्यः रूपस्य तदाख्यस्य गोलाभिन एव अग्रजः ज्येष्ठः तरुणीम्
लक्ष्मीं वैराग्यलक्ष्मीं दधे साख्यतं वैराग्यमवलम्ब्य इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं प्लुतम् ।

(ट) तमिति । अथ अन्तरं दृष्टिमात्रम् अतिमात्रदयार्द्रः स
चम्पकगौरः चम्पककुसुमवत् गौरमूर्तिः अल्लोरुपागतं चक्षुर्गोचरं तं
वैरागिणमित्यर्थः सनातनं सानुकम्पं सदयं परिघातदोभ्यां परिघ-
दीर्घमुजाभ्याम् आलिलिङ्गं । सागताप्लुतम् ।

(ड) तस्य सनातनस्य ।

(ड) तन्मुखात् तस्य सनातनस्य मुखात् ।

राजा । कथ्यताम् ।

वाचांहारः ।

औत्कण्ठैः एकपुरःसराः प्रथमतो ये यान्ति नाथायतो
निष्क्रामन्ति त ईशनामनिरताः सास्त्राः सरोमोद्गमाः ।
यातायातवतां क्रमं विगणयन् तत्पादधूलीजुषन्
सर्वज्ञेन वहिः स्थितो भगवता कैरप्ययं नायितः ॥ (ठ)

राजा । ततस्ततः ।

वाचांहारः । ततश्च न मे प्रियश्चतुर्वेदीत्यादि पठित्वा
सत्वरमवतीर्यायं दोर्भ्यां परिरब्ध इति । (ण)

राजा । ततस्ततः ।

(ठ) औत्कण्ठेति । ये जनाः औत्कण्ठ्यम् एव एकम् अद्वितीयं
पुरःसरम् अयसरं येषां तथाभूताः प्रभुदर्शनार्थम् उत्कण्ठाकुला
इत्यर्थः सन्तः प्रथमतः अयतः नाथायतः प्रभुसमीपे इत्यर्थः यान्ति
गच्छन्ति । ते देशस्य प्रभोर्नामनिरताः नाम कीर्तयन्त इत्यर्थः सास्त्राः
आनन्दवाष्पवर्षिणः सरोमोद्गमाः रोमाञ्चितकण्वेवरा इत्यर्थः सन्तः
निष्क्रामन्ति प्रत्यावर्त्तन्ते इत्यर्थः इत्यं यातायातवतां गच्छतां प्रत्या-
गच्छताञ्चेत्यर्थः क्रमं भावं विगणयन् विज्ञितयन् तस्य भगवतः पाद-
धूलीः पदरजंजि जुषन् स्वेवमानः वा आकाङ्क्षन् वहिःस्थितः पथिस्थ
इत्यर्थः अयं सनातनः कैरपि जनैरिति शेषः सर्वज्ञेन सर्वान्तर्गमिना
भगवता नायितः प्रापितः । देवस्य आनयनदर्शनेषु सुकान्तं गता-
शूतानां भावदर्शनेन अनेन यथा भगवान् आममिष्यतीति सम्भाव्य
पथिस्थितोऽसौ भगवता प्राप्त इति भावः । शार्दूलविश्रीडितं वृक्षम् ।

(ण) न मे प्रिय इति । चतुर्वेदी चतुर्वेदनिरतो जनः मे मम न
प्रिय इति पठित्वा अवतीर्य तत्संकाशमेव इत्यर्थः अयं सनातनः
दोर्भ्यां बाहुभ्यां परिरब्धः आबिज्ञितः । देवेनेति शेषः ।

अथ देशकालकृत
शः प्रवर्तते ।

। द्वादश स्मृताः

। चैत्रादिका स्मृत

पेति निर्णयः ॥

दन्ते चान्द्रमासे

वतु मा वा । त

गोपाकर्म कृत्वा स्

भागे नाधीयीत

श्रावण्यूर्ध्वं न दोष

गि तैषी श्रावणी

ए एवोक्तः । रोहि

मेत् । अनयोः प

धिकांश्चतुरो मास

द्यामुपाकरणम् ।

तुते श्रावण्याः प्रा

ज्ञाध्ययनम् । पुन

ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

यमेन गम्यत एति

निगमेप्यधीयीत

गिति गम्यते । श

प्रवसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश

वार्ताहारः । ततस्तत्रैव काऽपि किंवदन्ती (त) श्रुता ।
राजा । काऽसौ ।

वार्ताहारः ।

पुरुषोत्तममेव तैः पुनर्गमयित्वा कतिचिद्दिनान्यपि ।
रमितैः प्रभुणैश्च तद्विराट्पथं वृन्दावनमेव गच्छते ॥ (थ)

राजा । किं देवेन सहैव वा किं पश्चात् ।

वार्ताहारः । पश्चादेव भविष्यति । यतो वाराणसीत
एकाकिनैव भगवता चलितमिति दृष्टम् । अन्यदपि तत्र
किमपि श्रुतम् ।

सर्व । किं तत् ।

वार्ताहारः । कालेन वृन्दावनकेलिवात्तां
लुप्तेति तां स्थापयितुं विमिश्र ।
कृपाश्रुतेनाभिषिषेच देव-
स्तत्रैव रूपञ्च सनातनञ्च ॥ (द)

(त) किंवदन्ती जनरवः किंवदन्ती जनश्रुतिरित्यमरः ।

(थ) पुरुषोत्तममिति । तैः भगवत्पञ्चरौरिति भावः पुरुषोत्तमं
श्रीशैलम् एव स्थापय कतिचित् दिनानि अपि गमयित्वा यापयित्वा
प्रभुणा रमितैः कृतकैलिभिरित्येवमिति भावः अथ अनन्तरं तस्य प्रभोः
गिरा वक्षसा एव वृन्दावनं गच्छते गन्तव्यम् ।

(द) कालेनेति । कालेन वृन्दावनकेलिवात्तां वृन्दावनविहारकथा
देवस्येति शेषः लुप्ता भविष्यतीति शेषः इति हेतोः देव तं वात्तां
विमिश्र स्थापयितुं प्रकटयितुं यथा न लुप्ता स्थादिति भावः कृपा-
श्रुतेन दयाश्रुतेन तत्रैव वृन्दावन एव रूपञ्च सनातनञ्च स्थापयितुं

रामानन्दः । समुचितमेवैतत् ।

नेपथ्ये । दूरतो जयजयेत्कुञ्चैः कोलाहलः ।

सर्वे । आकर्ण्य । अये ! समागत इव भगवान् श्रीकृष्ण-
चैतन्यः । यद्यमपूर्वं एव कोलाहलः श्रूयते ।

पुनर्नेपथ्ये । अद्यास्माकं सफलसमभवज्जन्म नेत्रे कृतार्थे

सर्वस्तापः सपदि विरतो निवृत्तिं प्राप्य चेतः ।

किं वा ब्रूओ वल्लभमपरं पश्य जन्मान्तरं नो

वृन्दारण्यात् पुनरुपगतो नीलशैलं यतीन्द्रः ॥ (ध)

राजा । किमपरं विलस्यध्वे तत्रैव गच्छाम । इति सर्वं
निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशति श्रीकृष्णचैतन्यस्तत्कालोपनतौ परमानन्दपुरीस्वरूपौ

च । परितो दिदृक्षोपनताः काशोमिश्रादवशः ।

श्रीचै । पुरीवरं प्रति । स्वामिन् !

तीर्थद्वयं यद्यपि तुल्यमिदं महान्तः

काश्यादयोऽपि पुरतः कलुषापहारि ।

शेषः अभिप्रेक्ष्य स्वापयसासेत्यर्थः तौ भगवतो वृन्दावनखीजां प्रकट-
विधत्त इति भावः । उपजातिवृत्तम् !

(ध) अथेति । अद्य अस्माकं जन्म सफलम् अभवत्, नेत्रे
कृतार्थे अभूतामिति शेषः । सर्वः समस्तः तापः मनोदुःखमित्यर्थः
सपदि भटिति विरतः निवृत्तः । चेतः चित्तं निवृत्तिं सुलोभं
प्राप । किं वा अपरं वल्लभं ब्रूओ कथयामः, पश्य अयमोक्तं नः
अस्माकं जन्मान्तरं पुनर्जन्मत्यर्थः अभूदिति शेषः । यतः यतीन्द्रः देवः
वृन्दारण्यात् पुनः नीलशैलम् उपगतः उपस्थितः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(न) तीर्थद्वयमिति । यद्यपि यद्यपि कलुषापहारि पापनाशकम्
इदं तीर्थद्वयं पुरप्रोक्तम् वृन्दावनखेत्यर्थः तुल्यं समानं तथा काश्या-

अथ देशकालकृत-
र्शः प्रवर्तते ।

। द्वादश स्मृताः

। चैत्रादिका स्मृत-

येति निर्णयः ॥

। दन्ते चान्द्रमासे

। त्वत्तु मा वा । त-

। गोपाकर्म कृत्वा स्व-

भागे नाधीयीत

। त्रावप्यूर्ध्वं न दोष-

। तैषी श्रावणी-

। एवोक्तः । रोहि-

। नेत् । अनयोः प-

धिकांश्चतुरो मास-

। यामुपाकरणम् ।

। ते श्रावण्याः प्राव-

। ज्ञाध्ययनम् । पुन-

। चित्तमेतद्दृष्टे ॥

। यमेन गम्यत एति-

निगमेप्यधीयीत

। गिति गम्यते । श-

प्रवसितं स्वीकृतं भ-

। यतेयं स प्रदेश-

आनन्ददाः किल तथाऽपि महान्त एव
 यद्युसदीक्षणसुखं हि सुखायते नः । (न)
 अतो हि त्वादृशां सङ्गस्तीर्थान्तरसेवनादपि परमो
 रम्य इति शीघ्रमेवायातम् ।

पुरीश्वरः । अस्ति तादृशं नो भागधेयम् । यदतिकालं
 भगवद्विरहद्वदहनेन (प) न दग्धाः स्मः ।

सत्वरमुपसृत्य सार्वभौमरामानन्दौ दण्डवत्प्रणमतः । श्रीवैतन्यः
 तावालिङ्गति ।

काशेनिधः । स्वामिन् ! जगन्नाथवल्लभावकाशानन्तरं
 श्रीजगन्नाथः शिशयिषुरपि (फ) भगवन्तं प्रतीक्षते तत्त्व-
 रितमेव तमवलोकयन्तु ।

श्रीचै । एहि पुरीश्वर ! एहि । इति सर्वैः सह निष्क्रान्तः ।
 इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति मधुरागमनो नाम नवमोऽङ्कः ।

द्वयः वाराणसीप्रभृतयः सहान्तः महान्ति तीर्थानीत्यर्थः, तथापि
 महान्त एव जनाः आनन्ददाः आनन्ददायिन एव, यत् यतः युष्मा-
 कम् ईक्षणसुखं दर्शनजनितः सन्तोषः नः अस्मान् सुखायते सुखी-
 कुरोति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(प) अतिकालं दीर्घकालम् । भगवतो विरह एव द्वदहने
 दाघानिः तेन ।

(फ) : जगन्नाथेति । जगन्नाथस्य ये वल्लभाः प्रियाः सेवका
 इत्यर्थः तेषाम् अवकाशानन्तरं सेवासमयात् परम् । शिशयिषुः
 शिष्यनिष्ठुः ।

दशमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कश्चिद्देशिकः ।

वैदेशिकः । श्रुतं मया प्रत्यब्देनैव गुण्डिकासमये श्रद्धैता-
चार्यादयः सर्वे श्रीकृष्णचैतन्यदर्शनार्थं गच्छन्ति । तेषा-
मभिभावकतया शिवानन्दनामा कश्चित्तस्यैव भगवतः
पार्षदो वर्त्मनः कण्ठकायमानानां घट्टपालानां घट्टदेया-
दिनिघ्नविघ्ननिवारक आचाण्डालमपि प्रतिपाल्य नयति
तदहमपि तमनुसन्धामि यथा तस्य सङ्ग एव गम्यते ।
इति कतिचित्सद्वानि गत्वा । अये ! पुरतोऽयं समीचीनो (क)
जन आलोक्यते तदयमेव प्रष्टव्यः । इत्युपसर्पति ।

ततः प्रविशत्यद्वैतसेवकः कश्चिद्गन्धर्वनामा ।

गन्धर्वः । अये ! नियुक्तोऽस्मि स्वामिनाऽद्वैतेन । यथा
आयातः पुरुषोत्तमस्य गमने कालः शुभोऽयं वयं
यामः सत्वरमेव सम्प्रति शिवानन्दस्त्वया भण्यताम् ।
प्रस्थानस्य दिनं विधाय लिखतु कौकिल सर्वं वयं
गच्छन्तः सहसा भवेम मिलिताः पञ्चात्पुरो भावतः । (ख)

(क) प्रत्यब्देनैव प्रतिवर्षमेव । अभिभावकतया, अध्वजतया ।
वर्त्मनः सागरेण । घट्टपालानां शुल्कमाहिषासु । घट्टदेयादिनिघ्नविघ्न-
निवारकः - शुल्कदानादिविषयकविघ्नहारक इत्यर्थः । प्रतिपाल्य
रक्षित्वा । अनुसन्धामि अन्विष्यामि । समीचीनः भद्रः ।

(ख) आयात इति । पुरुषोत्तमस्य गमने अयं शुभः कालः

अथ देशकालकृत
रर्शः प्रवर्तते ।

। द्वादश स्मृताः

। चैत्रादिका स्मृत

येति निर्णयः ॥

। दन्ते चान्द्रमासे

। त्वतु मा वा । त

। गोपाकर्म कृत्वा स्व

भागे नाधीयीत

। श्रावण्यूर्ध्वं न दोष

। तैषी श्रावणी

। एवोक्तः । रोहि

। नेत् । अनयोः प

धिकांश्चतुरो मास

। द्यामुपाकरणम् ।

। त्वते श्रावण्याः प्राव

। द्वाध्ययनम् । पुन

। श्चितमेतद्दृष्टे ॥

। यमेन गम्यत एषि

निगमेष्यधीयीत

। गिति गम्यते । श

। यवसितं स्वीकृतं भ

। यतेयं स प्रदेश

।

।

।

।

।

।

तदहमुपैमि । इति परिक्रामति ।

वैदे । उपस्थित्य । भ्रातः ! क यासि ?

गन्ध । आयात इत्यादि पठति ।

वैदे । सहर्षमात्मगतम् । यत् श्रुतं मया तदवितथमेव ।
तथाऽपि पृच्छामि । प्रकाशम् । भ्रातः ! अपरिचितं (ग)
प्रतिपाल्य स किं नयति ।

गन्ध । भ्रातः ! कुकुरोऽपि तेन प्रतिपाल्य नीतोऽस्ति
किं पुनर्मानुषः ।

वैदे । भ्रातः ! कथय कीदृशं तत् ।

गन्ध । भगवतो मधुरागमनात् पूर्वमेकस्मिन्नन्दे सर्वेषु
परःसहस्रेषु लोकेषु चलितवत्सु कश्चित् कुकुरोऽपि रोपि-
तवाट्टाच्छिकेच्छः शिवानन्दनिकटे चलितः । शिवानन्दो-
ऽपि सङ्गे सङ्गे चलन्तमालोक्य सशब्दमेवानुसन्धत्ते । प्रति-
वसति समयेऽनुच्छिष्टमेवात्र तस्मै प्रयच्छति । यत्र
नृत्यादिपारं तत्र तदर्थं पृथक् वधेष्टमातरं दत्त्वा नाव-
मारोहयति । सोऽपि तदनुपदमेव प्रत्यहं चलति । एवं
वर्त्मनस्त्रिभासपर्यन्तं गते कुत्रापि दिवसे तद्वच्चमन्त्रं

आयातः उपस्थितः । यत्र सत्त्वस्तेव यामः गच्छामः; सम्प्रति त्वया
शिवानन्दः भगवताम् उच्यताम् । प्रस्थानस्य गमनस्य दिनं विधाय
स्त्रिरौक्यं विस्मयं ह्नु इति शेषः, सर्वे वयं गच्छन्तः भगवन्कारिणः
इहैवा प्रयात् पुरोभावतः क्रमश इत्यर्थः मिलिताः समवेताः
भवेम । शार्दूलविज्रीडितं दत्तम् ।

(ग) अनित्यं सत्यम् । अपरिचितम्, उदासीनम् ।

विष्मृत्य भृत्येन न दत्तं पश्चात्तमनवलोक्य अहो भयं शुने
 भक्ष्यं न दत्तमित्यनुत्पता स्वयमितस्ततो नामयाहमाह-
 यतापि न तस्य दर्शनं लब्धम् । तदवधि पुरुषोत्तम-
 पर्यन्तमेव न दृष्टः । पश्चान्ननःकष्टतरमेवास्य जातम् ।
 तदनु देवगत्या पुरुषोत्तमे समुत्तीर्णं तमेव ज्ञानं जलधि-
 तीरोपकण्ठमेकाकिन उपविष्टस्य भगवतश्चैतन्यस्य समीपे
 दृष्ट्वा शिवानन्दः सापराधमिव प्रणम्य दूरे स्थितोऽवलोक-
 यति । भगवान् जगन्नाथप्रसादनारिकेलशस्यं खण्डशः
 प्रक्षिप्य ददाति कृष्णं ब्रूहीति च वदति स च एकैकं
 भक्षयति कृष्णं कृष्णकृष्णेत्यपि वदति तदपूर्वमालोक्य
 शिवानन्दः पुनस्तं प्रणम्य स्वापराधं क्षमापयति स्म । पुन-
 स्तदवधि सोऽपरेण न केनाप्यदृश्यत । मन्ये तेनैव शरीरेण
 रूपान्तरं लब्ध्वा लोकान्तरं (घ) प्राप्तः ।

वैदे । भ्रातरद्य मे शुभो दिवसः । वदियं श्रीकृष्ण-
 चैतन्यकथा कर्णातिथिर्जाता । वो देवः कुकुरमपि भग-

(घ) रोपितेति । रोपिता जनिता यादृच्छिकी खैच्छिकी इच्छा
 यस्य तथाविधः । सञ्ज्ञं सयत्नम् । प्रतिवसति प्रत्यावावम् । तस्यै
 कुकुराय । नद्यादिपारम् अस्तीति शेषः । वधेष्टं शुल्कप्राप्तिनास-
 भिसतमित्यर्थः आतरं पारशुल्कम् । व्यहृषदमेव पश्चादेवं । अनुत्पता
 शिवानन्देनेति शेषः । तस्य कुकुरस्य । नष्टं छैः त्रैषी कुकुर इति शेषः ।
 मनःकष्टतरं मनसः जोभातिशयः अस्मै शिवानन्देस्य । ज्ञानं कुकुरं
 जलधितरीपकण्ठं समुद्रतटसमीपे । स च कुकुरः । स कुकुरः ।
 लोकान्तरं स्वर्गम् ।

अथ देशकालकृत
 दर्शः प्रवर्तते ।

॥ द्वादश स्मृताः

॥ चैत्रादिका स्मृत

येति निर्णयः ॥

तदन्ते चान्द्रमासे

भवतु मा वा । त

नोपाकर्म कृत्वा स्

भागे नाधीयीत

त्रावप्यूर्ध्वं न दोष

ती तैषी श्रावणी

य एवोक्तः । रोहि

मेत् । अनयोः प

धिकांश्चतुरो मास

ययामुपाकरणम् ।

कृते श्रावण्याः प्राव

यज्ञाध्ययनम् । पुन

श्चित्तमेतद्बुद्धे ॥

यमेन गम्यत एधि

निगमेप्यधीयीत

गिति गम्यते । श

यवसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश

वन्नाम ग्राहयामास तस्य मृलोकं प्रति यत् कृपा भविष्यति
तत् किमुत । तदभ्यातः ! पथि गच्छतामेषां वत्सं कष्टक-
भूता घट्टपालाः कीदृशं व्यवहरन्ति ।

गन्ध । भ्यातः ! श्रूयताम् ।

प्रभावादेव देवस्य प्रत्यब्दमनुगच्छताम् ।

यातायातसुखं भूरि सर्वेषामेव निश्चितम् ॥ (ङ)

तथाच कचनाव्दे (च) कष्टञ्च भवति ।

वैदे । कीदृशं तत् ।

गन्ध । कचनाव्दे सर्वेषु मदीश्वरप्रभृतिषु परःसहस्रेषु
जनेषु चलितेषु सकलजनाभिभावकेन शिवानन्देनापि
सपरिकरेण चलितम् । स एव प्रतिघटं मदीश्वरादिगण-
वर्जं यावन्तो गच्छन्ति तावतामेव घट्टदेवस्य प्रतिभवी
भूत्वा स्वयमेव जनं प्रति यत्र यत्नगति तस्य निर्णयानुरूपं
परिच्छेद्य दत्त्वा याति । लोकाः सुखं गच्छन्ति । एवं
गच्छत्सु सत्सु रे सुणाजनपदे घट्टपालानामधिकारी
कश्चित् गजपतेरमात्यो गजपतिमहाराजं दक्षिणां दिश-
मीयुषि स्तब्धः सन् तत्रैवागतः । तेन दुरात्मना लङ्घित-
मर्थ्यादेन करं वद्धयित्वा प्रत्येकं जनान् विगणय्य गताना-
मब्दानामपि तत् क्रमेणैव लेखयित्वा पुञ्जीभूतं शुल्कमा-

(ङ) प्रभावादिति । देवस्य भगवत्स्य प्रभावादेव प्रत्यब्दे प्रतिवर्षम्
अनुगच्छतां सर्वेषां निश्चितं भूरि यथेष्टं यातायातसुखं जायते
इति शेषः ।

(च) कचन कुलचित् अन्ते वर्षे ।

दातुं शिवानन्दः काष्ठनिगडेन बद्धः । तद्वन्धने सर्व एव
सर्व एव मदीश्वरादयः परमोद्दिग्ना अकृताङ्गिका (क)
एव तस्युः ।

वेदे । ततः ।

गन्ध । ततो रात्रेर्यामहये गते तेनैव पामरेण शिवा-
नन्दो यष्टिधारकेण केनचिदनुचरेणाऽऽजुहुवे । स तदानौ
परमोद्दिग्ना आसीत् । कदाचिदयं प्रहरतीति चैतन्यचरणं
स्मृत्वा वल्लभेन सह तत्पुरत इयिषान् । अनन्तरं सुप्तो-
त्थि दीपिकाधारिभिर्वेदुभिः परिकृतं वोच्य विभया-
ञ्चकार । अनन्तरम् अमात्येन पृष्टः । अये ! त्वं सपरि-
करः (ज) समायातोऽसि । अनेनोक्तम् । पथ किम् ।
धुनः स जचे । त्वं कस्य लोकः । अनेनोक्तम् । श्रीकृष्ण-

(क) मदीश्वरप्रभृतिषु अद्वैतप्रमुखेष्वित्यर्थः । सपरिकरेण
सपरिच्छदेन । स एव शिवानन्द इव प्रतिघट्टं प्रतिशुल्कस्थानम् ।
वावन्तः जना इति शेषः । पट्टदेवस्य शुल्कदासस्य प्रतिभवी प्रतिभूः ।
परिच्छेद्य स्थिरीकृत्य । गजपतेः प्रतापरुद्रस्य । इयुषि गतवति ।
स्वतन्त्रः स्वाधीनः तेन अमात्येन । लङ्घितमर्यादेन अतिक्रान्तशिष्टा-
चारेण । तत्क्रमेण शुल्कवर्जनक्रमेण । पुद्गोभूतं राशीभूतम् । काष्ठ-
निगडेन दारुशङ्खलेन । मदीश्वरादयः अद्वैतादयः । अकृताङ्गिकाः
आङ्गिकव्यापारमकुर्वन्तः ।

(ज) यामहये प्रहरहये । पामरेण मुखेण । आजुहुवे । स
शिवानन्दः । वल्लभेन केनचिदनुचरेण तत्पुरतः तस्य अमात्यस्य पुरतः
अग्रतः । सुप्तोत्थितम् अमात्यमिति शेषः । विभयाञ्चकार अत्यन्तं भयं
प्राप । परिकरः परिवारः परिकरदो वा ।

अथ देशकालकृत
दर्शः प्रवर्तते ।

॥ द्वादश स्मृताः

॥ चैत्रादिका स्मृत

येति निर्णयः ॥

तदन्ते चान्द्रमासे

भवतु मा वा । त

नोपाकर्म कृत्वा स्

भागे नाधीयीत

त्रावप्यूर्ध्वं न दोष

ती तैषी श्रावणी

य एवोक्तः । रोहि

मेत् । अनयोः प

धिकांश्चतुरो मास

ययामुपाकरणम् ।

कृते श्रावण्याः प्राव

यङ्गाध्ययनम् । पुन

ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

यमेन गम्यत एदि

निगमेप्यधीयीत

गिति गम्यते । श

यवसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश

चैतन्यस्य । पुनस्तेनोक्तम् । त्वं चैतन्यस्य महं जगन्नाथस्य
जगन्नाथचैतन्ययोः को महान् । अनेनोक्तम् । मम तु
कृष्णचैतन्य एव महान् इत्याकर्ण्य प्रीतिसुमुखो भूत्वा
सापराध इव अये ! मया स्वप्नो दृष्टः श्लोकाक्षयचैतन्यो
सामुक्तवान् मदौयो लोकस्त्वया बद्धोऽतित्वरितमेवमुच्यता-
मिति तदयमपराधा मे चन्तव्यः । तव किञ्चिदपि दातव्यं
नास्ति मुखेन प्रातरुत्थाय सर्वैः सह गम्यतामित्युक्त्वा
दोषिकाधारिणौ द्वौ उक्तवान् । अस्य परिकरो यत्र वर्तते
तत्रायं स्थाप्यतामिति तथा याते तदा सर्वेऽस्मदीश्वरादय
आह्निकमारव्यवन्तः ।

वेदे । अहो ! विवित्रैव चैतन्यदेवस्य कथनाप्रभाव
ऐश्वर्य्यश्च ।

गन्ध । त्वं कुतोऽसि ?

वेदे । अहमुत्तररराठतः ।

गन्ध । कथमेकाकी ।

वेदे । नरहरिदासादिभिरहं प्रेषितः ।

गन्ध । किमर्थम् ।

वेदे । कदाऽसौ पुरुषोत्तमं गन्तुं ति (॥) ज्ञातुम् ।

गन्ध । तदिहैव मदीश्वरालयनिकटे तिष्ठ यावद्दहं
आत्मा समागच्छामि । अन्ये केचिद्दयजता भवानिव तत्र
चलन्तो मदीश्वरैरेव स्थापिता मयैव सह यूर्यं वास्यन्
इति ।

(॥) शिवानन्दः गन्ता गमिष्यति ।

वेदे । कथं तेषु भवदोषरस्य (ज) तादृशानुग्रहो जातः ।

गम्य । तेष्वेकः परममधुरो लोकलोचनरसायनमिव नवीनवया रमणीयरूपः । सहजावतीर्णश्रीकृष्णप्रेमरस-
वाह्यान्तरसरसः श्रीनाथनामा दिजकुलचन्द्रस्तमतिलो-
भनीयं दृष्ट्वा भवदोषरः परमं पिप्रिये । उक्तञ्च । मया रहसि
श्रीकृष्णचैतन्यं भवान् दर्शयिष्यते माऽन्यसङ्गे गन्तव्यमिति ।
गृहृतस्तदुनुरोधेन मासमारभ्य दशानामेव योगक्षेमं (ट)
करोति ।

वेदे । भवत्वहमिहैव स्थित्वा भवन्तं प्रतीचे ।

गम्य । अहमपि शिवानन्दमनुसर्षामि । इति उभो
निष्क्रान्तौ । निष्कम्भकः । ततः प्रविशति शिवानन्दस्तत्त्वज्ञे विद्या-
सवः (ठ) कियन्तोऽन्ये च ।

शिव । तत्रैकं प्रति । अये ! त्वं कुतोऽसि ।

सः । महात्मन् ! गोवर्द्धनदासेनाहं त्वत्समीपं प्रेषितः ।

शिव । आं ज्ञातम् । रघुनाथदासोद्देशार्थं गमिष्यति
भवान् ।

(ज) तेषु दृश्यते जनेषु । भवदोषरस्य अद्वैतस्य ।

(ट) परममधुरः अतिशयस्वादकतिः । लोकानां लोचनयोः रसा-
यनं प्रीतिप्रदः । सहजेति सहजेन स्वाभाविकेन अवतीर्णेन उप-
स्थितेन श्रीकृष्णप्रेमरसेन वाह्ये अभ्यन्तरे च सरसः आहः । अति-
लोभनीयम् अतिप्रीतिकरं पिप्रिये प्रीतिः । गृहृतः स्वच्छात् स्वयं-
यादित्यर्थः तदुनुरोधेन तस्य श्रीनाथस्य अहरोधेन दशानामेव श्रीनाथ-
तत्सहचराणाञ्चित्यर्थः योगक्षेमं सर्वनिमित्तमिति व्यर्थः ।

(ठ) विद्यासवः ज्ञानमिश्रकः ।

अथ देशकालकृत
दर्शः प्रवर्तते ।

॥ द्वादश स्मृताः

॥ चैत्रादिका स्मृत

येति निर्णयः ॥

तदन्ते चान्द्रमासे

भवतु मा वा । त

नोपाकर्म कृत्वा स

भागे नाधीयीत

त्रावप्यूर्ध्वं न दोष

ती तैषी श्रावणी

य एवोक्तः । रोहि

मेत् । अनयोः प

धिकांश्चतुरो मास

ययामुपाकरणम् ।

कृते श्रावण्याः प्राव

यज्ञाध्ययनम् । पुन

ञ्चितमेतद्दृष्टे ॥

यमेन गम्यत एति

निगमेष्यधीयीत

गिति गम्यते । श

यवसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश

मज्ञापनम् G.U. 1)

वः । अथ किम् ।

शिव । किं तदुद्देशेन ।

बन्धुः । महाशय ! स त्वया परिचीयते ।

शिव । श्रूयताम् ।

आचार्यो यदुनन्दनः सुमधुरः श्रीवासुदेवप्रिय-
स्तच्छिष्यो रघुनाथ इत्यधिगुणः प्राणाधिको मादृशाम् ।
श्रीचैतन्यकृपातिरेकसततस्निग्धः स्वरूपातुगो
वैराग्यस्य निधिर्न कस्य विदितो नौलाचले तिष्ठताम् ॥ (ङ)
अपिच, यः सर्वलोकैकमनोऽभिरुचा
सौभाग्यभूः काचिदक्लृप्तपथा ।
यदायमारोपणतुल्यकालं
तत्प्रमथाखी फलवानतुल्यम् ॥ (६)

(ङ) आचार्य इति । आचार्यः यदुनन्दनः सुमधुरः सर्वमनोरसः
श्रीवासुदेवस्य श्रीकृष्ण प्रियः प्रेमपात्रम् । नस्य शिष्यः रघुनाथ इति
प्रसिद्धः अधिगुणः समधिकगुणशाली सादृशं प्राणाधिकः श्रीचैतन्यस्य
कृपातिरेकेण अतिरूपया सततस्निग्धः निरन्तरस्नेहपात्रं स्वरूपस्य
अनुगः अनुचरः वैराग्यस्य निधिः आधारः नौलाचले तिष्ठतां जनानां
मध्ये कस्य जनस्य न विदितः न परिचितः ? अपिच सर्वस्वैव परि-
चित इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(६) य इति । यः रघुनाथः सर्वेषां लोकानाम् एकमनसः अभि-
रुचा स्मृच्छिष्येत्यर्थः काचित् अनिर्वचनीया सौभाग्यभूः सौभाग्यस्य
भूतिः, यत्र सौभाग्यभुवि अयं तत्प्रमथाखी तस्य श्रीकृष्णचैतन्यस्य
प्रेमतसः आरोपणतुल्यकालं रोपणमात्रेणैवेत्यर्थः अतुल्यम् अनुपमं
अथा तथा फलवान् आसीदिति शेषः यत्र श्रीकृष्णचैतन्यप्रेम सफलं
जातमिति भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

दशमोऽङ्कः ।

३८६

तथाऽपि आगच्छ मयैव प्रतिपाल्य नेतव्योऽस्मि याव-
दहैतदेवाज्ञा न लभ्यते तावदेव विलम्बः । इति चिन्त-
यति ।

ततः प्रविशति गन्धर्वः ।

गन्धर्वः । अये ! अयमयं शिवानन्दः । तद्यावदुप-
सर्पामि । इत्युपसर्पति ।

शिवः । इतोऽवलोक्य । अये ! पुरतोऽयमाचार्यगोस्वा-
मिनो भृत्य इव लक्ष्यते । तद्गदं जातं यदर्थं चिन्त्यते तदेव
सम्पन्नम् ।

उपहृत्य गन्धर्वः । महाशय ! आज्ञापयति भगवानहैत-
गोस्वामी भवन्तम् ।

शिवः । अवहितोऽस्मि कथ्यताम् ।

गन्धर्वः । आयातः । इत्यादि पुनः पठति ।

शिवः । पङ्कमपि तदाज्ञां प्रतीक्षमाण एवास्मि ।

गन्धर्वः । विशेषः कोऽस्ति ।

शिवः । कोऽसौ ।

गन्धर्वः । अस्मिन्नष्टे स्नानयात्रा च दृष्टव्येति ।

शिवः । अभीष्टमेवैतदखिलस्य तत्साधय भगवन्तो (ण)
ज्ञाप्यन्ताम् । अयमहं दिनानि निद्वैत्यं चरणान्तिकं
गच्छन्नस्मि । तावदहं श्रीवासपण्डितप्रभृतिभिर्निर्णेतुं
तत्र गच्छामि त्वमपि साधय । इति निष्क्रान्ताः ।

(ण) अखिलस्य सर्वजनस्य । साधय गच्छ । भगवन्तः ऋद्धेता-
चार्यादयः ।

। अथ देशकालकृत
दर्शः प्रवर्तते ।
या द्वादश स्मृताः
ता चैत्रादिका स्मृत-
स्येति निर्णयः ॥
तदन्ते चान्द्रमासे
भवतु मा वा । त-
नोपाकर्म कृत्वा स्व-
भागे नाधीयीत
त्रावप्यूर्ध्वं न दोष-
गी तैषी श्रावणी-
प्र एवोक्तः । रोहि-
मेत् । अनयोः पद-
धिकांश्चतुरो मास-
द्यामुपाकरणम् ।
इते श्रावण्याः प्राव-
ज्ञाध्ययनम् । पुन-
चित्तमेतद्गृह्ये ॥
प्रमेन गम्यत एष्टि-
निगमेप्यधीयीत ।
गिति गम्यते । श-
वसितं स्वीकृतं भ-
यतेयं स प्रदेश इ-

ततः प्रविशत्यपटीक्षेत्रेण (त) सार्वभौमः ।

सार्वभौमः । यद्यपि भगवतोऽस्मिन्नर्थे नानुमतिर्जाता
तथाऽपि हठादेवाहं वाराणसीं गत्वा भगवन्मतं ग्राह्या-
मीति हठादेव तत्र गच्छन्नास्मि न जाने किं भवति ।
यद्यपि भगवत इच्छाद्यौनैव करुणा तथाऽपि करुणापर-
तन्त्रत्वं तस्येति कदाचित् करुणाऽपि स्वतन्त्रा भवतीति
करुणाया एव साहाय्यं न यद्भवति तदेव भविष्यति । इति
परिक्रामन् पुरोऽवबोध्य । अहो ! यदमी एकत्र समुपचिता
अनेकशो नानादेशीया जनाः परतो दृश्यन्ते तदमी
तैथिका एव । पुनर्निभात्य । अये ! सर्व एव गौड़ीयाः ।
पुनर्निह्य । अयमयमद्वैताचार्यः । अयमयं नित्यानन्दा-
वधूतः । अयमयं श्रीवासः । अयमयं हरिदासः । अयं
गदाधरदासः । इमे गोविन्दबोषादयः । एष-मकरध्वजः ।
एष काशीनाथः । एते नरहरिप्रमुखाः एते कुलीनग्रामीणा
रामानन्दादयः । एते नित्यानन्दपार्षदा गौरीदासादयः ।
किं बहुना सर्वे चैतन्यपार्षदा एव समागच्छन्ति । तद्-
दमेव जातमयान्वैव स्थित्वा प्रत्येकमेतं सम्भाषणीयाः (थ) ।
इत्युपसर्जति ।

(त) अपटीक्षेत्रेण पटी जवनिका तस्याः क्षेत्रः अपसारणं पटी-
क्षेत्रः स न भवतीत्यपटीक्षेत्रः तेन विना पटीक्षेत्रमित्यर्थः जवनिकान्तः-
स्थित्यैवेति भावः ।

(थ) भगवतः श्रीकृष्णचैतन्यस्य जाता इति काशीगमने इति
शेषः । भगवन्मतं श्रीकृष्णचैतन्यमतं ग्राह्यामि तत्त्वत्वानिति भावः ।

ततः प्रविशन्ति भगवद्दर्शनार्थं प्रस्थिता अद्वैतादयः ।

अद्वै । अये ! पुरतः सार्वभौम इव दृश्यते कोऽयं ।

सार्व । उपसृत्याद्वैतं प्रणमति एवमन्यानपि । दूरे हरिदासं
विशोक्य । कुलजात्यनपेक्षाय हरिदासाय ते नमः । (द)

हरिदासः । दूरेऽपसर्पन् ससाध्वसं प्रणमति ।

अद्वै । सार्वभौम ! भवद्भिः कथं श्रीकृष्णचैतन्यपदार-
विन्दस्य विच्छेद उरीकृतः । (ध)

सार्व । एवमेव । इति सर्वं कथयति ।

अद्वै । हंहो ! अद्यावैव सर्वे विश्रामन्तु भट्टाचार्येण
सह गोष्ठी कर्त्तव्या ।

सर्वे । यथावचितं भवद्भ्यः । इति यथावयं वासं कुर्वन्ति ।

श्रीकान्तः । शिवानन्दः प्रति । भो मातुलमहाशय ! अहं
अये यामि यदि वोऽनुमतिर्भवति ।

शिवः । यथामुखं साधय ।

श्रीका । प्रणम्य निष्क्रान्ति ।

अद्वै । एहि भट्टाचार्य ! एहि वासं (न) कृत्वा समये

करुणापरतन्त्रत्वं कमाधीनत्वं तस्य श्रीकृष्णचैतन्यस्य । स्वतन्त्रं सार्धं
समुपचिताः समवेताः । तैर्युक्ताः तीर्थदर्शनागताः । गौडीया गौड-
देशीयाः । सम्भाषणीया कालमुनीवाः ।

(द) कुवेति । कुलं वंशः जातिः ब्राह्मणत्वादिः तदनपेक्षां
कुलं जातिञ्च अनपेक्ष्य हरेः श्रीकृष्णचैतन्यस्य दासः तस्मै ते नमः
नमः ।

(ध) उरीकृतः अङ्गीकृतः बोद्धव्यः ।

(न) वासम् अवस्थितिम् ।

। अथ देशकालकृत

दर्शः प्रवर्तते ।

ग्रा द्वादश स्मृताः

ता चैत्रादिका स्मृत

त्येति निर्णयः ॥

तदन्ते चान्द्रमासे

भवतु मा वा । त

नोपाकर्म कृत्वा स

भागे नाधीयीत

त्रावप्यूर्ध्वं न दोष

सी तैषी श्रावणी

य एवोक्तः । रोहि

मेत् । अनयोः पक्ष

धिकांश्चतुरो मास

द्यामुपाकरणम् ।

हृते श्रावण्याः प्राव

ज्ञाध्ययनम् । पुन

श्चितमेतद्ब्रूह्ये ॥

यमेन गम्यत एति

निगमेप्यधीयीत

गिति गम्यते । श

वासितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश

ज्ञापनम् G. U. 1)

सर्वं श्रोतव्यम् । इति निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशतः स्वरूपगोविन्दो ।

स्वरु । श्रुतं गौडतः सर्वेऽहैतादयः समागच्छन्ति ।

गोविन्दः । सम्मतिं तान् मध्यवर्त्तानि परित्यज्य
श्रीकान्तोऽधुनैव समायातः ।

स्वरु । कासी ।

गोवि । महाप्रभुणा सह सङ्गथयन्नास्ते ।

स्वरु । तदावामपि शृणुव । इत्युपसर्पतः ।

ततः प्रविशति सुखोपविष्टः पुरोवरेण सह स महाप्रभुः

क्रियदूरे श्रीकान्तम् ।

महा । श्रीकान्त ! कथय के के समायान्ति ।

श्रीका । प्रभो ! सर्वं एव त्वदीयाः । अस्मिन्नब्दे न
कोऽपि तत्र वर्त्तते । अदृष्टश्रीचरणाश्च केचित् । (प)

स्वरु । उपसृत्य । जयति जयति महाप्रभुः ।

महा । एते हि स्वरूप ! । इति स्वसमीपपदपवेशयति ।

श्रीका । स्वरूपं प्रणमति ।

महा । श्रीकान्त ! ततस्ततः के तेऽदृष्टपूर्वाः ।

श्रीका । प्रभो ! अहैताचार्यस्य पुत्रा विष्णुदास-
श्रीपालदासादयः । अन्यथाहैतस्यै कश्चिदखिलजन-
प्रियः (फ) श्रीनाथनामा ।

(प) कोऽपि भवदीय इति भावः । अदृष्ट श्रीचरणं भवत्पदार-
विन्दुं येः तेऽपि केचित् जनाः समायात्तीति शेषः ।

(फ) अखिलजनप्रियः सर्वजनकृद्यः ।

महा । कथमसौ शिवानन्दसङ्गं त्यक्त्वा तत्सङ्गे (ब)
आयाति ।

श्रीका । तेनोक्तं (भ) मया निभृते भवान् महाप्रभोः स-
मीपे नीत्वा तद्विशेषानुग्रहं ग्राहयितव्य इति तदाश्वासेन ।

महा । विह्वल स्वरूपं प्रति । श्रूयताम् ।

अद्वैतोपायनमिदमतिस्वादुभावीति कार्यं
प्रमेतस्मिन् किमपि भवताऽप्यत्र मैत्रीस्वरूपे ।
त्वच्चास्मिन् शङ्करसुमधुरं भावमुद्भावयेथाः ।

सर्वेषां हि प्रकृतिमधुरा हन्त तुल्येन योगः ॥ (स)

उभो । यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

महा । पुनः के ।

श्रीका । 'वासुदेवापत्यं' मातुल्ये पुत्रौ ।

महा । तौ दृष्टपूर्वौ ।

श्रीका । जनौयास्तु यः सीऽदृष्टश्रीचरणः ।

महा । पुरीचरं प्रति । स्वामिन् ! तव दासः ।

(ब) तत्सङ्गे यस्य अद्वैतस्य सङ्गे ।

(भ) तेनोक्तं तेन अद्वैतेन उक्तम् ।

(स) अद्वैतेति । अद्वैतस्य उपायनम् उपहारः इदं शोनायक्यं
वर्त्तवति भावः अतएव अतिस्वादु अतिप्रियं भावं भविष्यति एतस्मिन्
शोनाये किमपि प्रेम कार्यं सयेति शेषः । भवतापि अत्र स्वरूपे
मैत्री प्रेम इत्यर्थः कार्येति शेषः । हे स्वरूप ! त्वच्च अस्मिन् श्रीकाले
शङ्करं कल्याणकरं सुमधुरं भावं प्रीतिम् उद्भावयेथाः कुरु इत्यर्थः ।
हि यतः तुल्येन योगः सर्वेषां जनानां प्रकृत्या स्वभावेन मधुरः सतो-
रणः । मन्दाक्रान्तिश्चम् ।

। अथ देशकालकृत
दर्शः प्रवर्तते ।
या द्वादश स्मृताः
रा चैत्रादिका स्मृत
त्येति निर्णयः ॥
तदन्ते चान्द्रमासे
भवतु मा वा । त
नोपाकर्म कृत्वा स
। भागे नाधीयीत
। आवप्यूर्ध्वं न दोष
सी तैषी आवणी
द्य एवोक्तः । रोहि
मेत् । अनयोः पर
धिकांश्चतुरो मास
। यामुपाकरणम् ।
कृते श्रावण्याः प्राव
। ज्ञाध्ययनम् । पुन
श्चितमेतद्बुद्धे ॥
थमेन गम्यत एति
निगमेष्यधीयीत
गिति गम्यते । रा
वसितं स्वीकृतं भ
यतेयं स प्रदेश

महा । स्वस्ति तस्मै । (ह)

पुनर्नैपथ्ये सङ्कीर्तनध्वनिः ।

पुरी । स्वामिन् ! चारुगणेशं प्राप्ता अमी । (ज)

महा । स्वरूप ! त्वमग्रतोऽभिगच्छ पश्चादहमपि । (क)

स्वरूप । यथाऽऽज्ञापयसि । इति निष्क्रान्तः ।

पुरी । स्वगतम् ।

आक्षेपोऽपि महानसौ प्रकटितः सम्प्रत्यवस्थादरो

भूयानेव विकाशयते भगवताऽहैतं प्रति स्मिञ्छता ।

सौहार्दस्य स एवमेव महिमा देव स्वभावात् सतो-
बन्धूनां गुणदोषयोरपि गुणे दृष्टिर्न दोषग्रहः ॥ (ख)

महा । पुरीश्वर ! उत्तिष्ठ वयमप्यभिगच्छाम ।

पुरी । उत्तिष्ठन्तु गोस्वामिनः (ग) । इति पुरादभ्युपगच्छन्ति ।

(ह) तस्मै भूपतये ।

(ज) चारुगणेशं तदाह्वयं देवमित्यर्थः प्राप्ता उपनीताः अमी
अहं तादृशः ।

(क) पश्चादहमपि अभिगच्छामीति शेषः ।

(ख) आक्षेप इति । अहैतं प्रति स्मिञ्छता भगवता सम्प्रति अमौ
महान् आक्रोशोऽपि क्रोधोऽपि प्रकटितः प्रकाशितः, आदरस्य भूया-
नेव महानेव विकाशयते प्रकाशयते । देवस्वभावात् सौहार्दस्य प्रणयस्य
एवमेव स महिमा, यत् बन्धूनां सतोर्विद्यमानयोः गुणदोषयोरपि
गुणे दृष्टिः, दोषग्रहः दोषस्य ग्रहणं न भवतीति शेषः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृक्षम् ।

(ग) गोस्वामिनः गवां पशूनां प्राणिनामित्यर्थः अथवा इन्द्रि-
याणां स्वामिनः ।

ततः प्रविशति भगवत्प्रसादमात्राबलमन्त्रद्विगुणं हर्षं (घ)

बलानन्दनिर्भरोऽद्वैतः परितः कीर्तयन्त्यस्य च्यवितः शिवानन्दादयः ।
अद्वैतः दूरादागच्छन्तं महाप्रसन्नालोक्त्य नृत्यन्नेव भूमौ पतति ।

शिव । स्वतनयं प्रति सर्वांन् आवायित्वा । पश्य पश्य अय-

मयम् ।

विद्युद्दामद्युतिरतिप्रयोजककण्ठीरवेन्द्र-

क्रीडागामो कनकपरिघट्टाधिभोहामबाहुः ।

सिंहघोरो नवदिनकरद्योतविद्योतिवासः

श्रीगौराङ्गः स्फुरति पुरतो वन्द्यतां वन्द्यतां भोः ! ॥ (ङ)

इति सर्वं भूमौ प्रणम्य पुनर्यावदुत्तिष्ठन्ति तावदेवाद्वैतगोष्ठी-
प्रविष्टं (च) भगवन्तं पुनर्दिग्भिरन्वेष्टयन्ति शिवानन्दादयः ।

निर्वर्ण्य ।

(घ) भगवदिति । भगवतः जगन्नाथदेवस्य प्रसादमात्रायाः प्रसाद-
समूहस्य बलमन्त्रेण बलमेन बलमो द्विगुणो हर्षो येन तथाभूतः ।

(ङ) विद्युदिति । विद्युद्दाम्नां तडिन्मात्राणां द्युतिरिव द्युति-
र्वस्य तादृशः सङ्घातेजा इत्यर्थः अतिशयेन उत्कण्ठते इति तथोक्तः ।
बः कण्ठीरवेन्द्रः द्विपेन्द्रः स इव क्रीडया विभासेन सन्दं सन्दमित्यर्थः
गच्छतीति तथाविधः । कनकपरिघट्टवत् काञ्चनागवत् ट्राचिन्ना
दीर्घत्वेन उद्दामौ उत्कटौ सुदीर्घवित्यर्थः बाहू यस्य तादृशः । सिंह-
वत् घोरो यस्य तथाभूतः । नवदिनकरस्य द्योतः प्रभा इव द्योतः
यस्य तादृशं विद्योति विशेषेण दीपमानः वासः वसनं यस्य तथोक्तः
रक्तवसन इत्यर्थः श्रीगौराङ्गः पुरतः अग्रतः स्फुरति राजते, भो जना !
इति शेषः वन्द्यतां वन्द्यतां प्रणम्यतां प्रणम्यतां शुद्धाभिरिति शेषः ।
सन्दाक्रान्ताद्युत्तम् ।

(च) अद्वैतगोष्ठीप्रविष्टम्, अद्वैतगणसम्भवर्तिनम् ।

। अथ देशकालकृत
दर्शः प्रवर्तते ।
या द्वादश स्मृताः
सा चैत्रादिका स्मृत
त्येति निर्णयः ॥
तदन्ते चान्द्रमासे
भवतु मा वा । त
नोपाकर्म कृत्वा स्
भागे नाधीयीत
त्रावप्यूर्ध्वं न दोष
सी तैषी श्रावणी
य एवोक्तः । रोहि
मेत् । अनयोः प
धिकांश्चतुरो मास
द्यामुपाकरणम् ।
कृते श्रावण्याः प्राव
ङ्गाध्ययनम् । पुन
श्चित्तमेतद्ब्रह्मे ॥
यमेन गम्यत एति
निगमेप्यधीयीत
गिति गम्यते । श
वसितं स्वीकृतं भ
यतेयं स प्रदेश इ

अद्वैतचैतन्यदृढोपगूहने

न कोऽपि किञ्चित् परिचेतुमौश्वरः ।

चैतन्यमद्वैतमितीक्षते जनो-

ऽद्वैतश्च चैतन्यमितीक्षते क्षणम् ॥ (छ)

पश्यत भोः ! अद्वैतमग्रे विनिधाय देवो

दिदृक्षया तस्य गतः पुरस्तात् ।

प्रवेशयत्येव निजाश्रमान्त-

र्विलम्ब्य सर्वे क्रमतो विशन्तु ॥ (ज)

इति सर्वाङ्गिवार्य क्रमात् प्रवेशयन्ति । महाप्रभुरूपविश्व प्रत्येक-
मद्वैतादौ न यथायथमात्रलिङ्गनसम्भाषणावलोकादिभिरानन्द भग-
वत्प्रसादाच्च श्रीहस्तेन सुष्टिप्रपूरं ददाति । अद्वैतादयो यथाक्रमं
व्यह्नन्ति ।

भगवान् । भो भो प्रद्य नापरं भोक्तव्यं चक्रवेष्टोपरि सर्वै-
रेव रजनीमुखे समारोढव्यं यथा मुखेन स्नानमहोक्तवो
दृश्यते ।

सर्वे । यथाऽऽज्ञापयन्ति । इति निष्क्रान्ताः ।

(छ) अद्वैतेति, अद्वैतचैतन्ययोः दृढोपगूहने अन्योक्त्यमादालिङ्गने
कोऽपि जनः किञ्चित् परिचेतुं प्रभिक्षतया ज्ञातमिति भावः न
दैश्वरः न समर्थः आसीदिति शेषः । तथाहि जनः चैतन्यम् अद्वैत-
मिति रक्षते पश्यति अद्वैतश्च चैतन्यमिति क्षणम् रक्षते पश्यति ।
इन्द्रवंशाष्टकम् । तच्चैन्द्रवंशे प्रथमाक्षरे गुरोर्विति तल्लक्षणात् ।

(ज) अद्वैतमिति । देवः दिदृक्षया प्रियजनदर्शनेच्छया तस्य
मद्वैतस्य पुरस्तात् गतः सन् अग्रे प्रथमतः अद्वैतं विनिधाय सर्वकालं
निजाश्रमान्तः स्वाश्रमाभ्यन्तरे प्रवेशयत्येव, अतः सर्वे भगवन्तः विलम्ब्य
क्रमशः क्रमेण विशन्तु प्रविशन्तु । उपेन्द्रवज्राष्टकम् ।

दशमोऽङ्कः ।

४०८

सह । भगवन् । स्वयमपि यथासमयाङ्गिकं कर्तुं मर्हति ।

भगवान् । यथावचितं वः । इति पुरीस्वामिना सह निष्क्रान्तः ।

सह । काशीमिश्र ! भूपालो राजधानीतः साम्प्रतमा-
गन्ता किं गुण्डिचानिकटे ।

नेपथ्ये । आयातः ।

काशी । मोस्वामिन् ! यथाऽयं प्रस्तौति तथाऽऽगत इव
लक्ष्यते ।

सह । तर्हि स्नानदर्शनं सुखेन भावि ।

काशी । तत्त्वं जानामि । इति निष्क्रान्तः ।

सह । गोविन्द ! एहि भगवन्तमनुगच्छावः । इति
निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति वडभीस्यो (क) राजा पुरोहितश्च ।

राजा । पुरोहित ! अस्मिन्नष्टे मया इह स्थितेनैव स्नानं
दृष्टव्यम् । अन्वया भगवतो गौराङ्गस्य सहोचो भविष्यति ।

पुरोहि । उचितमेवैतत् ।

राजा । कः कोऽत्र भो आह्वयतां काशीमिश्रः ।

प्रविश्य काशीमिश्रः । अवमस्मि आज्ञापयतु देवः ।

राजा । मिश्र ! ।

ये गौडीया इह भगवतः पार्षदास्तज्जना वा

तेषां ये वा तदनुगमिनो हन्त ये वा सञ्चरन्त्याः ।

(क) वडभीस्यः प्रासादस्य उपरितल्लहस्यः ।

(ज) ये इति । गौडीया गौडदेशीयाः भगवतः श्रीचेतन्यस्य
पार्षदाः सहचराः वा तज्जनाः तेषां परिजनाः तथा तेषां तज्जराणां

अथ देशकालकृत

दर्शः प्रवर्तते ।

या द्वादश स्मृताः

सा चैत्रादिका स्मृत

स्येति निर्णयः ॥

तदन्ते चान्द्रमासे

भवतु मा वा । त

नोपाकर्म कृत्वा स्

त्रेभागे नाधीयीत

त्रावप्यूर्ध्वं न दोष

सी तैषी श्रावणी

ह्य एवोक्तः । रोहि

मेत् । अनयोः प

धिकांश्चतुरो मास

पद्यामुपाकरणम् ।

कृते श्रावण्याः प्राव

प्रज्ञाध्ययनम् । पुन

श्रितमेतद्दृष्टे ॥

यमेन गम्यत एति

निगमेप्यधीयीत

गिति गम्यते । श

वसितं स्वीकृतं भ

यतेयं स प्रदेश इ

ज्ञापनम् G. U. १)

सर्वेऽस्मात्स्नीतनयसुहृदो यत्र यत्रोपविश्य
ज्ञानं पश्यन्त्यतिमुखममौ सन्तु तत्रोपविष्टाः ॥ (ज)

काशी । महाराज ! भगवदाज्ञया (ठ) पूर्वमेव तथैव
सम्पादितमस्ति ।

राजा । सुविहितम् ।

प्रविश्य कश्चित्पदातिकः कञ्चुकी । देव ! देव्यो विज्ञापयन्ति ।
अस्माभिर्देवज्ञानं द्रष्टुमागतं तन्नाभूदिति ।

राजा । कथं नो भविष्यति इहैव स्थित्वा ताभिरपि
द्रष्टव्यं पश्चाद्यं तत्प्रकारोऽस्ति कल्पितः । (ठ)

काशी । देव । पश्य पश्य ।

ज्ञानालयस्याभिमुखं सुसौध-

मष्टं गताश्चन्द्रकराभिगुप्तम् ।

देवा इवैते विलसन्ति भक्ताः

सर्वे नमोमध्य इवोपविष्टाः ॥ (ड)

ये वा अलङ्कारा इति शेषः । ये वा तेषाम् अलङ्कारिनः अलङ्काराः
सम्पन्नाः सन्ति । इह चेतोः आगता इति शेषः । सर्वे अस्मात् स्नी-
तनयसुहृदः यत्र यत्र उपविश्य ज्ञानं पश्यन्ति, कञ्चुकी गौडीयाः तत्र
तत्र अभिमुखम् उपविष्टाः सन्तु । मन्दाक्रान्ता इति ।

(ठ) भगवदाज्ञया भगवतः श्रीचैतन्यस्य आज्ञया आदेशेन ।

(ठ) तत्प्रकारः तस्य व्यवस्था । कल्पितः निरूपितः ।

(ड) ज्ञानालयस्येति । एते सर्वे भक्ताः भगवते इति शेषः । ज्ञाना-
लयस्य, ज्ञानगृहस्य अभिमुखं सम्मुखं चन्द्रकराभिगुप्तं चन्द्रकिरण-
व्याप्तमित्यर्थः । सुसौधं सुष्ठु सुप्रज्ञा चूर्णेन धवकितमित्यर्थः । अष्टं अष्ट
गताः सन्तः देवा इव नमोमध्य अन्तरीक्षमध्ये उपविष्टा इव विल-
सन्ति । इति । इन्द्रवज्रा इति ।

राजा । साधु प्रवेशिता इमे श्रीकृष्णचैतन्यपार्षदाः ।
तदधुना साधयतु भवान् जगन्नाथविजयसमयो नेदीया-
निव (ढ) जातस्तदुचितकर्मणि नापरं विलम्बस्य ।

काथी । यथाऽऽज्ञापयति । इति निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशन्ति महिष्यः ।

महिष्यः । जयतु जयतु महाराष्ट्रो । (१)

राजा । देवीं प्रति । एहि देवि ! एहि कृतार्थीकुल-
जनुः । (२) इति सल्लाघसुपवेश्य । देवि ! पश्य पश्य ।

इमे चैतन्यदेवस्य पार्षदा विश्वपावनाः ।

कियतैव विलम्बेन तमप्यालोकयिष्यसि ॥ (त)

तदेतान् प्रणम ।

देवी । प्रणमति ।

राजा । पश्य पश्य महद्दिदमाश्चर्यम् ।

महात्मे श्रीयोगे भवति भगवद्भक्तुलगा

पता कोदञ्चन्तीत्यतिसुविदितोऽयं जनरवः ।

इति शब्दोक्ते वा युगपदभिप्रश्यन्ति त इमां

लिहन्तीं तज्जिह्वामिव तुहिनभानोरिव वपुः ॥ (थ)

(१) जयतु जयतु महाराजः ।

(२) साधयतु गच्छतु । नेदीयान् कृतिसंज्ञितः ।

(थ) जनुः । जन्म । जनुर्जननजन्मनी इत्यमरः ।

(त) इमे इति । इमे चैतन्यदेवस्य पार्षदाः सहचराः विश्व-
पावनाः जगत्प्रवित्कर्त्रिणः, कियता अल्पेनैव विलम्बेन तमपि
चैतन्यदेवमपि आलोकयिष्यसि ।

(थ) महति । महात्मे श्री योगे भवति भगवद्भक्तुलगा

तः । अथ देशकालकृत-
ति दर्शः प्रवर्तते ।

गद्या द्वादश स्मृताः

सा चैत्रादिका स्मृ-

त्रस्येति निर्णयः ॥

तदन्ते चान्द्रमासे

भु भवतु मा वा । त

धिनोपाकर्म कृत्वा स

त्रिभागे नाधीयीत

द्वात्रावप्यूर्ध्वं न दोष

मासी तैषी श्रावणी

गृह्य एवोक्तः । रोहि

वरमेत् । अनयोः प

धार्थाधिकांश्चतुरो मा

ष्टपद्यामुपाकरणम् ।

कृते श्रावण्याः प्रा

गद्यङ्गाध्ययनम् । पुन

प्रपञ्चितमेतद्गृहे ॥

नियमेन गम्यत एषि

प्य निगमेप्यधीयीत

र्वागिति गम्यते । श

गध्यवसितं स्वीकृतं

ज्ञायतेयं स प्रदेश

॥

नामज्ञापनम् G.U. १)

महिषी । देव सच्चंजिव एसा जणस्सुइ (१) ।

राजा । पश्य स्वयमपि । इति उत्पतन्ती पताकां दर्शयति ।

नेपथ्ये कोलाहलध्वनिः । (८)

राजा । आकर्ण्य । देवि ! पश्य पश्य जगन्नाथदेवस्य
विजयसमयी जातस्तदाकलयामि श्रीकृष्णचैतन्यदेवस्या-
गमनम् । इति तथा कृत्वा सहर्षम् । अयमयं श्रीकृष्णचैतन्यः ।
पश्य पश्य ।

अविरलजनसङ्घे सर्वमूर्द्धोर्ध्ववर्त्ती

स्फुरति भगवतोऽयं मण्डलः श्रीमुखस्य ।

तरदुक्विधहंसे वारिरायाविवोचैः

कलय किमपि हेमन्तः पद्ममुदण्डबालम् ॥ (९)

देवी । अज्जउत्त ! अम्हाणं जसवाढो जसवान्तरमाप-
डिदं । जदो जपस्याह दंसणत्थिणीणं गौरचन्द्रदंसणं
जादं (२) ।

(१) देव ! सत्यमेव यथा जनश्रुतिः ।

(२) आर्यपुत्र ! अस्माकमुत्पतत उत्पतान्तरमापतितम् । यतो
जगन्नाथदर्शनार्थिनीनां गौरचन्द्रदर्शनं जातम् ।

ज्ञाथस्य देवकुलं देवमन्दिरं गच्छतीति तादृशी पताका उदञ्चन्ती उद-
गच्छन्ती भवति इत्यर्थं जनरतः सुविदितः सुविख्यातः इति अङ्गया
उक्तेवा उत्क्षिप्तनमनाः ते जनाः युगपत् इमां पताकां लङ्घिनमानोः
चन्द्रखेव वधुः शरीरं जिह्वनीं तस्य देवकुलस्य जिह्वाभिव युगपत्
अभिपश्यन्ति अवलोकयन्ति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(८) काहलध्वनिः काहलो वाद्यभेदः तस्य ध्वनिः ।

(९) क्वचिद्वेति । अविरलानां निविडानां जनानां सङ्घे सह-

दशमोऽङ्कः ।

४१३

संस्तुतेन । महः पूरः सद्यो विषयरससंशोषणविधौ
 प्रचण्डो मार्त्तण्डव्यतिकर इवाख्य प्रष्टमरः ।
 अहार्यं माधुर्यं भगवदतुरागास्ततिकरो
 महावर्षा कोऽयं कनकनिधिरक्ष्योः पथि गतः ॥ (न)
 अपि च । निर्मळ्यानि विधुभिर्मुखविस्वमस्य
 नौराजयानि च रुचं कनकप्रदीपैः ।
 सम्पूजयानि पदपद्ममसुप्रसूनैः
 प्रत्याददानि कवणामपि लज्जदेहैः ॥ (प)

इति प्रथमति ।

मध्ये सर्वेषां मूर्द्धां जह्ववर्त्ती भगवतः श्रीचैतन्यस्य कथं श्रीमुखस्य
 मण्डलः स्फुरति राजते । तरलः सन्नरन्तः उरुविधाः बहवः हंसा
 यस्मिन् तादृशे वारिराशौ ससृष्टे किमपि अनिर्वचनीयम् उच्चैः महत्
 उद्गण्डनालम् उन्नतः दण्ड इव नालः यस्य तादृशं हेमनः स्वर्णस्य
 पद्मं कमललिख कलय पश्य । शुभ्रवस्त्राद्युत्तानां पार्षदानां हंससायं
 तत्प्रदेशस्य वारिराशिसायं भगवन्मुखस्य पद्मसायं तदीयगण्डदेशस्य
 नालसायं ज्ञेति बोध्यम् । मालिनीवृत्तम् ।

(न) महःपूर इति । सद्यः झटिति विषयाः स्रक्चन्दनादयः
 तेषु रमस्य अतुरागस्य संशोषणविधौ सव्यक् शोषणव्यापारे प्रचण्डो
 मार्त्तण्डव्यतिकर इव सौरं तेज इव अख्य देवस्य प्रष्टमरः प्रसपेन्
 विस्तारं गच्छन्नित्यर्थः महसां तेजसां पूरः राशिः लज्जते इति शेषः ।
 अहार्यं हर्तुमशक्यम् अनुपमेयमित्यर्थः माधुर्यं मनोमोहनभावश्च
 दृश्यते इति शेषः अतः भगवतः देवस्य अतुराग एव अस्तं तत्
 किरति वर्धतीति तथाभूतः सृष्टवर्षा विमर्हः शरीरं यस्य तादृशः
 कोऽयं कनकनिधिः काञ्चनरत्नम् अल्लोः नयनयोः पथि गतः उप-
 स्थितः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(प) निर्मळ्यानीति । अस्य देवस्य मुखविस्ववदन्मण्डलं

काः । अथ देशकालकृ-
 यो दर्शः प्रवर्तते ।
 त्राद्या द्वादश स्मृताः
 सा सा चैत्रादिका स्मृ-
 तत्रस्येति निर्णयः ॥
 या तदन्ते चान्द्रमासे
 स्तु भवतु मा वा । त-
 त्रधिनोपाकर्म कृत्वा स-
 रात्रिभागे नाधीयीत
 गात्रावप्यूर्ध्वं न दोष-
 मासी तैषी श्रावणी
 गृह्य एवोक्तः । रोहि-
 विरमेत् । अनयोः प-

अर्धाधिकांश्चतुरो मास-
 षौष्ठपद्यामुपाकरणम् ।
 व कृते श्रावण्याः प्रा-
 णाद्यङ्गाध्ययनम् । पुन-
 प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये ॥
 नियमेन गम्यत एषि-

प्य निगमेप्यधीयीत
 दिर्वागिति गम्यते । श-

वाध्यवसितं स्वीकृतं भ-

ज्ञायतेयं

॥

नानामज्ञापन

राजा । यथार्थोऽयमनुभवो भवत्याः । तदाकलय श्री-
जगन्नाथोऽपि स्नानालयमध्यारूढः ।

देवी । आलोक्य प्रणमति ।

नेपथ्ये पुनः काङ्क्षन्निनिः ।

राजा । देवि ! पश्य पश्य श्रीजगन्नाथस्नानम् ।

देवी । उभयतो दृष्टिमाधाय । अञ्ज उक्त ! महं ज्ञेय कीदृ-
ञ्चलं (१) ।

राजा । किं तत् ।

देवी । संछतेन ।

अन्योऽन्याभिमुखस्थितौ विनिमिषावन्योन्यसन्दर्शने

स्नानाभिनयनाम्भसोः स्मृततनू दुर्वारया धारया ।

कारुण्यैकमहानिधी भवभयप्रध्वंसनेकौषधी

देवौ तुल्यरुची पुरो विलसतः प्रक्ष्यामगौरावपि ॥ (फ)

(१) आर्थं पुन ! महदेव कीदृञ्चलम् ।

विधुभिः चन्द्रविम्बैः निर्मञ्जुयानि नीराजयानि, कनकप्रदीपैः कस्य
रुचं कान्तिं नीराजयानि असुप्रसन्नैः प्राणकुसुमैः कस्य देवस्य पादपद्मं
वरणकमलं सम्पूजयानि लज्जदेहैः, लज्जसंख्यकशरीरैरपि कस्य
देवस्य करुणां कपां प्रत्याददाति कमे । वसन्ततिष्ठकं दृष्टम् ।

(फ) अन्योन्येति । कारुण्यैकमहानिधी कारुण्यस्य दयाया
एवौ अद्वितीयौ महानिधी महान्तौ आधारौ भवभयस्य संसारभीतेः
प्रध्वंसने हरणे एकौषधी अद्वितीयभेदप्रको दत्तार्थः प्रक्ष्यामगौरावपि
प्रज्जदृक्ष्यामः एकः गौरः अपरः तथेकावपि तृत्या रुचिः दीप्तिर्यवोः
तादृशौ देवौ अन्योन्यस्य परस्परस्य अभिमुखस्थितौ सम्मुखवर्तिनौ
अन्योन्यस्य परस्परस्य सन्दर्शने विनिमिषौ निनिमिषौ तथा स्नानाभो-

राजा । मत्प्रमेतत् ।

देवी । भज उक्त । णिवूढो (व) सिषाणमहसवो देवस्य ।
जदो दक्षिणामुह-विलोभण क्लणे असदो सरइ गोर-
चन्द्रमा (१)

राजा । एवमेव ।

अग्रतोऽस्य विरलायते जनः

पृष्ठतस्त्वविरलायते पुनः ।

पार्श्वदास्तु परितो भुजाभुजि

अद्वया विदधति स्म मण्डलम् ॥ (भ)

नेपथ्ये । अनवरतरतामभ्याघाते प्रसृजगदीश्वरे

विरहविधुरं हन्तावस्थां जगाम यतीश्वरः ।

(१) आर्यपुत्र ! निर्व्यूढः स्नानमहोत्सवो देवस्य । यतो
दक्षिणामुहविलोकनक्षणे अन्यतः सरति गौरचन्द्रमाः ।

नयनाम्भोः स्नानजलनेत्रजलयोः । दुर्वारया वारयितुमशक्यया भारवा
पुता अभिपिक्ता तनुः शरीरं ययोः तथाभूतौ सन्तौ पुरः कथतः
विलसतः विराजतः । शार्दूलविशोडितं वृत्तम् ।

(व) निर्व्यूढः सनाप्तः ।

(भ) अग्रत इति । अस्य देवस्य चैतन्यस्य व्यपनः जनः विरला-
यते विरल इवावृणति अल्यो दृश्यते इति भावः, पुनः किन्तु पृष्ठतस्तु
अविरलायते जन इति शेषः वल्लभ्यते इति भावः । पार्श्वदास्तु
पार्श्वचरास्तु परितः प्रसन्नात् अस्य देवस्येति शेषः अद्वया अनुरागे-
ष्वेत्यर्थः भुजाभुजि हस्ताङ्गुली मण्डलं विदधति कुर्वते स्म । उद्वता-
वृत्तम् ।

(म) अनवरतरतामिति । प्रसृजतीनामीश्वरः श्रीचैतन्यः जगदीश्वरे

काः । अथ देशकालकृ-
थो दर्शः प्रवर्तते ।
त्राद्या द्वादश स्मृताः
सा सा चैत्रादिका स्मृ-
क्षत्रस्येति निर्णयः ।
या तदन्ते चान्द्रमासे
स्तु भवतु मा वा । त-
विधिनोपाकर्म कृत्वा स-
रात्रिभागे नाधीयीत
णाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दो-
र्णमासी तैषी श्रावण-
ो गृह्य एवोक्तः । रोहि-
विरमेत् । अनयोः प-

अर्धाधिकांश्चतुरो मा-
प्रौष्ठपद्यामुपाकरणम् ।
च कृते श्रावण्याः प्रा-
रणाद्यङ्गाध्ययनम् । पु-
ते प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये ॥
। नियमेन गम्यत एति-

लिप्य निगमेप्यधीयीत
शादर्वीगिति गम्यते । श-

वाध्यवसितं स्वीकृतं

नं ज्ञायतेयं स प्रदेश-
न् ॥

भवति विशदप्रमानन्दावतारतया यदा

ह्यभिनिविशते यस्मिन् तस्मिन् तदैव स तन्मयः ॥ (म)

राजा । आकर्ण्य । अये ! निश्चितमिदमुक्तं काशीमित्रेण ।

तत् पुनराकलयामि (य) वाक्यशेषम् । इति सावधानस्ति-
ठति । पुनस्तत्रैव ।

ज्ञानं नो तलसीनिषेचनविभिर्नो चक्रमन्दर्शनं

नो नामग्रहणञ्च नो नतिततिर्नो हन्त भिक्षापि नो ।

श्रीनीलाचलचन्द्रभोगवसरव्याजात् स्वयैवच्छया

स्वीकृत्य स्ववियोगदुःखमनिशं निःस्पन्दमाक्रन्दति ॥ (र)

राजा । अहो ! प्रमादो यावदनवसरं (ल) तावदेव
चेदेवं स्यात्तदा किं भवति । पुनस्तत्रैव ।

जगन्नाथे अनवसरताम् अदर्शनतामित्यर्थः कस्यायाते गते सति हन्त-
खेदे विरहविधुराम् अवस्थां जगाम । हि यतः विशदः विमलः यः
प्रमानन्दः तस्य अवतारतया यदा यस्मिन् विषये अभिनिविशते
अभिनिविष्टो भवति, तदैव तस्मिन् तल विषये तन्मयः तदाकारा-
कारितमना भवति । हरिणीष्टम् ।

(य) इदं प्रभोस्तन्मयत्वम् । आकलयामि शृणोमि ।

(र) ज्ञानमिति । ज्ञानं नो, प्रभुणा क्रियते इति सर्वत्र
योक्तम् । तलसीनिषेचनविधिः तलसीष्टके जलसेचनव्यापारः नो,
चक्रस्य विष्णुचक्रस्य सन्दर्शनं नो, नामग्रहणं नामसङ्कीर्तनञ्च नो,
नतिततिः प्रणामपरम्परा नो, हन्त खेदे भिक्षापि नो, श्रीनीलाचल-
चन्द्रमसः श्रीजगन्नाथचन्द्रस्य अनवसरव्याजात् अदर्शनच्छायात् स्वयैव
स्वीकृत्य एव इच्छया स्वस्य वियोगदुःखं विरहदुःखं स्वीकृत्य अनिशम्
अजस्रं निःस्पन्दं निःशब्दं यथा तथा आक्रन्दति रोदिति प्रभुरिति
शेषः । शादू लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ल) प्रमादः विपत् । यावदनवसरं यावददर्शनम् ।

नान्योऽप्युपायः प्रियकीर्तनस्य सङ्कीर्तनानन्दमुत्पन्नरेण ।

रसान्तरावेति तदेव कर्तुं स्वरूप एवोद्यममातनोति ॥ (व)

राजा । भद्रं भो भद्रम् । देवीं प्रति । प्रिये ! त्वमितोऽप-
सर । आकारयामि (श) तावदेनं काशीमिष्यमिति ।

देवी । जह आ णवेदि (१) । इति निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति काशीमिष्यः ।

काशीमिष्यः । जयति जयति देवः ।

राजा । मिष्य ! कथय किमुक्तं भवता ।

काशी । यदुक्तं तथैव तत् ।

राजा । कथय स्वरूपगोस्वामिना किं मन्त्रितमस्ति ।

काशी । भगवता स्वीकृते तथाविधविरहवैकल्यानुभवे
तदपनोदायं सकलैरेव सुहृद्भिः सह मन्त्रितम् । अथ
सायं यदि गोपीनाथविजयदर्शनानन्तरं भगवता
मधुरतर- भगवत्कीर्तनं श्रूयते तदा रसान्तरं भवति
तस्मिन् सति विरहावेशः श्रूयत इति सम्मन्त्र्य रोहिणी-

(१) यथा आज्ञापयति ।

(व) नान्य इति । सङ्कीर्तनानन्दस्य सङ्कीर्तनजनितानन्दमन्त्ररेण
विना प्रियं कीर्तनं यस्य तादृशस्य अस्य प्रभोः रसान्तराय भावान्तर-
सुखादयितुम् अन्यः अपरः उपायः न अस्तीति शेषः इति हेतोः
स्वरूप एव तदेव रसान्तरमेव कर्तुं उद्यमं चेष्टाम् आतनोति करोति ।
वंशस्थविषं वृत्तम् ।

(श) आकारयामि आहूयामि ।

क्ताः । अथ देशकालकृ-
यो दर्शः प्रवर्तते ।
चैत्राद्या द्वादश स्मृताः
सा सा चैत्रादिका स्मृ-
क्षत्रस्येति निर्णयः ।
त्या तदन्ते चान्द्रमासे
स्तु भवतु मा वा । त-
विधिनोपाकर्म कृत्वा
रात्रिभागे नाधीयीत
णाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दो-
र्गमासी तैषी श्रावण-
गृह्य एवोक्तः । रोहि-
विरमेत् । अनयोः प-

अर्धाधिकांश्चतुरो मा-
प्रौष्ठपद्यामुपाकरणम् ।
च कृते श्रावण्याः प्रा-
णाद्यङ्गाध्ययनम् । पु-
न प्रपञ्चितमेतद्दृष्टे ॥
नियमेन गम्यत एति-

कप्य निगमेप्यधीयीत
ादर्वागिति गम्यते । श-

वाध्यवसितं स्वीकृतं

तं ज्ञायतेयं स प्रदेश

॥

ननामज्ञापनम् G.U. १)

कुण्डसविधे परमाप्तै (घ) स्तदीयहृदयज्ञैरेव कतिपयैर्म-
धुरमधुरं कीर्त्तनमारब्धितमास्ति ।

राजा । मित्र ! कथमिदमालोक्यते । (स)

मित्रः । जगतौ च दारोहसि । (ह)

राजा । तथैव क्रियते । इति तेन सह तदारोहं (क्ष) नाट-
यति ।

नेपथ्ये मधुरतरसङ्गीर्त्तनकलकलः ।

मित्रः । निरुध्य । भो महाराज ! पश्य पश्य ।

विरहव्यथैव मूर्त्तां कर्णो रस एव मूर्त्तिमान् दिससम् ।
पासीय एव सम्प्रति कीर्त्तनकलतोऽयमन्यथा जातः ॥ (क)

(घ) भगवता श्रीचैतन्येन । तथाविधं तादृशं विरहेण जगन्नाथ-
स्येति भावः यत् वैकल्यं व्याकुलोभावः तस्य अनुभवे स्वीकृते अ-
लङ्घिते । तदपनोदार्थं तस्य वैकल्यस्य अपनोदार्थम् अपनयनार्थम् ।
गोपीनाथस्य देवमूर्त्तिविशेषस्य विज्ञः आत्मा तस्य दर्शनानन्तरम् ।
मधुरतरस्य कतिमनोहरं भगवत्कीर्त्तनं हरिसङ्गीर्त्तनम् । विरहावेशः
विच्छेदाभिनिवेशः क्षयते स्वर्गो भवति । परमाप्तैः परमविश्वस्तैः ।

(ह) आलोक्यते दृश्यते मयेति शेषः ।

(ह) जगतौ भूमिं वेतुं यदि आरोहसि यदि तत्र गच्छस्येति
भावः तदा आलोकयिष्यते इति भावः ।

(क्ष) तदारोहं जगत्यामारोहणं भूमार्गेण गमनमित्यर्थः ।

(क) विरहेति । दिवसे सर्वमिति शेषः व्याप्य वा एषा मूर्त्ति
मूर्त्तिमती विरहव्यथा वा य एषः मूर्त्तिमान् कर्णो रसः शोकावेश
मिति भावः आसीत् देवस्येति शेषः सम्प्रति कीर्त्तनकलतः सङ्गीर्त्तन-
व्यापारात् अयं विरहजनिता शोकावस्थाः अन्यथा जातः विनष्ट
इत्यर्थः ।

राजा । भवति हि ।

आनन्दकन्दलितमस्य वपुर्गुणदाऽयं

भावं स्पृशत्यथ तमेव वह्निर्व्यनक्ति ।

येः पूर्यते स्फटिकजा घटिका रसैस्तै-

स्तद्वर्णभागभवति ! तानुपदर्शयन्ती ॥ (ख)

पुनर्नेपथ्ये गानध्वनिः ।

राजा । आकर्ण्य । किमेतन्नीतम् ।

काशो । भगवद्गणेशो-नाद-माधुरी-प्रतिपादकमिदं

गौडीयभाषोपनिबद्धमिति देवेन नाकलप्यते । (ग)

राजा । अहो ! चित्रं यदेषः ।

गौरः कृष्ण इति स्वयं प्रतिफलन् पुण्यात्मनां मानसे
नीलाद्रौ नटतीह सम्प्रश्रयते हृन्दावलीयं रसम् ।

आद्यः कोऽपि पुमान् नवीतसुकवधूकृष्णानुरागव्यथा-
स्वादी चित्रमहो ! विचित्रमहो ! चेतन्यलोलायितम् ॥ (घ)

(ख) आनन्देति । अस्य देवस्य वपुः शरीरम् आनन्दकलितम्
आनन्दपूर्णम् । अयं प्रभुः यदा भावं वस्तुविशेषोति भावः स्पृशति
अभिनिविशतीत्यर्थः । अथ तद्भावस्पर्शानन्तरमित्यर्थः तमेव भावं वह्निः
व्यनक्ति प्रकटयति । तथाहि स्फटिकजा घटिका पालविशेषः येः रसैः
पूर्यते, तैः रसैः तद्वर्णभाक् तद्वर्णयान्तिनी सती तान् रसान् उप-
दर्शयन्ती प्रकटयन्तीत्यर्थः भवति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ग) भगवदिति । भगवतः देवस्य यः वंशीनादः तस्य माधुरी
माधुर्यं तस्याः प्रतिपादकं शोभकम् । गौडीयभाषया वङ्गभाषया
इत्यर्थः उपनिबद्धं विवक्षितम् । आकलप्यते बुध्यते ।

(घ) गौर इति । एष गौरः कृष्ण इति पुण्यात्मनां पुण्यवतां

क्ताः । अथ देशकालकृ-
यो दर्शः प्रवर्तते ।

चैत्राद्या द्वादश स्मृताः

सा सा चैत्रादिका स्मृ-

क्षत्रस्येति निर्णयः ।

स्या तदन्ते चान्द्रमासे

स्तु भवतु मा वा । त

वेधिनोपाकर्म कृत्वा र

रात्रिभागे नाधीयीत

गात्रात्रावप्यूर्ध्वं न दो

र्मासी तैषी श्रावर्ण

गृह्य एवोक्तः । रोहि

विरमेत् । अनयोः प

अर्धाधिकांश्चतुरो मा

मौष्टपद्यामुपाकरणम् ।

व कृते श्रावण्याः प्रा

णाद्यङ्गाध्ययनम् । पु

प्रपञ्चितमेतद्दृष्ट्यो ॥

नियमेन गम्यत एति

प्य निगमेप्यधीयीत

दर्वागिति गम्यते । श

गध्यवसितं स्वीकृतं

ज्ञायतेयं सं प्रदेश

॥

नामज्ञापनम् G.U

पुनर्निहस्य । अये ! चिरकालमेकस्यैव गीतपदस्य ध्रुव-
मेव गीयते । (छ)

काशी । प्रथमतो दृष्ट्वां लीलायां मनः प्रविवेच्य न
ततः पुनरावत्तते । (च)

राजा । भवत्येवमेव । इति पुनराबोध्य सहर्षम् । अहो !
कौटुम्भस्य माधुर्यं पश्य पश्य ।

जानूत्तपभुजावधूननपदन्यासाच्चिविद्धेपणै-
हन्तानन्दयतो मनांसि सुहृदां विश्वं जडोक्नुवतः ।

निष्ठेवैमुखमस्य भाति सुभगस्मेरं महानन्दतः

फेनेहैमसरोरुहं वृत्तमिव स्थानैरिवेन्दुहिमैः ॥ (छ)

मानसे स्वयं प्रतिफलन् प्रकाशमानः इह अस्मिन् गौडादौ भटवि-
न्दत्यति, इन्दावनीयं इन्दावनसम्बद्धं इत्थं भावं सम्प्रययते सस्यक् प्रक-
टयति । अहो ! चित्तम् अहहो ! विज्ञितम् अतिविस्मयकं निर्वर्त्य
चैतन्यलीलायितं श्रीगौराङ्गविभासः, आद्यः कोऽपि पुमान् नवाया
नवीनायाः उत्सुकायाः बध्वाः राधाया इति भावः कथं यः अनु-
ग्रहः तस्य व्यथास्तादी तद्विरहास्तादवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(छ) चिरकालं दीर्घकालमित्यर्थः । ध्रुवं संकीर्तय गीतीभूता-
वधवविशेषः ।

(च) ततः तस्मा लीलाया इत्यर्थः । आवत्तते निवर्तते ।

(छ) जान्विति, जासुनोक्तत्वेपेण ऊर्ध्वं त्वेपेण भुजयोर्बाह्वोः
वधधूननेन सञ्चालनेन पदयोर्न्यासेन भिच्छेपेण अतिविच्छेपेण नयन-
सञ्चारणैश्च हन्तेति-विशेषे, सुहृदां मनांसि आनन्दयतः आनन्दितानि
कुर्वतः तथा विश्वं जगत् जडोक्नुवतः निष्प्रदोक्नुवतः अस्य देवस्य
सहानन्दतः महतः आनन्दोत्सुभगस्मेरं सुप्रसन्नचित्तं सुखं निष्ठेवैः

धुनराजोक्तं सविस्मयम् । अये ! ।

क एष निःसाध्वसमासमण्डला-

स्त्रिष्ठे वमाकृष्य पिवन् प्रमोदते ।

चन्द्रादहिभूतमिवास्तद्व-

स्त्रोक्तासिनं फेणमही चकोरकः ॥ (ज)

काशी । शुभानन्दनामाऽयं वैष्णवः ।

राजा । अहो ! एकमेव गीतध्रुवपदम् । एक एव तारस्वरः । एक एवोक्तासो गायकानां यामद्वयं वावत् । भगवतोऽपि समान एवानन्दप्रकाशचमत्कारः । तदमीभी रसान्तरेण विरहावेशतरङ्गो दूरीकृतः । प्रकतरसान्तरं के नान्तरयन्तु उभययैव भगवत आङ्गिकविगनः । (झ)

निःसृष्टसुखास्तविन्दुभिरित्यर्थः केनैवैतं हेमसरोरुहमिव स्वर्णपद्ममिव
वर्णमयः दृष्टिं नतैः हृष्टैः दृष्टः इन्दुवन्द्य इव भाति विराजते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) क इति । अहो ! आश्चर्यं चन्द्रात् बहिर्भूतं निःसृष्ट-
मित्यर्थः स्त्रोक्तासिनं स्वसात्त्वानम् उक्तासयतीति तद्योक्तं फेनं फेन-
निभमित्यर्थः अस्तद्वचं चकोरक इव क एषः आसमण्डलात् सुख-
मण्डलात् प्रभोरिति शेषः । निःसाध्वसं निर्भयं तथा तथा निष्ठेवम्
आकृष्य पिवन् सन् प्रमोदते प्रकर्षेण हृष्यति उक्तासतीत्यर्थः । वंग-
स्वपिलं वृत्तम् ।

(झ) तारस्वरः सङ्गान् स्वरः । यामद्वयं मेहरद्वयम् । अमीभिः
पार्श्वदैः । रसान्तरेण अन्येन रसेन । विरहावेशतरङ्गः विच्छेदवैकल्या-
परम्परा । प्रकतरसान्तरं अवस्थानार्थं व्याख्यानमित्यर्थः केन कथम्
अन्तरयन्तु अतिक्रान्तु अस्ती इति शेषः । अङ्गिकार्यं नातिक्रमि-
तव्यमिति भावः । उभययैव विरहवैकल्ये तदपनयनव्यापारे चेत्कथं ।

क्ताः । अथ देशकालकृ-
यो दर्शः प्रवर्तते ।

चैत्राद्या द्वादश स्मृताः

सा सा चैत्रादिका स्मृ-

क्षत्रस्येति निर्णयः ॥

स्या तदन्ते चान्द्रमासे

स्तु भवतु मा वा । र

वेधिनोपाकर्म कृत्वा र

रात्रिभागे नाधीयीत

गात्रात्रावप्यूर्ध्वं न दो

र्मासी तैषी श्रावर्ण

गृह्य एवोक्तः । रोहि

विरमेत् । अनयोः प

अर्धाधिकांश्चतुरो मा

गौष्टपद्यामुपाकरणम् ।

व कृते श्रावण्याः प्रा

णाद्यङ्गाध्ययनम् । पु

प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये ॥

नियमेन गम्यत एति

प्य निगमेप्यधीयीत

दर्वागिति गम्यते । श

गाध्यवसितं स्वीकृतं

जायतेयं स प्रदेश

॥

नामज्ञापनम् G.U. 1)

काशी । तथाऽपि (ज) विरहावेशो भक्तानां दुःसहः ।
इति पुनर्निभास्य । देव ! निर्व्यूढोऽयं नृलोखवः । यदमी
भगवन्तं धृत्वा स्वाऽऽवासं प्रति गच्छन्ति ।

राजा । भद्रं सभाष्यते कदाचिदाङ्गिकमपि तदधुना
मिश्र ! भगवत्समीपं गम्यतामहमिहैव क्षणं निद्रामि ।

काशी । यथाऽऽज्ञापयसि । इति निष्क्रान्तः ।

राजा । गतो मिश्रस्तदिह निद्रामि । इति निद्रां नाट-
यित्वा पुनरुत्थाय । अहो ! विभातेयं विभावरी । यतः

अस्ताचलोदयमहीधरयोस्तटान्तं

ग्रीतांशुचण्डकिरणवुपसेदिवांसौ ।

तुल्यत्विषौ सुदुतया बहूतः प्रगल्भ

वर्षीयसः क्षणमिवोपरि लोचनत्वम् ॥ (ट)

इति परितो विलोकयति ।

नेपथ्ये । अहो ! महत्कौतुकम् ।

आङ्गिकस्य दैनिककरणीयस्य सन्ध्यावन्दनादेरिति भावः विगमः
अतिक्रमः ।

(ज) तथापि आङ्गिकविगमेऽपीत्यर्थः ।

(ट) व्यसति । ग्रीतांशुचण्डकिरणौ चन्द्रसूक्ष्मौ अस्ताचलोदय-
महीधरयोः अस्तोदयपर्वतयोः तटान्तं ब्रूहस्पतिदेशम् उपसेदिवांसौ
गतौ अस्तं गच्छन् चन्द्रः उदयन् सूर्यश्चेत्यर्थः सुदुता मार्दवेण तदा-
बोमिति शेषः तुल्यत्विट् कान्तिर्ययोस्तादृशे समप्रभावित्वर्थः सन्तौ
वर्षीयसः स्वविरस्य प्रगल्भं प्रातःकालस्य उपरि क्षणं लोचनत्वमिव
महूतः प्राप्तः । प्रगल्भं वर्षीयस्य विरक्तान्वयस्थितेरिति बोध्यम् ।
यस्यन्तित्वकं वृत्तम् ।

प्रातः प्रत्यहमर्घ्यं गन्धलवसीपुष्पादिभिः पूजय-
त्यद्वैते भगवन्मन्तरसुखावेशोल्लसद्गोमणि ।

स्नित्वा ते हठतो हृतैरतिरसेनाद्वैतमभ्यर्चय-

न्देवो वुर्वुरितैसुखेऽङ्गुलिदलैरुद्वाद्यवाद्यं व्यधात् ॥ (४)

अपि च, यस्य न्यस्य कराजकोपकुहरे पूजोपचारं प्रभोः

पूजां कर्तुं मनोः प्रयाति कुतकादद्वैतदेवोऽन्वहम् ।

ओनायः स तदा प्रभोर्गुणनिधेः सन्दर्शनस्पर्शन-

प्रमालापकपाकटाक्षकलया पूर्णानुरोऽजायत ॥ (५)

राजा । पथे ! कथमयं तुलसीमिश्रः परीक्षामहापात्रं
किमपि प्रस्तौति तत् श्रोतव्यं यत् सत्वरमित एवाभि-
गच्छति ।

प्रविश्य

तुलसी । देव ! जगन्नाथस्य रथयात्रा नदीयसीति

(४) प्रातरिति । प्रत्यहं प्रातः अद्वैते अर्घ्यं गन्धलवसीपुष्पा-
दिभिः भगवन्तं देवं पूजयति अतएव अन्तरसुखावेशेन आन्तरानन्दा-
तिरेकेण उल्लसद्गोमणि रोमाञ्चितकलेवरे सति देवः श्रीचैतन्यः स्नित्वा
हठतः सहसा हृतैः आकटैः तैः अर्घ्यादिभिः अतिरसेन अनुरागा-
तिशयेन अभ्यर्चयन् सुखे वुर्वुरितैः वुर्वुरण्डं कुर्वद्भिरित्यर्थः अङ्गुलि-
दलैः उद्वाद्यम् उच्चैर्वादीयं वाद्यं व्यधात् कृतवान् । शार्ङ्गबिक्री-
डितं वृत्तम् ।

(५) यथेति । अद्वैतदेवः अन्वहं प्रत्यहं यस्य कराजकोपकुहरे
करकमलकुशलान्तरे पूजोपचारं पूजोपकरणं न्यस्य अर्पयित्वा कुतकात्
श्रोतुमुक्त्वा पूजां कर्तुं मनो यस्य तथाभूतः सन् प्रयाति गच्छति, स
ओनायः तदा गुणनिधेः प्रभोः श्रीचैतन्यस्य सन्दर्शनेन स्पर्शनेन
प्रमालापेन कपकटाक्षकलया कपावलोक्तविधानेन च पूर्णम्
अन्तरं यस्य तथाविधः अजायत अभवत् । शार्ङ्गबिक्रीडितं वृत्तम् ।

काः। अथ देशकालकृ-
यो दर्शः प्रवर्तते ।

त्राद्या द्वादश स्मृताः

ता सा चैत्रादिका स्मृ-

शत्रस्येति निर्णयः ॥

या तदन्ते चान्द्रमासे

स्तु भवतु मा वा । त

वेधिनोपाकर्म कृत्वा स

रात्रिभागे नाधीयीत

गात्रावाप्यूर्ध्वं न दोष

मासी तैषी श्रावर्ण

गृह्य एवोक्तः । रोहि

विरमेत् । अनयोः प

अर्धाधिकांश्चतुरो मा

मौष्ठपद्यामुपाकरणम् ।

व कृते श्रावण्याः प्रा

णाद्यङ्गाध्ययनम् । पु

प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये ॥

नियमेन गम्यत एहि

प्य निगमेप्यधीयीत

दर्वागिति गम्यते । श

वाध्यवसितं स्वीकृतं

ज्ञायतेयं स प्रदेश

गुह्यिचामन्दिरमार्जनचालनार्थं स्वयमेव महाप्रभुस्तो-
यतः । (ढ)

राजा । प्रियं मे प्रियं किञ्चिदाज्ञप्तमस्ति ।

तलमी । यदाज्ञप्तं तत् काशीमिश्रेणैव सम्पादितम् ।

राजा । किं तत् ।

तलमी । यावन्तस्तुतीकास्तावत्य एव सन्मार्जन्यो
वटासु (ष) ततोऽधिकाः ।

राजा । एतावन्मात्रम् ।

तल । किमन्येन तत्प्रयोजनम् ।

नेपथ्ये कलकलः ।

तलमी । देव ! पश्य पश्य ।

श्रीहस्तेन विलिप्य चन्दनरसैः प्रत्येकमेष्टां वपुः
निर्विष्याप्यधिकन्धरं भगवतो निर्मात्यमाख्यानि च ।

उल्लासदुममञ्जरीरिव करं सङ्ग्राह्यञ्च शीघ्रिणी-

मोद्यन्त इमतङ्गजालसमतिगौरां विनिष्कामति ॥ (त)

(ढ) महाप्रभुः श्रीचैतन्यः । तत् तत्तत् कर्मणि ।

(ष) वटाः ललकलगाः ।

(त) श्रीहस्तेनेति । गौरः श्रीचैतन्यः श्रीहस्तेन प्रत्येकम् एष्टां
वपुः परां चन्दनरसैः विलिप्य अधिक-
न्धरं मोवायां भगवतः निर्मात्यमाख्यानि निर्विष्य च करम् उल्लासा
एव दुमाः तरयः तेषां मञ्जर्यः ता इव शीघ्रिणीः सन्मार्जनीः संपा-
दयन् करेण सङ्ग्राह्यञ्चः माद्यन् चः लङ्कः सङ्गान् मतङ्गजः हस्ते
तस्तेन कुवसा मतिर्वल्ल तयाभूतः सन् विनिष्कामति निर्गच्छति देश-
कुवाहति शीघ्रः । मादुं कविश्रीद्वितं इत्यम् ।

दशमोऽङ्कः ।

४२५

अपिच । निर्गच्छन्ति मुदा मनोरथरथैः सन्तोषदन्तावले-

रत्युक्तासतुरङ्गमैर्भवजये जैत्रा इवामौ भटाः ।

रोमाञ्चावलिकञ्चुकाव्यवपुषोऽश्वान्तस्त्रवैर्विभ्रतो

वास्येर्वारुणमस्तमेव समदं हुङ्गारभङ्गारिणः ॥ (थ)

राजा । धिग् भूपत्वं कदाऽहमेषां मध्ये यः कश्चिदेव
भवन् भगवन्तमनुव्रजामि । तुलसीमित्र ! कथमिदं कौतु-
कमामूलमाकर्ण्यते । (द)

तब । अस्ति कश्चिन्नदीयः पुरुषः स एव सर्वं समा-
कलय्यागतप्रायः । (ध)

राजा । प्रियं मे प्रियम् । प्रविश्य सत्वरः कश्चित् राजानं
प्रपश्य ।

महाराज ! सर्वमवलोक्यागतम् । (न)

(थ) निर्गच्छन्तीति । भवत्य संवारस्य जये विषये जैत्रा जय-

शीला भटा योङ्गार इव अमी पाण्डाः रोमाञ्चावलिकः कञ्चुका
मात्रावरणानीव तैः आच्छन् व्याकृतं वपुः येषां तथोक्ताः, अश्वान्तस्त्रवैः
अविरतं निःसरद्भिः वाघ्रैः अश्वान्ताभुभिः वारुणं वरुणदेवताकमेव
अस्त्रं विभ्रतः धारयन्तः तथा समदं शानन्दं हुङ्गारभङ्गारिणः हुङ्गारव-
कुर्वन्त इत्यर्थः सन्तः मुदा अश्वानन्देन मनोरथा रथा इव तैः सन्तोषा
दन्तावला इस्तिव इव तैः, तथा अत्युक्ताः सतुरङ्गमाः अथा तैः
निर्गच्छन्ति उपसाजङ्गारः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ।

(द) भूपत्वं राजत्वं धिक् निन्दासीत्यर्थः धिक्निर्भर्त्यननिन्द्यो-
रित्यन्तरः । आकर्ण्यते श्रूयते ।

(ध) सममकल्यै विदित्वा ।

(न) आगतं अयेति शेषः ।

क्ताः । अथ देशकालकृ-

यो दर्शः प्रवर्तते ।

चैत्राद्या द्वादश स्मृताः

सा सा चैत्रादिका स्मृ-

क्षत्रस्येति निर्णयः ॥

या तदन्ते चान्द्रमासे

स्तु भवतु मा वा । त

वेधिनोपाकर्म कृत्वा

रात्रिभागे नाधीयीत

गात्रात्राप्यूर्ध्वं न दो

र्मासी तैषी श्रावणं

गृह्य एवोक्तः । रोहि

विरमेत् । अनयोः प

अर्धाधिकांश्चतुरो मा

गौष्ठपद्यामुपाकरणम् ।

व कृते श्रावण्याः प्रा

गाद्यङ्गाध्ययनम् । पु

प्रपञ्चितमेतद्ब्रह्मे ॥

नियमेन गम्यते ए

प्य निगमेप्यधीयीत

दर्वागिति गम्यते । इ

गाध्यवसितं स्वीकृतं

ज्ञायतेयं स प्रदेश

॥

ज्ञायतेयं स प्रदेश

॥

ज्ञायतेयं स प्रदेश

॥

ज्ञायतेयं स प्रदेश

॥

राजा । कथय ।

पुरुषः । देव ! अवधीयताम् ।

पाथौ कृत्वा मधुरसुदुले शोधनोमूर्ध्वमूर्ध्वं
सर्वैः सार्धं स्वयमयमसौ गुण्डिचामण्डपान्तः ।
लूतातन्तून् मलिनरजसः सारयन्नेव तैस्तै-
र्व्याप्तौ गौरः शशधर इव व्यक्तलक्ष्मा बभूव ॥ (प)

अनन्तरम् ।

हस्ताप्राप्ते कमपि समुपारोप्य कस्यापि चांशे
मा भैषीरित्यहह ! निगदन् मेघगम्भीरयोक्त्या ।
अभ्युन्नेतः सरजसतनुमार्जयित्वोर्ध्वमूर्ध्वं
मितीः सिंहासनमथतलं शोधयामास देवः ॥ (फ)

(प) पाथाविति । कथम् असौ गौरः स्वयं मधुरसुदुले मनो-
हरलोमले पाथौ शोधनीं मार्जनीं कृत्वा गुण्डिचामण्डपान्तः
गुण्डिचामण्डपाभ्यन्तरे सर्वैः सार्धदैः सार्धम् ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वं स्थितानिति
शेषः मलिनानि रजांसि रेषवः येषु तथाविधान् लूतातन्तून् सारय-
न्नेव अपनयन्नेव तैः तैः सरजसलूतातन्तुभिः व्याप्तः समावृतः सन्
व्यक्तं स्फुटं लक्ष्म कलङ्कः यस्य तादृशः शशधर इव चन्द्र इव बभूव ।
मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(फ) हस्ताप्राप्ते इति । अथ देवः हस्ताप्राप्ते हस्तेन प्राप्तु-
मशक्ये देशे इति शेषः कस्यापि जनस्य कांशे कस्यो कमपि जनं समु-
पारोप्य मेघगम्भीरया उक्त्या वचनेन माभैषीः भयं वा कुर्वतीति तं
निगदन् अहह आश्चर्यम् अभ्युन्नेतः उत्क्षिप्तलोचनः तथा सरज-
सतनुः धूलिधूसराङ्गः सन् ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वं मार्जयित्वा मितीः कुक्ष्यानि
सिंहासनं तलं कुट्टिमधाय शोधयामास । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

अपि च । वह्निर्वासोऽष्टव्यामवकरचवं शोधनिकया
 समाहृत्या पूर्य स्वयमथ वह्निः सारयति सः ।
 क्वचिद्वस्तप्राप्यावधि सरभसं माष्टिं च कलं
 सुहृद्गैर्गायत्यपि स कुतुकं गापयति च ॥ (क)
 राजा । ततस्ततः ।

एत । एवं मूलमण्डप- जगन्मोहनभोग-मण्डपानां
 मार्जनानन्तरम् ।

कूपात् केऽपि समुद्धरन्ति कतरः कस्यापि हस्ते ददौ
 सोऽप्यन्यस्य करे स चापरकरे सोऽश्वः करे कस्यचित् ।
 इत्थं गृहलया घटानथ नयन् पूर्णान्पूर्णान्स्वजनं
 पूर्णापूर्णपरिग्रह्यजनयोः शिचां व्यतानीज्जनः ॥ (भ)

(क) वह्निरिति । अथ अनन्तरं स देवः स्वयं शोधनिकया
 मार्जन्वा अवनकरचवं निःसारणीयद्रव्यसमूहं समाहृत्य एकतीक्ष्ण
 वह्निर्वासः अष्टव्यां ज्ञानदेशे आपूर्य वह्निः सारयति निष्काश-
 यतीत्यर्थः । क्वचित् च देवः हस्तप्राप्यावधि हस्तप्राप्यं यावत् सरभसं
 सवेगं माष्टिं शोधयति गायति अपि, सुहृद्गैः कलं-मधुरं गापयति
 च । शिखरिणीवृत्तम् ।

(भ) कूपादिति । केऽपि जनाः कूपात् अश्वः जलं समुद्धरन्ति
 समुत्तोलयन्ति घटेति शेषः, कतरः कोऽपि कस्यापि हस्ते ददौ
 जलकुम्भमिति शेषः, सोऽपि अन्यस्य जनस्य करे स चाश्वः अपरस्य
 करे, सः अपरः कस्यचित् करे, ददाविति सर्वत व्यञ्जम् । इत्थं
 गृहलया पूर्णान् घटान् नयन् अथ अपूर्णान् स्वजनं जनः पूर्णा-
 न्पूर्णयोः परिग्रह्यजनयोः पूर्णपरिग्रहस्य अपूर्णत्यागस्त्वर्थः शिचां
 व्यतानीत् वितारयामास पूर्णः परिग्रहः नापूर्ण इति शिचां
 ददौ वितेति प्रतीत्यमानोऽप्येता । गार्हपत्यवृत्तिवृत्तम् ।

क्ताः । अथ देशकालकृ-
 यो दर्शः प्रवर्तते ।
 त्रैत्राद्या द्वादश स्मृताः
 सा सा त्रैत्रादिका स्मृ-
 क्षत्रस्येति निर्णयः ॥
 त्या तदन्ते चान्द्रमासे
 स्तु भवतु मा वा । त
 वेधिनोपाकर्म कृत्वा
 रात्रिभागे नाधीयीत
 गाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दो-
 र्मासी तैषी श्रावणं
 गृह्य एवोक्तः । रोति
 विरमेत् । अनयोः प

अर्धाधिकांश्चतुरो मा-
 शौष्ठपद्यामुपाकरणम् ।
 व कृते श्रावण्याः प्रा-
 णायङ्गाध्ययनम् । पु-
 प्रपञ्चितमेतद्ब्रह्मे ॥
 नियमेन गम्यत ए-
 प्य निगमेप्यधीयीत
 दर्वागिति गम्यते । ३
 ग्राध्यवसितं स्वीकृतं

ज्ञायतेयं स प्रदेश
 ॥

अपि च। केचिन्नौरगिरा मनोज्ञमतयः सिञ्चन्ति सिंहासनं
 भित्तीः केचन केऽपि तस्य करयोर्वार्यर्पणं कुर्वते ।
 केचित् तत्पदपङ्कजोपरि घटैः सिञ्चन्ति सन्तोषत-
 स्तत्केऽप्यञ्जलिना पिबन्ति ददते केचिच्च मूर्धन्यपि ॥ (म)
 राजा । ततः ।

पुर । ततः पूर्ववत् क्रमेण प्रक्षाल्य धौतपादा एव सर्वे
 स्वस्ववासोभिस्तत्क्रमेण सलिलान्यपसारयाम्बभूवुः । तथा
 कृत्वा अङ्गणमुत्तीर्ये तच्छोधनारम्भे । (य)
 पङ्कतीभूयोपविष्टे निजजननिकरे कौतुकाभ्यवर्त्ती
 चिन्तन्वाचःप्रपूरं चिरसमुपचिताः शर्कराचत्वरस्य ।
 पश्चामाः के कतीमा विदधति विचिता इत्यवोच्यदेश-
 स्तच्छैवामी प्रमोदादहमहमिकया चेतुमुद्योगमीशुः (र)

(म) केचिदिति । गौरस्य श्रीचेतनस्य गिरा वचनेन मनोज्ञा
 मतियेषां तादृशाः केचित् सिंहासनं सिञ्चन्ति, केचन भित्तीः कुड्यानि
 निञ्चन्तीति शेषः । केऽपि तस्य देवस्य करयोः वार्यर्पणं जलप्रदानं
 कुर्वते । केचित् घटैः तस्य देवस्य पदपङ्कजोपरि पादपङ्कजोपरि
 सन्तोषतः आनन्देन सिञ्चन्ति । केऽपि तत् देवस्य पादपङ्कजस्य जल-
 भित्त्वर्धः अञ्जलिना पिबन्ति, केचिच्च मूर्धन्यपि शिरस्यपि ददते अपे-
 बन्ति । शार्दूलविश्रीद्धितं वृत्तम् ।

(य) तत्क्रमेण तस्य देवस्य क्रमेण नियमेन । अङ्गणं चत्वरम् ।
 तच्छोधनान्ते तस्य अङ्गणस्य शोधनान्ते ।

(र) पङ्कतीभूयेति । निजजननिकरे स्वगणनिवष्टे पङ्कतीभूये
 अर्थे क्रमेणेत्यर्थः उपविष्टे सति सध्यवर्त्ती देशः देवः वासः प्रपूरं
 वसनचर्ये चिन्तन् संस्तुहन् कौतुकात् यदा चत्वरस्य अङ्गणस्य चिर-
 समुपचिताः वङ्ककावसञ्चिताः इमाः शर्कराः कर्कराः, के जनाः कति

एवं स्वचरितमिव निरवकरं (ख) स्वहृदयमिव स्निग्धञ्च
सर्वतश्चत्वरतलं कृत्वा तेषां भगवत्कीर्त्तनमारेभिरे ।

तथा हि

क्षोभं क्षौणीसृगाच्याः स्थगनमिह रवेः कम्पमाशावधूनां
स्तब्धं वातस्य कुर्वन्नमरपरिहृतस्यास्त्रमच्छां सहस्रे ।

स्वेदं सप्तर्षिगोष्ठ्याः परस्परसमयोक्तासमौत्तानपादे-
ध्यानध्वंसं विरिञ्चेः स जयति भगवत्कीर्त्तनानन्दनादः ॥ (व)

ततश्च । नर्त्तित्वा क्षणमेव चारु मधुरं गौरो हरिर्नर्त्तय-
ञ्चक्रैऽहैततनूजमेकमधुरं गोपालदासाभिधम् ।

नृत्यन्नेव समूर्च्छितः सुखवशाद्देहान्तरं यन्निवा-

हैते खिद्यति पाणिपद्मवलनाद्देवः स तं प्राणयत् ॥ (श)

विचिताः संवृहीताः विदधति कर्तुं शक्नुवन्ति, पश्याम इति अवोचत्
कथयामास, तर्हि एव तदैव कस्यो तदीया जनाः प्रमोदात् उल्लासात्
अहमहमिकया अहमहमे अहमहमे विचिनोभीत्युक्तिरस्येत्यर्थः चेत्तुः
शुकेरा इति शेषः उद्योगं चेष्टाम् देयुः प्रापुः चक्रुरित्यर्थः । सन्धरा-
ष्टत्तम् ।

(ख) निरवकरं निर्दोषमिति भावः ।

(व) क्षोभमिति । इह अस्मिन् क्षोभे स भगवत्कीर्त्तनानन्दनादः
हरितकीर्त्तनध्वनिः क्षौणीसृगाच्याः पृथिवीनायिकायाः क्षोभं
रवेः सूर्यस्य स्थगनं तिरोधानम् अमरपरिहृतस्य देवराजस्य अस्त्राणां
नेत्राणां सहस्रे अस्त्रं बाष्पजलं सप्तर्षिगोष्ठ्याः सप्तर्षिमण्डलस्य स्वेदं
वर्मस्य उत्तानपादेः उत्तानपादतनयस्य ध्रुवस्य परमं रजसयम् उल्लासं
तथा विरिञ्चेः ब्रह्मणः ध्यानध्वंसं समाभिभङ्गं कुर्वन् जयति स्वर्ग-
कर्षणं वर्त्तते । सन्धराष्टत्तम् ।

(श) नर्त्तित्वेति । गौरो हरिः क्षणमेव अल्पकालमेव चारु

। अथ देशकालकृ-
ते दर्शः प्रवर्तते ।

। अथ द्वादश स्मृताः

सा चैत्रादिका स्मृ-

त्रस्येति निर्णयः ।

। तदन्ते चान्द्रमासे

। भवतु मा वा ।

धिनीपाकर्म कृत्वा

त्रिभागे नाधीयीत

द्रात्रावप्यूर्ध्वं न दो-

पासी तैषी श्रावणं

गृह्य एवोक्तः । रोहि-

रमेत् । अनयोः प-

र्धाधिकांश्चतुरो मा-

ष्टपद्यामुपाकरणम् ।

कृते श्रावण्याः प्रा-

। अथ ज्ञाध्ययनम् । पु-

प्रपञ्चितमेतद्ब्रह्मे ॥

नियमेन गम्यत ए-

य निगमेऽप्यधीयीत

र्वागिति गम्यते । इ-

ध्यवसितं स्वीकृतं

जायतेयं स प्रदेश-

ततो हरिध्वनिरुच्चैरुच्चचार ।

राजा । अहो ! मे दुरदृष्टं यदेतदपि न दृष्टम् ।

३२ । ततो नरसिंहनाथमण्डपस्य संस्कार्य धावयित्वा
इन्द्रद्युम्नसरसि कृतजलविहारः सर्वैरेव तदभ्यर्णवर्त्तिनि (घ)
कुसुमीद्याने विश्रयाम । तदनु बाणोनाथपट्टनायकेनोपनी-
तानि भगवत्प्रसादादीनि सर्वैरेव सेवितानि ।

नेपथ्ये । नेलोत्सवः सर्वजनस्य भागी

यः श्रीपतेः श्रीसुखदर्शनेन ।

इतीव चित्तोत्सव एव जाते

महोत्सवस्यापि महोत्सवो यः ॥ (ग)

राजा । महापात्र ! काशीमिश्रीऽयं यथाऽऽलपति तथा
मन्ये भवन्तमेव आवयति तदधुना नेलोत्सवस्य कृताकृता-
वेक्षण (ङ) माधुर्यं भवान् ।

मधुरम् अतिमनोहरं मूर्त्तिरूपा माधवलदासाभिधं गोपालदासनामकम्
सङ्घैतस्य तनूजं इत्यम् सकलमधुरम् अतिमधुरं नक्तं वाञ्छते । सः
गोपालदासः सुखवशात् देहान्तरं याञ्जित्वा गच्छन्निव प्राप्तुं वञ्चितं
मूर्च्छितः । ततोऽङ्घ्रौ स्त्रियति विधीदति सात, स देवः पाणिपद्म-
वल्लभात् करकमलस्यर्चनात् तं प्राणवत् जीवयामासेत्यर्थः । शार्दूल-
विश्रोद्धितं दत्तम् ।

(घ) धावयित्वा प्रचाल्य । सर्वैरेव पाषेदैः सङ्घेति शेषः । तद-
भ्यर्णवर्त्तिनि तत्समीपवर्त्तिनि ।

(ग) नेलोत्सव इति । यः परदिने श्रीपतेः अगन्नाथस्य श्रीसुख-
दर्शनेन सर्वजनस्य नेलोत्सवः नेलानन्दः भागी इतीव यः चित्तोत्सवः
सनसः उत्साहः जातः, एव महोत्सवस्यापि महोत्सवो जात इति
शेषः । उपजातिदत्तम् ।

(ङ) कृताकृतावेक्षणं कर्म व्याकृतं व्यदर्शनम् ।

तुलसी । यथाऽऽज्ञायसि । इति निष्कान्तः ।

ततः प्रविशति काशीमिश्रः ।

काशीमिश्रः । अहो ! अतिमधुरं भावि ।

काशीश्वरक्षपितलोकचयः पुरस्ताद्

गोविन्दपालितविलासगतिः परस्तात् ।

पार्श्वद्वये च सपुरीश्वरसत्वरूपो

नेत्रोत्सवाय स भविष्यति गौरचन्द्रः ॥ (च)

राजा । अहो ! मनसा सह सङ्गथयन् (क) मामपि
नावलीकते मिश्रः ।

मिश्रः । दक्षिणेऽक्षि निजिम्य । अहो ! निष्कान्तमण्ड-
नैव (ख) रघुनयौ विशेषतोऽयं श्रीजगन्नाथस्य रथः ।

उत्सर्पिर्दर्पणसहस्रविभावितश्रीः

सच्चारुचामरसुचीनचयैः परीतः ।

तेजोमयः समयमेव विराजमान

ज्ञानन्दयन्त्रयनमैव रथो विभाति ॥ (ग)

(च) काशीति । पुरस्तात् क्षपतः काशीश्वरेण क्षपितः क्षप-
हारितः लोकचयः लोकसमूहः यस्य तथोक्तः परस्तात् ततः परं
गोविन्देन पालिता विलासपतिः विलासपतिः यस्य तथाभूतः गोवि-
न्दस्य यत्नेन सविलासं गच्छन्निर्त्यर्थः पार्श्वद्वये च उभयोः पार्श्वयोश्च
स पुरीश्वर स स्वरूपः पुरीश्वरस्वरूपस्यां सह वर्तमान इत्यर्थः स
गौरचन्द्रः नेत्रोत्सवाय भविष्यति नेत्रानन्दं विधास्यतीत्यर्थः । वस्तु-
तिलकं वृत्तम् ।

(क) सङ्गथयन् आलपन् ।

(ख) निस्तम्बमण्डला सुसज्जितेत्यर्थः ।

(ग) उत्सर्पति । यत्र रथः उत्सर्पिभिः कर्तुं स्थितैः दर्पणानां

राः । अथ देशकालकृ-
ते दर्शः प्रवर्तते ।
या द्वादश स्मृताः
सा चैत्रादिका स्मृ-
त्रस्येति निर्णयः ।
तदन्ते चान्द्रमासे
भवतु मा वा । त-
धिनोपाकर्म कृत्वा
त्रिभागे नाधीयीत
द्रान्नावप्यूर्ध्वं न दो-
पासी तैषी श्रावणं
गृह्य एवोक्तः । रोहि-
रमेत् । अनयोः प-
र्धाधिकांश्चतुरो मा-
ष्टपद्यामुपाकरणम् ।
कृते श्रावण्याः प्रा-
द्यङ्गाध्ययनम् । पु-
प्रपञ्चितमेतद्दृष्ट्यै ॥
नियमेन गम्यत ए-
य निगमेप्यधीयीत
र्वागिति गम्यते । श-
ध्यवासितं स्वीकृतं
तायतेयं स प्रदेश

सम्मुखमवबोध्य । श्रये ! कथमिहैव राजा । उपसृत्य ।
जयति जयति महाराजः । महाराज ! इह स्थितेनैव
त्वया रथारोहणं भगवतोऽवलोकनीयं पश्चात् खानोत्तरं
स्वसेवा विधीया । (घ)

राजा । रथविजयसेवा मे निवृत्ताऽपि (छ) तथा मां
नोत्कण्ठयति यथा महाप्रभोर्नृत्त्यदर्शनस्युहा ।

काशी । रथारोहणे जाते सति यामाह्वान्तरित एव
महाप्रभोर्नृत्त्यारम्भो भावी ।

राजा । सवितर्कम् ।

इतश्चेत् पश्येयं भवति परितोषो न मनसः-

स्ततो वा पश्येयं तदपि सुखं नैव भवति ।

प्रवेशस्तद्गोष्ठ्यां सम न घटते तद्दृततया

तदन्तर्वृत्तित्वात् कथमु कलये तस्य नटनम् ॥ (ष)

सहस्रैः विभाषिता हिस्फुरिता श्रीः शोभाः लसन्त्यः सङ्घः
उत्कटैः शब्दभिर्मनोक्तैः शोभन्ति चोत्कृष्टं वीनचयैः वर्तनं समुद्दिष्टं प्रवेष्टुः
परिष्ठतः तेजोमयः प्रज्वलितप्रभं इत्यर्थः समयेन एव प्राप्य विराज-
मानः शोभमानः अतएव नयनस्य आनन्दस्य चैव विभाति विराजते ।
वसन्तविलसत्कृतम् ।

(घ) स्वसेवा निजकर्तव्या सेवा पूजा ।

(छ) श्रियतापि निजकर्तव्यत्वेन स्थितमिति ।

(ष) इतः इति । इतः क्वात् प्रदेशात् चेत् यदि पश्येयं तदा
मनसः परितोषो न भवति, ततः तस्मिन् प्रदेशे स्थितेति शेषः, तदापि
तत्स्थितस्य दर्शनमपि नैव सुखं भवति । तद्दृततया तेन श्रीच-
येन इतः आदिष्ट इत्यर्थः तत्तया तदादेशेनेत्यर्थः तद् गोष्ठ्यां तस्य
प्रवेशस्तद्गोष्ठ्यां समं प्रवेशः न घटते न सम्भवतीत्यर्थः

तथाऽपि यावन्नटनं तावदेव तत्रैव स्थेयं तत्क
देष्टेव शरणम् ।

काशी । महाराज ! कञ्चुकिद्वारा महिषीभिरभ्यधि
तमस्ति (छ) भगवतो गौरचन्द्रस्य नृत्यदर्शनार्थमिहा
वस्थानम् ।

राजा । सुखेन पश्यन्तु कृतार्थयन्तु लोचने जनुष्व । (ज)

काशी । तत्त्वरत्न भगवतो रथारोहणकालः सन्निकट
एव ।

राजा । एवमेव ।

काशी । अहमपि भगवन्निकट एव गच्छामि । इत्युसी
निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशन्ति कञ्चुकिनोपगम्यमानास्तानेव वडभीमाहूता महिष्यः ।

कञ्चु । देव्यः पश्यन्तु ।

सम्प्राप्तोऽस्मिन् नृत्यं तन्मन्त्रं नैवैर्मनोभिः समं

श्रीनीलाचलचन्द्रमा रथपथं सम्प्राप गौरी हरिः ।

भावाक्रान्ततयैव नैवमनसौ तेषां वरं मुञ्चतेः

पूर्वं नैव परन्तु पूर्वपरयोः सत्यं बलीयान् परः ॥ (झ)

अतः तदन्तर्वर्तितात् तस्य नटनं नृत्यं कथं वा कथं प्रस्था-
कील्यः ? शिखरिणीपुत्रम् ।

(छ) कञ्चुकिद्वारा अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो वृथगस्थानितः ।

सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते इत्युक्तव्येन कञ्चुकिना ।
अभ्यर्थितं प्रार्थितम् ।

(ज) जनुष्व जनुष्व ।

(झ) सम्प्राप्त इति । श्रीनीलाचलचन्द्रमाः श्रीजनकायः तन्

तः । अथ देशकालकृ
तो दर्शः प्रवर्तते ।

या द्वादश स्मृताः

सा चैत्रादिका स्मृ

त्रस्येति निर्णयः ॥

तदन्ते चान्द्रमासे

भवतु मा वा ।

धिनोपाकर्म कृत्वा

त्रिभागे नाधीयीत

द्रात्रावप्यूर्ध्वं न दो

ासी तैषी श्रावण

गृह्य एवोक्तः । रोहि

त्रमेत् । अनयोः

धाधिकांश्चतुरो मा

ष्टपद्यामुपाकरणम्

कृते श्रावण्याः प्र

ाद्यङ्गाध्ययनम् । पु

प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये ॥

नियमेन गम्यत ए

य निगमेप्यधीयीत

र्वागिति गम्यते । द

ध्यवसितं स्वीकृतं

ज्ञायतेयं स प्रदेश

जयति-

त्वर

स्वः

स्वभिरसौ स्वजनाना-

। जयति काञ्चनगौरः ।

। कोष इव वारिरुहस्य

। ममत्तरसहस्रदलस्य ॥ (ज)

। सोत्कण्ठं निरीक्ष्य प्रथमनि ।

। देव्यः पश्यन्तु पश्यन्तु ।

काशीश्वरोऽजनि वह्निर्बलवस्य मुख्यो

गोविन्द उत्तमतमोऽजनि मध्यमस्य ।

अभ्यन्तरस्य मणिवज्जयति स्वरूपः

सामाजिकः किल पुरीश्वर ईश्वराय ॥ (ट)

भूतां देहिनां नेत्रैः मनोभिः समं रथस्य कन्धरं पीवादेशं सम्प्राप्तः ।
गौरो हरिश्च तथैव रथपथं सम्प्राप । तेषां तनुभूतां नेत्रमनसौ
भागक्रान्तया वरं पूर्वं श्रीजगन्नाथं सुभूतः त्यजतः, परन्तु गौर-
हरिन्तु नैव सुभूत इति शेषः । अतः पूर्वमहयोः जगन्नाथगौरचन्द्रयोः
भरः गौरचन्द्रः सत्यं, बलीवान् अहः पूर्वस्य दारुणतयात् उत्तरस्य
पूर्णत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज), मण्डलैरिति । असौ काञ्चनगौरः श्रीचैतन्यः स्वजनानां
त्रिभिः मण्डलैः दलैः आवृतः परिवृतः प्रोक्तसत्तरं प्रकर्षेण विकस्तर-
तरं सहस्रदलं यस्य तादृशस्य वारिरुहस्य प्रज्ञस्य बीजकोषः बीजाधार
इव जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स्वागतावृत्तम् ।

(ट) काशीश्वर इति । काशीश्वरः वह्निर्बलवस्य वह्निर्मण्डलस्य
मुख्यः श्रेष्ठः अजनि, गोविन्दः मध्यमस्य बलवस्य उत्तमतमः श्रेष्ठतमः
अजनि । स्वरूपः अभ्यन्तरस्य बलवस्य अन्तर्मण्डलस्य मणिवत् रत्नमिव
जयति । पुरीश्वरः ईश्वरस्य देवस्य अपि सामाजिकः समाजाधिपतिः
। किल दृश्यते इति शेषः । वसन्तिवृत्तं वृत्तम् ।

जयं निभास्य । अहो ! महत् कौतुकम् ।

सङ्कोचादिरलीकरोति न जनान् चैतन्यपादाश्रया-

स्तैस्तैर्गाढनिरन्तरावृतया गौरश्च नो पश्यति ।

सोत्कण्ठं नयनद्वयीं तत इती व्यापारयन्ततरं

सम्यग्मुहुरिचन्दनांसविलसद्वाहुतृपो भ्राभ्यति ॥ (४)

देव्यः । अस्मज्जादिसी रुक्मण्डा तादिसंज्ञेव व्यवहरदि (१)

कञ्चु । अहो ! प्रमादः ।

राजाक्षिवर्त्मभिदुरं हरिचन्दनोऽसौ

श्रीवाममन्तरयति स्वकरेण मन्दम् ।

रुष्टो जघान तमसौ प्रतिकृष्टमेनं

राजैव सान्त्वयति सानुनयं नयेन ॥ (५)

(१) अस्मज्जादिसी उत्कण्ठा तादृशमेव व्यवहरति ।

(४) सङ्कोचादिति । हरिचन्दनस्य अंसे स्फुट्यदेशे विलसन्
रत्नजन्तु वाह्यस्य तथोक्तः नमः सङ्कोचात् कुण्ठीभावात् चैतन्यपादा-
श्रयान् जनान् चैतन्यपार्षदानित्यर्थः न विरलीकरोति नापसारयति,
नैस्तैः चैतन्यपार्षदैरित्यर्थः गाढं यथा तथा निरन्तरावृततया गौरं
श्रीचैतन्यस्य नो पश्यति । तत इतः सोत्कण्ठं यथा तथा नयनद्वयीं
व्यापारयन् निक्षिपन् अन्तरम् अवकाशं सम्यग्भुः सम्याग्निक्षुः सन्
भ्राभ्यति । शार्दूलविम्रीडितं वृत्तम् ।

(५) राजेति । असौ राजस्मृष्टस्कन्धः हरिचन्दनः राज्ञः अक्षि-
वर्त्मभिदुरं नयनप्रथरोद्धारं श्रीवासं स्वकरेण मन्दं यथा तथा चन्द-
रयति अपसारयति । असौ श्रीवासः रुष्टः सन् तं जघान प्रजङ्गारं,
ततो राजैव प्रतिकृष्टम् एनं हरिचन्दनं नयेन सान्त्ववादेन सानुनयं
सान्त्वयति । वसन्ततिङ्गकं वृत्तम् ।

। अथ देशकालकृ
ति दर्शः प्रवर्तते ।
। अद्या द्वादश स्मृताः
। सा चैत्रादिका स्मृ
। त्रस्येति निर्णयः ।
। तदन्ते चान्द्रमासे
। भवतु मा वा ।
। धिनोपाकर्म कृत्वा
। विभागे नाधीयीत
। द्वात्रावप्यूर्ध्वं न दो
। आसी तैषी श्रावण
। गृह्य एवोक्तः । रोहि
। वरमेत् । अनयोः ।

। धाधिकांश्चतुरो मा
। षपद्यामुपाकरणम्
। कृते श्रावण्याः प्र
। अद्यङ्गाध्ययनम् । सु
। प्रपञ्चितमेतद्दृष्ट्ये ॥
। नियमेन गम्यत ए
। य निगमेप्यधीयीत
। र्वागिति गम्यते ।
। अध्यवसितं स्वीकृतं
। सायतेयं स प्रदेश

देव्यः । तादिसाणं निरवेक्षाणं को वराश्रो (ठ) हरि
चन्द्रे (१) ।

कञ्चु । पश्यन्तु पश्यन्तु ।

उहामताण्डवविधौ जगदीश्वरस्य

सर्वे परस्परकरग्रहणं विधाय ।

बाह्य प्रसार्य परितः प्रतिषन्ति शश्वट्

भूमौ खलत्तरतनोः क्षतशङ्खयैव ॥ (ण)

देव्यः । दारिणं सुहेण दीसइ (२) ।

कञ्चु । पश्यन्तु ।

क्षणमुत्प्लवते सृगेन्द्रकल्पं

क्षणाभावाति मत्तनागतुल्यम् ।

भ्रमति क्षणमप्यलातचक्र-

प्रभमानन्दतरङ्गतो यतीन्द्रः ॥ (त)

(१) तादृशानां निरपेक्षाणां को वराश्री हरिचन्दनः ।

(२) इदानीं सुखेन दृश्यते ।

(ठ) निरपेक्षाणां कमपि अनपेक्षमाणा नामिकाः, वराकः
दीनः ।

(ण) उहामेति । उहामताण्डवविधौ उत्कटतन्त्रविधाने सर्वे
पार्षदाः परस्परकरग्रहणं विधाय बाह्य प्रसार्य शश्वत् सततं भूमौ
खलत्तरा अतिशयेन खलन्ती तसुर्यस्य तादृशस्य जगदीश्वरस्य श्रीचै-
तन्यस्य क्षतशङ्खया आघातसंशयेन एव परितः समन्तात् प्रतिपन्ति
परिवेष्टन्ते । वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

(त) क्षणमिति । यतीन्द्रः आनन्दतरङ्गतः आनन्दावेगात् क्षण
सृगेन्द्रकल्पं सिंहसदृशम् उत्प्लवते उल्लम्पनं करोति, क्षणं मत्तनागतुल्य

अपि च, अन्तर्भावविदामुदारमनसामाद्यः स्वरूपो यदा
 यज्ञातुं दिशतीदमेव सकलः प्रीत्यैव तद्गायति ।
 तस्यार्थस्तनुमानिव प्रतिफलन् गौरो नरोत्थते
 स्तम्भाशुस्तरभङ्गकम्पपुलकप्रखेदमूर्च्छास्मितैः ॥ (थ)
 देव्यः । अक्षरिअं क्व एदं पेम्मानन्दचमत्कारस्य (१) ।
 कञ्चु । पश्यन्तु ।
 आनन्दाम्बुनिधेर्न वेद्मि कतमैश्चावचैरुर्भि-
 र्दृष्ट्योन्मादमदेन गौरभगवत्यानन्दमूर्च्छां गते ।
 निष्ठेवः कठिनोऽस्त्रं स्रवद्भूच्छासो न संलक्ष्यते
 कान्तिः केवलमुज्ज्वलैव सुहृदामाश्वासवीजायते ॥ (द)

(१) आर्द्धं क्व एदं पेम्मानन्दचमत्कारस्य ।

नक्षत्रस्तस्यैव आधायति विद्वति । अक्षरमपि अक्षीतचक्रप्रभं
 ज्वलदुष्मकरद्वयं भ्रमति ॥

(थ) अन्तर्भाविति । अन्तर्भावविदाम् आन्तरिकभक्तिरसज्ञानात्
 उदारमनसां सद्भाषयानाम् आद्यः मुख्यः स्वरूपः यदा यद् गातुं
 दिशति उपदिशति, सफल एव जनः प्रीत्यैव प्रणयेष्वैव तदिदं
 गायति । तनुमान् नृत्तिमान् प्रतिफलन् स्फुरन् तस्य गीतस्य अर्थं
 दृष्ट्वा गौरः स्तम्भाशुस्तरभङ्गकम्पपुलकप्रखेदमूर्च्छास्मितैः सान्नि-
 क्यैः सन् नरोत्थते पुनः पुनरतिशयेन नृत्यति । आर्द्धं लविष्को-
 षितं दृष्टम् ।

(द) आनन्दाम्बुनिधेरिति । आनन्द एव अम्बुनिधिः ससुहृदः तस्य
 कतमैः कतिभिः उच्चावचैः नैकाविधैः उर्भिभिः तरङ्गैः न वेद्मि न
 जानामि, नृत्योन्मादमदेन गौरभगवति देवं गौरचन्द्रे आनन्दमूर्च्छां
 गते सति निष्ठेवः कठिनः अवभक्त्यः अस्त्रं वाष्पवारि अक्षरं वाचा

तः अथ देशकालकु-
 र्ते दर्शः प्रवर्तते ।
 गद्या द्वादश स्मृता-
 सा चैत्रादिका स्मृ-
 तस्येति निर्णयः ॥
 तदन्ते चान्द्रमासे
 भवतु मा वा ।
 धिनोपाकर्म कृत्वा
 त्रिभागे नाधीयीत
 द्वात्राप्यूर्ध्वं न दो-
 षासी तैषी श्रावण-
 गृह्य एवोक्तः । रोहि-
 णमेत् । अनयोः

धाधिकांश्चतुरो मा-
 षपद्यामुपाकरणम् ।
 कृते श्रावण्याः प्रा-
 च्यङ्गाध्ययनम् । पु-
 षपञ्चितमेतद्दृष्ट्यै ॥
 नियमेन गम्यत ए-
 य निगमेप्यधीयीत
 र्वागिति गम्यते । इ-
 ध्यवसितं स्वीकृतं
 तायतेयं स प्रदेश-

देव्यः । ईसरोन्ति सम्बिन्तीज्जे अ (ध) खो जीअणं
धारेदि । अण्णधा एदं किं दंसिदुं सकीअदि (१) ।

कञ्चु । पुनर्निभात्थ । अही ! जीवितमही ! जीवितम् ।
रोमाञ्चाः पुनरन्विषन्ति नयने भूयोऽपि पर्य्यशुणी
निष्ठे वस पुनः प्ररोहति पुनः खासोऽधरं धावति ।
सर्वेषामभितोऽभितः समुदयत्याह्लादकोलाहलो
देवो जागरयाञ्चकार हृदयं खानन्दमूर्च्छां त्यजन् ॥ (न)

देव्यः । अण्णहे जीविदम्ह जीविदम्ह (२)

कञ्चु । पुनर्निभात्थ । अही ! अण्णुतम् ।

येनेव गीतेन बभूव मूर्च्छा

तेनेव भूयोऽज्जनि सम्मबोधः ।

(१) ईश्वर इति । संवित्तिरेव नो जीवनं धारयति । अण्णधा
एतए किं द्दुं शक्यते ।

(२) अही जीविता खो जीविताः खः ।

न संबध्यते । केवलम् उज्ज्वला कान्तिरेव सहृदां बभूवाम्
आश्वासवीजायते आश्वासवीजमित्र आचरति आश्वासवतीत्यर्थः ।

(ध) संवित्तिः सम्यक् ज्ञानम् ।

(न) रोमाञ्चा इति । रोमाञ्चाः पुनः अन्विषन्ति उद्विग्नानि ।
नयने नेत्रे भूयोऽपि पुनरपि पर्य्यशुणी व्यशुपूर्णे । निष्ठे वस जिह्वा-
रसस्य पुनः प्ररोहति जायते । खासस्य पुनः अधरं धावति । अभितः
अभितः सर्वतः सर्वतः सर्वेषां जनानाम् आह्लादकोलाहलः समुदयति
समुदयति यतः देवः खानन्दमूर्च्छां स्वस खानन्देन मूर्च्छां त्यजन् सन्
हृदये जागरयाञ्चकार । शार्दूलविप्रीडितं उत्तम् ।

किमेक एवैष स कोऽपि मन्त्रः

प्रयोगसंहारविधौ स्रतन्त्रः ॥ (प)

अपिच, नृत्योन्मादतरङ्गिणीबलवतीरानन्दवात्या क्रमा-
दत्युक्तासयति स्र तत्र जनितो वीचोतरङ्गक्रमः ।

कश्चित् कञ्चिदनोनशत्तमपरस्तच्चापरस्तं पर-

श्चेत्यानन्दतरङ्गजैव विविधा वृत्तिर्न गीतार्थजा ॥ (फ)

अहो ! स्वरूपस्य प्रेममाधुर्यम् । तथा हि

उत्थाय मन्दमुपविश्य सुखोर्मिवेग-

निघ्नस्य तर्जनिकया लिखतो धरित्वौम् ।

आशङ्कितः क्षतिक्रते सदयं स्वरूपो

देवस्य पाणिमकुण्डलिजपायितैः ॥ (ब)

(प) मेनेति । येनैव गीतेन मूर्च्छां बभूव देवस्येति शेषः । तेनैव
गीतेन भूयः पुनः सख्यबोधः अजनि जातः । प्रयोगसंहारविधौ स्रतन्त्रः
शक्तः एषः कोऽपि न मन्त्र एव एकः सुखः किम् ? उपजातिष्ठतम् ।

(फ) नृत्योन्मादेति आनन्दवात्या आनन्दरुग्निणी भटिका
क्रमात् बलवतीः नृत्योन्मादतरङ्गिणीः नृत्योन्मादनदीः कत्युक्तासयति
स्र अतिशयेन उत्तम्बावति स्र तत्र नदीषु जनितः उत्थापितः कश्चित्
वीचोतरङ्गक्रमः प्रबलतरङ्गपरिपाटी कश्चित् तरङ्गसु अनीनशत् नाश-
यामास । तं नाशकं तरङ्गम् अपरस्तरङ्गः, तच्चापरं तरङ्गम् अपरः
अन्यस्तरङ्गः, तम् अन्यं तरङ्गं परस्व अनीनशदित्यनेनान्वेयः । इति
इत्थं विविधा वृत्तिः व्यङ्ग्यः आनन्दतरङ्गजैव, न गीतार्थजा । येन
आनन्दतरङ्गेष्वेव मूर्च्छा, तेनैव आनन्दतरङ्गेषु प्रबोधो देवस्य न
गीतेनेति फलितार्थः । गीतार्थकोटिर्नैव इत्तम् ।

(ब) उत्थायेति । उत्थाय स्वरूपः उत्थाय प्रबोधोद्वादेति भावः

पुनर्निर्दय । अहो ! कष्टम् ।

गच्छत्येष जगत्पती रथगतो बाह्व प्रसार्य स्वयं
प्रीत्योत्थापयितुं रथोदरमिव श्रीगौरचन्द्रं पुरः ।

नृत्यत्रेव स चापसर्पति परं वास्योदयेनात्मनो
हावेवाक्षिपयं व्यतीयतुरहो ! भाग्यं विश्राम नः ॥ (भ)
तद्वयमितीश्वतरामो वदयं राजाऽपीत एवागच्छति ।

इति देवीरथताव्यताभिः सह निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति राजा काशीनिम्बद्व ।

राजा । अहो ! निर्व्यूढो रथोत्सवः ।

गुण्डिचागृहमवस्थित एकः प्राप्तवानुपवनान्तरमन्यः ।

देवयुग्ममिदमेव जनानां चित्तमेव युगपत् प्रविवेश ॥ (म)

अन्तर्गतेः उपविष्ट सुखोर्भिवगनिष्ठस्य आनन्दतरङ्गनिमग्नस्य तज्जनि-
कया तर्जनीया धरिणीः लिखतः 'पुनतः देवस्य चतुर्कते पतनयत-
शङ्कया आशङ्कितः चक्षुः' इति निवेदिता पाणिना अक्षय-
रूपेण संवाहयामासेत्यर्थः । वृत्तान्तिकं पृष्ठम् ।

(भ) गच्छतीति । एष रथगतः रथस्य जगत्पतिः जगन्नाथः
स्वयं बाह्व प्रसार्य प्रीत्या श्रीगौरचन्द्रं रथोदरं रथाभ्यन्तरम् उत्था-
पयितुमिव पुरः प्रेषतः गच्छति । स च गौरचन्द्रः नृत्यत्रेव अप-
सर्पति रथोत्थातुं अपसरति । हावेव जगत्पतीति भावः आत्मनः
स्वस्य वास्योदयेन आत्मदेवात्मवर्षणेन परम् अत्यर्थम् अक्षिपयं नेत्रप्रथ
व्यतीयतः अतस्क्रान्तो अहो ! आश्चर्यं न अस्माकं भाग्यं विश्रामं
चचाक देवयोऽदर्शनादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं पृष्ठम् ।

(म) गुण्डिचेति । एकः जगन्नाथः गुण्डिचागृहम् अवस्थितः ।
अस्य उपवनान्तरं प्राप्तवान् इदमेव इत्यनेन देवयुग्मं देवद्वयं जनानां
चित्तं युगपदेव समकालमेव प्रविवेश । स्वामतापृष्ठम् ।

काशीमिश्र ! होरापञ्चम्यां भगवत्याः श्रियो (य) देव्याः प्रयाणयावा सर्वतश्चमत्कारिणी यथा भवति तथा कार्या । क्वचामरादीनि भगवद्गाण्डारागारे यावन्ति सन्ति यावन्ति वा मम कोषागारेषु सन्ति तावन्त्येव समानेयानि यथा रथीतुसवादपि लोचनचमत्कारकारकत्वेन सूक्तं एवाद्भुतरसो भवति ।

काशी । यथाऽऽज्ञापयसि ।

राजा । त्वमद्यारभ्य तथा कुरु अहमपि पुरं प्रविशामि । इति निष्क्रान्तः ।

काशी । स्वगतम् । आरामान्तरमागतेषु भगवत्पार्षदेषु अद्वैतादिषु च समस्तेषु महत्सु किं वृत्तमिति निभाषयामि । इति जगन्नाथवक्त्रभाष्यमुपवनं सहस्रमाशोक्य । पद्म ! भगवतः श्रीकृष्णचैतन्यस्यैव साक्षात् ।

खो मे परस्मात् मम तत्परेऽङ्गि

ममापरिदुर्मम चापरेऽङ्गि ।

अमेति भिन्नादिननिर्णयेना-

द्वैतादयः कौतुकिनो बभूवुः ॥ (१)

तदधुनाह मम प्रविशोऽयोग्यस्तदहमस्मिन्नस्य होरा-

(व) श्रियः लक्ष्याः ।

(२) य इति । अद्वैतादयः मे सन्त यः कस्य मम परस्मात्, तत्परिद्वे, मम तत्परेऽङ्गि, मम अपरेद्वे, अपरस्मिन् दिवे, मम च अपरे अन्यस्मिन् अङ्गि भगवते भिन्ना देवेति भिन्नादिननिर्णयेन कौतुकिनः कौतुकवन्तः बभूवुः । उपजातिर्यत्तम् ।

नभो वापीहंसैरिव सृदुचलैरामरचयैः

सितकवैः फुल्लद्वलकमलौघैरिव वृता ॥ (क)

अपि च, सुधूपानां धूमैः प्रतिदिशमुदीर्णैरुपचिते
घनौघे गम्भीरं ध्वनति सुरजादिव्यतिकरे ।

बलाकानां श्रेण्यामिव धवलसत्तारणततौ

चलन्त्यामुन्मत्ता इव दधति लास्यानि शिखिनः ॥ (ख)

अद्वैतः । पुरो वारस्तीभिर्गुणविजितरम्भाप्रभृतिभि-
र्लसल्लीलालास्यं मुहुरभिनयन्तौभिरभितः ।

समन्ताद्वासीभिर्व्यजनचयताम्बूलपुटिका-

मणीभृङ्गारादिग्रहणचटुलाभिः परिवृता ॥ (ग)

द्वाम्यामिव द्विसहस्ररसनाभिरिवेत्थयैः द्विजिह्वादिभिः भावः युगपत्
दश दिशः लीढाः आच्छादिताः सुरैः प्रताका उत्पलिभा इत्यर्थः ।
तथा हंसैरिव सरोवरहंसैरिव सृदुचलैः मन्दमन्दमञ्जलिभिः समरचयैः
चामरदण्डैः तथा फुल्लद्भिः विकसद्भिः धवलैः कुतैः कमलौघैरिव
सितकवैः श्वेतातपत्रैः गम्भीरवापो कान्तरोचसरसी वृता आच्छादिताः ।
शिखरिणोदयम् ।

(ख) सुधूपानामिति । प्रतिदिशमुदीर्णैः उत्पलितैः सुधूपानां
सुधु धूपानां धूमैः उपचिते पुष्टि नीते घनौघे मेघनिचये इवेत्यत्र
शोध्यम् । सुरजादिव्यतिकरे सृदुक्कादिवाहितसमं गम्भीरं ध्वनति
सति, तथा बलाकानां यकानां श्रेण्यामिव धवलानां सताम् उत्त-
कष्टानां तोरयानां विजितरम्भा ततो समूहे चलन्त्यां राजन्त्यां मन्त्रां
शिखिनः सधूराः उत्पलितम् इव लास्यानि दधति कुर्वते । शिखरिणा-
दयम् ।

(ग) पुर इति । विमान इति । पुरः अग्रतः गुणैः सौन्दर्या-
दिभिः विजिता रम्भादभ्युदयः अक्षुरसः वाभिः ताडणीभिः अभितः

अपि च, विमानस्य स्नानीमिव विदधतीं सुग्धमहसा

चतुर्दोलीं चामीकरमणिमयीमुत्थितवती ।

अतिक्रोधान्वाऽपि स्मरभरसमाभुग्न् हृदया

पयोधेः पुत्रौयं पिष्टजनितदर्पेव बलते ॥ (ग)

स्वरु । सोपहावम् । अहो ! मानवैदग्ध्रमस्याः । (घ)

श्रीचैतन्यः । स्वरूप ! कौटुम्भं प्रणयकोपवैदग्ध्रम् ।

स्वरु । या यादृशी तस्याः खलु तधाविधं वैदग्ध्रम् ।

श्रीचै । तथाऽपि शृणुमः ।

स्वरु । कदाचित् कृतापराधे प्रणयिनि श्रीवज्रराज-
किशोरे सविधमागत्य समुचितं व्याहरति (ङ) सति ।

समन्तात् सुखः पुनः पुनः लसत् प्रीतिमानं लीलया विलासेन बाह्यं
नृत्यं कृत्वा तद्यथा तथा अभिनयलोभिः गच्छन्तीभिरित्यर्थः व्यजन-
वयस्यं चामरचन्दस्य ताम्बूलपुटिकायाः ताम्बूलवीटिकायाः दृष्टी-
भङ्गकारादेशं पश्ये चतुर्दोलीभिर्व्याभिः दासीभिः समन्तात् परिष्ठता ।
सुग्धमहसा मन्त्रोक्तान्वा । विमानस्य देवयानस्य स्नानीमिव सान्नि-
मिव विदधतीम् आवहन्तीं चामीकरमणिमयीं सुवर्णमणिनिर्मितां
चतुर्दोलीं तदाख्यं यानमुत्थितवती आरूढा अतिक्रोधान्वापि स्मरभरेण
मदनान्तरेकेण आभुग्न् आनन्दं स्मरसमित्यर्थः हृदयं यस्याः तथाभूता
इति पयोधेः ससृग्स्व पुत्री लक्ष्मीः पिष्टा प्रयोधिना जनितः इत्-
मादितः इमः अहङ्कारः यस्यां तथाभूतेन बलते अभिनन्दति । उभ-
यत्र विश्वरिणी उक्तम् ।

(घ) मानवैदग्ध्रं मानचातुर्यम् ।

(ङ) सविधं सपीम् । व्याहरति आलपति ।

किं पादान्तमुपैषि नास्ति कुपिता नैवापराधी भवा-
 निर्हेतुर्न हि जायते कृतधियां कोपोऽपराधोऽथवा ।
 योग्या एव हि भोग्यतां दधति ते तत्किं सयाऽयोग्यया
 तेनाद्यावधि गोकुलेन्द्रतनय ! स्वाच्छन्दमेवास्तु ते ॥ (च)
 दृढं कापवैदग्ध्यम् । प्रकारान्तरञ्च ।
 दूरादुत्थितमन्तिकं मयि गते पीठं करणापितं
 स्त्रित्वा भाषिणि भाषितं कटुसुधानिःस्पन्दि मन्दं वचः ।
 आरुढेऽर्धमयासनं प्रकटितो हर्षस्तयाऽऽस्त्रियति
 प्रत्यास्त्रिष्टमवामदैव मनसो वास्यं तयाऽऽविष्कृतम् ॥ इति (छ)
 श्रीचै । पूर्वतोऽपि सुरसमिदम् ।

(च) किसिति । देव्या उक्तिरियम् । हे गोकुलेन्द्रतनय !
 किं कथं पादान्तम् उपैषि चरणे निपतसि ? अस्मि अहं न कुपिता
 भवान् नैव अपराधः कृतपराधः । कृतधियां सुबुद्धीनामित्यर्थः
 निर्हेतुः । अकारणः कापः अथवा अपराधः नहि जायते । योग्या
 एव भोग्यतां दधति हि भोग्या भवन्तीत्यर्थः । तस्मात् अयोग्यया
 सयाति तप किं प्रयोजनमिति शेषः । तेन हेतुना अद्यावधि ते तव
 स्वाच्छन्दमेव स्वाधीनतैव स्वैच्छारित्यमेवत्यर्थः अस्तु । शार्दूल-
 विस्त्रोहितं वृत्तम् ।

(छ) दूरादिति । मयि अन्तिकं गते सर्जि दूरात् उत्थितं
 करणं पीठं व्योमनिमित्त्यर्थः अप्रितं दत्तम् । स्त्रित्वा भाषिणि सवीति
 शेषः । अर्धे अल्पं सुधानिःस्पन्दि अस्तवर्षि मन्दं वचः भाषितम् उक्तं ।
 अथ अर्धम् आसनं अरुढे सवीति शेषः । हर्षः प्रकटितः आविष्कृतः
 हृष्टमित्यर्थः । अस्त्रियति आलिङ्गति सवीति शेषः । प्रत्यास्त्रिष्टं
 प्रत्यास्त्रिङ्गितं सर्वत्र तयेति कर्तृपदनन्वयेत्यम् । इत्यं तया मनसः
 अविष्कृतम् । अविष्कृत्यैव वास्यं प्रातिग्ल्यं मान इति भावः

श्रीवासः । सपरिहासम् । गोपालललनानां क्रीतादृश-
जैश्वर्यम् । ऐश्वर्यं हि मदहेतुः । (ज)

अस्याः पश्यत भो मदस्य महिमा दासीकुलेनेश्वरी-
गर्वोत्सि कमदोद्गुरेण यदमी बद्धा कटीरोधसि ।

मुस्या एव जगत्पतेः परिजनाः प्रत्येकमाकर्षता

पाल्यन्ते स्म निजेश्वरीपदपुरः प्रापय्य चौरा इव ॥ (झ)

सृत्यापराधे स्वामिनो दण्ड इत्येव श्रुतम् । इदन्तु तद्वि-
परीतमेवेत्यहो (ज) अत्यद्भुतम् ।

स्वह । श्रीवासं प्रति । भोः पण्डित ! पश्य पश्य तव देव्या
वैदग्ध्यम् ।

अचेतनस्यास्य रथस्य को वा

मन्तुः कथं ताड्यत एव सृत्यैः ।

आविष्कृतं प्रकटितम् । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् इत्यु प्रति कस्य-
चिन्नायकस्योक्तिरियम् ।

(ज) मदहेतुः गर्वकारणम् ।

(झ) अस्या इति । भोः अस्याः श्रियाः मदस्य महिमा
साक्षात् पश्यत अवलोकयत, यत् ईश्वर्या यः गर्वः तस्य उत्सर्गेन
उद्गेषेण यः मदः अहङ्कारः तेन उद्गुरेण उद्गतेन दासीकुलेन दासी-
गर्वेण प्रत्येकं कटीरोधसि कटितटे बद्धा आकर्षता सता अमी मुस्याः
प्रधाता एव जगत्पतेः जगन्नाथस्य परिजनाः निजेश्वर्या देव्याः
मदपुरः मदाग्रे प्रापय्य आनीय चौरा इव पाल्यन्ते स्म । शार्दूल-
विश्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) इदन्तु तद्विपरीतमिति स्वामिनः अपराधे स्वत्यदण्ड
इति भावः ।

यास्याम्यदूरेऽहमितीक्षरेण

प्रोक्ते कथं वाऽजनि दीर्घकोपः ॥ (ट)

श्रीवा । स्वामिन् ! ईदृश्यां हि इयमेव रीतिः ।

श्रीचै । श्रीवास ! नारदत्वेन (ठ) भवान् द्वारकाविलास-
प्रिय एव तेन तुभ्यमैश्वर्यांश्च एव रोचते । स्वरूपस्य वृन्दा-
वनप्रियत्वात् तथाविधानन्दवैदग्ध्यांश्च एव प्रियान् ।

अद्वैतः । भगवन् !

भगवत्पदाभ्योरुहयोरनुग्रहा-

दस्माद्व्यामीदृशमीदृशं महत् ।

बभूव सौभाग्यमहो महोत्सवा

मूर्त्ता इवामी विविशुद्धंशोः पथि ॥ (ड)

श्रीचै । किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

अद्वै । किं भूयः प्रियमुपकरिष्यसि ।

(ट) कृतेनस्तेति । अस्तेतनस्य कस्य रथस्य को वा मन्तुः
अपराधः आगोऽपराधो मन्तुश्चेत्यमरः । कथमेव रथः भृत्यैः देव्या
इति शेषः । ताड्यते आहन्यते । अहम् अदूरे निरुद्धे । यास्यामि
शोभमागविष्यामीति भावः । इति देशरेण प्रोक्तो वा कथं दीर्घकोपः
अजनि जातः ? । उपजगति उत्तम् ।

(ठ) नारदत्वेन नारदांशानन्तरत्वेनेत्यर्थः ।

(ड) भवदिति । भवतः पदाभ्योरुहयोः पदपङ्कजयोः अनु-
ग्रहात् अस्माकं देह्यमीदृशं महत् सौभाग्यं बभूव अहो ! आदृत्य
अव ममी मूर्त्ता इव महोत्सवाः दृशोः पथि विविशुः दृष्टिगोचरा
बभूव रिष्यः । वंशस्यविजं उत्तम् ।

हेलाखेलायितेनातनि कलिमथनं ख्यापितो भक्तियोगो
व्यक्तं तत्रापि नीतः परमसुनिश्चितः प्रेमनामा पदार्थः ।
कापि कापि प्रकीर्णां पुरुतरसुभगम्भावुका भावुकानां
तत्राप्याभीर नारीसुकुटमणिमहाभावविद्याऽनवद्या ॥ (ठ)

अस्माकन्तु । धर्मार्थकामेषु परैव कुत्सा

लिप्सा न मोक्षस्य च कर्हिचित् ।

एभिः समस्तैस्तव देव ! लोके-

लोकान्तरेऽप्यसु सहैव वासः ॥ (ण)

श्रीचै । एवमेव ।

द्वन्द्वारण्यान्तरस्थः सरसविलसिते नात्मनात्मानमुच्चै-
रानन्दस्यन्दवन्द्योक्तमनसमुरीकृत्य नित्यप्रमोदः ।

(ठ) हेलेति । हेलाखेलायितेन हेलाया अञ्जया यत् खेला-
बितं क्रीडितं तेन कलिमथनं कलेदमनम् अतनि कृतमित्यर्थः भक्ति-
योगः ख्यापितः प्रकीर्तितः । तत्रापि भक्तियोगे व्यक्तं स्फुटं यथा
तथा परमः महान् सुनिश्चितः अतिनिगूढः प्रेमनामा पदार्थः वस्तु
नीतः संयोजितः । तत्रापि कापि कापि प्रेमणोत्थः भावुकानां
प्रेमिकाणां पुरुतरसुभगम्भावुका अत्यन्तप्रियतरा अनवद्या अनिन्या
आभीरनारीणां गोपनारीणां सुकुटमणौ श्रीकृष्णे यः सहोभावः
सहृदी प्रीतिः तस्य विद्या प्रकीर्णां प्रकाशितेत्यर्थः । सुगंधरावृत्तम् ।

(ण) धर्मार्थकामेष्विति । हे देव ! नः अस्माकं धर्मार्थ-
कामेषु परा महती एव कुत्सा अस्मदतिरिक्त्यर्थः अस्तु कर्हिचित् कदा-
चिदपि मोक्षस्य लिप्सा आभिच्छा न अस्तु । एभिः समस्तैः लोके-
सहैव लोकान्तरेऽपि वासः अस्तु । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(त) द्वन्द्वारण्यान्तरस्थ इति । सहं द्वन्द्वारण्यान्तरस्थः सरस-
विलसितेन सरसेन विभासेन आत्मना स्वयम् आत्मानम् उच्चै-
रानन्दस्यन्दवन्द्योक्तमनसमुरीकृत्य नित्यप्रमोदः ।

यस्मिच्छिष्टप्रसादादयमजनि मम प्रौढिमा काव्यरूपी
 वाग्देव्या यः कृतार्थी कृत इह समयोक्तीर्त्य तस्यावतारम्
 यत् कर्त्तव्यं मयेतत्कृतमिह सुधियो येऽनुरज्यन्ति तेऽमी
 शृणुस्त्वन्यान् नमामश्चरितमिदमसौ कल्पितं नो विदन्तु ॥
 योचैतन्यकथा यथामति यथादृष्टं यथाकर्णितं
 जगन्मे कियती तदीयकपया वालीन येयं मया ।
 एतां तत् प्रियमण्डले शिव शिव स्मृत्यै कशेषं गते
 को जानातु शृणोतु कस्तदनया कृष्णः स्वयं प्रीयताम् ॥
 दृष्टा भागवताः कृपाप्युपगता तेषां स्थितं तेषु च
 ज्ञातं वस्तु विनिश्चितञ्च कियता प्रेम्णाऽपि तवामितम् ।
 जीवद्भिर्न मृतं मृतैर्यदिपुनर्मर्त्तव्यमस्मादिधे-
 दत्यद्यैव न किं मृतं वत विधे रामाय तुभ्यं नमः ॥

शाके चतुर्दशयते रविवाजियुक्ते
 गौरो हरिर्धरणिमण्डलं शायिष्यति ।
 तस्मिन्चतुर्नवतिभाषि तदीयतोला-
 यस्मिन्महाविरभवत् कृतस्य मन्त्रात् ।

समाप्तमिदं चैतन्यचन्द्रोदयनाम नाटकम् ॥

५६ दृष्टद्वारण्यक सटीक सभाष्य १०	८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
६० सुश्रुत (वैद्यक) ४	८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १	८६ अर्धराघवनाटक (सुरारिक्त) २
६२ वेतालपञ्चविंशतिः ॥	८७ दैवतब्राह्मण सभाष्य १
६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ४	८८ पञ्चविंशब्राह्मणम् सभाष्य १
६४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २	८९ कीर्त्तिसापरीभाषा ॥०
६५ सुक्तिकोपनिषत् १	९० अर्थसंग्रह (लौगाक्षिसीमांसा) ॥०
६६ उपमानचिन्तामणि १०	९१ रघुवंश सटीक १
६७ नागानन्द नाटक १	९२ मेघदूत सटीक १०
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २	९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ६
६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य ३	९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्यायकृत) १
७० सामवेदस्य मन्त्रब्राह्मणम् (भाष्यसहितम्) २	९५ न्यायदर्शन सभाष्य सट्टि २॥०
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता साधुभाचार्यकृत भाष्यसंहिता १	९६ सटीक बाख्खीकिरामायण बालकाण्डम् १
७२ विश्वनाथभञ्जिकानन्दिका सटीक १	९७ साहित्यदर्पण टीकासहित अलङ्कारशास्त्र ४
७३ कारणद्वयम् (वैद्यकशास्त्र) २	९८ मदनपाणिनिषट् (वैद्यक) १
७४ कुसुमप्रानन्द अलङ्कार सटीक ३	९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागः १
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥	१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः १
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम् ११	१०१ साहित्यदर्पणम् (अलङ्कार) १०
७७ भाववदत्ता सटीक २	१०२ श्रीहर्षचरित वाचस्पत्यकृत १
७८ (आविदासकृत) सुषुप्ताण- निरास काम सटीक ॥	१०३ अष्टाङ्गसंहिता ॥
७९ अक्षिपथकम्, पदार्थविन्द- कम्, स्तुतिशतकम्, मन्त्रांश- कम्, कटाक्षिपथकम् १	१०४ वेदप्रकाशकृत यजुर्वाचायकृत शरीरविज्ञानम्, यथा नाविन्दानन्द- कृत टीकासहित १०
८० अक्षिपथकम् टीकासहित ५	१०५ वेदान्तप्रतिभाषा १
८१ अक्षिपथकम् टीकासहित ६	१०६ वेदान्तसारसटीक १
८२ अक्षिपथकम् टीकासहित ७	१०७ सटीक विद्वान् (वैद्यक) १
८३ अक्षिपथकम् टीकासहित ८	१०८ भाष्यन्दकी नीतिप्रकाश १
८४ अक्षिपथकम् टीकासहित ९	१०९ साहित्यदर्पणप्रथमपद्यसटीक १

११० अलि, विष्णु, हारीत, याज्ञ-
वल्क्य, उधना, अङ्गिरा, यम, आप-
सम्ब, रुच, कात्यायन, बृहस्पति,
पराशर, व्यास, शङ्ख, तिलिग, दण्ड,
गौतम, शातातप, वशिष्ठ प्रणीत
संहिता (धर्मशास्त्र) १५

१११ मत्स्यपुराण ६

११२ भरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण १०

११३ रसिन्धुचिन्तामणि तथा रस-
रत्नाकर (वैद्यक) ६

११४ भगवद्गीता शङ्करभाष्य व्यास
भिरिक्तटीका तथा सुबोधिनोपमेत ५

११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका १

११६ साधुतीमाधन सटीक ११

११७ सटीक भट्टिकाव्य ४

११८ सटीक काव्यप्रकाश ४

११९ सभाष्य शाण्डिल्यसूत्र ॥

१२० कपिकोष्ठोद्भाकरणम् ॥

१२१ सङ्गीताटकम् (हनुमन्नाटकम्) १

१२२ दमदपकम् (अलङ्कार) ॥०

१२३ भोजनम् (भोजनदेवजत

चम्पराभाषणम्) १

१२४ प्रवृत्तान्तम् सटीक २॥

१२५ भाष्यखेयपुराणम् ५

१२६ गीताभाष्यः १

१२७ नृसिंहाध्यायः १

१२८ पञ्चतन्त्र (सटीक) २

१२९ पञ्चतन्त्रदीपिका भोजनवृत्तिः १

१३० पञ्चतन्त्रदीपिका सटीक १

१३१ शब्दरूपार्थः ॥०

१३२ बृहत्संहिता ११०

वा वाराही संहिता ११०

१३३ तर्काङ्कत (जगदीशजत) १

१३४ ज्ञानि शतपुस्तिका ०

१३५ उत्तररामचरित सटीक ११

१३६ शङ्करविजय ॥०

१३७ शब्दकटिकप्रकरण सटीक १

१३८ काव्यादर्शसटीक (अलङ्कार) २

१३९ अष्टाङ्गहृदय संहिता (याम्-

भटजत वैद्यज) २

१४० शुक्रनीति सटीक २

१४१ गीतगोविन्द सटीक ॥०

१४२ अग्निपुराणम् ७

१४३ विष्णुपुराणम् सटीक ५

१४४ श्रीसांसादर्शन सभाष्य १२

१४५ अष्टाङ्गरामायणम् सटीक २

१४६ महाभारतसंस्कृतम् सटीक ४

१४७ श्रीसांसादर्शनम्

अधिकरणमात्रा १०

१४८ श्रुतबोधः (चन्दोपन्य)

१४९ वासराभाषणम् सटीक ३

१५० बिक्रपुराणम् ५

१५१ चण्डिकाश्रितनाटक सटीक ॥०

१५२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक २

१५३ अष्टाङ्गरामायणम्

१५४ शङ्करविजय सटीक ११

१५५ श्रुतवार्तिका

१५६ अष्टाङ्कार

उपाधिवारिकः

श्रीगणेशाय नमः